

KESERŰ BÁLINT
RÁCIÓ ÉS RAJONGÁS

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

SZERKESZTI JANKOVICS JÓZSEF

38

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
RENEZÁNSZ OSZTÁLY

KESERŰ BÁLINT

RÁCIÓ ÉS RAJONGÁS

*Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig
(1580–1730)*

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST

A könyv megjelenését támogatta

Lektorálta
JANKOVICS JÓZSEF

A szerkesztésben közreműködött
BALÁZS MIHÁLY
FONT ZSUZSA

© Keserű Bálint, 2018

ISSN 0134-0468
ISBN 978-963-456-041-8

A kiadásért felelős a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Gilicze Ágnes
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Hollós János
Nyomás és kötés az OOK Press Kft.-ben készült
Felelős vezető Szathmáry Attila

Tartalom

Előszó (<i>Balázs Mihály</i>)	7
---------------------------------------	---

TANULMÁNYOK

Heterodoxia és késő humanizmus Közép-Európa keleti részében	13
Sebastian Franck és a „platonista-hermetikus kereszténység”	24
Alkímiai ösgalériák az 1600-as évek első feléből	30
Christian Francken tevékenysége Erdélyben és ismeretlen műve, a <i>Disputatio de incertitudine religionis Christianae</i>	39
Magyar unitárius irodalom Enyedi György után Vázlat az 1596–1636 közti időszak fejleményeiről	47
Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és a német kartezianizmus	63
Peregrinatio academica dissidentium és az erdélyi unitáriusok	75
Spiritualizmus és új kegyesség a Közép-Duna-medencében	83
A rózsakeresztesek nyomában Johann Permeier tevékenysége és tervei a Kárpát-medencében	90
Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641–1644-ben	105
Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista irodalmi köre Kérdések és hipotézisek	118
Akatolikus mecénatúra a dunai monarchia országaiban a donnersmarcki Henckelek példáján	128
Elérte vajon Magyarországot-Erdélyt a sziléziai spiritualizmus? Augustin Fuhrmann <i>Rettungjának</i> latin fordítása	138
„Rajongók” Erdélyben Profetikus irodalom és publicisztika a 17. század derekán	148
Ernst Salomon Cyprian és Magyarország	158

„Teleki Miklos Uram égj átallyában idvezülni akar...”

A Peregrinuslevelek egy helye és a gratia universalis 168

Multikonfesszionalizmus a Habsburg-Erdélyben: a kezdetek 173

KISEBB ÍRÁSOK

Irodalompártoló és muzsikus: ifjabb Lazarus Henckel 191

Johann Cocceius és egy Arndt-kiadás kísérlete 193

Lojális másképpen gondolkodók a Duna mentén 197

Henricus Nollius és hermetikus-rózsakeresztes regénye 204

A harmincéves háború prófétái és chaliasztái 208

Sebes agynak késő sisak 213

Az *Adattár* olvasmánytörténeti kötetei elé 216

A *Fontes rerum scholasticarum* sorozatról 221

Utószó helyett 223

A tanulmányok korábbi megjelenési helye 231

Névmutató 233

Summary 243

Képmelléklet 257

Előszó

A szerző életének 90. esztendejében kiadásra előkészített kötet a széles körben iskolateremtőnek elismert tudós életművének olyan darabjait öleli fel, amelyek csak nagyon kevéssé ismertek a hazai tudományosságban. Míg a késő reneszánsz ellenzéki mozgalmakkal (köztük Újfalvi Imrével) foglalkozó tanulmányai, illetőleg az Adattár első három kötetének Herepei-írásait rendszerre összegyűjtő szövegei a régi magyaros kutatói közösség tudástárának szerves részévé váltak, addig csak nagyon kevesen szereztek tudomást arról, hogy Keserű Bálint az utóbbi évtizedekben a kora újkori heterodox vallási törekvések kutatásának nemzetközi nagyságává vált.

Ennek a kiteljesedésnek megvoltak természetesen az előzményei, hiszen az erdélyi unitarizmus forrásainak feltárásában folytatott munkálkodását Pirnát Antaléval egyetemben mindig is korszakos jelentőségűnek tekintette a szakmai közvélemény.

A kötet több tanulmánya folytatja ezt a vonalat, és időben előrehaladva a legendás Enyedi György püspöksége, és az azt követő jó évszázad unitárius teljesítményének eszme- és irodalomtörténeti szempontból egyaránt fontos mozzanatait teszi vizsgálat tárgyává. A Christian Franckennel foglalkozó (eddig csupán németül olvasható) tanulmány korszakos jelentősége szinte evidencia lett a nemzetközi tudományosságban. A keresztény hit, sőt általában a vallás bizonytalan voltaig eljutó latin nyelvű értekezést Keserű fedezte fel, majd a vele való foglalkozást filozófiatörténeteseknek engedte át, ám ma már egyre nyilvánvalóbb, milyen kiemelkedő fontosságú az az értelmezés is, amelyet 1982-ben német nyelven megjelentetett. Eszme- és műfajtörténeti megállapításaira olasz és német kutatók versengve hivatkoznak, sőt a 16–18. századi klandesztinus irodalom szakértői is ennek alapján helyezik rangos helyre a művet az európai eszmetörténetben. A 17. század elejének írásbeliségével, a század végén élt Rhegeniusszal foglalkozó további írások, illetve az unitárius peregrinációt bemutató dolgozat (közülük három csak idegen nyelven érhető el) fő mondandója pedig az, hogy a 16. századi virágkort követően sem sekélyesedett el az erdélyi unitarizmus, nem vált „kiégett szektává”, hanem nehéz sorsa és megfogyatkozása ellenére igyekezett lépést tartani az európai vallási, filozófiai és természettudományos gondolkodással. A tanulmányok apológiától

mentesen, a kudarokat és veszteségeket is tárgyyszerűen ismertette a további felekezetekkel való összehasonlításban mutatják be az erdélyi művelődés történetének ezt a fontos jelenségcsoportját.

Mint már a cím is jelzi, a kötet másik és nagyobbik részét olyan tanulmányok teszik ki, amelyekben a tárgyalt szereplők a reformáció kihűlése utáni évtizedektől, vagyis a 16–17. század fordulójától kezdődően a vallásos útkeresésben nem az ész, hanem a rajongás útját járták. A választott szakkifejezést Keserű tudatosan használja Kemény Zsigmondnál szélesebb értelemben azoknak a tendenciáknak a jelölésére, amelyek az igényelt megújulást nem a dogmák észszerűsítésétől, hanem a lélek újjászületésétől, a személyes kegyesség elmélyülésétől várták, s amelyek a dogmatizálás helyett az isteni kinyilatkoztatás mélyére hatolást tekintették programjuk sarokkövének. A német egyháztörténeti szakirodalom régóta hangsúlyozta ennek a jelenségcsoportnak a fontosságát, s jelentős eredményeket ért el a legkiemelkedőbb szereplők (Johann Arndt, Johann Valentin Andreae és Jacob Böhme), továbbá a körük szerveződő csoportosulások kutatásában. Az újabb megközelítések ugyanakkor a barokk misztikus költők mellett egyre erőteljesebben hangsúlyozták annak a legszélesebb értelemben vett vallási irodalomnak a fontosságát, amelynek egyik legizgalmasabb kicsúcsosodását az a sziléziai spiritualizmus jelentette, amelyben az egyéni útkeresőknek kapaszkodót jelentő, késő reneszánsz ezoterikus tendenciák éppúgy helyet kaptak, mint azok a kegyességi műfajok (meditációk, imák), amelyekben az egyéni Isten-keresés az integritás megőrzésével együtt tudott közösségi élménnyé válni. (Gondolkodásukban és írásaikban is van utalás rózsakeresztes eszmékre és az újra népszerű alkímiára – legalább is a terminológia szintjén.)

Keserű a primér szövegek és a gazdag szakirodalom együttes tanulmányozása során felismerte, hogy ez a világ nem csupán a reformáció első évtizedeiben volt rendkívül izgalmas eszmei és irodalmi törekvések ösztönzője, de a 16. század végének és a 17. század egészének kultúráját is eddig ismeretlen mozzanatokkal gazdagítja a kelet-közép-európai térségben. A Henckel család fontosságát már több diszciplína szakemberei felismerték, ám az a szuggesztív és ugyanakkor új forrásokkal is alátámasztott kép, amely e família több nemzedéken átívelő, kultúrát támogató és művelő tevékenységéről az itteni dolgozatokban kirajzolódik, túlzás nélkül nevezhető lenyűgözőnek.

Keserű Bálint ugyanis felfigyelt arra, hogy az ilyen csoportosulások körében a németföldi ortodox világ ellenük irányuló akciói során született iratok közül jó néhány arról is vall, hogy e törekvések a Kárpát-medencét is elérték. A felismerést követően szoros kapcsolatokat alakított ki a kérdéskör nemzetközi kutatógárdájának több tagjával, s így történhetett meg az a hazai tudományosságban rendkívüli dolog, hogy tanítványaival és munkatársaival nem csupán recepciótörténeti kutatásokat folytattak, hanem éppen a mi térségünk szempontjából fontos mozzanatok tekintetében a külföldi forrásfeltáró alap kutatások részeseivé váltak. Ez különösen intenzíven történt meg a Böhme nemzedékét követő újabb személyiségek, így elsősorban Johann Permeier esetében. Túlzás nélkül mondható, hogy jelenleg

Keserű számít a kéziratok hagyaték legjobb ismerőjének. Ennek megszólaltatása során vált világossá, hogy nem alkalmi együttműködés volt az osztrák Permeier és a pozsonyi soknyelvű evangélikus közösség között, hanem intenzív közös munkálkodás alakult ki. A tanulmányok ezt részletesen bemutatják, s újdonságok egész sorával gazdagítják eddigi ismereteinket. Ezek némelyikéről azóta már tanítványai is (Schaffer Andrea és Viskolcz Noémi) megjelentettek dolgozatokat, de a feltárt összefüggések kivételes fontossága a magyarul először most megszólaló Keserű-dolgozatokban bontakozik ki, amelyek egyik erénye az a fölismerés, hogy a megújulási törekvések közel sem voltak egységesek: az ezeréves földi birodalom megvalósulását hirdető, olykor harcias profetikus váradalmasságtól a kegyes és erkölcsös keresztényi életvezetést körvonalazók között sok árnyalat mutatható ki. Az is világossá vált, hogy ez utóbbi előtérbe kerülésének köszönhető, hogy a legtöbb információval ilyen jellegű Arndt-szövegek magyarra és a szlovákok által használt biblikus cseh nyelvre való fordításával rendelkezünk. Ezek szerint a pozsonyi kezdeményezéssel megvalósult német nyelvű Arndt *Postilla*-kiadás mellett magyar átültetések elkészültéről is tudunk, ha a szövegek nem is maradtak ránk. Ez így is jelentős, mert egy szűkebb körben ugyan, de egy évszázaddal korábban hozza az Arndttal való foglalkozást, és markánsan kimutathatóvá válik: a hallei pietizmust és az elsősorban a református felekezetben hódító puritanizmust megelőzően olyan kegyességi mozgalom jelentkezett nálunk, elsősorban az evangélikus világban, amelyről mindeddig még sejtéseink sem voltak.

A sokvallású Habsburg-tartományok akatolikusainak nehézségeivel foglalkozik két adatgazdag tanulmány. A Salomon Cyprian kapcsolataival foglalkozó egyrészt a protestáns egyesülési, együttműködési tervek németországi ösztönzésének egyik útját tárja fel, másrészt árnyalt képet fest nyugat-magyarországi és bécsi köreik szimbiózisáról. A 17. század utolsó, a Bécsből irányított Erdély első másfél évtizedének eseményei a középszintű hatalmi viszonyok gyakori módosulásaival viharos átmenetet jelentettek. A Lipót-diploma kivételezett helyzetbe hozta a tartomány felekezeteit, és sok évtizedes háttérbe szorítottságból emelte ki némelyiket azzal, hogy újra vezetői közé kerülhettek katolikusok és unitáriusok is. A szakszerű közigazgatás kiépülése sokukat helyi méltóságba emelte, mások Bécsben képviselhették egyházuk tagjait. E nagy horderejű változások új szempontú bemutatása talán hozzásegít ahhoz, hogy a Rákóczi-szabadságharcra adott ellentmondásos erdélyi válaszokat is e szempontokkal gazdagodva értelmezhessük újra.

Kisebb írárok cím alatt részben kevésbé terjedelmes szövegek olvashatók, amelyek a nagy eszmetörténeti kérdéseket taglaló első részhez egy-egy pályakép vagy epizód részletes kibontásával kapcsolódnak, lett légyen szó az ifjabb Lazarus Henckel életrajzáról, Coccejus recepciójáról, vagy Permeier bécsi és nyugat-magyarországi követőiről. Nem kevésbé fontos, hogy az írárok másik része bepillantást enged a legendás tanár tudományszervezői munkálkodásába. A régi magyaros kutatói közösség története iránt érdeklődők számára roppant tanulságos lesz majd újraolvasni az Iványi-kötet utószavában közölt jegyzetet az Addattár sorozat keletkezéséről és első tíz kötetéről, s persze azt is, miként képzelte el a koncepció

életre keltője a hazai olvasmánytörténeti vizsgálódásokat az 1980-as évek elején. Az Adattár első három (Herepei János írásait összefűző) kötetéhez hasonló rövid szövegekkel találkozunk itt az olvasó, ám ezúttal nem az öreg barát dolgozatait bocsátja útjukra. A tanítványok verbuválásában és feladatra ösztönzésében is utánozhatatlan ötletességgel szervezkedő tanár szólal itt meg, a *Fiatal Filológusok Füzetei* c. sorozat névadója, aki a nagy összefüggéseket és a további tennivalókat is felvillantva csinál kedvet egy-egy kiadvány kézbeviteléhez.

S persze jól illusztrálják ezek a kisebb írások is a szerző szemléletének tágasságát, hiszen a kötet egészéhez hasonlóan a ráció és rajongás itt sem mechanikusan rendelődik egymás mellé. A szerző többször utal találkozásaikra, alkalmasint vitatkozó együttműködésükre, s újabb megerősítést kap a kötetet nyitó tanulmány árnyalt elemzése arról, mennyire elengedhetetlen a korszak megértéséhez, hogy a modern kutatók is képesek legyenek együtt látni az ész és a rajongó megszállottság kora újkori távoli, ám a kötet szerzője által mégis kortársunkká tett eszmei útkeresőit.

Balázs Mihály

TANULMÁNYOK

Heterodoxia és késő humanizmus Közép-Európa keleti részében

A 16. század utolsó évtizedei mind a katolikus, mind a protestáns egyházak számára a megerősödés, egyben a megmerevedés korszakát is jelentik. Ennek következményeképpen mindenki ellenzékbe került, aki a humanizmus és a reformáció kezdetének szellemében vallási kérdésekben továbbra is a szabad értelmezést, illetve az igazság nem dogmatikus vizsgálatát követelte. Európában a heterodoxia igazi hulláma terjedt: számtalan irányzat és tan próbálkozott – egyre kilátástalanabbul – az egyes egyházak ortodoxiáját ellensúlyozni. Egész Közép-Európa, különösen a jól ismert Prága–Krakkó–Boroszló háromszög az ilyen törekvések melegágyává vált, amelyek közül a legtöbb összefoglaló tanulmány a platonizáló irányzatokat emlegeti jellemző példaként. A filozófiai, vallási, államelméleti, erkölcsi és természettudományi megközelítések sokszínűsége a közép-európai szellemi élet különböző központjai közötti kiváló kapcsolatokhoz vezetett és addig ismeretlen és később is ritka nyíltsághoz. Jó, legtöbbször baráti és gyümölcsöző kapcsolatok alakulnak ki a térség tudományos köreiből, intézményekkel is, így például utolsó és első virágkorukban a padovai és a leideni egyetemmel, továbbá az Erzsébet-kor jelentős vagy csupán kalandorként érdekes és befolyásos képviselőivel, vagy, bár ritkábban, fontos franciákkal, mint többek között Ramus, du Plessys Mornay vagy Bodin. Az ilyen, felekezeteken átívelő, majdhogynem kozmopolita kapcsolatok még a 17. század első negyedében is megmaradtak, ám egyre inkább hiányzott belőlük a kezdeti szellemi nyitottság.

Tanulmányom célja természetesen nem lehet a teljes európai folyamat ismertetése. A fő hangsúlyt a sok áramlat egyikére és Közép-Európán belül egy bizonyos területre, mégpedig a Kárpát-medencére, Magyarországra és Erdélyre kell helyeznünk. Ezek az országok és népek a kultúrtörténeti kutatásokban gyakran háttérbe szorulnak. Talán nem képezik egy európai „toleranciazóna” legfontosabb részét sem, a Nyugat délkeleti szegletében azonban annak peremterületeként nem érdektelenek a kutatás számára. A címben nevezett fogalmak a Közép-Európa keleti részének országai között fennálló, az egész világra kiterjedő kulturális kapcsolatokkal együtt máig az irodalom- és kultúrtörténet-írás legvitatottabb kérdései közé tartoznak. Gondoljunk csak az európai művészetben és irodalomban a manierizmusról és a kora barokkról, az esztétikában, a filozófiában vagy

a természettudományok történetében a késő humanizmusról és a korai racionalizmusról vagy a vallási opposíció különböző típusairól, a heterodoxiáról, a „radikális késő reformációról” stb. újra és újra fellángoló vitákra.

Elsősorban ezért kell néhány terminológiai, illetve kronológiai problémával szembenézni. Így például felvetődik a kérdés: érdemes még egyáltalán nálunk késő humanizmusról beszélni, különösen Dél- és Nyugat-Európától ilyen messzire és ekkora késéssel? Ezt a kérdést tulajdonképpen viszonylag könnyű megválaszolni, hiszen többek között magában Észak-Itáliában, főként Padovában és Velencében is beszélünk a humanizmus továbbéléséről vagy utolsó szakaszáról még a 17. század első harmadában is. A fogalom ilyen használatára tetszőleges számú kutatót lehetne felsorakoztatni, de itt csak Cantimori világszerte ismert és elismert *Eretici italiani del cinquecento* című művének német címét említjük.¹ Tudomásom szerint a szerző a svájci kiadás esetében minden további nélkül egyetértett a „Cinquecento” „Spätrenaissance”-ra való fordításával. És ha már címadásokról beszélünk, máig sem tűnik következmények nélkülinek, hogy Erich Trunz már mintegy ötven éve az 1600 körüli német késő humanizmusról, mint *rendi kultúráról* beszél.²

A magyar kutatások nagyszabású áttekintést nyújtanak a késő humanizmusról, mint egész Európára kiterjedő kulturális jelenségről.³ Nyomatékosan kiemelik, hogy nemcsak Lipsius kompromisszumra kész sztoicizmusa vagy Montaigne szkepticizmusa, hanem a kései platonikusok dinamikus újításai és a prágai udvar⁴ exkluzív-ezoterikus világa is ebbe a korszakba tartozik. Időnként találkozhatunk olyan kutatókkal, akik az ilyen áramlatokat „intellektuális manierizmusként” emlegetik,⁵ annak ellenére, hogy mára a művészettörténészek felfogása a manierizmusról közismerten úgy stabilizálódott, mint egy térben és időben a kora barokk elemeivel vagy akár érett műveivel egyidejűleg jelentkező uralkodó stílus. Ha a magyar-erdélyi viszonyokat figyeljük meg, azt láthatjuk, hogy ezen a területen a képzőművészetek és az iparművészet fejlődésében csak a 16. század közepén kezdődik el egyáltalán az igazi reneszánsz, és évtizedekkel később éri csak el virágkorát. Úgynevezett erdélyi „virágos reneszánszról” beszélhetünk, amely még a 18. században is továbbélt. Az igazi humanista ideálok és a reneszánsz stílus-elemei Magyarország nyugati részében, illetve a teljes nemesség művelt rétegeinek gondolkodásmódjában erre a késői időpontra természetesen már régen el-

¹ Az eredeti kiadás: Firenze, 1939. A német kiadás címe adatai: *Italienische Haeretiker der Spätrenaissance*, Deutsch von Werner KAEGI, Basel, 1949.

² Erich TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung, 1931, 17–53.

³ KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK, 74(1970), 419–450 és Uő, *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 226–282. Olasz fordítás: *La crisi del rinascimento e il manierismo*, Roma, 1973. Itt (főleg 74–77) a korabeli vallási nyugtalansággal való összefüggései is hangsúlyt kapnak.

⁴ R. J. W. EVANS, *Rudolf II. and His World. A Study of Intellectual History 1576–1612*. Oxford, 1973.

⁵ Lásd KLANICZAY Tibor recenzióját Evans könyvéről: Acta Litteraria, 13(1974), 269–314.

halványultak, sőt túlhaladottá váltak.⁶ A világi és a vallási eszmetörténet területein egyébként viszonylag egyidejű fejlődés ismerhető fel a nyugati országokkal, és ez is segíthet megmagyarázni a magyar nyelvterület kultúrájának ellentmondásos fejlődését. Az ország két felének ugyanis megvoltak a maguk sajátos kapcsolatai.⁷

Már ezek az éles területi, időbeli és társadalmi különbségek is megmagyarázhatják, miért alakult ki konszenzus ebben a tekintetben a magyar irodalom- és kultúrtörténet korszakolását illetően. Úgy tűnik ugyanis, mintha Magyarország irodalmának félreismerhetetlen humanista jellemzői végtére ebbe az időszakba (körülbelül 1590–1640) sűrűsödtek volna. Nyugat-Magyarország dinamikusan fejlődő barokk kultúrájával párhuzamosan létezik tehát – sokunk szerint – egy erdélyi-kelet-magyarországi protestáns késő humanista irodalom, amelynek világi ága jelentős műveket és alakokat sorakoztat fel. Ide soroljuk Balassi utolsó versciklusait, leghűségesebb követője, Rimay János teljes életművét, és a „Lip-sius-hódolók” egész csoportját. A korán elhunyt Wittmann Tibor professzor kutatásai megmutatták, hogy ez az irodalmi áramlat – és a korai magyar államelmélet – társadalmi változásokkal függ össze, mégpedig vezető társadalmi csoport kompromisszumával a bécsi béke éveiben. Talán a vallási mozgalmak terén is föltételezhetünk egy átmeneti időszakot, amelyben egyrészt még érezhetőek voltak a reformáció utolsó hullámai, másrészt pedig már bekövetkezett az egyes felekezetek megmerevedése. A 17. század fordulója körül a helvét, „kálvinizáló” irányzat a magyar nyelvterületen egyes helyeken már vitathatatlanul vezető szerepet töltött be, azonban még sokáig tartott, míg először Kelet-Magyarországon, később pedig – de sosem teljesen – Erdélyben kiharcolták a felekezeti uralmat.

Ennek az átmeneti időszaknak a határai a késő reformációs radikális mozgalmak tekintetében akkor válnak a legérthetőbbé, ha a radikális antitrinitáriusok⁸ továbbélési küzdelmének két legfontosabb dátumára gondolunk. Dávid Ferenc

⁶ A kérdéskör legjobb elemzése: *A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, 2. köt. szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 5–90., 221–249. (Bán Imre, Klaniczay Tibor és Pirnát Antal írásai). Az alábbiakban az idegen nyelven megjelent összefoglalásokat igyekszem felsorolni. Az összképet illetően lásd ANGYAL Endre, KLANICZAY, Tibor, PIRNÁT Antal tanulmányait a *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa II.*, Berlin, 1962. kötetben, BENDA Kálmán, KLANICZAY Tibor, MÁTRAJ László, FRANCISC PALL, WITTMANN Tibor írásait a *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie*, Bp., 1963. kötetben, MAKKAJ László tanulmányát az *Ost und West in der Geschichte des Denkens der kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, Berlin, 1966. Továbbá Émeric RÉVÉSZ, *Entre l'orthodoxie et les lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVI–XVIII siècles en Hongrie*, Bp., 1965. (Nouvelles études historiques I.)

⁷ Így a katolikus vidékeknek a jezsuiták legjobb főiskoláival.

⁸ Összefoglaló áttekintés: E. M. WILBUR, *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*, Cambridge/ Mass. 1952. Második kiad. Oxford, 1953. Az újabb kutatásokból alapvető: Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961. Domenico CACAMO, *Eretici italiani in Moravia, Transylvania*, Firenze, 1970. *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Robert DÁN and Antal PIRNÁT. Bp./Leiden, 1982. (Studia Humanitatis, 5)

hírhedt pere és 1579-es halála az úgynevezett nonadorantisták szerveződésének és működésének végét látszott jelenteni.⁹ Ez az irányzat nemcsak a krisztológiában jelentett karakterisztikus, erősen kritikus teológiai pozíciót, hanem egy liberális, igazi humanista beállítottságot is képviselt. Nos, ez valójában mélyen belenyúl a 17. századba is, és még egy bizonyos fokú erősödést is megél, mégpedig az egyébként fanatikus kálvinista fejedelmek átmeneti engedékenységének köszönhetően. Ez viszonylag hosszú ideig tartott: körülbelül 1580-tól az 1637-es döntő forduló-pontig. Említésre méltó, hogy a lengyel, a német és a magyar antitrinitáriusoknak majdnem egyidejűleg kellett legnehezebb napjaikkal szembenézniük: a legfontosabb kulturális központok ugyanabban az évben szenvedtek jelentős veszteségeket – még ha különböző uralkodó egyházak miatt is! Azt mondhatjuk, hogy az 1580–1638 körüli időszakban a nem református, nem Kálvint követő protestánsok és a felekezeteken átívelően gondolkodó, „felvilágosult”, világi humanisták már igen változatos sorsot éltek meg, de ennek ellenére ekkor még évtizedeken keresztül csaknem töretlenül hatottak. Mindez azt jelenti, hogy Kelet-Magyarországon és Erdélyben a két időpont között – majdnem hat évtizeden keresztül – több nemzetiség különböző nem katolikus vallási csoportjai és árnyalatai váltakozó mértékben viszonylagos, korlátozott szabadságot élveztek.¹⁰ Ez élénk, széles rétegeket érintő anyanyelvi irodalmi tevékenységet tett lehetővé számukra – az időszakos üldöztetés pedig még ösztönözte is őket.¹¹

Amit a magyar kutatások manapság a protestáns polgári késő humanizmuson értenek, az az említett szellemi irányzatoktól nem független mozgalom, mégis elég egyértelműen körvonalazható. Közép- és Kelet-Európában ugyanis sehol máshol nem zajlott olyan intenzív fejlődés egy „kálvinizáló” nemzeti vallás javára, mint Északkelet-Magyarországon. Ezt a legvilágosabban talán Lengyelországgal összehasonlítva érzékeltethetjük. Itt a reformáció erőit már korán meggyengítették, és a túlnyomórészt protestáns nemesség 1606–1607-ig tartó fölkelését, az úgynevezett Zebrzydowski-féle rokoszt (III. Zsigmond elleni nemesi felkelést) a királyi párt leverte.¹² Ez közismerten nem egyszerű véres bosszút jelentett, hanem ennél hatásosabb dolgot, a protestánsok végleges kiiktatását az állami és kulturális életből, s hamarosan teljes elnyomásukat az egész országban. Ezzel szemben Bocskai Északkelet-Magyarországon egyidejűleg győzedelmesen lezajló felkelése egy új korszak kezdetének tekinthető, amelyben a protestáns erők számára – legalábbis fél évszázad erejéig – példátlan lehetőség nyílt a fölvirágzásra. A bécsi béke óta

⁹ Így még Pirnát (*Die Ideologie*, 161, 186–187 és Uő, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok. Geren-di János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 392.) is úgy vélte, hogy a radikálisok viszonylagos szabadsága 1594-ben, a tizenöt éves háború kezdetén szűnt meg teljesen.

¹⁰ A tolerancia kérdéséről Erdélyben lásd RÉVÉSZ, *Entre l'ortodoxie* (6. jegyzet). A tények és elméletek alapos szembesítése az újabb kutatási eredményekkel még nem történt meg.

¹¹ Az unitáriusok és a szombatosok költészetének és énekanagyának modern kiadása a kezdetektől 1700-ig: RMKT XVII/ 4. és 5. kötet, Bp., 1967, 1970.

¹² Lásd a *Renaissance et Humanismus en Pologne et en Hongrie* kötet több tanulmányát (6. lábjegyzet) és Gottfried SCHRAMM, *Der polnische Adel und die Reformation*, Wiesbaden, 1965.

Kelet-Magyarországról és Erdélyről többé-kevésbé önálló fejedelemségként beszélhetünk, ahol nem sokkal később hosszú távra a protestantizmus szerezte meg a dominanciát. Formálisan megtúrták a négy bevett vallást; valójában azonban a vallási és a kulturális élet kormányzása református fejedelmek, nemesek és tudósok kezében volt. A vallási és ideológiai küzdelmek már nem a különböző felekezetek között, hanem a kálvinista táboron belül zajlottak. Számunkra most a szigorúan ortodox református papság önkényeskedésével szemben álló ellenzék hangja érdekes. Mindazonáltal a humanizmus szellemében fölserdülő generációkról csak e fejlődés első fázisában beszélhetünk. Nem tekinthetünk el ugyanis attól, hogy a valóban humanista pozícióból vívott küzdelem az intézmények és az egész kulturális élet megmerevedése ellen legfeljebb a 17. század 30-as éveieiig volt lehetséges. A magyar kutatók egyetértenek abban, hogy az erdélyi református kultúrában a puritán, karteziánus és hasonló mozgalmak már más, megváltozott helyzetben jelentkeztek.¹³

Mindezt egybevetve feltűnik, hogy Kelet-Magyarország-Erdélyben a 17. század elején az északi szomszédokkal, a lengyelekkel összevetve a protestantizmus a népesség több osztályában, rétegében kerekedhetett fölül, míg ezzel egy időben – mégpedig nemcsak Lengyelországban, hanem a legtöbb közép- és kelet-európai országban, még a királyi Magyarországon is – az ellenreformáció erői éppen győzelemre jutottak. A kelet-magyarországi fejlődéssel áll összefüggésben a hazai protestáns táboron belüli határozott differenciálódás.

A humanista oppozíció föllépésében az első jelnek a viszonylag liberálisan és demokratikusan gondolkodó egyháziak Újfalvi Imre vezetésével végbemenő mozgalma tekinthető. Újfalvi korábban tanár volt Debrecenben és esperes Nagyváradon. Pedagógiai reformtörekvései is jelentősek, filológusként és az első magyar bibliográfia, valamint a magyar nyelvű énekek legrégebbi retrospektív gyűjteménye bibliográfiájának szerzőjeként játszott még szerepet. Ezt megelőzően még diákként ismerkedett meg az 1590-es évek elején Philipp Melanchthon üldözött szász követőivel,¹⁴ valamint a holland arminianusok legjobb képviselőivel.¹⁵ Ezek a találkozások az ellenzéki mozgalmak vezető alakjaival, magával Jacobus

¹³ Lásd például: TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar Cartesianusok*, Minerva, 12(1933), 20–68.; László MAKKAJ, *The Hungarian Puritans and the English Revolution*, Acta Historica, 5(1958), 13–45; Zádor TORDAI, *Esquisse de l'histoire du cartésianisme en Hongrie = Études sur Descartes*, Bp., 1964. (Studia Philosophica Academiae Hungaricae 6) 135–168.

¹⁴ Utolsó nyilvános fellépésük N. Krell kancellár kivégzésével fejeződött be. A vallási-kulturális újítások és nyugtalanságok leírása: Thomas KLEIN, *Der Kampf um die zweite Reformation in Kur-sachsen 1586–1591*, Köln–Graz, 1962. Ettől eltérően fogalmaz Gerhard ZSCHÄBITZ, *Zur Problematik der sog. „zweiten Reformation“ in Deutschland*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Leipzig, 1965, 505–509.

¹⁵ KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai késő humanista ellenzék*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 9(1969), 3–46.

Arminiusszal¹⁶ is nyilvánvalóan befolyással voltak Újfalvi 1607–1616 körüli ortodoxiaellenes föllépésére.¹⁷ Újfalvit is elfogták, majd száműzték, állítólag Moldvába.

*

Erdély és Kelet-Magyarország kultúrája számára fontosabb volt, mint más országokban, hogy kapcsolatokat ápoljon a távoli Nyugattal. E nélkül lehetetlen volt például a fiatal értelmiség képzése. Erdélynek és Kelet-Magyarországnak ugyanis nem volt arra lehetősége, hogy saját, színvonalas és modern felsőfokú intézményeket hozzon létre; s még a gimnáziumok színvonalának alakulása is függött attól, hogy a külföldi tanulmányok rendszere jól működött-e.¹⁸

Az erdélyi antitrinitáriusoknak volt Kolozsvárott akadémiai gimnáziumuk,¹⁹ és fiatal értelmiségük modern képzése sokkal nehezebb körülmények között majdnem ugyanúgy biztosítva volt, mint az uralkodó kálvinistáknak. Itt is működtek külföldi tudósok, másrészt pedig a hallgatók közép- és nyugat-európai egyetemeiket látogattak. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a kölcsönkapcsolatokat az erdélyi unitáriusoknak fejedelmi támogatások nélkül, teljesen önerőből kellett fenntartaniuk. Így fordulhatott elő, sőt válhatott később szokássá, hogy a gyülekezet vagy a hallgatók maguk fedezték kinti képzésük költségeit. Ez nem kevés áldozatot követelt, hiszen a külföldi képzés gyakran 6–8 évig tartott. Minden bizonnyal a Kolozsvárott tevékenykedő külföldi oktatók munkája is költséges volt.²⁰ Az ilyen kapcsolatokra való törekvés eleinte tulajdonképpen kétoldalú volt. A nyugat-európai eszmei rokonok is törekedtek a kiépítésükre. Ebből a szempontból Erdély – mint tudjuk – a 16. században a nemzetközi antitrinitarizmus egyik legfontosabb színhelyének számított. Később ez az erdélyi mozgalom sokat veszített lendületéből, karakterisztikusan radikális konkrétságából, de még ekkor is voltak olyan jelentős lengyel és német tudósok, akik fontos szerepet játszottak az erdélyi unitáriusok kulturális életében. Így például Valentin Radecius, mindkét Joachim Stegmann, Valentin Baumgart, ifj. Andreas Wissowatius és még sokan mások.²¹ Az erdélyi

¹⁶ „... communium studiorum causa scripsi” – így hangzik a bejegyzés Újfalvi album amicorumában (Amsterdam 1595. június 7), ld. uo. 26.

¹⁷ Ld. Kiss Sándor, *Szilvásújfalvi Anderko Imre*, Egyháztörténet, új folyam 2(V) (1959), 218–241; KERESŰ Bálint, *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 10–11(1971), 53–58.

¹⁸ A „peregrinatio academica” Erdélyben még a 18. században is fontos maradt. A magyar diákok a németországi centrumokhoz fűződő kapcsolataikat tovább építették Hollandia és Svájc irányába, amint ezt Teleki Sándor református főúr és egyetemjárók levelezéskötetében is látjuk: *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, kiad. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980. (Adattár 6)

¹⁹ Még mindig hasznos: GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, I–II, Kolozsvár, 1935.

²⁰ Például az idősebb Joachim Stegmann az ottani híres rakóvi főiskola éléről érkezett Kolozsvárra, nem utolsósorban anyagi előnyöktől is motiváltan. Így vélekedik Łukasz KURDYBACHA, *Z dziejów pedagogiki ariańskie*, Warszawa, 1958, 66–82.

²¹ GÁL, i. m., 391–392, 400–402.

unitáriusoknak néhány esetben sikerült a nyugati művelt világ legfrissebb teológiai, filozófiai, természettudományi törekvései némelyikéhez csatlakozniuk.²²

Tagadhatatlan, hogy az antitrinitarizmus magyar változata később, a 18. században is kapcsolatot teremtett a felvilágosodás bizonyos tendenciáival. Így talán nem volt véletlen, hogy a 18. század végén Holbach és Helvetius először éppen a kolozsvári unitárius főiskolán váltak népszerűvé a hallgatók között, és tanaik itt elterjedhettek magyar nyelven is.²³

A 17. században persze a másképpen gondolkodók világából korántsem váltak kizárólagossá a racionalista tendenciák az erdélyi unitáriusok között sem. Szélsőséges példaként lehet említeni, hogy „a legaktívabb illegális chiliaszták baráti érzületű bajtársai” is megtalálhatóak az erdélyi unitáriusok között. Ehhez Theodor Wotschke anyaggazdag cikkei számítnak fő forrásunknak, mint például a *Der polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*. Innen ismerjük a magyar Boksa Mártont,²⁴ egy erdélyi unitáriust, Selchow-Lagow örökösnyőjének jószágigazgatóját, aki egyrészt a német-lengyel antitrinitáriusok vezető alakjaival, Florian Crusiusszal és Joachim Stegmann-nal, másrészt a berlini enthuziasztákkal is érintkezett. Utóbbiakat Boksa fölkereste 1637 őszén, amikor Lorenz Grammendorf és követői a lengyel ariánusokkal is jó kapcsolatot ápoltak. Mindezt legtöbbször nem veszik figyelembe annak ellenére, hogy az ilyen chiliaszták enthuziasmusa sokat elmondhatna az antitrinitárius gondolkodás mély belső ellentmondásairól. Sokatmondó, milyen jóindulatú, ám mégis éles kritikát gyakoroltak az unitáriusok legkitűnőbb koponyái egyes chiliaszták fölött, így Florian Crusius az emberi értelem jelentőségére hivatkozva érvelt Johann Permeier szélsőségesen misztikus elképzelései ellen.²⁵

Említésre méltó, hogy mindez éppen abban az időszakban történt, amikor nemcsak a harmincéves háború sújtotta ezt a vidéket, hanem a lengyel és az erdélyi antitrinitáriusok is legnehezebb napjaikat élték meg; legfontosabb kelet-európai kulturális központjaik nagy veszteségeket szenvedtek. Rakówot 1638-ban a főiskolával együtt meg is semmisítették, kiutasították Gdańskból Crusiust, Wolzogen-t és a mozgalom más vezető alakjait, az erdélyi antitrinitarizmus pedig éppen ezekben az években élte át egész történelmének legmélyebb megrázkódtatásait. A korábbi szakirodalom az erdélyi országgyűlés ekkor meghozott rendelkezéseit szinte a judaizáló szekták ellen irányulóknak tekintette. Az ezt követő szigorú intézkedések e felfogás szerint csak az említett szekta leválasztását szolgálták az

²² Egy példa: Délkelet-Európában csak a kolozsvári unitárius kollégiumban találkozunk a tiszta kartézianus logikával és fizikával. TORDAI, i. m., 161–165.

²³ Béla ZOLNAI, *Über die Frühaufklärung in Ungarn = E. W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa*, hrsg. von E. WINTER, Berlin, 1960, 166–170; Kiss Mihály, kiad. HAJÓS József, București, 1953.

²⁴ Theodor WOTSCHKE, *Der polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*, Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, 22(1931), 1–66.

²⁵ Az extrém chiliazmus racionalisztikus bírálatát jól példázza (Kraus) Crusius levele Permeierhez 1630 táján. Lásd WOTSCHKE, i. m., 23–32.

unitárius egyházzól. Valójában azonban ez az elkülönülés már évekkel korábban létrejött. Az ekkor kezdődő üldöztetés korántsem csak a judaizánsokat érintette tehát, hanem az erdélyi antitrinitáriusok radikálisan gondolkodó, vezető csoportját, a nonadorantistákat is. Az „eretnekek” égetésre ítélt könyvei között a szombatos katekizmusok és énekeskönyvek mellett megtalálhatóak Palaeologusnak és követőinek magyarra fordított művei is.²⁶

És ezzel elérkeztünk az erdélyi antitrinitarizmus és egyáltalán a térségben jelenlévő késő humanista heterodoxia egyik legfontosabb kérdéséhez. Hogy a nonadorantista mozgalom radikális racionalista szárnyának léte ilyen mélyen belenyúlt a 17. századba, sőt, még egy újjáéledést is megélt – egész Európában egyedülálló és mind ez idáig nem kielégítően értékelt jelenség. A legtöbb ilyen irányú kutatás alapján eddig úgy látszott, mintha ez az irányzat a Dávid Ferenc elleni 1580 körüli perrel eltűnt volna. Mindenesetre igaz, hogy ez az áramlat akkoriban Erdélyben nagy vereséget szenvedett (Litvániában nem sokkal később). A mozgalom, illetve az egyház vezetését a konzervatív erők vették át. Az elnyomott radikálisok többsége azonban életben maradt, és korántsem hagytak föl tevékenységükkel! Különösen figyelemre méltó, hogy Toroczkai Máté milyen sok fontos írást őrzött meg Sommertől, Palaeologustól, Parutától és Franckentől.²⁷ Ő – Toroczkai – volt 1600 körül két évtizeden át az unitárius közösség vezetője Erdélyben. Saját tudományos és szervezői tevékenysége is amellel szól, hogy a nevezett szerzők műveit nem véletlenül mentette meg a megsemmisítéstől, illetve a teljes feledéstől. Ő volt Enyedi György hagyatékának első őrzője is; ő vette át Enyedi fő művének, az *Explicationes*nek kiadását (Kolozsvár, 1598), és még le is fordította magyarra.²⁸

Sajnos nem rendelkezünk alapos elemzéssel Enyedi művéről, amely éppen a 17. században talált olyan nagy visszhangra (számtalan ellenirat mellett a latin nyelvű mű Hollandiában 1670 körül még egyszer megjelent).²⁹ Még kevesebb konkrétum ismert Toroczkai munkásságáról. Az ő életében fontos epizód volt a tudományos tanulószobából az aktív közélet színterére lépése, amikor 1603-ban Kolozsvár nemzeti, társadalmi és vallási szempontból egyaránt mélyen elégedetlen lakosságának élére lépve a jezsuiták kiutasítását sürgette. Ha nem is autentikusak, de igen jellemzőek azok a szavak, amelyeket a történetíró, Szamosközy István az események szemtanújaként Toroczkai szájába ad. Állítólag misztikus, babonás hamisítással vádolta meg a katolikusokat, és saját álláspontját majdhogynem szenzualista érvekkel támasztotta alá.³⁰

²⁶ PIRNÁT, *Die Ideologie*, 188–193. Adatok az említett eretnek könyvekről ugyanott, 199.

²⁷ A Toroczkai-kódex alapos ismertetése: PIRNÁT, *Die Ideologie*, passim.

²⁸ Georgius ENYEDI, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti...*, Kolozsvár, 1598. Magyarul Toroczkai fordításában ugyanott jelent meg 1619-ben.

²⁹ A cáfoló írásokat felsorolja WILBUR, *i. m.* Késői latin kiadása: Groningen 1670. A könyv valószínűleg ebben a kiadásban váltott ki erős visszhangot nyugat-európai kora felvilágosult körökben Newtonig.

³⁰ Szamosközy István *történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1880, III, 94–109. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 29.)

Meg szeretném még említeni, hogy az erdélyi unitáriusoknak más közép-európai központokra gyakorolt hatását sem tekinthetjük kizártnak. Ezt ma már csak egyetlen adatcska sejteti. Az úgynevezett német „kripto-socinianizmus” legfontosabb központját a 17. század elején Ernst Soner altdorfi köre jelentette. Amikor 1609-ben egy bizonyos Dinnerus először tesz jelentést a hatóságoknak e titkos kör tagjairól, föltűnő nyomatékkal emeli ki egyiküket: Michael Gittichiust (Güttichet). „Az ő tanítása... – írja Dinner – tulajdonképpen nem ariánus, hanem még gonoszabb, és sok, anyaországunk számára – hála Istennek! – ismeretlen eretnekségből összetákolt... Először is Isten fiáról (ezt elborzadok még felidézni is) mind az örökké való, mind az időbeli lét tekintetében teljességgel lementszi és megtagadja az istenséget...”³¹ Tárgyunk szempontjából figyelemre méltó, hogy a nevezett, meggyanúsított altdorfi körnek éppen azt a tagját emelik ki ily módon, aki egy másik szempontból is különbözik ottani testvéreitől: egyedül ő élt korábban Erdélyben – Kolozsvárott!

Güttich föltétlenül az „altdorfi kripto-antitrinitárius kör” fontos tagjai közé tartozott. Nem lehetetlen tehát föltételeznünk, hogy Soner racionális-arisztotelészi világfelfogásának kialakulására hatással lehetett az akkoriban már csak Erdélyben honos nonadorantizmus is.³² Az újabb kutatások fényében ugyanis nem kétséges, hogy a racionalista arisztotelizmushoz, amelyről szó van, az akkori Európában nemigen lehetett hasonlótlal találni, hiszen már az ortodoxia dominanciájának időszakában vagyunk, amikor az arisztotelészi hagyományokhoz való ragaszkodás majdnem egyet jelentett a konzervatív beállítottsággal, és fordítva, az „újabbakat” a filozófiában, a teológiában, a pedagógiában stb. majdnem mindig Arisztotelész-szel szembenállónak tekintették. Ha tehát másutt hiába keressük a soneri rendszer, illetve e módszerek kortárs „rokonait”, érthetővé válik, hogy ezeket a mondott erdélyi hagyományban véljük megtalálni. Az is igaz persze, hogy egyedül a reneszánsz averroista hagyománya alapján aligha magyarázható ez az egyedülálló jelenség. Éppen ezért további kutatásokra van szükség a Soner által felhasznált esetleges további források föltárásához.

A már említett Toroczkai Máté, Enyedi György és Michael Güttich mindannyian a századforduló környékén tevékenykedtek Kolozsvárott. Az általuk képviselt irányzat azonban még évtizedeken át tovább élt, még egy új virágkora is elért, legalábbis abban az értelemben, hogy a konzekvensen radikális nézetek anyanyelven, magyarul is elhangzottak. Még az 1630-as évek elején is döntő hatást gyakoroltak a magyarországi unitarizmus teljes kulturális fejlődésére. Ezt igazolja az irányzat

³¹ Idézi Friedrich Samuel Bock, *Historia antitrinitariorum maxime socinianismi et socinianorum*, I/I, Regiomonti, 1774, 374.

³² Az altdorfi kört tárgyalja pl. Hermann LEY, *Antikirchliche Aufklärung im 16. und 17. Jahrhundert = Festschrift Ernst Bloch zum 70. Geburtstag*, hrsg. Rugard Otto GROPP, Berlin, 1955, 161–178, később pedig Domenico CACCAMO, *Socinianer in Altdorf und Danzig im Zeitalter der Orthodoxie*, Zeitschrift für Ostforschung, 19(1970), 42–78.

utolsó nyilvános képviselőinek, Thordai Jánosnak és Csanádi Pálnak méltatlanul elfeledett munkássága.

Thordai odera-frankfurti egyetemi tanulmányai után csak egyszerű kollégiumi tanár lett Kolozsvárott, azonban rövid irodalmi tevékenysége során (1597–1636-ig élt) fontos művekkel gazdagította a magyar írásbeliséget. Többek között a teljes psalteriumot egyedi módon, manierista stílusban fordította magyarra, úgyszólván átköltötte.³³ Neki köszönhetjük egy igen népszerű antik filozófiai mű magyarra fordítását is, Epiktétosz *Enchiridion*ját. Ezt a művet latin nyelven már korábban (1585-ben) kiadta ugyanott a kolozsvári unitárius iskola egy másik tanára, Christian Francken. Talán nem véletlenül fordultak a megtört, még mindig fenyegetett erdélyi antitrinitáriusok a „rabszolga-filozófus” vigasztaló tanaihoz; hiszen ezek a tanok állhatatosságot, az emberi értékek megőrzését és ezzel egy időben a szélsőségesen passzív alázatosságot hirdették. Érdekes, hogy Thordai a fordítás során nem a „kereszténnyé tett” Epiktétosz-kiadásokra, hanem Poliziano közvetítésén keresztül az eredeti szövegre támaszkodott, és a filozófiai terminológia nehézségeit sikeresen küzdötte le.³⁴

Csanádi nem hagyott hátra ilyen fontos irodalmi örökséget; számunkra csak néhány kisebb teológiai vitáit ismert az ő tollából. Magasan képzett, széles látókörű humanistaként, e típus utolsó unitárius képviselőjeként vezető szerepet töltött be viszont az erdélyi kulturális életben, egy személyben pedagógus, teológus, híres orvos volt, és – kollégiumigazgatóként, majd végül püspökként is jelentős szervezője a Krisztus imáadását elvető radikálisoknak.³⁵

Thordai és Csanádi már nem éltek meg az 1638-as évet. Az ez évi úgynevezett „dési per” igazi törést jelentett: I. Rákóczi György fejedelem megtagadta az antitrinitáriusoktól a legtöbb addig biztosított jogot, és kényszerítette őket, hogy szakítsanak vallásuk radikális változataival. A legnagyobb veszteséget emiatt a szombatosok mellett a nonadorantisták szenvedték el. Ők ekkortól a világi hatóság és a domináns egyházak ellentmondást nem tűrő üldözésének lettek kitéve, s végül még saját vallási közösségük sem tűrhette meg őket többé.³⁶

A külföldi kapcsolatokat illetően még nem részleteztük eléggé a rendkívül fontos német befolyás, illetve kölcsönhatások problémáját. A kapcsolatokat nem

³³ Ez a mű – mint egyébként a teljes unitárius írásbeliség ezekben az évtizedekben – csak kéziratban maradt ránk. (Enyedi művének magyar fordítása az utolsó kivételek közé tartozik.) A zsol-tárok kiadása RMKT XVII/ 4.

³⁴ A kéziratot és az első kiadást elemzi: KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 3(1963), 3–44. A szöveg az első német kiadással (Ein Schon nützlich Büchlin – Basel 1534, ford. J. SCHENK) mutat rokonságot. Új kiadása: William Abbott OLDFATHER, *Contributions toward a Bibliography of Epictetus*, Urbana, 1927.

³⁵ GÁL, i. m., 393–395.

³⁶ Nem lehet véletlen, hogy 1638. július 17-én – a dési határozatoknak megfelelően – éppen az említett radikális, de nem zsidózó püspök, Toroczkai Máté fiát kövezték meg elrettentő példaként. Ld. *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae – Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, 10, Bp., 1884, 28, 203.

csupán a birodalmi területekről származó antitrinitárius vándortudósok ápolták (és fordítva), hanem a fejedelemségekből származó ortodox-protestáns körök is, mégpedig egyes területeken gyakran csak nagyon konkrét helyi érdekektől vezéreltetve.³⁷ Erdélyben ebből a szempontból nyilvánvalóan az itthoni, igen művelt szász értelmiségieknek volt különös jelentőségük. Nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a Németországból érkező professzorok és más művelt emberek például Kolozsvárott olyan gyorsan be tudtak illeszkedni. Általánosságban egyáltalán nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy tulajdonképpen az egész erdélyi antitrinitarizmus magyar és erdélyi-szász, de jellemzően gyakran „kétnemzetiségű” erők közös műve volt. Kérdéssé tehető, hogy mennyire volt folytonos a sok külföldi német – Sommertől Valentin Baumgartig – hozzájárulása. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy ennek a „kétnemzetbeliségnek” megvoltak a maga hátrányai is: bizonyos kritikus helyzetekben a nemzeti ellentétek akadályozták az unitáriusok egységes föllépését.

(1987)

³⁷ Günter MÜHLPFORDT, *Arianische Exulanten als Vorboten der Aufklärung. Zur Wirkungsgeschichte des Frühhumanismus polnischer und deutscher Arianer vom 16. bis ins 18. Jahrhundert = Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, II, Hrsg. Johannes IRMSCHER, Berlin, 1962, 220–246.

Sebastian Franck és a „platonista-hermetikus kereszténység”

Hogyan alakult a hermetikus hagyomány sorsa a reformációt megélt Európában? Mikortól fogva vált a megszilárduló új egyházakban külön szabályokkal tiltott fő veszedelemmé a *Platonisch-Hermetisches Christentum*?¹ A kérdésekre válaszul kinnálkozott, hogy az újabban ilyen szempontból sokat emlegetett Paracelsus mellett a reformáció valamely áramlatában részt vevő vagy részt vett gondolkodó eszmei útkeresését vegyük szemügyre. Az így szóba jöhetők közül nem hiányozhatott Sebastian Franck...

A reformációt követő eszmei forrongás egyik legkülönösebb alakjának a munkásságából indulunk ki tehát. Az 1499–1542 közt élt donauwörthi történétíró, publicista és könyvkiadó nem volt igazán eredeti gondolkodó, nem volt a reformáció fő vagy mellékáramlatai közül egyiknek sem harcosa vagy hangos szószólója (állhatatos híve sem). Szelíden és kitartóan lázadt a római és az összes új, protestáns egyház meg az anabaptista és más rajongó szekták kényszerszervezettsége, tulajdonképpen – elszánt szkeptikusként – minden intézményi vagy eszmei-gondolati kizárólagosság ellen. Így természetesen csak elszigetelődni lehet. Magányos is maradt; viszont szorgalmas kompilátorként és mint frappáns kommentárok paradoxonokat kedvelő írója nem kis olvasótáborral tudott kontaktust teremteni, fönntartani. Nagy műveltségű és sokoldalúan, naprakészen tájékozott humanista volt. Biztosan vágyott irodalmi sikerre, s mint könyvkiadó üzletire is; tájékozódásának változásait őszinte, személyes reménykedések és kiábrándulások vezérelték,

¹ Ezzel a címmel adta ki Ehregott Daniel Colberg kitűnő összefoglalását 1690-ben a még ekkor is leküzdendőnek tartott „vegyszerek” ellen, akik a pogány filozófia platóni változatát a tiszta keresztény tanítással keverve újra s újra fanatikus teológiát hoznak létre; bűnük tehát (Colberg előszava szerint) „die schändliche Vermengung der philosophischen Lehren und des Worts Gottes”, és rosszabbak, ártalmasabbak még az Arisztotelész-követő, racionalista gáncsoskodóknál is. A Colberg-könyv lexikális gazdagságát magyar példa is bizonyítja: innen figyeltünk föl a német spiritualista szerző magyarra fordításának kezdeményezésére és előkészítésére: Bálint KESERŰ, *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns* = „wer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich”. *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, hg. L. JÓNÁCSIK, M. NAGY et al., Piliscsaba–Budapest, 2001, 271–280. Magyarul ld. ebben a kötetben: *Elérte vajon Magyarországot és Erdélyt a sziléziai spiritualizmus?*

de „közbeszólhatott” olykor a piaci kereslet ide-odafordulása is. Egy ilyen változásra kívánom föl hívni a figyelmet, olyasmire, ami – szerintem, jelentőségéhez képest – kissé elsikkad a szakirodalomban s a pályaképekben.²

Érdemes eltekintenünk az 1528–1534 közt kiadott munkák megbeszélésétől.³ A későbbiekről se sokoldalú bemutatást és elemzést adunk, hanem szinte csak föl-soroljuk a hermetikus-spirituális érdeklődés néhány esetét

1. A történetíró Franck korai nagyvonalú áttekintéseiben is van utalás a kereszténységen kívüli világ elfogadására, sőt egyenrangúságára. Így azt olvashatjuk: „... meg kell gondolni, hogy hatalmas a világ, és Isten műve tölti be, aki azt nem gyűlölheti; így egy török, egy pogány éppen úgy Isten képére van teremtvé, és Isten műve maga is, mint egy német, mert mindnyájuk képét a pártatlan Isten öntötte formába, s törvényét, akarátát, szavát egyformán szívükbe írta.”⁴

2. Korábbi gyűjteményekben is, de különösen az 1538–1539-ben Augsburgban megjelent *Guldin Arch* és *Verbütschier Buch* lapjain olvashatunk félreérthetetlenül bibliai és patrisztikai helyekkel párhuzamba vagy szembe állított „ösi” vallási szövegeket, a szerző-kiadó egyértelmű glosszáival: „Ez a régi, megvilágosodott király és főpap, az egyiptomiak csodája, Ábrahám idején élte virágkorát, az egyiptomiaknál neve Teut [Tot] volt, a görögöknél Trismegisztosz, vagyis háromszorosan a legnagyobb.”⁵ A szerző saját közbeiktatott spekulációi, beszúrásai vagy margójegyzetei semmiféle rendszerbe nem állíthatók, némelyikük elég távoli asz-szociációnak vagy éppen játékos gondolattársításnak tekinthető.

² Francknak a 20. században igen jó sajtója volt: a tobzódó türelmetlenség ellen nem kevesen hi-vatkoztak – írók, művészek, filozófusok – a donauwörthi példájára; a publicisztika s a tudomá-nyos igényű méltatás határán kiváló írásokat használhatunk róla Peuckertől, Koyré-től és má-soktól; a filozófia, illetve a teológia legjobb történész szakértői, mint Horst Weigelt, Gertraud Zaepernick, Siegfried Wollgast, André Séguenny kritikusan, fantáziadús hipotéziseket se mel-lőzve elemezték munkásságát; végül: az európai toleranciátörténet földolgozásai, antológiái nem nélkülözhetik Franck sorsfordulatainak, vallomásainak, programnyilatkozatainak megidézését.

³ Annál is inkább, mert a két legnépszerűbb korai kiadvány, a *Trunkenheit* (1528) és a *Paradoxa* (1534) esetében a magyar nyelvű visszhang és méltatás se hiányzik. Előbbit, Heltai Gáspár híres átdolgozása, a *Részségnek*... okán nem hagyhatják figyelmen kívül a magyar reformációtörté-netek (Utasi Csillának a 16. századi magyar prózáról készülő doktori disszertációja úgy foglal-kozik ezzel a párbeszéddel, hogy Franck egyéb írásairól is referál; egyik dolgozatát lásd: <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/hir/utasi.htm>). Utóbbiról részletek remek magyarátsái kíséretében ad képet Ötvös Péter, *Három psalmus a „Paradoxa” fényében*, Acta Historiae Litterarum Hun-garicarum, 18(1981), 37–42.

⁴ „Musst... gedenken, dass die Welt weit und schier und endlich mit eitel Gottes Werk, die er nit hassen kann, besetzt, und dass ein Turk, Heyd etc. ebensowohl zu dem Bildniss Gottes erschaf-fen und ein Werk Gottes ist, als ein Teutscher, denn allen der unparteiisch Gott sein Bild ein-gossen uns sein Gesetz, Willen, Wort in ihr Hertz geschrieben hat” – így idézi SEGESVÁRY Vik-tor, *L’Islam et la Réforme*, La Haye, 2005, 167.

⁵ „Dieser alt erleucht Künig un(d) Priester/ ein wunder der Egyptier hat pluét zur zeit Abraham/ ist von den Egyptern teut/ von Griech(en) Trismegistus/ ter maximus/ das ist drey mal des aller gröst genannt.”

3. Az órigenészi Biblia-kezelés dicsérete és például választása esetében is az vezet Franck gondolatait és tollát, hogy a betű szerinti magyarázat nemcsak zagyva következtetésekhez vezet, hanem a konfessziók sokaságának és a szörszálhasogató teológiai disputációknak is fő oka, sőt az írástudók szűk szektája privilégiumává teszi az írást. Franck eszménye ezért az allegorikus-tipologikus értelmezés. Az Ótestamentum esetében különösen fontos a „lélek általi, krisztusi értelmű” exegézis, amelynek mesterét Franck a Mózes-magyarázó Órigenészben látja, aki *per allegoriam im Geist* interpretált, s akinek nincs Németországban folytatója, még kevésbé olyan, aki az órigenészi módszerrel olvassa az egész Szentírást. Az utóbbi panasszal Horst Weigelt szerint Franck Lutherre céloz (a reformátor alkalmatlanságára);⁶ a biztos ítéletű Friedrich Niewöhner úgy véli, önmagára.⁷ Merész hipotézis ez utóbbi, de a szokatlanul prófétai hevületű Franck-szöveg megengedi azt az olvasatot, hogy a kis traktátus szerzője új Órigenészre várva önmagára gondol. – A hipotézisektől függetlenül van köze ennek a várakozásnak a platonista-hermetikus hagyományhoz. Ezt a címünkben is megidézett Colberg bizonyítja; szerinte az órigenészi allegorikus módszer pogány filozófiai anyagot csempész a keresztény szent szöveg kezelésébe, jellegzetesen platonista eljárást követ, végképpen aláaknázza a *sola scriptura* elvet.⁸

4. Igen jelentős tette Sebastian Francknak, hogy újranyomtatta a vatikáni könyvtáros, Agostino Steuco *Philosophia perennis*ét.⁹ A *prisca theologia* párjaként Leibnizig és tovább nagy karriert befutott „örökkévaló filozófia”-fogalomnak névadója lett könyvével Steuco (bár tételeiből a legfontosabbakat már száz évvel korábbi Ficino-traktátusokban olvashatta). Tárgyalásmódja határozottan filozófiai, antik és középkori auktorok beható ismeretére vall. Apologetikus olvasata is volt viszont az örökkévaló Isten kinyilatkoztatásai egységeről szóló fejtegetéseknek.¹⁰

5. Az eddigiek a hermetizmusnak való elkötelezettséget alig, a *Corpus Hermeticum* szövegeinek tüzetes ismeretét egyáltalán nem bizonyítják.

A Hermész Triszmegisztosz kinyilatkoztatásait tartalmazó szövegegyüttesről sokáig úgy tudták, hogy az Ószövetség korát is megelőző időből származik, és maradéktalanul őrizi az egyiptomi vallás és filozófia ősi törvényeit, gondolatait. Így

⁶ Horst WEIGELT, *Sebastian Franck und die lutherische Reformation*, Gütersloh, 1972, 53–55.

⁷ Friedrich NIEWÖHNER, *Warum übersetzte Sebastian Franck Moses Ben Jacob aus Coucy? = Sebastian Franck (1499–1542)*, hg. Jan-Dirk MÜLLER, Wiesbaden, 1991 (Wolfenbütteler Forschungen, 56), 291.

⁸ Sicco LEHMANN-BRAUNS, *Weisheit in der Weltgeschichte*, Tübingen, 2004 (Frühe Neuzeit, 99), 140–144, és az *Allegorese als Instrument des Platonismus* c. fejezet (181–186).

⁹ Agostino STEUCO (Steuchus Eugubinus), *De perenni philosophia libri X. Idem de Eugubii urbis suae nomine*, Basileae, 1542. Nicolaus Bryling, Sebastianus Francken. 4°. A címet könyvtárrekonstrukció alapján adjuk: *András Dudith's Library*, ed. József JANKOVICS, István MONOK, Szeged, 1993, nr. 283. (VD 16 S 8934).

¹⁰ Többen egy Trident előtti ellenreformáció alapművének tekintik; annyiban nem alaptalanul, hogy konszenzust próbál teremteni bölcséleti iskolák (pl. az akadémiai arisztotelizmus és a reneszánsz platonizmus) közt, s ezen túl minden volt és létező hitvallást is kibékítene – a káros, leküzdendő lutheri és kálvini tanítás azonban kivétel.

hitték azok a kevesek, akik arab közvetítéssel már a 12. századtól hozzájutottak, majd így a reneszánsz olasz jelesei is, akik közül a firenzei Ficino a frissen megszerzett hermetikus iratok jórésztét görögből latinra fordította 1463-ban, amely azóta szent dátum a Nyugat szellemtörténetében. Nem örült se a pápai egyház, se a reformáció vezérkara a föltámadt Hermész-kultusznak, amiben egy alternatív nem keresztény kinyilatkoztatás veszedelmét látták a firenzei platonisták ismételt keresztényre hangolásai dacára. Ezért is jutott el késve a pogánynak minősített Gedankengut távolabbra: így az Alpoktól északra és „mélyebbre”: a csak anyanyelven olvasókhöz. Mindkét tekintetben úttörő volt Sebastian Franck tette, hogy a *Corpus* két fő könyvét németre fordította. (Nem tartozik tárgyunkhoz, de érdemes emlékeztetni arra, hogy Isaac Casaubon 1614-ben filológiai bravúrral arra a megállapításra jutott, hogy semmiképpen nem a keresztény időszámítás előtti ősi időből származik a *Corpus Hermeticum*. A szövegek keletkezését azóta a Kr. u. 2–3. századra teszik, máig sokan vélik azonban úgy, hogy a datálás nem ingatja meg az iratok hitelét, valamilyen „igazságértékét”, mert vannak autentikus – az ősi gondolatvilágot tükröző – részek az egységesnek semmiképpen nem tekinthető iratcsaládban.)

Sok eltérő vonást mutattak már ki Sebastian Franck munkásságában, mondhatni sokféle arcát ismerjük, de 1542-ben, nem sokkal halála előtt Bázelen – valószínűleg kiadásra – készült fordításkéziratokra nem vagy alig fordult figyelem a róla szóló földolgozásokban.

Augsburgban őrzött kódexről van szó, ahol egymást követi a hermetikus korpusz két fő darabjának, az *Asclepius*nak s a *Pimander*nek (majd Epiktétosz *Kézikönyvecskéjének*)¹¹ német fordítása. Kapcsolódnak ezekhez Franck summázatai, majd a választás indoklására is vállalkozó ajánlólevele. A bibliaival egyenértékű alternatív kinyilatkoztatás, ősi vallás fölfedezését jelenti számára a hermetikus szöveg, ami ilyen nyilatkozatra indítja: „A régiek észnek és természetnek nevezték, amit mi Istennek, Isten igéjének, fényének, életének és a bennünk lévő Krisztusnak nevezünk.”¹² Ezt a szemléletet előlegezi már a két hermetikus könyv együttes, hosszas címe is: *Ábrahám idején, a Biblia előtt élt Mercurius Trismegistus, és a természetből, mindenféle könyvek nélkül, különleges kinyilatkoztatás, megvilágosítás, szellem, kegyelem és a hatalmas, egyetlen Isten beszéde által – nem másként, amiképpen Jób is a pogányok közt, Mózes előtt – oly magas dolgokat írt Istenről, Isten igéjéről, akarataról, erejéről, hatalmáról, bölcsességéről, jóságáról: ASCLEPIUS és PIMANDERUS most a tiszteletre méltó S. K. számára németre fordított.*

¹¹ A sztoikus morálfilozófia remekének Franck-értékelése és -átültetése külön elemzést érdemel.

¹² „...Die Alten aber haben vernunft und natur genent, das wir Gott, Gotts wortt, liecht, leben und Christum in uns nennen.” A kódex 65r–72v. lapjain található ajánlásból idézi Gilly: *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto*, a cura di Sebastiano GENTILE, Carlos GILLY, Firenze, 2000, 289.

(Mercurii Trismegysti, wellicher zur zeitt Abrahe, vor der Bibel gelebt vnd aus der natur, on alle Büecher, aus sonnderer offenbarung, erleuchtung, Geist, Gnad, unnd ein sprechhen des grossen einigen Gotts, nit anderst, dann wie auch iob, vnnder den Heiden vor Mosi, so hoch ding von Gott, von Gottes wort, willen, krafft, gwalt, macht, weißheitt vnnd güette, geschribenn hatt: Asclepius und Pimanderus, ietz erst an den Ernhaften vnnd wolgeachten S. K. verdeuscht.)

Nyomtatásra majdnem bizonyosan nem került sor, s a kézirat csak néhány éve vált ismertté.¹³

*

Foglaljuk össze: Sebastian Franck késői munkásságának olyan mozzanatait emeltük ki, amelyeket a donauwörthi tudós történetíró, publicista és könyvkiadó monográfiái nem vagy alig értékelnek. Ilyenek a már korai munkáiban s aztán a *Guldin Arch* és a *Verbütschiert Buch* több fejezetében pogány auctorokra, mint az isteni igazság szószólóira való hivatkozások; ilyen az órigenészi biblíamagyarázás kiterjesztésének eszméje; ilyen a vatikáni könyvtáros Agostino Steuco *Philosophia perennis*ének friss újradakozása; mindenekelőtt pedig, hogy a *Corpus Hermeticum* két fő könyvét Bazelban, 1542-ben, élete utolsó heteiben németre fordította. A hermetizmus és az alternatív kinyilatkoztatások lehetőségéről való egyéb spekulációk története szempontjából Franck aktív érdeklődése azért igen fontos, mert az Alpoktól északra ez a hang, ez a kultusz – ma úgy tűnik – így jut először nagyobb nyilvánossághoz itáliai diadalútja után. (A most Augsburgban őrzött kézirat jelentőségét a hermetizmustörténettel foglalkozók fölismerték,¹⁴ csak a fordításszövegek részletes elemzése, kiadása késik.)

Franck úttörő szerepét ebben a „földrajzi-kultúraközi transzlációban”, olasz humanista illetve reformkatolikus körök és a német – közvetve az európai – protestáns világ közötti közvetítésben nem kérdőjelezi meg, hogy a hermetikus iratokból oly sok mindent magáévá tevő Paracelsus éppen ekkor, 1541-ben fejezi be pályáját, életét. Azért nem, mert a hohenheimi világutazó, de grafomániáját magányosan kiélő orvos nem volt életében az általa ki- vagy továbbgondolt eszmék

¹³ Carlos GILLY, *Cimelia Rhodostaurica*, Amsterdam, 1995² c. katalógus címlírását használtuk. Franz Joseph WORSTBROCK írta le igen korán (*Deutsche Antikrezeption 1450–1550*, Teil 1, Boppard, 1976, 69–74.). Rá is hivatkozva ad címlírást a kiváló, újabb gyűjtemény (Martin MULSOW, *Das Ende des Hermetismus. Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spätrenaissance*, Tübingen, 2002.) bevezetője (p. 7, 17. jegyzet), apró hibák mellett egy durva félreolvasással: *aus der naturen alle Büecher* áll nála, ami teljesen értelmetlen, vagy a helyes olvasat ellenkezőjét sugallja; hiszen az épp a lényeg, hogy *nem* könyvekből, hanem a természetből íródtak a hermetizmus iratok: *aus der natur, on[=ohne] alle Büecher...*

¹⁴ Erre jellemző, hogy holland kutatók kiállítási katalógusába iktatott „hermetikus kronológia” a reneszánsz fejlemények után így iktatja be a hermetikus hagyomány újkorát: „Modern Period: 1542/Shortly before his death, Sebastian Franck translated the Asclepius and Pimander into German.” *Ways of Hermes*, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, 2002, 27.

szócsöve: filozófiai-teológiai írásai csak fél évszázaddal halála után kezdtek megjelenni, még később visszhangra találni (többségüket csak a közelmúltban adták ki, egy részüket máig se). Sebastian Franck viszont kevésbé eredeti gondolkodó, de tevékeny és eredményes publikáló és különösen az utolsó bázeli években sikeres könyvkiadó volt. Ez azért fontos, mert föltételezhető ugyan, hogy „a reformáció művében” s a kor szinte minden gondolatkísérletében mélységesen csalódott tudós publicista élete végén kapaszkodót keresett és vigaszt talált (a sztoa mellett) az utópikus reményekkel is kecsegtető hermetikus hagyományban; a személyes motívum mellett azonban szinte biztosan szerepet játszott az is, hogy a német nyelvterület mint könyvpiac kollektív érdeklődést jelzett a tárgyról szóló anyanyelvű munkák iránt.¹⁵

2006 tavaszán a budapesti reneszánsz és barokk kutatócsoport ülésén „a nem reneszánsz hermetikus irodalomról” tartottam előadást. Klaniczay Tibor három és fél évtizede készült kutatási beszámolóját fölidézve azoknak az új kutatásoknak a nyomán kívántam elindulni, amelyek meggyőzően, igen nagy anyag föl-sorakoztatásával bizonyítják, hogy – jórészt Paracelsus sokáig ismeretlen munkái, vallási-filozófiai töredékgondolatai fölfedezése nyomán – a 16. század derekán német nyelvterületen, majd Hollandiában, Skandináviában kibontakozott a hermetizmusnak egy második, kora újkori hulláma. Ezt az utóbbi megállapítást csak megerősítik a Sebastian Franck késői munkásságáról újabban tudhatók. Említett előadásom címét és több tézisémet azonban korrigálni kell vagy el kell vetni: a „második hullám” ezer szállal kapcsolódott a reneszánsz humanizmushoz. Paracelsus talán kevésbé, de – mások mellett – Franck is Ficino, Pico eszményeit követve lett és maradt független szellem; Steuco-kiadása csak egy példa az olasz aktualitásokra való odafigyelésre; és hűséggel szerkesztette, adta ki az északi humanizmus mestereit, merített műveiből azután is, hogy Erasmus keményen megtámadta.

(2006)

¹⁵ A közvetlen anyagi érdekeltség lehetőségét se szabad kizárni, hiszen a fennmaradt három fordítást Franck kezdőbetűivel föltüntetett honfitársának (megrendelőjének?) a donauwörthi S. K.-nak ajánlja.

Alkímiai ősgalériák az 1600-as évek első feléből

A 17. század első negyedét-harmadát szokták az alkímiai irodalom utolsó nagy föllendülési korának nevezni. Ez annyiban föltétlenül igaz, hogy – fejedelmi támogatással (nemcsak latinul!) megjelenő tudós összefoglalások mellett – ekkor lesz több rézmetsző műhely, nyomda, tervszerűen piacot építő kiadó elsőrendű terméke a nagyrészt vagy teljesen az alkímiai elmélet és gyakorlat népszerűsítésének szentelt emblémás könyv. Az ilyen kiadványoknak is fontos célja volt annak bizonyítása, hogy igazán jelentős tradícióval dicsekedhet az általuk képviselt ars.

Korai nyomtatványok közül a *Rosarium philosophorum* című gyűjteményt tárgyunk szempontjából azért érdemes kiemelni, mert az 1550-es, frankfurti kiadás élére az összeállító „ennek az arsnak neves mesterei” régebbi eredetű névsorát tette. A korai alkímiai kánonról nem könnyen kaphatunk innen megbízható képet, előbb föl kell oldani az elképesztően túlméretezett lista félreértéseit, torzításait.

A *Rosarium*, a „Filozófusok [értsd: alkímisták] rózsakertje” igazi *florilegium*. Társaitól abban különbözik, hogy a kertből szedett rózsákat, az idézeteket, a szövegrészleteket a kompilátor soha nem tulajdonítja a magáénak vagy valamely anonimusznak, hanem mindig megjelöli a tudott vagy vélt szerzők nevét. A címlap hátoldalára nyomtatott harminc név közül hetet emelünk ki, azokét, akiket a *Rosarium* szövege többször is idéz:

1. Idrid, a muszlimok által Hermész Triszmegisztosszal azonosított koráni próféta. Hermész sokáig volt valamilyen köztudatban nemcsak a róla elnevezett filozófiai-teológiai irányzatnak, hanem az alkímiának is alapító atyja; több „titkos, allegorikus” traktátus szerzőjének is tartották.

2. Mária, Mirjam néven is szereplő, Mózes nővérének is tekintett profetissza, számos doktrína és az alkímiai gyakorlat több eszköze, pl. a *balnaeum Mariae* (az anyag fölforrósítására használható kádacska) föltalálójának számított.

3. „Geber Latinus” a 13–14. század számos terjedelmes és nagy hatású alkímiai szövegkorpuszának szerzője, akit korábban azonosítottak az arab Gabir Ibn Hayan fejedelemmel.

4. Morienes/Morienus arab forrásokon alapuló prózadialógusa a legismertebb, amely az arab Caliddal folytatott beszélgetését adja. Csak az biztos, hogy a 13.

században már több latin fogalmazványa volt népszerű, különösen a *Liber de compositione*.

5. Avicenna, a 11. században élt arab orvos és filozófus, Ibn Sina nevéhez szokás kötni azt a tant, amely az átváltozás alapgondmája, hogy ti. a testek redukálódnak a *materia primára*.

6. Arnoldus de Villanova (1240?–1311) katalán orvos, laikus teológus és diplomata. Bár a neki tulajdonított alkímiai művek némelyike egy-egy korabeli hatalmasságnak címzett episztola, mégis kétségbe vonják (Gundolf Keil tagadja), hogy a nevéhez kapcsolt alkímista írásoknak ő volt a szerzője.

7. Raimundus Lullus 1315-ig élt, szintén katalán, misztikus költő, író, miszszionárius. A 18. századig éreztette hatását az, amit egyetemes gondolkodóként alkotott – még tovább, amit a kombinatorika terén tett. Arabul olvasott, írt (meggyőzéssel akart nagyszabású térítő akciót indítani a muzulmánok közt).

A 16. század derekáig legismertebbnek tartott szerzők sorába iktassuk be a legfontosabbakat, akik a listában nem tűnnek föl, de akiktől a *Rosarium* többször is idéz:

8. Démokritosz sokak szerint a Kr. e. 460–370 között élt, hírneves görög atomistával azonosítható (mások a neve alatt fennmaradt írásokat a 200 évvel később görög elméletet egyiptomi technikával társító Mendesnek tulajdonítják). A *Physika kai Mystika* című kéziratgyűjtemény, a velencei Szent Márk könyvtár kincse, valószínűleg a 10. századból származik, de tartalmaz korábbi, többek között szír nyelvű fragmentumokat is. Ezek a nemesfémek reprodukálásának, a színek előállításának több módját is tárgyalják.

9. Rosinus néven szólal meg a *Rosarium philosophorum* lapjain a késő 3. és a kora 4. században élt panopoliszi Zosimos, a tulajdonképpen legrégebbi, egy reális személlyel azonosítható alkímiai író. Fölső-Egyiptomban született, de Alexandriában élt. Eredetileg görögül írt, de az utókorra arab, szír és latin fordításokban hagyományozódott írásai maradtak fenn, így levélváltása Theosebeióval, „misztikus nővérével”, többek között az őt megcsaló pap, Nilos, az első név szerint ismert család aranycsináló machinációiról. Álomtörténetei gnosztikus hatást is mutató „alkímiai kinyilatkoztatások”, amelyekben emberi szenvedések és föloldásuk tevődik át a fémekben végbemenő változásokba. Az álmok néha eksztatikus víziókba fordulnak. (Az ilyen álmok, s mögöttük ősrégi mítoszok interpretációi adtak módot Carl Gustav Jungnak adekvátabb mélylélektani elemzésre.)¹

10. Albertus Magnusról, a 13. század teológusáról tudjuk, hogy a természet kutatójaként is a középkor legnagyobb hatású gondolkodói közé tartozott. Logikus, hogy a *De mineralibus* című munkájára az alkímiai spekulációk szívesen

¹ Ki is tüntette Zosimost különös figyelmével a svájci, amire – többek közt – egy neki szentelt nagyszabású tanulmány is bizonyosság (Carl Gustav JUNG, *Gesammelte Werke*, XIII, Olten–Freiburg im Breisgau, 1972, 67–121).

hivatkoztak.² A késő középkor számos olyan alkímiai munkát kötött a nevéhez, amelyekhez valószínűleg nem volt köze.

Az antik és a középkori alkímiai irodalom vélt vagy valós kiválóságait szinte a teljesség igényével bemutató *Rosarium*³ nem az egyetlen, de a legismertebb ilyen összefoglalás. Érdeklődők szűkebb körében nagy tekintélynek örvendő munka volt a 900 körüli arab szövegen alapuló *Turba philosophorum*. Ez egy „harmadik pythagoreus zsinat” jegyzőkönyvének tünteti föl magát, amelyet a nagy görög maga hívott volna össze. Első részeiben kozmológia, azután alkímiaelméleti álláspontokat képviselő korai görög filozófusok – számmisztikai spekulációkat is mozgósító – vitakórusa.⁴

*

A kép az alkímiai irodalom fontos eleme volt a középkorban is, de főleg az esz-közök és folyamatok ábrázolása volt alkalmas arra, hogy az amúgy fedőnevekkel jelölt tárgyak és cselekmények érthetők legyenek. Az ősi múltban való gyökerezés bizonyításának szándékára is találunk példát; anyanyelvűt is a British Library egyik kódexében. A bristoli adószedő, majd királyi tanácsadó, a 15. században élt Thomas Norton versezete, az *Ordinall of Alchemy*⁵ hét fejezetben mutatja be a *lapis philosophorum* előállításának folyamatát; a munka négy állomását illusztrálja a nekünk érdekes ábra: az anyag durva összetörésétől az *albedo* főzéséig inasok szorgoskodnak a kép alsó részén, fönről „beszélő szalagok” útján irányítja őket négy, egymáshoz igen hasonló, szakállas-kalapos úriember, akiknek neve is föl van festve fejük fölé: *Geberus*, *Arnoldus* [de Villanova], *Razis*⁶ után a legkényesebb művelet fölvigyázója, maga *Hermes* (szintén 15. századi öltözetben).⁷

² Annyiban okkal, hogy a planéták és fémek analógiájára vonatkozó antik és arab irodalmat behozta a latinságba. Albert véleményét, saját „égi metallurgiáját” jól foglalja össze – a *Mineralia* 3.-ból bőven idézve – Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Philosophia perennis. Historische Umrisse abendländischer Spiritualität in Antike, Mittelalter und früher Neuzeit*, Frankfurt/M., 1998, 478–484.

³ Alaposan utánajárt a forrásoknak, a valós és a fiktív szerzőknek Joachim Telle a kétnyelvű kiadás második kötetében (225–248), és – három név kivételével – sikerrel; fölöadásainak gyakran vettem hasznát: *Rosarium philosophorum. Ein alchemistisches Florilegium des Spätmittelalters*, kiad. Joachim TELLE, Weinheim, 1992.

⁴ *Turba philosophorum. Ein Beitrag zur Geschichte der Alchemie*, kiad. Julius RUSKA, Berlin 1931 (1970).

⁵ Több mint három tucat korai kéziratot tartanak számon; a latin és a német fordítás hamarabb jelent meg nyomtatásban, mint az angol eredeti, amit Elias ASHMOLE a *Theatrum Chemicum Britannicum* első darabjaként adott ki 1652-ben.

⁶ Az első két névvel már találkoztunk. – Razi vagy Rhazes (865–925) perzsa orvos, sok latinra áttett írása (a *Titkok titka* biztosan az övé) európai alkímiai szerzőknek szolgált forrásul.

⁷ A British Library Add. 10.302 jelzetű, az 1480-as évekre datált kódexből öröklődtek az illusztrációk. (Ashmole kiadásában Hermész kalap helyett koronát kapott a fejére, s az egész képet antikizálta-romantizálta a 17. századi grafikus.) A korai kéziratból a színekben is gazdag ábra reprodukcióját közreadja Stanislas KLOSSOWSKI DE ROLA, *Alchemy: The Secret Art*, New York, 1973.

Az alábbiakban későbbi, a 17. század első felében kiadott portrészorozatokkal ismerkedünk meg, amelyek révén szerzők vagy kiadók-nyomdászok kiemelkedő alkímistákat igyekeztek – szándékuk szerint egyénítve és korhű öltözetben – a széles olvasóközönséghez közelebb hozni.

Oswald Croll (1559/60–1609) sikeres orvos, aki ilyen minőségében és főúri családok nevelőjeként, utóbb mint Anhalt diplomatája fél Európát többször is beutazta (Magyarországot se hagyva ki). Utolsó, tartósabb állomása II. Rudolf prágai udvara volt. Az arisztotelészi és galénoszi hagyomány éles bírálatában, de az orvoslás és gyógyszerkészítés részletkérdéseiben is Paracelsus egyik leghatékonyabb követője. Filozófiailag is nagy hatása volt *De signaturis internis rerum* című értekezésének, amely roppant sikeres fő műve, a *Basilica chymica* függelékeként is megjelent 1609-ben. Ezt még a 17. században minden világnyelvre lefordították.⁸

A legfontosabb figura, aki nem fordul elő a *Rosariumban* (a *Turbában* sem), de helyet kap Crollius szűkre szabott galériájában, az az 1210-es évek derekán született és 1292 után meghalt Roger Bacon. A Joachim de Fiore utáni második ferences generáció tudományos téren föltétlenül legkiemelkedőbb alakja, akit sok társához hasonlóan a radikális profetikus lendület is magával ragadott, amiért bő évtizedes börtönt kapott. Reformterveiben a tapasztalati tudást nemcsak prédikálta, hanem a maga idejében fantasztikus vízióknak számító találmányokat – tengeralattjárót, repülőgépet – álmodott meg. Realisabb javaslatai és megvalósításai éppen az operatív alkímia terén voltak, különösen új orvosságok előállításával. Nem teljesen eredmény nélkül fordult a pápához, *Opus maius*-át küldte el neki, a társadalmi viszonyok, a nevelés, a közigazgatás és a kereskedelem reformjára vonatkozó tervekkel. Azok közé a kevesek közé tartozott azonban, akik életművének szerves része volt az alkímia (persze utóbb az ő elhíresült nevét is viselte nem egy, elrejtőzni kívánó szerző írása...).

Természetesen nem maradhatott ki a kevés számú híresség közül Croll példaképe, Paracelsus sem, akinek írásai, 1541-ben bekövetkezett halála óta, heves viták nyomán igencsak megosztották az orvos- s az egész írástudó-társadalmat.

A *Basilica* címlapját labor- és muzsikaeszközök, meg a fő elemeket és a világ fő összetevőit jelképező háromszögszimbólumok mellett két sor ovális portré keretezi: *Hermes Trismegistos Egyptivel Geber Arabs* néz szembe, *Morienes Romanvsszal Rog. Bacchon Anglus, R. Lullius Hispanusszal Th. Paracelsvs Germanus*. A képekbe befér még a hat nagyság jellegzetes szimbóluma, s a portrék alá egy-egy bölcs mondasuk – az ekkoriban tömegtermékké váló emblémák módján. Tartós divat lett Croll (vagy nyomdásza) ötletéből; talán a jeles szerzők nevének egy-egy nemzethez kötését is ők hozták szokásba. A hatos címlap azonos módon 1647-ig egy

⁸ A *De signaturis* teljes, magyarázatokkal ellátott szövege MAGYAR László András *Magia naturalis* c. könyvecskéjében (Bp., 2005) magyarul is hozzáférhető. – W. KÜHLMANN és J. TELLE gondozásában Croll fő művei, sőt orvos-alkímiai tárgyú levelei is megjelentek kritikai kiadásban, két kötetben: Stuttgart (Fr. Steiner) 1996–1998. (A *Basilica* 17. századi arab verziójáról újabb: Natalia BACHOUR: *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul. Studien zur Rezeption des Paracelsismus...* Herbolzheim, Centaurus 2012.)

tucat kiadásban megmaradt, a híres Aegidius Sadeler⁹ metszeteivel. Azután pedig sok változatban.¹⁰

Amolyan sakktáblának tekintik a címlapjaikat. Kiemelkedik a roppant termékeny Michael Maier (1569–1622), aki a *Basilica* megjelenése (és Croll halála) utáni évtizedben adja ki legtöbb könyvét, köztük az igényes, nagy filológiai munkán alapult alkímiatörténetet. Műve, az 1617-ben Frankfurtban megjelent *Symbola aureae mensae duodecim nationum* kerek és ovális keretekben megszámozva adja azok képeit, akik egyúttal főszereplői a 12 fejezetnek (s legtöbbször a fejezetek élén új, kiadósabb kép mutatja be a hírességeket, egy-egy jellemző alkímiai folyamat mellett). *Aegiptius Hermest* itt már az obligát armilláris gömbbel a kezében és Ábrahám kortársaként öltözve ábrázolják, s őt követi *Maria Hebraea*, *Democritus Graecus*, *Morienus Romanus*, *Avicenna Arabs*, *Albertus Magnus Germanus*, *Arnoldus Villanovus Gallus*[], *Raymundus Lullius Hispanus*, valamennyien a Rosarium kiemelt alakjai, *Thomas Aquinas Italus*, *Rocherius Bacon Anglus*, *Melchior Cibi-niensis Ungarus* és tizenkettedikként egy *Anonymus Sarmata*.

Az utolsó alak fölvétele igazán bátor újítás, hiszen a beavatott kortársak tudták, hogy Michael Sendivogius (1566–1636) a névtelen, akinek még két évtized volt hátra az életéből! 1617 körül éppen a császár sziléziai ólombányait fölügyelte (érdekes, hogy a lengyel portréját 1624-ben egy emblémáskönyv már a Sendivogius név föltüntetésével ismétli meg). Mégse egy kortársnak a sorba való beillesztése a legföltűnőbb lépés itt, hanem az, hogy – bár szigorúan tartja a szerző az időrendet – Paracelsust mellőzi, kortársa, a *hungarus* Melchior¹¹ kerül a helyére. Ez igencsak furcsa, ha arra gondolunk, hogy Paracelsus ez idő tájig ismert munkásságának java az 1590-es években tíz kötetben jelent meg, és modern kiadása – becslések szerint – további húsz kötetet tesz ki, míg honfitársunké mai tudomásunk szerint húsz oldalt se (s valószínűleg Maiernek se volt többről tudomása). Erre nem lehet magyarázat, hogy nemzeteket akart bemutatni a szerző, hiszen neki tetsző híresség beiktatása végett nem riad vissza attól, hogy trükkösen más nemzethez tartozónak tüntessen föl valakit: Arnoldus de Villanovát, a spanyol születésű, aragóniai szolgálatban orvoskodó diplomatát például megteszi franciának. Így se marad ki persze a közel 700 oldal terjedelmű könyvből Paracelsus, Nagy Albert honfitársai közt egy rövid alfejezet jut neki.¹² Egyelőre rejtély marad Pa-

⁹ Az 1629-ig élt, flandriai származású manierista festőről mint a prágai udvar szellemi életének aktív tagjáról ld. Robert John Weston EVANS, *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History*, Oxford, [1973] 1984, 170–174. és passim.

¹⁰ Kivételképpen a portrékból összeállított keretet azonos nevekkal, de más metszetekkel, primitív változatban találjuk az 1625-ös kiadású híres *Museum Hermeticum* harmadik darabja, a *Hydrolitvs Sophicvs sev Aquarivm sapientvm* részcímlapján.

¹¹ A szebeni Melchiorról ld. Fazekas Sándor tanulmányát, illetve az abban hivatkozott szakcikket: „*Jobb aranyat csinált a császáráénál is*”. A *szebeni Nicolaus Melchiornak tulajdonított alkímiai mise és utóélete*, szerk. FAZEKAS Sándor, Bp., 2017.

¹² Ahonnan Hamvas Endre idézi Maier markáns főnntartásait Paracelsus ferdítéseivel szemben, amelyek kiirtandók, (*Symbola* 286.).

racelsus mellőzése, de figyelmeztet arra, hogy aligha helyénvaló – ahogy néhány lexikon teszi – Maiert Paracelsus-követőként bemutatni.¹³ A mellőzés különben kortársaknak is föltűnhetett, példa erre a *Symbola* nyomdászának, Lucas Jennisnek a frappáns eljárása. Ő 1624-ben egy peregrinációs album nyomán kialakított emblémáskönyv kinyomtatásakor fölveszi Maier „asztalának” tizenkét hírességét, igazi emblémaként, Daniel Stolcius latin verseivel. És ott, s a kötetben másutt se fordul elő a hohenheimi, ellenben a címlapot két oszlop keretezi, s az egyiken az *ars* ősatya, Hermész, a másikon Paracelsus áll ugyanabban a botos pózban, ahogy Crollnál. Jennis tehát (és/vagy Stolcius) – másfél évtizeddel Croll után – újra Hermész uralkodótársának látja és akarja láttatni Paracelsust.¹⁴

Az ősgaléria összetétele és hierarchiája még évtizedekkel később is foglalkoztatta alkímiai könyvek szerzőit, kiadóit és nemcsak németeket. Érdekes példa erre egy, az 1640–1660-as években Párizsban többször is megjelent francia nyelvű kiadvány, amelynek ábrájára zenetörténészek is szoktak hivatkozni az orgonasípok és egy hatalmas héthúrú vonós hangszer meg egy *Harmonia sancta* kezdetű szöveg okán.¹⁵ A kép frater Valentinus Basilius arcmását középkori szerzetesként adja *occidentalis philosophus*ként. S a bonyolult és zsúfolt kép másik sarkában armilláris gömbjével az egyik, laboratóriumi eszközökkel a másik kezében *Hermes Trismegistus orientalis philosophus*t látjuk.

Tehát itt is egy olyan koncepció csillan föl, hogy társuralkodók jártak az alkímia tudománya élén, de itt ezek között világos az égtájak és kor szerinti „munkamegosztás”. (Basilus Valentinust 14. századi, Benedek-rendi szerzetesnek könyvelték el, de 1600 előtti összefoglalások nem ismerik. A neve alatt 1600 után megjelent írásokban előforduló anakronizmusok miatt is fölmerült, hogy legalábbis az ekkor fölbukkant műveknek a szerzője a kiadójuk, Johann Thölde lehetett, akiről 1580-ból mint erfurti diákról van adatunk, s aki aztán jómódú bányamester lesz. A kémiatörténet fontos állomása a nevükhöz kapcsolódó *Triumphwagen*,¹⁶ amely az antimontartalmú gyógyszerek készítésének első átfogó kézikönyve.)

¹³ Maier másik írásában (*Verum Inventum, Das ist/ Von den hochnützlichen/ herrlichen Erfindungen und Künsten: welche von der löblichen Teutschen Nation... erstlich erfunden...* Frankfurt, 1619) jut hely Paracelsus mint nagy német orvos tüzetes méltatására, csakhogy szűken egy szakma képviselője itt, nem egy újkori hermetikus-alkímiai vallás alapító prófétája (ennek tartja és hirdeti a hohenheimi 1600 körül a másképpen gondolkodók serege, köztük a rózsakeresztesek és az alkímisták túlnyomó többsége: Carlos GILLY, *'Theophrastia Sancta'. Paracelsianism as a Religion in Conflict with the Established Churches = Paracelsus: the Man and his Reputation, his Ideas and their Transformation*, kiad. Ole Peter GRELL, Leiden, 1998. Teljes szöveg: <http://www.scribd.com/doc/76667112/Paracelcianism-as-a-Religion-by-Carlos-Gilly>

¹⁴ Meglehetősen illogikusan kölcsönveszi a *Symbola* címlapját is egy nem sokkal későbbi, az idézett *Museum Hermeticum* hatodik darabja, a *Gloria mundi*.

¹⁵ Ilyen szempontból értékeli-elemzi a képet tanulmányában Christoph MEINEL, *Alchemie und Musik = Die Alchemie in der europäischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*, Wiesbaden, 1986. (Wolfenbütteler Forschungen, 32) 201–227.

¹⁶ Első kiadása: *Triumph Wagen Antimonii, Fratrís Basilii Valentini ...an Tag geben/Durch Johann Thölden Hessum*, Leipzig, 1604.

A Michael Maier-féle *Symbola* nagy újdonsága annak a sugalmazása, hogy az alkímia és minden „hermetikus tudomány” központja a 16–17. században oda tolódott át, ahol nyoma sem volt korábbi évszázadokban – a hungarusok és szarmaták földjére, Kelet-Közép-Európába. Annak, hogy Maier a maga és olvasói közelmúltja és jelene reprezentánsának a szebeni Melchiort és az egyelőre névtelen lengyelt tette meg –, annak föltétlen volt ilyen tanulsága; és 1618-ban a szerző, s a nyomdász még nem tudhatta, de megérték, hogy a nagy háború kezdetével milyen gyorsan növekedett aztán például a menekült cseh testvérek és honfitársaik száma, szerepe. A rudolfi Prága kozmopolitáinak is befellegzett ekkoriban, de hatásuknak volt része abban, hogy nagy számban bukkantak föl cseh és morva exulánsok, köztük tanulmányaikkal alig végzett fiatal értelmiségiek a spiritualista-hermetikus vándorpróféták (al)világában, s főleg abban, hogy köztük föltűnően sok az orvos, gyógyszerész, s még több az olyan *medicinae candidatus*, akik többé-kevésbé következetesen stúdiumaik befejezésén is szorgoskodtak, de kisebb helyeken gyógyítással tartották fenn magukat, s néhányukat ott találjuk a csak fokozatosan elapadó alkímiai irodalom szerzői, fordítói, grafikusai, nyomdászai közt. Itt csak a *Viridariumra* és változataira hivatkozunk, mert azok őrizték maradéktalanul a század elején divatban volt ősgalériák anyagát, „emblematisálva”, s ekképpen persze versecskékre redukálva a biográfiai és tárgyi magyarázatokat, amelyek viszont így találtak minden eddiginél több olvasóra.

Tehát először Daniel Stolcius von Stolzenbergről van szó, aki 1597 körül született az ezüsbányász városban, Kutná Horában, és 1644 után még családotul Eperjesen él orvosként. Prágai bölcsésztanulmányok és költészeti sikerek után orvosi stúdiumait német és francia földön végzi, Móríc hessen-kasseli őrgrof alkímiai laboratóriumában is működik. Peregrinációját nem megszakítva album amicorumából¹⁷ alakította ki *Viridarium chymicum* című nevezetes emblémáskönyvét, amelyet 1624-ben Lucas Jennis adott ki, egy másik cseh exuláns, Daniel Meißner fordításával, a *Chymisches Lust-Gärtleinnel* egy évben, amelyek Maier *Symbolájából* és három másik munkájából sok anyagot vettek át.¹⁸

A Stolcius–Jennis-kiadványoknak köszönhető a Maier-féle tizenkettek kultuszának időben, térben páratlan elterjedése, a 17. századtól napjainkig olasz, német, francia és angol változatban.

*

¹⁷ Heike HILD, *Das Stammbuch des Medicus, Alchemisten und Poeten Daniel Stolcius als Manuskript des Emblembuches Viridarium Chymicum (1624) und als Zeugnis seiner Peregrinatio Academica*, München, 1991.

¹⁸ Stolcius kétszer megjárja Konstantinápolyt, többször Brassóban vállal munkát. Közben a cseh testvérekhez fűződő kapcsolatait megújítja Comenius hatására (akitől tudjuk, hogy Eperjesen lehetett utolsó állomása, ahol özvegye 1661-ben még élt). Cipserföldön való megtelepüléséig viharos életet élt, radikális vallási újítás is megérintette (legalább egyszer sors- és honfitársa Paul Felgenhauer spiritualista rajongása, amiből Komenský igyekszik kiábrándítani könyvméretű levelekben; ezek német fordítását kiadta Erwin SCHADEL, J. A. Comenius, *Antisozinianische Schriften. Teil 3*. Frankfurt/M., 2008, 1125–1193).

Ha végigtekintünk a 17. századi ősgalériák itt bemutatott változatain, akkor in-konzekvenciák is szembetűnnek. A legkirívóbb Hermész Triszmegisztosz ősatya mivolta, ami itt igencsak berögződött. Pedig – minden látszat és legenda ellenére – ez egyáltalán nem régóta és általánosan elfogadott megállapítás. E dolgozat elején hivatkoztunk a *Rosarium philosophorum* 1550-es kiadására, s onnan a „neves mesterek” névsorából kiemeltünk tízet. A Vincentius Bellocensis 13. századi *Speculum naturalé*jából s egy még korábbi Pseudo-Avicenna-kódexből hagyományozódott listára vissza kell térnünk, mert azt a korai alkímiai kánont tükrözi, amely éppen nem Hermésszel kezdődik (aki itt különben is Idrid néven, muszlim prófétaként, a sokadik helyen szerepel az egyébként szigorú időrendbe állított sorban), hanem Ádámon kezdve több őszövetségi alakkal.

(A 12–13. századi listáknál is korábbi és zavarosabb, arab nyelvű alkímista-katalógussal bajlódik Ruska, a kiváló orientalista egy cikkében, s a tucatnyi homályos névalakot végül egyiptomi eredetűnek véli.)¹⁹

Szembe kell néznünk azzal, hogy a reneszánsz platonizmussal párhuzamosan Ficino által lefordított (igazában fölfedezett, mert latinra fordított) *Corpus Hermeticum* megismerésének lázában fogant tudós Hermész-kultusznak egyfelől alig volt köze az alkímiáról való spekulációkhoz, s különösen a gyakorlathoz, viszont nyilván ez a kultusz járult hozzá, hogy a fölfedezés idejétől kicsit késve, fokozatosan elnyerje az egyiptomi mitikus alak az alkímiai tudás alapító reprezentánsának szerepét is. Amúgy ugyanebből az időtájból valók a Hermésznek tulajdonított írások, az abszolút zsonglörködés díszpéldányai. Azt mondhatjuk: ha fölbukkan is a középkor alkímiai irataiban Hermész, vagy néhol inkább a figurájára emlékeztető egyiptomi bölcs neve, – az orientális vagy egyetemes ősatyakép a reneszánsz európai térhódítása nyomán rögzül.²⁰ Persze akár merész újításnak is fölfoghatjuk azt, hogy az egyetemes bölcsesség immár egy újabb ágának ő áll a kezdetén. Hiszen a keresztény hagyomány egy egészen más genealógiát ismer. Jellemző, hogy Ágoston alig győzi fölsorolni azokat, akik szerinte megelőzték a mestert. „Bár nagy lendületbe hozta a tudományokat s megelőzte ebben a görögöket, de csak Ábrahám, Izsák, Jákob, József és Mózes után, akinek születésekor a nagy asztrológus, Atlasz, Prométeusz testvére és az idősebb Mercurius élt, akinek az unokája volt ama Mercurius Trismegystus.”²¹

¹⁹ Julius RUSKA, *Ein dem Chalid ibn Jazid zugeschriebenes Verzeichnis der Propheten, Philosophen und Frauen, die sich mit Alchemie befaßten*. Der Islam, 18(1929) 293–299. <http://juliusruska-digilibrary.de/q177/q177.pdf> (A letöltés ideje: 2012. január 31.)

²⁰ Zbigniew Szydło szerint is a reneszánsz-alkímisták számára lett Hermész „Inspirationsquelle”, s hozzáteszi: „így is csak fatális félreértés folytán”. *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, hrsg. Claus PRIESNER, Karin FIGALA, München, 1998, 176.

²¹ *De civitate Dei*, XVI, 39. Schmidt-Biggemann után idézem (*i. m.*, 656.).

Jellemző, hogy a szövegkritikában jeleskedő humanisták, akik – mint újabban tudható, több nemzedéken át, Casaubonig²² – élesztették a kételkedést a *Corpus Hermeticum* hitelességében és tulajdonképpen az ősegyiptomi alak, mint bölcselő létezésében – figyelemre sem méltatták *emennek* a Hermésznek, az alkimistákénak a kultuszát.

Nagyon vitatható tehát, hogy a sok tekintetben következetlen, egymásnak is ellentmondó, késő reneszánsz alkímiagenealógiáknak lehetett-e érdemleges szerepe a tan és a praxis történetében. Michael Maier adatokban gazdag mágisztrális művének is talán csak az alkímiatörténet történetében lehet helye. A prágai udvarban föltűnteknek s tanítványaiknak, és kissé leegyszerűsített, de a részletekben rendkívül pontos interpretációiknak annál figyelemre méltóbb a kisugárzása az irodalomban és a művészetben.²³ A német líra kora újkori történetét összefoglaló Kemper-sorozat a Maier kötetéből átvett emblémák némelyikének hosszú elemzést szentel,²⁴ nem valószínű, hogy azért, mert az anyanyelvű költészet remekeinek tartotta volna Daniel Meißner versezeteit. Az idősebb Matthaeus Merian és más kiváló grafikusok képeivel együtt az ilyen emblémák valóban a kor gondolkodásának, a fémek aranyá, az ember istenné változása misztikus csodájának jelképeit reprezentálják.

(2017)

²² *Das Ende des Hermetismus. Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spätrenaissance. Dokumentation und Analyse der Debatte um die Datierung der hermetischen Schriften von Genebrard bis Casaubon (1567–1614)*, hrsg. Martin Mulsow, Tübingen, 2002.

²³ Maiernek se a *Symbola*, hanem az antik mitológiai elemekben gazdag képek mellett még a muzsikát megszólaltatni hivatott, kottákkal is fölszerelt „szépirodalmi” műve lett modern nyelvekre is lefordított széles körben máig híres műve.

²⁴ Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit, 3. Barock-Mystik*, Tübingen, 1988, különösen 107–117. Azóta Uő, *Hermetisch-poetischer Liebes-Zauber: von der mystischen „Jesus-wollust” zur „Passion” der Liebessee = Konzepte des Hermetismus in der Literatur der Frühen Neuzeit*, Göttingen, 2010, 393–432. És nagyszabású monográfiát kerekített a témából Burkhard DOHM, *Poetische Alchimie. Öffnung zur Sinnlichkeit in der Hohelied- und Bibeldichtung von der protestantischen Barockmystik bis zum Pietismus*, Tübingen, 2000.

Christian Francken tevékenysége Erdélyben és ismeretlen műve, *a Disputatio de incertitudine religionis Christianae*

Christian Francken irodalmi, pedagógiai és vallási tevékenysége csaknem pontosan a 16. század utolsó negyedére esett. Így benne joggal láthatjuk a merészen kutató késő humanisták kortársát és bajtársát, akik korszakalkotó újításaik közben és után még elképzelhetetlen következetlenségeikkel és kompromisszumaikkal együtt is ámulatba ejtették az utókort. Eredetiségével, viszonylagos következetességével és főleg messze sugárzó hatásával kiemelkedik közülük gondolkodóként és csaknem a korszak szimbólumaként Giordano Bruno, akinek az életrajza több ponton is érinti a mi Franckenünkét (így Wittenbergben és végül a római fogságban).

Francken egész tevékenysége különösen jelentős, és számunkra speciális helyet foglal el, mivel aktívan majdnem kizárólag a szűkebb Kelet-Közép-Európában dolgozott. Számunkra már lényegtelen, hogy tudatosan vagy kényszerből éppen Prágában, Krakkóban, Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és nem utolsósorban a Magyar Királyságban is (az utóbbi körülményt eddig figyelmen kívül hagyták) – mindezt azonban aligha tekinthetjük véletlennek. Azt lehet mondani, hogy számára az számított a nyugati munkaterületnek, amely Brunónak és más híres tudósoknak akkoriban keletinek, vagyis a liberális időszakát élő Wittenberg, amikor még nem az ortodox lutheránusok uralták ezt a várost és egyetemét.

A már említett ragaszkodásnak ehhez a kelet-közép-európai területhez nem kell feltétlenül összefügnie a megkérdőjelezhetetlen szintkülönbséggel egyrészt Francken, másrészt a legnagyobb nyugat-európai írók (Montaigne, Bruno stb.) között. Sok bizonyíték fellelhető arra, hogy a földrajzi kötöttség nem jelent provincializmust. Így föltűnő, hogy Francken bizonyos művei már életében ismertek voltak, illetve még ezek fordításait is többször kiadták Nyugat-Európában, pl. Angliában.¹

¹ Tevékenysége és életútja teljes bemutatására itt nincs lehetőség. Lásd erről Luigi FIRPO, *Il vero autore di un celebre scritto antitrinitario. Christian Francken non Lelio Socino*, Bollettino della Società di Studi Valdesi, 77(1958)/104, 51–68; Uő, *Christian Francken antitrinitario*, Bollettino della Società di Studi Valdesi 78(1959)/107, 27–35; Lech SZCZUCKI, *Chrystian Francken*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 8(1963), 39–75; Uő, *W kręgu myślicieli heretyckich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972, 122–195; Uő, *Philosophie und Autorität. Der Fall Christian Francken*, =

Az eddigiek is azt sejtetik, hogy Francken neve, híre és néhány munkája a kortársak előtt sem maradt rejtve, vannak azonban kivételek. Ezek közül a *Disputatio inter theologum et philosophum de incertitudine religionis Christianae* az egyik legfontosabb. Nem lehet véletlen, hogy – mai ismereteink szerint – Boroszlótól nyugatra sehol sem tudtak erről a munkáról, miközben a Brassó–Kolozsvár–Krakkó–Odera–Frankfurt négyszögből több adatunk is van különböző időpontokból a mű keletkezéséről, változatairól és elterjedéséről. A mű régóta ismert címe és nyomai, ahogyan a nemrégiben felfedezett szöveg is, erről a területről származnak. (Még a kézirat származása és tulajdonosai sem engednek más helyszínre következtetni.)²

Már a *Disputatio* címe is nagy érdeklődésre tarthat számot. Erre elsőként Firpo utalt.³ Kérdése ma már a szöveg és a szerző egy másik kijelentésének ismeretében világosan megválaszolható. Az elfogult, a filozófus oldalán álló szerző szándéka félreérthetetlen.

A most előkerült, 1594-ből származó másolat egészen nyilvánvalóan három részre osztható: 1. a főcímet egy rövid prelúdium követi; 2. ezután – egy belső címváltozatnál, ahol a „de incertitudine” helyett „de certitudine” áll – találhatjuk a tulajdonképpeni vitát egy kis oktávívén: a teológus 37 érve és a filozófus ezekre adott válasza. 3. Végül a befejezetlennek látszó főrészt nagyrészt ógörög filozófusok bölcs mondásainak kis antológiája követi.

A főrészben az egymással szemben álló felek vitája nem folyamatos abban az értelemben, hogy a teológus egyszer sem ad adekvát ellenreakciót a filozófus válaszaira. Ezáltal az erőviszonyok egészen egyenlőtlenek, hiszen mind a 37 alkalommal a filozófusé az utolsó szó. Ráadásul a legtöbb esetben a teológus adja meg a hívószót partnerének, aki aztán könyörtelenül és fölényesen hozza meg ítéletét. Majdnem mindig azzal kezdi, hogy ellenfelének a formális logika szabályainak megsértését rója fel. Így a folyton visszatérő „Vitiosa est ratio falso antecedente...”, illetve „... falso consequente...” kezdő formulák hamarosan monotonná válnak. Az érvelés – még ha eltérő szintű is – gazdag az antik filozófusokra, a Bibliára és konkrét eseményekre történő hivatkozásokban. (Aktuális eseményekre, küz-

---

Reformation und Frühaufklärung in Polen, Göttingen, 1977, 157–243. Az utolsó változat megjelent magyarul is: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Bp., 1980 (Humanizmus és Reformáció, 9).

² Sikertelenül kerestem a művet az Odera melletti Frankfurt egyetemének iratai között (Ehemaliges Preussisches Geheimes Staatsarchiv, ma Deutsches Zentralarchiv – Abteilung, Merseburg, Rep. 86.), bár a Viadrina nyomtatott katalógusában többször felbukkan. A ma egyetlen kéziratos másolat aztán Boroszlóban került elő: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Mss. Akc. 1955/220. Ezen cím alatt a következő olvasható: Conscripta a Christian Francken Claudiopoli anno 1593. A szöveg végén: 1594. Ez bizonyára a másolás dátuma. A másolóról lásd a 8. jegyzetet.

³ Sarebbe interessante porre l'occhio su un volumetto al titolo tanto sibillino (prevaleva alla fine il teologo con un'apologis magari razionalistica—del christianesimo, o trionfa il filosofo, convalidando con l'insuperabile incertezza le tesi dell' indeferentismo religioso ?) ma la rarissima stampa mi è rimasta irreperibile. FIRPO, *Christian Francken antitrinitario*, 35.

delmekre vagy kortárs művekre, spekulációkra való utalások csak nagyon ritkán fordulnak elő.)

Néha úgy látszik, mintha a teológus a különböző kérdéseket teljesen véletlenül szerűen vetné fel. Azonban ebben a főrészen is kimutatható valami rendszer. Az elején a pap kinyilvánítja a keresztény tanítás igazságát és páratlan bizonyosságát a legismertebb dogmák és néhány erkölcsi megfontolás tekintetében. Az a célja, hogy partnerét hedonista pozícióba szorítsa, és ezzel egy időben kiprovokálja azt a kijelentést, hogy mélyen megveti a tömeget és annak véleményét. Az ismert bibliai részletek ellen Francken ellenkező értelmű filozófiai közhelyekre hivatkozik: „... lex naturalis ista: fac quod tibi utilitati et voluptati est...”, továbbá: „A tömeg ritkán fogad el úgy törvényeket, hogy észérvekkel győzik meg róluk” (13. érv).

A 15–20. érv önmagában is megálló betétet képez. A teológus itt felsorakoztatja az ateistákat, a filozófusokat, a bálványimádókat, a törököket, a zsidókat, az eretnekeket és értelmetlen, hamis vagy akár undorító tanaikat és életmódjukat; ennél a pontnál meglepő, hogy a filozófus „a mi Arisztotelészünkre” hivatkozva nemcsak az ateistákat és a pogány gondolkodókat veszi védelmébe, hanem még a nem keresztény vallási vélemények és szokások viszonylagos jogosultságát, rítusaik jelképeességét is bizonygatva megértésre inti partnerét („Cur ergo, cum bene interpretamini vestra, male interpretamini aliena?”). Már-már azt gondolhatnánk, hogy filozófusunk teljesen a keresztény felfogás, eljárás vagy partnere argumentációjának kritikájára szorítkozik. Azonban ezt követi a 21. érv, talán a teljes beszélgetés tetőpontja. A teológus hirtelen fordulattal pozitív módon hivatkozik az eddig még ócsárolt pogányokra. („Nam et Grecus et Barbarus cognoscunt Deum. Ergo est Deus.”) Az erre adott válasz heves felkiáltással végződik: „... a vallások, tehát a vélemények Istenről, még akkor is, ha mindenkinél előfordulnak, nem a természettől valók, hanem emberek által jöttek létre, mert nem egyeznek meg mindenkinél. Milyen sokféle istenséget és szörnyeteget tudnak kitalálni a gyenge emberek!”

Érthető módon e nagy súlyú kijelentések után rövid, könnyed dialógusok következnek, amelyek között előfordulnak egészen primitív logikai vagy csak egyszerű szójátékok is. Itt kétségtelenül süllyed a minőség. A legjobb esetben a válaszoló is kihasznál egy ilyen csattanót, mint a 25. érvben: „A filozófusok maguk fáradoznak azon, hogy bebizonyítsák, hogy van Isten.” A válasz erre az istenérv: „Lehet, hogy fáradoznak, de szándékukat nem koronázza siker.”

A felszínes publicisztikai bekezdések után az utolsó 8–10. fejezetecskében a tudományos igényű argumentáció uralkodik. Itt mindkét fél a korábbinál gazdagabb mértékben használja az antik apparátust, az Arisztotelészre és a sztoikusokra való hivatkozásokon kívül találhatunk többé-kevésbé pontos hivatkozásokat Démokritosz, Empedoklész, Platón, Xenophanész és még Avicenna műveire is. Habár felhasználásuk módja olykor ijesztően, szörszálhasogatóan skolasztikus, ez a rész tárgya miatt rendkívül izgalmas: a vitázó felek érdeklődése ismeretelméleti, természetfilozófiai és kozmológiai kérdések felé fordul. Éppen ezért érdemes lesz az alapos elemzésre; azt is igen tanulságos lesz majd megfigyelni, mit értett meg vagy értett félre a kortárs erdélyi másoló.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a *Disputatió*nak legalább két rétegét különböztethetjük meg: egy tudományos és egy inkább publicisztikai igényűt. Ha itt a 15–21. téziseket próbáltam a figyelem középpontjába állítani, az kevéssé amiatt történt, mert ebben a részben látszólag kétféle eljárási módot vegyítettek, és nehéz lenne ezeket az oldalakat a szkeptikus hagyomány valamelyik vonalából levezetni. Sokkal inkább azért kell az említett érvekre koncentrálnunk, mert itt lenne a leglogikusabb filozófusunkat egy akkori vallási áramlat képviselőjeként rajtakapni. Ezért is olyan feltűnő, hogy még most is gondosan elkerüli a leghalványabb utalásokat is az akkori ideológiai küzdelmekre.

Egyetlen kivétel fordul elő: az eretnek tanok bizonyíthatatlanságáról szóló vita során a 20/b tézis a tridenti zsinat határozataira és Kálvin egyik bibliaértelmezésére hivatkozik. (Ez az egyetlen 16. századi név az egész műben.) A lényeg az, hogy szerzőnk itt az eretnekekkel kapcsolatos relativisztikus véleményét a katolikusok és a kálvinisták divergens magyarázatával illusztrálja. Ők egymást kölcsönösen uszítással vádolják meg; így a hivatkozás nem alaptalan. Sajátos, hogy a filozófus, tehát a szerző itt annak ellenére éppen a két legerősebb és uralkodó vallási áramlatra, illetőleg egyházra hivatkozik, hogy a közelmúltban a saját bőrén kellett megtapasztalnia, mit jelent ezekben az egymást (lehetőség szerint) megsemmisítő közösségekben az üldözött eretnekség képviselése.

A főrész szövege a most megtalált kéziratban a filozófus 37. válaszához kapcsolódik, egy egészen különösen steril formális logikai okoskodáshoz; és így a tulajdonképpeni vita befejezetlennek látszik. Mintha csak ezt a hiányt szeretné pótolni, a szerző azt a már említett miniatűr antológiát kapcsolja hozzá, amely a görög filozófusok és írók legradikálisabb valláskritikai kinyilatkoztatásait tartalmazza. A sort Euhémerosz és Prodikosz a vallások keletkezéséről szóló különös tézisei kezdik, a szerző ezután az athéni Kritiaszt, a méloszi Diagoraszt, Theodorosz Atheoszt, a néptömeget megvető Biónt és Sztilpónt, Prótagoraszt, a Nagy Sándor istenítésén gúnyolódó Diogenészt és végül Statiust idézi. Így a szöveggyűjtemény azzal végződik, hogy „a világon elsőként a félelem teremtett isteneket”.

Eddig nem sikerült megállapítanom, hogy Francken előtt volt-e valaki, aki a görög szkeptikusok, ateisták, valláskritikusok töredékeit ebben az összefüggésben és sorrendben állította volna össze. Mindenesetre az antológia sokatmondó: nem csekély mértékben módosítja az ékes fordulatok labirintusában rejtőző filozófus, vagyis a szerző alakját és véleményét. Ezzel azonban döntő mértékben lépi túl a címben felállított határokat: már régen nem a kereszténységről van szó, hanem tüntetően a kereszténység előtti vallási vélemények és istenérvek első filozófiai alátámasztott cáfolatairól. Talán az sem véletlen, hogy a záradék tíz tézisből áll: az olvasó így egy igazi pogány ateista tízparancsolatot kap.

Itt a *Disputatio* egyes részeinek vázaltszerű tárgyalására kellett szorítkoznom. Egy alapos összehasonlító elemzés feltétele a kézirat kritikai kiadása lenne, amely kimutatná a megvizsgált forrásokat, és kijavítaná az átírat hibáit.

Lech Szczucki jelentette meg először Francken keltezetlen, leghamarabb 1590 végén, legkésőbb 1591 áprilisában Aquaviva jezsuitavezérhez intézett levelét. Ez

a Gyulafehérvárott keletkező „palinodia tertia” tartalmaz egy nagyon fontos valamást tárgyunkkal kapcsolatban: Francken fölsorolja az összes antijezsuita és a keresztény dogmákat támadó írását, és a következőképpen zárja a gyónást: „Postremo scripsi quendam de certitudine religionis disputationem quasi inter me et Morum Saracenum theologiae doctorem habitam, sed ea tota est a me conficta et divo Petro apostolorum principi dedicata; est autem ea plusquam haeretica, utpote fundamenta Christianae religionis in quaestionem et dubium vocans certamque responsionem aliquam a divo Petro ex caelis petens, sed nullus mihi contigit nuntius, per quem hoc scriptum in caelum transmitterem... quare conscindatur.”⁴ Ezek a sorok mindenképpen arra köteleznek minket, hogy megváltoztassuk korábbi elképzelésünket a mű keletkezéséről. Így legalább három, talán még négy változatot is feltételezhetünk:

1. Az első összeállítás valószínűleg Krakkóban, legfeljebb két vagy három évvel az idézett, sajnos bizonytalan keltezésű levél előtt keletkezhetett. Ennek a kéziratnak az elején valószínűleg egy Péter apostolhoz címzett ajánlás állt, és arra is utalnak nyomok, hogy a szerző filozófus írását egy valós vagy fiktív, de mindenesetre megnevezett személlyel, Morus Saracenuszal⁵ folytatott beszélgetésnek akarta beállítani.

2. Az 1593-as év első felében a szerző Kolozsvárott mindenképpen írt egy kéziratot átdolgozást. Ezt emlékezetből vagy feljegyzések alapján tette, és a munka során tudatos változtatásokat eszközölt: mivel aktualitását veszítette, kihagyta a Szent Péterhez címzett ajánlást (talán ennek a helyére került a szűkszavú, de sokatmondó prelúdium); kihagyta a ferences Morusszal folytatott beszélgetés fikcióját; elképzelhető, hogy ekkor tette a kis görög antológiát a szöveg végére; ekkor adhatta az „Incertitudo” főcímet stb.; és nem tudhatjuk, hogy a felsoroltakon kívül nem tett-e még más jelentős változtatásokat.

3. A szerző új kézírata alapján következtethetett a mű nyomtatása. A legtöbb korábbi bibliográfia és földolgozás azt állítja, hogy ez 1593-ban Kolozsvárott valóban megtörtént.⁶ Véleményem szerint ez teljesen valószínűtlen.⁷ A könyv- és nyomda-

⁴ „...Végül írtam a vallás bizonyosságáról mintegy köztem és Morus Saracenus teológiai doktor közt zajlott disputációt, de az egészet én koholtam, és szent Péter apostolnak ajánlottam; ez fölöttebb eretnek, a keresztény vallás alapjait vonja kétségbe, és bizonyos választ kér az égből Szent Pétertől, csakhogy nem találok követet, aki továbbítaná ezt az írást az égbe... tehát összetéptem.” Közölve SZCZUCKI, *W kręgu myślicieli heretyckich*, 267.

⁵ Még később, *Analysis rixae christianae* (Prága, 1595) c. művében is megemlékezik Francken arról a beszélgetésről, amelyet a ferences Moróval folytatott le „ante annis Cracoviae in Polonia”, s amely hasonlóságot mutat a *Disputatio*val (SZCZUCKI, *Philosophie und Autorität*, 223, 234–235).

⁶ Luigi FIRPO (*Christian Francken antitrinitario*, 35., 26. lábjegyzet) Lipenius, Becman, Henning, Adelung munkáit említi (1685-ből, 1706-ból, 1721-ből és 1786-ból), ez utóbbi szerint ráadásul két kiadás létezett volna, 1590-ből és 1593-ból. De még maga Firpo és SZCZUCKI (*Philosophie und Autorität*, 222–223) is számol „a Disputatio nyomtatott példányainak előkerülésével”, melyek 1593-ban Kolozsvárott látták meg a napvilágot.

⁷ Radikális-szkeptikus, vallásilag indifferens – sőt ateisztikus – alaptendenciája miatt tartom ezt elképzelhetetlennek. Erdélyben abban az időben enyhébben ellenzéki, vallási tekintetben konstruktív művek kiadását is szigorúan tiltották.

történet szakembereinek is bele kell szólniuk a döntésbe afelől, hogy ennek a fel-tételezésnek van-e valóságalapja.

4. Végül még mindenképpen külön szólni kell a kéziratról mint másolatról, amelyet 1594-ben „Petrus Scharff in gratiam Andreae Coron[ensis]” készített. Természetesen ez nem a nyomtatott változat, hanem a szerkesztett kézirat máso-lata. (Mellékes megjegyzés: a nyomtatás ellen szól az is, hogy a másolatnak már egy évvel a címben megadott dátum után készen kellett volna lennie; ha nyom-tatásba adta volna, 1594-ben még aligha keletkezett volna másolat.) Ez a kézirat tartalmazza a *Disputatio* egyetlen ma ismert szövegét, és ez a mű és a benne fog-lalt gondolatok terjedésének egyetlen megfogható, megcáfолhatatlan bizonyítéka. Eszerint a *Disputatio* csak szűk körben terjedt el, és csak két olvasójának nevét ismerjük. Őket sem sikerült sajnos biztonsággal azonosítani, habár csábító lenne arra gondolni, hogy a másolat szerzője – egy százsz ifjú Brassóból – Andreas Zieg-lerus Coronensisszel lenne azonos, aki akkoriban a kolozsvári unitárius kollégium tanulója volt, és egy évtizeddel később a wittenbergi, aztán pedig az Odera-Frank-furt-i egyetemre iratkozott be,⁸ és így kerülhetett volna a kézirat Frankfurtba. Ez természetesen csak hipotézis.

A változtatások ilyen sorrendjének és értelmezésének előfeltétele egy életrajzi korrekció. Az eddigi szakirodalom ragaszkodik hozzá, hogy miután Francken 1591 tavaszán megtért Gyulafehérvárra, soha többé nem tért vissza Kolozs-várra.⁹ Ez a semmivel sem igazolható legenda annak a korábbi véleménynek a maradáka, amely szerint Francken 1590-ben eltűnt (a 18. századból származó összefoglalások egy része még a halálát is erre az évre teszi!). Kapja meg tehát végre a kellő hangsúlyt, hogy valójában nagyon kevés biztos adat van róla az 1591 és 1598 közötti időszakból, tehát amíg az inkvizíció kezeibe nem került. Ebből a hét évből mindenképpen csak 15 hónap csehországi tartózkodást kell levonnunk (ezt 1595. januári utolsó művének ajánlásában említi). Nagy hiba lenne kizárni annak a lehetőségét, hogy Francken a maradék öt és fél évben lehetett akár több-ször is Erdélyben; ezzel akadályoznánk a még szükséges kutatásokat az erdélyi forrásokban.

Valószínűleg nem kell bizonygatnunk, hogy a fent nevezett filológiai és élet-rajzi javítások nem öncélúak, hanem Erdély századvégi szellemi fiziognómiájá-nak jobb megismerése szempontjából fontosak. A Franckenre vonatkozó adatok

⁸ ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora, 1601–1812*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XIV., Bp., 1931, 112; ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*, Protestáns Szemle, 1889, 183.

⁹ Így SZCZUCKI (*Philosophie und Autorität*, 227) is ezt gyanítja: „Az erdélyi utazások és a találko-zások különböző itteni méltóságokkal mintegy két esztendeig tartanak”, majd később még ha-tározottabb megfogalmazásban: „Kolozsvárra többé már nem tért vissza” – 1591 után. Lásd még PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Heli-kon 17(1971), 363–395.

elapadásának magyarázatát talán éppen a most tárgyalt *Disputatio*ban találjuk, ebben az egyházak vagy akár az egymással szemben álló áramlatok számára elfogadhatatlan művecskében... Már a cím is nyilván mélyen sértett minden egyházi intézményt és minden kortárs vallásos embert. Ez a szituáció már önmagában elég magyarázat lehet arra, hogy Francken, ez a kötekedő, agresszív, majdhogynem exhibicionistának mutakozó személyiség az eddigiektől eltérő módon még csak a nyilvános botrányokról szóló krónikákban sem hallat magáról. A *Disputatio* 1593-as új változata és elterjedése arról tanúskodik, hogy a még éppen elfogadható szélsőségekhez való csatlakozásai során is csökönyösen ragaszkodik egy olyan filozófiai-valláskritikai állásponthoz, amely minden akkori vallási áramlat számára elfogadhatatlan. Ezen felül már Aquaviva rendfőnök és sok más „illetékes” is tud róla, hogy Francken egy ilyen – minden eddigi jezsuita- és trinitárius-ellenes munkát felülmúló, még saját gyónásának szavai szerint is veszélyes ateista blaszfémiaiként jellemezhető – művet írt. Tehát ismételtelen visszaeső bujtogatóként és megátalkodott vallásragalmazóként a szó szoros értelmében halálos veszélybe került. Követőinek és barátainak így minden oka megvolt arra, hogy erővel visszatartsák minden nyilvános szerepléstől, amely az öngyilkossággal lett volna egyenlő.

Külön kutatás lenne érdekes arról, hogy megtartja-e Francken, és ha igen, milyen mértékben korai antitrinitárius műveinek hangját és argumentációját, és mennyiben tér el ezektől. Alapos összehasonlító kutatás hiányában megelégednénk azzal a megállapítással, hogy ez a tárgy, ez a téma a mi kéziratunkban alig fordul elő. Talán csak két bekezdés árul el valamit a szerző ilyen kételyeiről, de ezek is csak egy példatár részei, amelyek a totális kritikát szolgálják.¹⁰ Ez természetesen nagyon kevés és nem jellemző. Az antitrinitárius Francken nagyon elbújik a beszélgetésben (amennyiben ezt a jelzőt egyáltalán használhatjuk még a szerzőre).

Így azonban éppen a most talált mű fényében lesz érdemes újragondolni: hogyan sikerült a szerzőnek 1584 és 1590 között apránként a lengyel és az erdélyi antitrinitarizmus minden csoportját, minden irányzatát maga ellen fordítani?

Régóta tudjuk, hogy a lengyel testvérek már 1584-ben szakítottak vele, és ki-tagadták soraik közül. Nyílt vitájának Socinusszal még sokáig nagy visszhangja volt. (Egyelőre elég tisztázatlannak látszik, miért volt még 1618-ban aktuális ennek a vitának a rakówi kiadása.)¹¹

¹⁰ „A ti ó- és újtestamentumotokban sok minden van, ami a józan észnek ellentmondani látszik, mint hogy három személyben egy lényeg van... hogy Isten ember, szenvedő, halandó.”

¹¹ Alodia KAWECKA GRYCZOWA, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, 309–310.

Bizonyítékok nélkül is feltételezhetjük, hogy Francken a lengyelekhez hasonlóan a Hunyadi Demeter által említett konzervatív erdélyi unitárius lelkésszel is konfliktusba került.

Elsőként Pirnát Antal mutatta ki sokoldalúan, hogy az erdélyi szombatosok több traktátusban is igen erőteljesen elhatárolódtak az ilyen „szofisztikus-arisztotelészi-istentelen” indifferentizmustól, amelynek egyetlen hozzánk eljutott irodalmi dokumentuma Francken most bemutatott írása.¹² Mellékesen rendkívül fontos információkat kapunk ezekből a prózai vitairatokból.¹³ Már annak is információértéke van, hogy mind magyar nyelven íródott! Ezért gondolnunk kell arra a lehetőségre, hogy Francken párbeszédének lehetett egy kézzel írt magyar fordítása vagy egy olyan írás, amely magyarul adta vissza a gondolatmenetet.

(1982)

¹² PIRNÁT, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok*, 370–371.

¹³ Első nyomtatott kiadásuk Varjas Béla gondozásában: *Régi Magyar Költők Tára* (17. század), 5. kötet, Bp., 1970.

Magyar unitárius irodalom Enyedi György után

Vázlat az 1596–1636 közti időszak fejleményeiről

Enyedi György munkássága értékelésében a sok-sok aspektus közül a magyar irodalomtörténet számára az a legfontosabb, hogy latin tudományos ténykedése mellett nem csak ő maga gazdagította – verses históriától mesteri retorikájú prédikációkig egy sor műfajban – az anyanyelvű irodalmat, hanem fontos tradíciót is teremtett ezzel. Nyilvánvalóan az ő példáját – s részben közvetlen útmutatásait is – követve munkatársai és püspökutódai, Toroczkai Máté és Csanádi Pál sokoldalú saját irodalmi tevékenységük mellett egy újabb generációt neveltek arra, hogy az antitrinitárius mozgalom örökségét és egyházuk aktuális céljait a vallási és világi irodalom minél több változatának művelésével szolgálják, s döntően a többség anyanyelvén sokakhoz szóljanak. A háborúk és belső zűrzavarok mellett a nyomasztó kálvinista támadás és fejedelmi támogatással kialakult túlsúly is megnehezítette az unitáriusság vezetőinek azt a törekvését, hogy az irodalmi föllendülést *intézmények* is támogassák (különösen a jól és biztosan működő nyomdaüzem fönntartása okozott – hosszú távon leküzdhetetlen – nehézségeket). A tárgyilagos mérlegelőnek az egyházi és világi irodalmi termést éppen e súlyos akadályok és részleges kudarcok ismeretében kell elemeznie, bírálnia és értékelnie.

A megítélést megnehezítené, ha nem határoznánk meg pontosan a vizsgálandó időszakot. Kezdődátumnak Enyedi halála idejét, 1597-et, zárónak pedig az őt követő két generáció legjobbjainak elhalálozását vesszük (Csanádi Pál s legkiválóbb írótanítványa, Thordai János ugyanazon évben, 1636-ban hunytak el). Ugyanekkor tájt kezd végleg elakadni a Heltai-nyomda termelése, s élesedik az a végzetes belső konfliktus, amely két évvel később súlyos korlátozó intézkedésekhez vezet. Az unitáriusok irodalmának belső törvényszerűségei szerint is fordulat konstátálható az 1630-as évek dereka-vége táján: eddig a reformáció mellett a humanizmus eszményei voltak az irányadók, egy reneszánsz (vagy manierista) ízlés, stílus dominált az *addig* keletkezett irodalomban, még az alkalmi költészet igényesebb darabjaiban is. S ez éppen ez idő tájtól fogva halványul el vagy „száll alá” (például a versszerzés populáris szférájába). Az Enyedi utáni négy évtized magyar irodalmára fordítjuk tehát figyelmünket, s ez alkalommal ezen belül is csak egy kisebb részről szólunk érdemben: a vallás- és eszmetörténet szempontjából releváns írókról.

Elengedhetetlen azonban, hogy bevezetés gyanánt – ha röviden is – szélesebb időtartamra kitekintve beszéljünk a latin és az anyanyelv irodalmi, illetve tudományos használatának változásairól, a tárgy kutatástörténetéről, a szászokról, végül pedig az erdélyi unitárius nyomdaügyről.

Enyedi György Kolozsvárott latinul megfogalmazott és 1597-ben megjelentetett *Explicationes* c. műve egy bő évszázadon át nagy visszhangra talált Erdélyben és külföldön egyaránt. Pozitív fogadtatását a nyugati világban, a korai felvilágosodás képviselőinél jól példázza 1670-es újrakiadása. Még intenzívebb és továbbtartó volt azonban a negatív reakció. (Rendkívüli fontosságúnak tarthatjuk, hogy ezt a nagy hatást a bibliográfiák és az igényes földolgozások egyaránt régóta számon tartják.) Ekkora sikert Enyedi egyetlen utóda sem mondhatott magáénak. Ez persze összefüggésbe hozható a latin és az anyanyelvű irodalmi tevékenység átrendeződésével is, ami a 17. század legelejétől mindkét erdélyi „nemzet”, tehát a németül beszélő szászok és az egyre növekvő számú magyarok értelmiségi köreiben is igen jól megfigyelhető. A latin egyre inkább a történetírásnak, a természettudományi ismeretek interpretációjának és általában a közép- és felsőfokú iskoláknak a világába szorult vissza, az anyanyelvnek viszont így olyan terminológiát kellett teremtenie, amit addig – különösen a magyar – alig vagy egyáltalán nem használt. Elvont filozófiai és teológiai összefüggések megvilágítására is alkalmas, anyanyelvű értekező próza kialakítása Kelet-Közép-Európa más országaiban is ekkoriban ment végbe; van azonban egy összehasonlítás, amely az Erdélyben végbemenő folyamatot speciálisnak mutatja. Az erdélyiek legközvetlenebb hitsorsosainál, a lengyel testvéreknél ugyanis éppen ellentétes irányú törekvések figyelhetők meg az irodalmi-tudományos tevékenység területén. Sokfelől, több nemzetiségből rekrutálódott, magasan képzett, kiváló elitjük újabb generációi a legfontosabb megnyilatkozásokat továbbra is latinul fogalmazzák meg (a száműzetésben odáig mennek, hogy pl. a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* szerkesztése során a vulgáris nyelvből latinizált szövegeket kanonizálandó – állítólag – az eredeti, vulgáris változat megsemmisítésére is rászánják magukat). Nincs értelme vitatni, hogy a latin a filozófiával és a valláselméleti alapkérdésekkel való alkotó foglalkozásnak 1600 után még sokáig domináns, ha nem kizárólagos eszköze maradt. *Ennyiben* talán nem is alaptalan az erdélyi folyamatot, a latin nyelv háttérbe szorulását *eleve* egy hanyatlással hozni összefüggésbe, de csakis annyiban, hogy a kevesek által ismert magyar nyelv használata magával hozta a nyugat-európai tudományos elittől való bizonyos fokú elszigetelődést. Hagyjuk most máskorra annak vizsgálatát, hogy mennyiben maradtak fenn Erdély unitáriusainak kapcsolatai – legalább passzívan, a befogadás értelmében – az olasz, német, holland, angol egyetemekkel, s az ottani elvirokonokkal. Nem kétséges persze, hogy az antitrinitárius mozgalom, majd az abból igen nehezen szerveződő egyház keretet biztosított ekkor is a megismerésre érdemes szellemi produkciónak.

Az anyanyelv előrenyomulása a vallási közösségek irodalmában általános, összeurópai jelenség; fölgyorsítja ezt a felekezetek vitatkozása és rivalizálása, esetünkben a reformátusok valóságos irodalmi inváziója, amit igen hatékonyan

szervezték meg, majd mindig az olvasók s a (prédikáció)hallgatók (anya)nyelvén. A 17. századi Erdély unitáriusai számára nem lehetett túl érdekes szembenézni a nemzetközi ellenkezéssel, se a rómaival, se a wittenbergivel! Nekik főleg, s néha kizárólag a fejedelemség kibontakozó államvallásának a néphez anyanyelven szóló expanzióját kellett szem előtt tartaniuk.

*

Mi, a magyar kutatók, hajlamosak vagyunk háborogni külföldi kollégák eljárásán, az erdélyi unitáriusság kultúrája-irodalma 1600 (vagy akár már a Dávid Ferenc-per, 1579) utáni alakulásának abszolút negatív megítélésén. Pedig nem kétséges, hogy magyar, különösen magyar unitárius részről történt mulasztás: a Dávid utáni irodalmuk már-már programszerű lebecsülése, s különösen a 17. századra vonatkozó kutatások elhanyagolása. Ezen évtizedek irodalmi (s tudományos és művészeti) emlékeinek tudományos igényű föltárását a világi kutatás kezdeményezte és kezdte meg. Az elmúlt negyven esztendőben különböző szakterületek (a filológia, a textológia, a történeti poétika, a drámaelmélet, az iskola-történet, a természettudományok története és nem utolsósorban a zenetörténet) felekezetiileg el nem kötelezett magyarországi szakemberei vállalkoztak arra, hogy az egyháztörténet közismert tényeinek ismételtetése helyett olyan unitárius szövegeket és dokumentumokat tárjanak fel, amelyek abból a célból készültek, hogy hozzájáruljanak e létében sokszor fenyegetett közösség fennmaradásához. Egyes részletkérdésekről mélyenszántó elemzések is születtek. Az az immár több évtizede megjelent irodalomtörténeti kézikönyv, amelynek örvendetes módon a kérdéskör legjobb szakértője, Pirnát Antal is munkatársa volt, mind a mai napig használható.¹

Az erdélyi antitrinitarizmusról, a belőle kialakult unitárius egyházzól, illetőleg kultúrájáról hosszú ideje megjelennek angol és német nyelvű összefoglalások, vagy legalábbis fejezetek ilyen terjedelmesebb földolgozásokban, ám az itteni anyanyelvű írásbeliséget ezek minden esetben figyelmen kívül hagyják.² A magyar nyelvű művek mellőzésének oka lehet természetesen, hogy kicsi, elszigetelt nyelvről van szó; a döntő ok azonban az, hogy sokáig a magyar kutatás se tett komoly erőfeszítést azért, hogy a szélesebb olvasóközönségnek készült anyanyelvű irodalomról legalább minimális információ idegen nyelven is hozzáférhető legyen. Végre néhány év óta a Koerner kiadó annotált bibliográfiai sorozatában megkezdődött a 16. század magyar antitrinitárius szerzőinek bemutatása olyan módon, hogy a

¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, főszerk. SÖTÉR István, szerk. KLANICZAY Tibor. Budapest 1964.

² Így például Earl Morse WILBUR, *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*, Cambridge, 1952. A német nyelven ránk maradt dokumentumok és írások is gyakran kerültek el a kutatók figyelmét. Külön földolgozást érdemel majd ez az anyag, mert az erdélyi, különösen a kolozsvári százsz unitáriusság konverziók és a magyarságba való beolvadás révén csak fokozatosan tűnt el; a 17. században még jelen voltak, és sajátos szint képviseltek.

magyar dokumentumok és írások címén, lelőhelyén túl tartalmukról is fogalmat alkothat a magyart nem tudó olvasó.³ Az 1600 utáni unitárius írásbeliség tekintetében nem történt ilyen áttörés, ami pedig különösen hiányzik, mert az erdélyi unitáriusság mindkét nációja – a magyar s a szász egyaránt – szervezőmunkája során ekkoriban fordul erősebben intézményei, kultúrája, irodalma társadalmi bázisának szélesítése végett az anyanyelvhez.⁴

A 17. század elején fölgyorsul Kolozsvár elmagyarosodása,⁵ s kiterjed ez a folyamat Erdély más, unitáriusok lakta részeire is.⁶ Egyidejűleg az ő körükben keletkező irodalom is apad.⁷ Ez az egyik oka annak, hogy az alábbiakban a német nyelvű írásokról alig szólunk, de a fő ok igen egyszerű: a még mindig nem jelentéktelen szász gyülekezetek történetével, s különösen irodalmi termésükkel szinte egyáltalán nem foglalkoztak, annyira nem, hogy a bibliográfiai, textológiai alapvetés is hiányzik.⁸ Bizonyos, hogy e hiány pótlása után a 17. századi unitárius műveltségről alkotott képünk is módosulni fog, hiszen például ekkoriban a már viszonylag kevés kolozsvári szásznak volt része abban, hogy külföldről behozott kitűnő tudós tanárok (Radetius, Baumgart) föltűnően gyorsan akklimatizálódtak, a század első harmadában pedig igen aktívan részt vettek a város közéletében is.⁹

³ *Ungarländische Antitrinitarier*, Baden-Baden et Bouxwiller, 1990. (Bibliotheca Dissidentium, XII)

⁴ Figyelemre méltó, hogy a 18. században még nem hagyták ezt figyelmen kívül az igényesebb bibliográfiákban. Így máig nincs meghaladva Kénosi gondos munkája, ami üdítő kivétel az unitárius egyháztörténetben a 17. század anyanyelvű írásainak számontartása tekintetében. Újabban nemcsak kéziratban használható: Kénosi Tőzsér János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania*. – *Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*. Compiled by Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991. (Sajnálatos, hogy Kénosinál nem találjuk meg a néha hosszú magyar címek legalább redukált fordítását, ami tárgy- vagy műfaj-meghatározást is jelenthetne.) Az alábbiakban megadjuk e bibliográfia oldalszámát az egyes műveknél.

⁵ Ld. ehhez a tanulmányunk német változatában közölt kötet alábbi két tanulmányát: András Kiss, *Instituzioni ecclesiastiche e civili di Claudiopoli nel secolo XVI°* = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th centuries, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Bp., 2000, 145–152. Magyarul: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as uniói és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel, Erdélyi Múzeum, 59(1957), 289–297. Gábor SIPOS, *Les calvinistes de Kolozsvár au début du XVIIe siècle* = György Enyedi, 313–317.

⁶ A szász náció fokozatos gyengüléséhez áttérések is hozzájárulnak ekkoriban. Caspar Graffius esete azért érdekes példa, mert az ő konverziójával egy eddig törpe minoritás gyarapodott, a szász kálvinistáké. *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei*, Bp.,–Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2) 206–213.

⁷ Amihez hozzájárult a rakóvi sociniánus nyomdák nem csekély számú német termésének behozatala; erre a kitűnő bibliográfia possessor-mutatójában is akad bizonyosság: Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1973.

⁸ Kivétel a nyomtatott munkák szerzőit gondosan bemutató és máig hasznos biográfiai lexikon: Josef TRAUSCH, *Schriftstellerlexikon... der Siebenbürger Deutschen*, 1–3, Kronstadt, 1868–1871.

⁹ Az etnikailag nem a németiséghez tartozó külföldiekre is vonatkozik ez. Jellemző például, hogy a kolozsvári dokumentumokban Johannes Bohemus néven ismert Jan Hradecky hozza ma-

Exkurzus: Az erdélyi unitárius nyomdaügy a 17. században

A nyomtatványok megjelenési helye mindvégig Kolozsvár, ahol a nagy reformátor-író Heltai Gáspár által még 1550-ben alapított nyomda színvonalát se a tulajdonos örököseinek, se a használó unitárius egyházi és városi vezetésnek nem sikerült biztosítani. A műhely működése Enyedi főművének megjelenése, 1598 után két évtizedig gyakorlatilag szünetelt, majd a város pénzén külföldön – Prágában, s sziléziai és lengyel városok nyomdáiban – kitanult Makai Nyíró János (1590 körül–1622) kellett hogy újraöntse a betűk nagy részét. Ennek a mesternek a halála után végig akadozott az „officina Heltaiana” termelése, amely 1660-ban végképp megszűnt. Ezidáig voltak elismerésre méltó, hatékony lépései az erdélyi unitárius vezetésnek; így ügyesen használták ki a református fejedelmi udvar vezető csoportjai megosztottságát 1619–1620-ban vagy az 1630 körüli erdélyi hatalmi interregnumot. E két időszakban a református, de viszonylag liberálisabb főurak és udvari tisztviselők közt átmenetileg aktív támogatóik is akadtak; így azt lehet mondani: vallási-eszmei szempontból kényes művek igen változatos módon jutottak nyomdához.¹⁰ A Makai Nyíró halála utáni évtizedekben Válaszúti András és különösen Abrugi György jegyez nyomdászként unitárius könyveket. Többször súlyosan mulasztottak is az unitárius eklészia vezetői: gyakran se kellő áldozatot nem hoztak, se kellő figyelmet nem fordítottak a kommunikáció feltételeinek biztosítására, különösen az 1660 utáni évtizedekben, amikor pedig Németalföldről jelentékeny, színvonalas közreműködésre is számíthattak volna: Adam Franck, az Erdélyből kivándorolt nagyhírű szakember hazatelepülésének perfektuálásában éppúgy nem voltak serények, mint ahogy az ajánlott nyomdafelszerelések beszerzésében is tehetetleneknek bizonyultak. Jellemző, hogy az Erdélybe menekült lengyel testvérek közössége, különösen Kmita András családja tudta elérni egy Danzigban vásárolt kis officina révén, hogy 1693-tól 1704-ig még megjelent néhány fontos unitárius könyv is Kolozsvárt.

*

Lássuk most már a magyar nyelvű erdélyi unitárius írások közül a legfontosabbakat, először az eszmetörténetileg, vallásfilozófiaiilag releváns műveket, aztán a sajátosan e közösségben működött írók, versszerzők produkciójáról egy vázlatot.¹¹ A fontosságot, az elterjedtséget azzal „mérjük”, hogy a nagyon akadozva működő

---

gával a német unitárius költészet legjelentékenyebb alkotásának, J. Preuss *Herzliches Seyten-Spiel*-jének rendkívüli gonddal készített kottás kéziratát.

¹⁰ Tóth Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1957, 587–606.

¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy az erdélyi szombatos irodalmat teljesen figyelmen kívül hagyjuk áttekintésünkben, ami a 17. században könnyen keresztülvihető, mert a magyar „zsidózók” vallási-filozófiai orientációja ekkor már teljesen önálló, s az unitáriusok közül a radikálisokétól is markánsan különbözik (más kérdés tragikus sorsuk közössége az 1630-as évek végén).

kolozsvári unitárius nyomda termését a teljességet megközelítően tekintjük át a kitűnő, modern bibliográfiai vállalkozás segítségével,¹² a kéziratban maradt igen gazdag anyagról megjelent katalógust¹³ csak azokban a ritka esetekben használjuk, amikor nyomda híján szinte tömeges másolással kiemelt munka bemutatására kerül sor.

Vallás- és eszmetörténetileg releváns művek

I. Enyedi Explicationes-fordításának kiadása

A Makai Nyíró vezette megújult nyomdának és Toroczkai Máté irodalmi munkásságának egyaránt az Enyedi-fordítás elkészítése és közreadása volt a legnagyobb szabású vállalkozása.¹⁴ Már 1607-ből van tanácsi jegyzőkönyvi említés a kiadáshoz szükséges papír beszerzéséről, ami azt jelenti, hogy legalább részben már ekkor kész lehetett a szöveg. A reformátusok erőteljes föllépése igencsak elodázta a kiadási terv realizálását, de végül éppen ez volt fő mozgatója a betűkészlet újraöntésének, amit a városi főbíró mellett még Toroczkai irányított, de a nyomtatást már nem érte meg.¹⁵ Halála után, 1617 elején kilenc lelkészből álló bizottság végzi el a szöveg revízióját azért, hogy a református klérus és a fejedelmi udvar minél kevésbé találjon kifogásolni valóan radikális tételeket.¹⁶ Így is csak 1619-ben merték kinyomtatni a művet, s szigorúan visszatartották ezt az edíciót. Az egyház és a város vezetői hónapokig járták a fejedelmi udvart, s végül 1620 őszére tudták megszerezni – az ekkor még hivatalban lévő Péchi Simon kancellár közreműködésével – a hadjáratban lévő fejedelem helytartójának jóváhagyását. Ez se vonatkozott a szűkebb unitárius egyházi körön kívüli terjesztésre, s ilyen körbe is először csak a megváltoztatott 1620-as címlappal merték szétküldeni. Csak igen szerény körben terjesztették azonban a könyvet; legalábbis az volt az előbb lefoglalt példányok főlzabadtításának föltétele, hogy kizárólag az erdélyi, vagy kolozsvári(?) (unitárius) egyházon belül használják.¹⁷ Az Enyedi-fordításnak és kiadásának,

¹² *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, kiad. BORSA Gedeon et al., eddig három kötet. (1473–1655), Budapest 1983–1999 (a továbbiakban: *RMNy*, tételszámmal). Későbbi nyomtatványokhoz: *Régi Magyar Könyvtár*. I., kiad. SZABÓ Károly, Budapest 1879 (a továbbiakban: *RMK*).

¹³ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I–II, ed. Elemér LAKÓ, Mihály BALÁZS et al., Szeged, 1997. A kiadvány tételszámai azonosak a ma is érvényes kéziratári jelzetekkel; a továbbiakban: *MsU*.

¹⁴ *RMNy* 1187. és 1222. alatt részletes leírást kapunk a 804 4° oldal terjedelmű műről.

¹⁵ Tóth Kálmán, aki a nyomda történetének e szakaszát dokumentálta, úgy tudja, hogy Toroczkai más Enyedi-műveket is lefordított, amiről korábban nem tudtunk (*i. m.*, 593).

¹⁶ Tóth Kálmán nem mutatja be részletesen az erre vonatkozó tanácsi dokumentumköteget. A latin és a magyar szöveg részletes összevetése nem történt meg.

¹⁷ Kolozsvár város levéltárából idézi ТÓТН, *i. m.*, 509. az intézkedést, hogy „az arrestált könyv ex-mittáltassék, s ... jóakaró atyánkfiai élhessenek vele”.

majd terjesztésének kalandos tehát a története, s e regény némely fejezete arra utal, hogy a szerző eredeti szándékához képest a fordítás, majd a kiadás a két bibliai könyv szembesítésével, az Ó- és az Újszövetség szembeállításával egyre kevésbé lázított a hagyományos fölfogás ellen. A „belső körben” keletkezett, unitárius lelkészek, nyomdászok, vezető polgárok saját használatára készült levelek és iratok ugyanis félreérthetetlenül szólnak a fordításszöveg többszöri fölülvizsgálatáról, átalakításáról, egyfajta öncsonkításról.¹⁸ Minden, amit ma tudunk róla, azt sejteti, hogy az *Explicationes*-fordítás és -kiadás a 17. századi erdélyi unitáriusság legjelentékenyebb irodalmi vállalkozása volt, de „kifelé irányuló”, saját belső egyházi körökön túlmutató célt vajmi kevésbé értek el ezzel.¹⁹

II. Kátékiadványok

A német nyelvű, illetve a kéziratos anyag ideiglenes mellőzésére különösen fontos figyelmeztetnünk a normatív kátészövegek esetében, hiszen tucatnyi 17. századi ilyen darab (részben látnivalóan nyomtatványmásolat, néha töredék) vár meghatározásra, s a 18. századiak többsége is korábbi szöveget követ többé-kevésbé módosítva. A kép azonban akkor is érdekes, ha most a korai keletkezésű magyar nyomtatványok sorsának alakulását követjük csak.

Két szerzőről s egy anonim munkáról szólunk időrendben.

1. *Várfalvi Kósa János művei* (mh.1601 körül) címeik szerint bibliográfiákból régóta ismertek, de legtöbbjüket elveszettnek tartották.²⁰ Várfalvi a hagyomány szerint külföldi egyetemen tanult, de nem tudjuk, melyiken s mikor. Vidéki lelkészkedés után 1589-ben lett kolozsvári prédikátor Enyedi György püspöksége idején, akinek utóda lett. Két (vagy három) kátéja bizonyosan még a 16–17. század fordulóján készült el, akkori megjelenésükről viszont nincs tudomásunk.

Újabbán került elő egy 1659. évi nyomtatványról készült 18. századi gondos, hitelesnek tekinthető másolat.²¹ Ennek első része (f. 4r–7v.) *Catechesis. Az üdvességnek fvndamentvmárol rövid kerdezkedes ... az kisdedeknek (...)*, a második (f. 9r–25r) *Az üdvességnek fundamentumárol ... az öregekért (...)*, ezek tehát a szo-

¹⁸ Tóth ismételt *belső cenzúrát* emleget, aminek csak záróakkordja volt 1617. január utolsó hat napján a bizottsági revízió; majd a *kálvinizmus előretörése óta kialakult új helyzetre, meg a szombatosokkal való azonosítás elhárítására* utal, mint amik az öncenzúra szükségessé tették (*i. m.*, 593.). A részletekről talán többet tudnánk meg e levelek és iratok teljes szövegéből.

¹⁹ Az persze jellemző, hogy a könyv egyik, ma Sárospatakon őrzött példánya közel-kortárs kéztől terjedelmes vitázó margójegyzeteket tartalmaz – Káldos János összehasonlító vizsgálata (*Bibliotheca Dissidentium*, XV, 79–93.) nem tűnik elég részletesnek (s mintha nem is értene egyet Jakab Elekkel és az őt idéző Tóth Kálmánnal, akik szerint „Enyedi latin eredetije és Toroczkaik magyar szövege közt jelentős különbségek vannak, ld. Tóth, *i. m.*, 597.). Nyilván csak teljes és gondos elemzés nyomán lesz majd képünk az ismételt változtatások mértékéről és irányáról.

²⁰ KÉNOSI, *Bibliotheca...*, *i. m.*, 83, 89, 90, 140.

²¹ Szegedi Egyetemi Könyvtár, Ms 1626. 50 folio.

kott módon viselhetnék a catechesis minor, illetve maior elnevezést.²² A két káté után a kéziratos másolatban (f. 26r–50r) imádságok és rövid traktátusok következnek, a Kénosi által önálló művekként felsoroltak folyamatosan, nyilvánvalóan a szedést követve.

1623-tól 1700-ig legalább hat kiadás jelent meg Kolozsvárt (minden nyomdász kiadta e kátékat legalább egyszer); a 19. századból megbízható bibliográfiai leírást használhatunk az utóbb elveszettekről is. Az ott megadott terjedelem alapján föltételezhetjük, hogy több esetben egy kisebb s egy nagyobb változat együtt jelent meg, vagy csatolmányként ezekhez is odaillesztettek traktátusokat. Az első ránk maradt darab az 1623-as unitárius énekeskönyv toldalékát alkotta; a címben a *kisdedeknek* helyett az *első út* kifejezés és a fönt leírtaktól eltérő terjedelem alapján (nyolcadrét 16 pag.) föltételezhető, hogy ez volt Várfalvi „középső kátéja” (olim: Unit. Gymn., Székelykeresztúr; Leírás: RMK I. 530; RMNy 1290/2). Ez a címváltozat csak 1700-ban ismétlődik meg, szintén az énekeskönyvhöz csatolva (RMK I. 1560; a közbülső, 1636, 1644 és 1654. évi kiadásokhoz ld. RMNy 1648, 2061, 2526).

Várfalvi Kósa kátéinak tartalmi elemzésére a teljes szöveg ismerete híján nem került sor. Aligha lehet elfogadni Kanyaró Ferenc megjegyzését arról, hogy Várfalvi a munkát Jacobus Palaeologus latin műve nyomán állította össze.²³ Ha ez igaz volna, akkor ez a Chiosi Jacobus neve által fémjelzett nonadorantista irány 1638 utáni elnémulását cáfolná. A többi unitárius kátéval való összehasonlítás teszi végképpen valószínűtlenné Kanyaró megállapítását.

2. *Toroczkai Máté (1553–1615) kátéja* szintén bizonyosan sok évvel a szerző halála után jelent meg 1632-ben (RMNy 1544).²⁴ Toroczkai Várfalvi Kósa rövid püspökségét követően vezette az erdélyi egyházat a hosszú török háború rendkívül nehéz körülményei közt. Állítólag lázító beszédekert tartva kezdeményezője volt a kolozsvári lakosok pusztításba hajló demonstrációjának, a jezsuiták 1603-as elűzésének.²⁵ Régóta tudjuk, hogy a Sommer-Palaeologus-féle vallásfilozófiai korpusz fönmaradásában milyen nagy szerepe volt a Toroczkairól elnevezett kódexnek,²⁶ kátéjáról azonban csak a közelmúltban készült először elemzés. Balázs

²² A probléma csak az, hogy Kénosi bibliográfiájában kisebb és középső kátékat emleget ugyan-ezekkel a címekkel, s ha az ottani elnevezés megalapozott, akkor föltételezhetjük, hogy három volt, tehát egy maior-változat elveszett.

²³ KANYARÓ Ferencz, *Tizenöt mű a XVI–XVII. században*, Keresztény Magvető, 43(1908), 216.

²⁴ Bükfalvi Imre ajánló epigrammája a keletkezés ideje szempontjából azért érdekes, mert erről a férfinóról az 1580-as évekből vannak adataink; nem elképzelhetetlen, hogy a káté eredeti szövege még a 16. században készült, s egy korábbi kiadás is létezhetett.

²⁵ Toroczkai szerepéről a jezsuiták kiűzésében a korábbi szakirodalom feldolgozásával: *Jezsuita Okmánytár I/1*. kiad. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István, LUKÁCS László, Szeged, 1995, 230–257. Igen jellemző az unitárius vezetés politikai súlyára, hogy Toroczkai még Bocskai István fejedelem holttestének kolozsvári fogadásán hivatalosan prédikált. (Igaz, ez – tudomásunk szerint – unitárius egyházfő közjoginak minősülő szereplésének utolsó esete volt.)

²⁶ Részletesen legkorábban PIRNÁT Antal aknáza ki könyvében: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961.

Mihály kimutatta, hogy ez a káté ahhoz hasonlóan ötvözi a nonadorantisták és Gliorius elveit, ahogyan az 1580-as évek erdélyi radikálisainál már megfigyelhető.

3. *Névtelen magyar nyelvű katekizmus* is megjelent 1632-ben, szintén az unitáriusok kolozsvári nyomdájában (RMNy 1542). Ez mintegy ellenpárja a Torockaiénak: a nonadorantizmust elvető lengyel testvérek irányának hatását mutatja. Viszont nem a rakóvi káté nyomában jár, mint korábban hitték, hanem – Balázs Mihály elemzése szerint – az annál rövidebb és az antitrinitárius értelmezési változatok közt a különbségeket kevésbé élesen fogalmazó, szintén rakóvi *Institutiót* követi.²⁷ A kolozsvári százszok lengyel orientációjának sok jelét régóta ismerjük, de nem világos még, hogy milyen körben merült föl a sociniánus alapelvek *magyar* megszólaltatásának igénye ilyen korán.²⁸

A legnagyobb jelentőségű – és terjedelmű – ilyen, magyar nyelven készült művek: Árkosi Tegző Benedek *Hetedszaki elmélkedések és imák* (1660-ra készült el, nem nyomtatták ki, de 7-8 évtizeden át másolgatták, használták) és az *Apologia fratrum unitariorum* latin című, de végig magyar nyelvű munka (Petrytyevity Horváth Ferenc összeállítása, 1700-ban s 1701-ben is megjelent Kolozsvárt). Mindkettő egy-egy *cathechismus maior* jelentőségét megközelítő, közmegegyezést tükrözően normatív munka.

III. Hitvitázó publicisztika

A káték – a műfaj természetének megfelelően – a hívőkhöz szólnak. Az Enyedi-féle *Explicationes* olyan hitmagyarázó dogmatikai okfejtéseket tartalmaz elsősorban, amelyek eredeti latinja aligha készült a laikus olvasók szélesebb körének. A magyar fordításról se gondolhatjuk, hogy a gazdag bibliai apparátus számított az egyszerűbb olvasók figyelmére. A lényeg pedig: őszintének kell tartanunk a kalandos kiadás szervezőinek a nyilatkozatát, hogy a mű magyar változata kizárólag az erdélyi unitárius gyülekezetek belső használatára készült (vagy legalábbis végül így került forgalomba). Ilyenformán eddig nem tárgyaltunk olyan művet, amely más felekezetű magyarokkal kívánt volna kommunikálni. Okvetlenül föl kell azonban tételeznünk, hogy az erdélyi unitáriusok a maguk vallása és világnézete védelmének s az általuk bizonyosnak vélt igazság terjesztésének irodalmi eszközeiről nem mondtak le. (Arra biztos adataink vannak, hogy zajlottak hitviták a 17. századnak legalábbis az első felében; skólákban, udvarházakban, sőt a fejedelmi udvarban is.) Ahhoz, hogy közelebb jussunk a föltételezhető 17. századi magyar unitárius vitairodalomhoz, ki kell térnünk a hangosan megszólaló új ellenfélre.

²⁷ Mihály BALÁZS, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, Archiwum historii filozofii i myśli społecznej, 38(1993), 139-152.

²⁸ Későbből, a század második feléből aztán nagyon is gyakran jelentkezik erdélyi magyar unitárius körben a socinianizmus recepciója, s akkor ez már keveredik az amszterdami arminianus teológiai szeminárium révén a remonstráns elvek hatásával. Ez az időszak s ez a változás azonban már nem tartozik dolgozatunk tárgykörébe.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a területnek a jelentőségét, amelynek nagysága egy kisebb országgal fölért, s amely a „történelmileg állandó” Erdélyen kívül esik, de a minket érdeklő időszakban az erdélyi fejedelem fősége alá tartozott. „Partium” néven szokták e térséget emlegetni, s olyan városok, várak tartoztak hozzá, mint: Szatmár, Zilah, Nagyvárad (ma Románia); Ecsed, Debrecen, Sárospatak (ma Magyarország); Kassa, Eperjes (ma Szlovákia); Huszt, Munkács (ma Ukrajna). Ezen a területen igen korán voltak és valamelyest erősödtek egy ideig antitrinitárius gyülekezetek (mellesleg igen erős „rajongó” csoportok, mozgalmak is szervezkedtek itt), de már 1560 tájától kezdve e térség nagyurai voltak a helvét irányzat legelszántabb képviselői egész Kelet-Európában, s azután a mezővárosi polgári elem és a harcias prédikátorok is itt vitték végbe a legerélyesebben a „kálvinizálást”. Egy széles körű sorsközösség azonban kialakult, sőt az 1607-ig tartó hosszú török háború végén – a roppant energiával és gátlástalanul nyomuló osztrák zsoldosokkal és a jezsuitákkal szemben – még utoljára, egy történelmi pillanatra megvalósult Erdély és a Partium minden akatolikusának akcióegysége. Unitárius részről jelképesen és valóságosan is Enyedi György püspök utóda, Toroczkai Máté volt ennek a vezéralakja. A többségében unitárius polgárokat ő olyan hévvel vezette a jezsuita rendház elleni ostromra és a város védelmére 1602-ben, ahogyan a kálvinista hajdúkat prédikátoraik és a vezérlő fejedelem a fölfegyverzett hódítók ellen. Az e két erő közti szövetség utolsó, közjogilag is minősülő aktuusa volt, hogy az elhunyt Bocskai fejedelem gyászpompájában Toroczkai hivatalosan közreműködött: prédikációja után az erdélyi unitáriusoknak nem jutott többé szerep az állami reprezentációban. Bocskai István nemcsak azzal érdemelte ki az utóbb Genfben neki fölállított szobrot, hogy elhárította Erdély és a Partium fölül a katolikus-Habsburg inváziót. Legfőbb műve a bécsi béke volt (1608), amely a halála utáni hat évtizedre és részben a következő évszázadokra is biztosította a protestáns rendek egyenjogúságát, sőt bizonyos határig a vallásszabadságot.

Ez utóbbinak – ha mégannyi korlátozottsággal – föltétlenül haszonélvezői voltak az erdélyi unitáriusok is. Helyzetük azonban rendkívül paradox módon alakult a Bocskai-szabadságharcot (jelképesen: a fejedelem temetését) követő évtizedekben. A kálvinista klérus ostromozta, a világi hatalom korlátozta őket, és nyírálta jogaikat, de az uralkodók és okos diplomataik még politikai szolgálataikat is igénybe vették,²⁹ s meglétükre, intézményeik működésére néha még hivatkoztak is, mint a szabadság jelére.

²⁹ Nem túl sokáig, de például az 1640-es években a két Rákóczi György fejedelem megbízásából még sorozatosan közreműködtek diplomáciai akciókban unitárius főurak; köztük Bethlen Ferenc lengyelországi küldetései során az ottani hitsorsosok, a sociniánusok vezetőivel is érintkezést épített.

Bocskaira visszatérve, ő jó kálvinista létére bizonyosan utálta a háromságtagadó eretnekséget, de politikusként együttműködött képviselőikkel.³⁰ Közvetlenül halála után a militáns katolikus propaganda „rákapcsolt”: Bocskait visszamenőleg, utódait pedig aktuálisan az ariánus eretnekség terjesztőjének próbálták beállítani. A fönt jelzett paradoxonból következik, hogy a vád éppúgy nem volt *teljesen* alaptalan, mint az ellene való tiltakozás. Akik az ún. Bocskai-apológiát írták és kiadták,³¹ azok soha nem inogtak meg a kálvinista dogmák egyedül üdvözítő voltának és a háromságtagadás tűrhetetlenségének hitében.

A politikai szükség szülte Bocskai-apológiát tucatnyi röpirat, illetve vaskos művek követték, s évtizedeken keresztül előfordult, hogy ezek latin változatai a nemzetközi közvélemény előtt bélyegezték meg az Erdélyben még mindig megtűrt hittévelygést. Domináltak azonban a Partium református vezető lelkészeinek ezen művei közt a magyar nyelvűek, amelyek ettől az eretnekségtől kívánták visszariasztani a fertőzött és a fertőzésnek még kitett szélesebb rétegeket. Voltak e művek között skolasztikus szőrszálhasogatástól hemzsegek is, amelyek az öskereszténység idejének szakadárjaihoz vezették vissza az aktuális háromságtagadás gyökereit, de voltak köztük frappáns, agitatív s a politikai aktualitásokra is rájátszó írások.

Azért fontos ismernünk ezeket a fejleményeket, mert bátran elmondható, hogy a partiumi lelkészekből lett erdélyi kálvinista püspökök magyar antiunitárius propagandája föltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy az 1610-es évek derekától az erdélyi unitáriusok körében is domináns lett a magyarnyelvűség.³²

*

Ilyen hosszadalmas előzményismertetéssel kívántam rámutatni a 17. század második évtizedében jelentkező magyar unitárius hitvitázó publicisztika fontosságára, illetve problematikusságára. Igen kevés a ránk maradt ilyen szöveg, s a kálvinista cenzúra szigorodását jelzi, hogy ezek közt sincs olyan, amit a különben létező kolozsvári nyomda alól kijöttek ismernénk.³³ Akár azt is föltételezhetjük, hogy csak néhány esztendő volt, amikor az erdélyi unitáriusság vezetői érdemesnek, eséllyel

³⁰ Legbizalmasabb emberei, végrendeletének biztosai közt voltak unitárius főrendűek, például a magyar versszerzőként is ismert Petki János.

³¹ A különböző kiadásokról: RMNY 941.

³² Ez a fordulat bizonyos tekintetben visszatérés volt a négy évtizeddel korábbi majdnem azonos vívópozícióhoz, amikor a militáns és sokakhoz magyarul szóló Melius Juhász Péter provokálta a dogmatikus írásokban, röplapokban és drámában is megszólaló anyanyelvű vitákat.

³³ Még azt se zárhatjuk ki, hogy az ilyen vitairatok kéziratainak ritka volta összefügg az unitárius vezető lelkészek, tanárok, könyvtárosok későbbi generációinak azzal a határozott szándékával, hogy nem provokálnak, lehetőleg nem is vitatkoznak, és nem hagyják magukat provokálni.

kecsegtetőnek vélték az ilyen irodalmi föllépést, viszont természetesen a tágabb értelemben vett önvédelmi publicisztika eszközéről soha nem mondtak le.³⁴

Mai ismereteink szerint szinte kizárólag a Partium és Erdély Heidelbergben tanult, teológiailag igen fölkészült, s jó szónoki képességekkel és irodalmi vénával megáldott prédikátorainak magyar és latin nyelvű munkái rejthetnek adatokat – szövegrészleteket? – az unitáriusok „kifelé forduló” munkásságára. Van remény arra, hogy kálvinista munkák alapos elemzése nyomán rekonstruálni lehessen a ma alig ismert, unitárius „másik felét” ennek a vitairodalomnak. Jószerivel az egyháztörténet-írás is csak a legnagyobb tekintélyű Gelei Katona István munkáihoz nyúlt eddig hozzá, s az ő művei közül is inkább a latinból volt szokás idézni. Figyelman kívül hagyták viszont például Milotai Nyilas Istvánnak úttörő jelentőségű *Mennyei tudomány szerint való irtóvány* (1617) jellegzetes címet viselő munkáját.³⁵

Bizonyos, hogy ezekből a református könyvekből, röpiratokból nyerhető ki a legtöbb információ a kora 17. századi – szövegszerűen ránk alig maradt – unitárius önvédelmi-hitvitázó publicisztikáról meg szóbeli föllépéseikről, de talán a ma nem ismert, tudományos igényű unitárius kálvinizmuskritikáról is.

A kéziratföredékeket mellőzve most mint a legjellemzőbbekről, csak egy kis terjedelmű nyomtatványról és két valamivel később készült kéziratról szólunk.

1. Csanádi Pál *Pöröly* című munkája két igen gondos kéziratban maradt fenn: az egyik, a kolozsvári akadémiai könyvtárban található (jelzete: MsU 1216) valószínűleg nyomtatásra előkészített kézirat, a marosvásárhelyi Teleki tékában található másíkról (jelzete: Ms. 204) sem zárható ki, hogy elkallódott nyomtatványról készült másolat. Szerzője a Várfalvi Kósa, illetőleg Toroczkai után, 1632–1636 között püspökséget viselt Csanádi Pál.³⁶

2. *Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfővebb okoskodásnak megvizsgálása.* Ez Kolozsváron meg is jelent 1634-ben 36 lap terjedelemben. Szolidan és szelíden ismerteti előbb a háromságról való hagyományos tanítást, majd az unitáriusok ezzel ellenkező feleletét gazdag bibliai idézetekkel „az egy igaz Istenről”. A szöveg egyáltalán nem ostromozza vitapartnereit, hanem nyugodt érveléssel tárja fel a szentháromságtan tarthatatlanságát: a tan nem csupán nem szerepel a bibliában, hanem össze egyeztethetetlen az igaz okossággal is. Rendkívül figyelemreméltó, hogy a Toroczkai Máté kátéja után két esztendővel magyar nyelven megje-

³⁴ Hogy csak a 17. században maradjunk, késői, de még ebből a századból való példát említsünk. A Petrityevity Horváth nevével jegyzett *Apologia* 1700-ban Kmitáéknál két változatban is megjelent: RMK I 1557, 1626. A magyar nyelvű mű egyaránt fölfogható értekezésnek és terjedelmesebb hitvallásnak, káténak, de már teljes címe is tiltakozás az őket pocskondiázók ellen, s előfordulnak szövegében – bár szelíd hangvételű – hitvédelmi-publicisztikus részletek.

³⁵ RMNy 1132. Az abszolút kálvinista elkötelezettséget, s minden más elvet valló iránti megvetést jól tükrözi, hogy Milotai műve egyik fejezetében Erasmus is megkapja a magáét, s a könyv névmutatójában eme jellemzést: „az ki az csavargásra ez eretnekeknek először mutatta utat”.

³⁶ A műről a tanulmány német változatát tartalmazó kötetben olvasható tanulmány: Balázs PAP, *Eine unbekannte Schrift von Pál Csanádi = György Enyedi and Central...*, i. m., 269–273.

lentetett munka egyértelműen sociniánus krisztológiát fogalmaz meg. Ez kiderül abból, hogy többször hangsúlyozza, Jézus Krisztust ma is „szentséges és ájtatos” tisztelet illeti meg. Másfelől Fausto Sozzinit követi a János 13:3 értelmezésében: „Jézus felragadtatott a mennybe, mielőtt tanítani kezdte az embereket...”.

3. Közelebb áll a szóbeli, valóságos vitához Toroczka Máté írása: *Az egy állatban lévő három személyekről való tudakozódás* (Példányai: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete MsU 1414/2, OSZK DuodLat. 1095 és Vadadi–Hegedűs-kódex, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, jelzett Ms 1776. Mikrofilm, MTAK: Mf. 184/IV.) A traktátusnak az az alapgondolata, hogy az Apostoli Hitvalláshoz ragaszkodó unitáriusoknak nem arról kell vitázniuk, igaz-e vallásuk. Nekik csupán azt kell megvizsgálniuk, igaz-e, amit a katolikusok, a lutheránusok és a reformátusok hirdetnek. Az érvelés egyfelől tehát történeti: az unitáriusoknak igazuk van, mert ők semmit sem tettek hozzá az Apostoli Hitvalláshoz, másfelől azonban logikai: a józan ész (okosság) egyértelműen az unitáriusokat igazolja. A mű elterjedtségét bizonyítja, hogy a szövegét megőrző, imént felsorolt források közül kettő olyan 17. századi kolligátum, amelyek egyike (OSZK) drámákat, illetőleg dialógusokat, másika (Vadadi–Hegedűs-kódex) históriás énekeket és vegyes tematikájú verseket is tartalmaz.

IV. Nonadorantista értekezések és az 1638-as autodafé

1638 nevezetes év az erdélyi művelődéstörténetben, mert akkor igen határozott intézkedéssel – az unitárius egyházban fölülkerekedett csoport kezdeményezésére – a fejedelmi hatalom véget vetett mind a szombatosság, mind a nonadorantizmus szervezkedésének. Különösen kemény intézkedéseket hoztak az ilyen irodalom ellen: nyomdai előállítás tilalma, és ettől fogva egyértelművé vált ebben az unitárius egyházi vezetés felelősségre vonhatósága. Visszamenőlegesen ez úgy érvényesült, hogy országgyűlési végzés mellékleteként ránk maradt lista sorol fel olyan tilalmas könyveket és kéziratokat, amelyeket akkor elkoboztak (és elégettek?).³⁷ Nevezetes ez a jegyzék azért is, mert régóta számon tartják, hogy a radikális irány klasszikusainak elveszett írásairól s rájuk vonatkozó néhány becses dokumentumról is csak innen van tudomásunk. Így már Pirnát Antal fölfigyelt a következő címre: *Egy jeles tudós istenfőljő férfiúnak Paleologus (sic) Jakabnak fogságban való elmélkedése és írása igen szép keresztényi fő dolgokról az prágai tömlöczben*.³⁸ Bizonyára az autodafé-

³⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (*Monumenta Comititalia regni Transsylvaniae*), ed. Sándor SZILÁGYI, Bp., 1884, 165–167. – Már a *Quietantia Colosvariensium super reportatione in capitulum hoc, quorundam librorum Haeticorum et Judaizantium* cím sejteti, hogy e könyvjegyzék összeállítói megkülönböztették a zsidózó és az „egyéb eretnek”, tehát a radikális szerzők munkáit. Előbbieket gondos elemzéssel választotta el Róbert DÁN, *Libros et fragmenta Judaicam professionem redolentes* = A MIOK Évkönyve, szerk. SCHEIBER Sándor, Bp., 1984, 82–94. – A 40-nél több könyv és kézirat legtöbbje nem szombatos mű volt, hanem nonadorantista.

³⁸ PIRNÁT, i. m., 198–200. Palaeologus 1571. március 30. és április 21. között volt börtönben Prágában. Az itt keletkezett művei közül eddig csupán egy II. Miksához intézett epigrammát tartott számon a szakirodalom. Lásd: KARL LANDSTEINER, *Jacobus Palaeologus. Eine Studie mit noch*

lista többi magyar nyelvű címéről sincs okunk feltételezni, hogy fordítások lennének. Nem ismerjük ugyan a műveket, de a jegyzékbe szedettek az eddig ismertnél lényegesen gazdagabb magyar nyelvű unitárius teológiai irodalmat jeleznek.

Nehéz túlbecsülni a nyilvánvalóan nyomtatási céllal, anyanyelven készült non-adorantista munkák, s különösen mellettük a Toroczkai-káté-kiadás jelentőségét. A 16. századi latin nyelvű kéziratosságból – mai ismereteink szerint – csak ekkor és így sikerült egy nagyobb közösség szellemi táplálékává tenni a reformációnak azt a variánsát, amelyet Palaeologus neve fémjelez. A dési komplanáció – a végleges ellehetetlenülés – előtti utolsó pillanatban ezzel megcsillant a lehetősége az addig bevallottan keveseket vonzó áramlat nyílt fölülkerekedésének. Az okkal-joggal föltételezhető, nagyszabású tervek közül nem sok valósult meg, de így is nyilvánvaló az a szándék, hogy a lehetőségig maximálisan használják föl a 16. század végénél viszonylag konszolidáltabb erdélyi körülményeket a nyílt föllépésre. A magyar unitárius vezérkar szempontjából fatális paradoxon, hogy markáns megjelenésük hozzájárult a bukásukhoz. Mérsékelt hangot ütöttek meg, óvatosan szervezkedtek, de pusztán a kelet-közép-európai egyistenhívők táborában különálló fölfogásuk nyomtatékos megjelenítése is elegendő ok (vagy ürügy) volt erélyes elhallgattatásukhoz.

A megsemmisítésre ítélt könyvek listája föltétlenül megerősíti, hogy a szellemi termékeknek éppen az általunk most tárgyalt csoportja elsőrendű céltáblája volt azoknak, akik 1638-ban elszánták magukat a szerintük fölfordult világ helyreigazítására, az akkor már Európa-szerte uralkodó koreszme bevezetésére. Így lépett be az Erdélyi Fejedelemség a konfesszionalizmus korszakába.

Végére értünk ezzel a vallási-eszmei mondanivaló szempontjából legjellegzetesebb művek szemléjének. A négy évtized magyar unitárius irodalmi termésének nagyobb része konfesszionálisan és ideológiailag kevésbé kötött, és elég egyértelműen nyitott a másfelekezetűek, az egész magyar olvasóközönség felé. Ilyen Thordai János friss hangvételű, modern verstechnikai eszközöket is használó teljes magyar verses *Psalteriuma*³⁹ és a magyar filozófiai nyelv kialakításában úttörő Epiktétosz-fordítása.⁴⁰ Elvileg ilyen lehetett volna a – szintén Thordai közreműködésével összeállított – 1632. évi gyülekezeti énekeskönyv is (a műfaj természetéből következik, hogy a gazdag anyagból csak néhány tucat ének tartozik az egyetemes magyar keresztény dallamkincshez, mások viszont külföldi, például

---

nicht gedruckten Urkunden und Brife des k. k. Ministeriums des Innern, Separatabdruck aus dem Programma des Josefstädter Gymnasiums, Wien, 1873, 45–46. Lech SZCZUCKI, *W kręgu myśliceli heretyckich*, Wrocław–Kraków–Warszawa, 1972, 58–59.

³⁹ Az 1597-től 1636-ig élt, Odera-Frankfurtban tanult kolozsvári tanár jeles irodalomszervező volt s vérbeli költő. Az unitárius nyomdát is ő látta el a legtöbb újdonsággal, de főművéből csak egy fél tucat zsoltár került praelum alá; STOLL Bélának köszönhető a húsznál több másolat családfájának megállapítása és a dallamokat is közreadó, mintaszerű kritikai kiadás: RMKT XVII/4, Bp., 1967, 155–391 és 580–658.

⁴⁰ Szövegét kiadta KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 3(1963), 3–44.

lengyel dallammintát követnek).⁴¹ Mindezeknél még kevésbé kötődnek Erdélyhez s az unitárius közönséghez, egyházukhoz persze hű világiak munkái, így a kolozsvári patrícus Ádám János meg a székely főrendű Petki János – klasszikus műveltséget csillogtató, sztoikus-humanista szellemű – allegorikus versezetei, vagy az ezek hangját a populáris regiszterben továbbzengő vidéki papok és skólamesterek alkalmi, illetve mesterségdicső énekei. Jellemző, hogy az ilyen szerzők közül a legjobbak büszkén építik be moralizáló elmélkedéseikbe reneszánsz írók műveit, így Kolosi Török István egyszer Reuchlin *Liber de verbo mirificóját* vagy Mapes *Goliását* verseli meg, máskor pedig Ficino egy híres levelét.⁴²

A fenti bibliográfiában csak a kevés nyomtatott anyag tekintetében igyekeztünk megközelíteni a teljességet. A forráspusztulás után megmaradt kéziratomból csupán példák lettek sorolva, nagyobb számban azok is csak a vallásfilozófiai releváns anyagból, illetve a versszerzés köréből az eszmei tájékozódás egy meghatározott változatát tükrözők közül (ezek kapcsolódnak a legszorosabban az Enyedi Györggyel záruló reformatori örökséghez). Van esélyünk arra, hogy nem-sokára ennél jóval teljesebb képet kapjunk a 17. századi Erdély unitárius műveltségéről. Már lehet elképzelésünk zenei, képző- és iparművészeti ízlésükről. Nagy forrásanyag gyűlt össze olvasmányaikról, gazdag s korszerű magán- és intézményi könyvtáraikról.⁴³ Alsófokú iskoláik életéről kevésbé, híres kolozsvári kollégiumuk tananyagáról, mindennapjairól viszont igen részletes és megbízható források kiadása kezdődött meg;⁴⁴ az onnan külföldi egyetemre indulókról már a teljességet

⁴¹ Erről PAPP Géza kutatásai tájékoztatnak: RMDT II, Bp., 1970, és PAPP Géza, *Thordai János lengyel dallammintái*, ItK, 70(1966), 208–210; az énekanyag és a dallamok kommentárral közölve: RMKT XVII/4, 23–99. és 527–565.

⁴² Ezeknek a verseknek is elkészült a modern kritikái kiadása; Ádáméi és Petkiéi mintáikkal: RMKT XVII/1. Bp., 1959, 111–130, 307–328. és 531–534, 596–603; a többiek RMKT XVII/4, 103–154, 395–518, illetőleg 566–571. és 659–682.

⁴³ Hagyatéki leltárak földolgozása és rekonstrukciók révén; ilyenek közölve: *Erdélyi könyvesházak*, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, 1991. (Adattár 16/2.)

⁴⁴ Páratlanul értékes egységes kéziratípus az unitárius örökségben az, amelynek füzetei a *Fasciculus rerum scholasticarum* címet viselik. Ilyen néven és nagyjából azonos rendszerrel a mindenkori „iskolafőnökök” vezettek részben rendszeres naplót, részben számadásszerű följegyzéseket. A diákok számára befolyt összegekről, illetve a természetbeni juttatásokról is pontos információkat tartalmaznak. Magára az iskolára, az eljárásokra, tanulókra vonatkozó adatokat is naplószerűen, jórészt következetesen vezették. Információt adnak a tananyagról, a tárgyak tanáronkénti megoszlásáról, a fegyelmi ügyekről, tanárok, diákok, támogatók fontosabb életrajzi adatairól, a temetésekig bezárólag. Pontosán jegyezte be a mindenkori szenior a végző hallgatók rektóriára vagy külföldi egyetemre indulását. Az akadémiai esetében a visszatérés dátumát, sőt gyakran az újonnan beiktatott tanárok beköszöntő előadásainak tárgyát, néha szövegét is. Az 1626–1805 közötti időszakra fennmaradt anyagból egy kötet jelent meg: *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum*, I. *Journals of the years 1626-1648*, ed. Edit DOMÁNYHÁZI, Miklós LATZKOVITS, Szeged 1997. (Fontes rerum scholasticarum, VII/1.)

megközelítő pályaképek készülnek,⁴⁵ s néhányuk filozófiai vagy természettudományos orientációjáról is vannak konkrét ismereteink.⁴⁶

Az utóbbi tárgykörökben megmaradt a latin nyelv dominanciája.⁴⁷ Úgy is fogalmazhatunk, hogy volt egy olyan erős, bár igen kis létszámú elit, melyből nemcsak kulcspozíciókat betöltők kerültek ki, hanem maradt a század folyamán mindig néhány egyházi funkció nélküli, bár igen nagy műveltségű tanár⁴⁸ is; köztük vannak olyan ismert és elismert tudós férfiak, akiktől egy sornyi magyar szöveg se maradt ránk.⁴⁹

Csak mindez együtt biztosíthatta a föltételeket a történelmi méretű túléléshez, ahhoz, hogy a bécsi abszolutizmus és a katolizáció 1700 körüli – minden akatolikusra és intézményeikre kiterjedő – agressziója dacára, vissza-visszatérő hanyatlási periódusok után megmaradjon egy unitárius közösség Erdélyben olyan jellegzetes vallási, világnézeti, kulturális arculattal, amelynek máig meghatározó mozzanata a történelmi örökséghez való igen erős kötődés. Az immár tisztán magyar közösség számára fontos volt az anyanyelv 1600 tájától érvényesülő dominanciája az énekanyagban éppúgy, mint a kéziratosan vagy nyomtatásban terjedő olvasmányok minden változatában. Ez időnként bizonyára hozzájárult az erdélyi unitáriusok valamelyes elszigetelődéséhez, de nélkülözhetetlen volt nemzeti beilleszkedésükhöz, egy viszonylag széles társadalmi bázis megőrzéséhez.

(2000)

⁴⁵ Éppen az 1700-ig tartó időre jó kiindulópont: SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992; Bálint KESERŰ, *Peregrinatio academica dissidentium = Universitas Budensis*, szerk. László SZÖGI–Júlia VARGA, Bp., 1997, 189–198. Kötetünkben magyarul olvasható: *Peregrinatio academica dissidentium és az erdélyi unitáriusok*.

⁴⁶ Csak egy példa Rhegenius. Lásd róla: TORDAI Zádor, *A magyar karteizianizmus történetének vázlatja*, Magyar Filozófiai Szemle, 6(1962), 54–79; KESERŰ Bálint, *Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és Descartes kései német követői = A magyar karteizianizmus 400 éve*. Szeged 1996. 285–296. Kötetünkben is olvasható.

⁴⁷ A történetírásban vagy a saját historia litteráriájukban még a következő évszázadban is; bár érdekes, hogy igen korán előfordulnak magyar nyelvű kompendiumok, többször is magyarra fordítottak már a 18. század elején egy egyetemes egyháztörténetet, amelyben a „végpont”, az igazak föllépkedése, a holland remonstránsok föllépése.

⁴⁸ És/vagy orvos! A világi értelmiségiek relatíve nagy száma bizonyosan összefügg azzal, hogy az unitárius peregrinusok a nagy egyetemeken – néhány ritka kivételtől eltekintve – nem teológiát, hanem filozófiát, görög és héber filológiát, medicinát, s ritkábban jogot hallgattak; idő múltával ez anyagi okokból is fontos volt, hiszen a megmaradt gyülekezetek és iskolák igen elszegényedtek.

⁴⁹ Nemcsak Michael Paulus Rhegenius, aki talán százsz volt, hanem a Páduában tanultak többsége, élükön a református Apácai által is nagyra becsült tanárokkal, Árkosi Geleivel és a Dálnoki-fivérekkel.

Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és a német karteizianizmus

„Paulus Michael Rhegenius Claudiopolitanus Transylvanus” 1688–1689 fordulóján, Lipcsében több nyomdát is foglalkoztatott kézírataival: pár hónap alatt egy teológiai és három filozófiai munka jelent meg tőle. Utóbbiakat méltatta már a Descartes hatását vizsgáló magyar kutatás. Úgy tűnik azonban, hogy pusztán a százszországi két-három esztendő is különböző, olykor egymást is keresztező találkozások, gyökeres váltások, igen intenzív, kölcsönös eszmei befolyások határozták meg, amelyekről alig vagy egyáltalán nem vettünk eddig tudomást. Pedig merész, részben úttörő megnyilatkozásai már a német kortársak körében is érzékeny reakciót vagy egyetértő visszhangot váltottak ki, s a közép-európai „Frühaufklärung” áramlatainak gondos elemzői máig – az uralkodó eklektikával szembeni radikális karteziánus bírálat jellemző példáiként – idézik műveit. Teológiai polémiaja s a megélt vallási-felekezeti krízis újabban a német egyháztörténet érdeklődését keltette föl, mert nem éppen gyakori eset, hogy antitrinitárius elveken fölnőtt, s azokhoz visszatért kelet-európai vallási útkeresése a filozófiaival párhuzamosan tanulmányozható. – Az ilyen összefüggések fölvázolására, de előbb Rhegenius hazai pályakezdését meg későbbi erdélyi munkásságát illető saját adósságaink jelzésére – s részben törlesztésére – tesz az alábbiakban kísérletet. (Utóbbi nagyon aktuális, mert újabban az eredeti műveket közvetve idézők nem tudnak Rhegenius erdélyi és unitárius voltáról, nem tudják azonosítani, vagy éppen álnévre gondolnak.)

Származása

Ezzel kapcsolatban nehéz lesz biztos megállapításra jutni. A 17. században Kolozsvárt nem kevesen voltak, akik Régen nevű helységből származtak be.¹ Az a Régeni

¹ Régeni Szóts Pál 1656–1672 közt ismételtelen előfordul keresztapaként „az Unitaria szaz nation” egyházfinak választott Werner Mihály magyarul vezetett Diáriumában. Lh. Kolozsvár, Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Ms A. 101. KEMÉNY József, *Collectio minor manuscriptorum historicorum*, XXV.

János, akinek a dési komplanációt bíráló írását idézik,² valószínűleg azonos az erdélyi művészettörténészek által sokszor méltatott asztalossal.³ Már az iparúzó családok esetében is igen valószínű, hogy az ősök nem Magyarregeen, hanem a jelentősebb és gazdagabb mezőváros, Szászregeen (Sächsischregeen) lakói voltak.⁴ Intellektuelek esetében szinte bizonyos a szászregeeni eredet, hiszen például külföldi egyetemi matrikulákban közel tucatnyi erdélyi nevében vagy neve mellett lehet Rhenerus, Reener, Rhegner alakot találni, s mind szászok.⁵ A szász történészek magukénak vallják Rhegeniust, de csodálkoznak a szokatlan névhasználaton.⁶ A névalak csak megerősítheti, hogy Rhegeniusunk kolozsvári s már elmagyarosodóban lévő családba születhetett – a lipcei életkorjelzésekből visszakövetkeztetve – 1657-ben vagy 1658-ban. Semmi okunk nincs azonban követni a szakirodalmat s a lexikonokat a magyar vagy szász névalak kifundálásában és használatában addig, amíg a nevet egykorú forrásokból csak latin alakban s latin szöveggörnyezetben ismerjük.

A hazai tanulmányok

Ha Rhegeniusnak nem szaladt volna meg a tolla az unitárius hitelvek egy csoportját élesen bíráló értekezés ajánlásának fogalmazása közben, erről is keveset tudnánk. Az általa összeállított listát azért adjuk, mert aligha érdektelen, hogy az erdélyi ifjú hogyan látta az unitárius örökséget, és a lengyel sociniánus nagyok után miképpen emeli ki a ma (ti. az ő idejében) is élő és működő erdélyiek sorát: az 1688 augusztusában írt *Ad lectorem* utolsó részében olvasható: „Agmen hic ducunt nostro seculo Coetus Unitariorum olim quidem in Polonia et Magno Ducatu Lithuaniae, nunc autem in Transylvania florentis antistites et Doctores. Illius quidem Celebriores fuere Faustus Socinus, Senensis Italus, natus 1539. 15. Dec., Johannes Volkelius, Valentinus Smalcus, Gotha-Thuringus, Johannes Crellius, Francus, Noribergensium Alumnus, natus 1590 26. Julii., Jonas Schlichtingius, Nobilis Polonus, nec non alii complures. Hujus autem, nimirum Transylvaniae, fuerunt olim Franciscus Davidis, Johannes Sommerus, Pirnensis Misnicus, Rector Claud., Georgius Enjedinus, Superint. Claud., Celberrimi Dalnakides, Benedictus Arkosi, Rect. Claud., Valentinus Baumgardus, Memela-Borussus, Superint. Claud., Joachimus Stegmannus, qui ... Magnus Amicus honesti vocari amabat, Pastor Primarius Coetus Sax. Claud. et ante quinquennium[!] defunctus, zelo et devotione admirabiliter

² *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania.* Adattár 32. Szeged, 1991, 37, 148.

³ 1646-ban pl. ő készítette a Farkas utcai templom szószékkoronáját: KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1984, 249.

⁴ A „Régeni” névalak használata se föltétlenül a család elmagyarosodását bizonyítja, hanem esetleg csak a lejegyzőét, vagy a vegyes nyelvhasználatot.

⁵ Vö. SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum, IV.)

⁶ A lipcei nyomtatványokban majdnem mindig együtt fordul elő a Michael és a Paulus, s az utóbiból a konverzióra utal a teológiai traktátus ajánlása.

flagrans Rever. Vir Balthasar Kontz, Nob. Episcopus Claud. et quod unum instar omnium ob admirabilem Eruditionem memorem vivit Vir rever., Daniel M[árkos] Szent Ivani, Nob. Plebanus simul et Episcopus, quondam Praeceptor meus suavissimus, Promotor summe Venerandus, cujus varii extant excellentissimi sui ingenii foetus. Taceo Praeclar. dum viveret Petrum Razmannum, Fautorem meum, Eloquentissimum Paulum Bedeo Minist. etiam Praeceptorem meum suavissimum, Andream Jövedecsum, hodie Rector. Gymnas. et Minist. Coetus Saxo-Claud. Johann. Schirmerum, Mich. Almasium, meos ab incunabulis fere Praeceptores nunquam sine grati animi recordatione colendos.”⁷ Azokat sorolja, akik fontos alkotói vagy hirdetői voltak az éppen cáfolásra kiszemelt antitrinitárius tanításoknak. A szerző jellemére is fényt vet az ideiktatott névjegyzék: a lista filológiaiilag is igen gondos összeállítója⁸ nem szitkozódik, ahogyan konvertiták s polemikus szerzők szoktak. Ellenkezőleg: az erdélyiekre térve elismerést, az időben legutolsókrol már-már ragaszkodást tükröző jelzőket találunk. Hitelesnek fogadhatók el a tanáira s kollaborátoraira – köztük néhány felsőéves iskolatársára – vonatkozó adatok. A rá legnagyobb hatást gyakorolt professzornak, Szentiváni Márkos Dánielnek pedig az irodalmi munkásságát külön is kiemeli; egyik értekezésére a traktátus szövegében is hivatkozik néhányszor.⁹ Az itthoni tanulmányokról ennél több nem ismert; csak annyit tudunk a *Fasciculus rerum scholasticarum* följegyzéseiből, hogy 1684. augusztus 23-án indult az alma materből idegen főiskolákra.

A külföldi stúdiumok

Az első állomás valószínűleg az amszterdami remonstráns szeminárium volt.¹⁰ Nem tudjuk, hogy 1684-től meddig tanult itt, ahol előtte már megfordult néhány erdélyi hitsorsosa. („Európa metropolisában” ekkor már gyakorolta a nyomdászmesterséget Tótfalusi Kis Miklós, aki az 1690-es években Rhegenius logikakönyvének kiadója lesz; találkozhattak Amszterdamban, de nincs rá bizonyosság.) Minden konkrétum és pontos dátum nélkül tartják számon, hogy a 80-as évek közepén járt Angliában.¹¹ Nehéz elképzelni, hogy ne fordult volna meg 1687 első felében vagy azelőtt valamelyik holland vagy német kálvinista centrumban, mert ezekben voltak népszerűek Johannes Clauberg művei, amelyek Rhegenius

⁷ *Summaria dissertatio de oeconomia redemptionis nostrae per Christum partae ... Sententia orthodoxa solidis argumentis stabilitur, unitariorum vero opinio candide refutatur per Paul. Michaelem RHEGENIUM*, Lipsiae 1688. (RMK III. 3501.)

⁸ Emlékezetből idézett volna föl mindent? Faustus Socinus és Johann Crell napra pontos születési dátumát talán mégse...

⁹ Az unitáriusok azt felelik Socinusszal, Crell-lel „&. cum moderno Episcopo Claud. Dno Daniele Sz. Ivanio, summae eruditionis viro, Praeceptore et Patrono quondam meo observando ex Tractatu de Peccato Originis:” s következik néhány sor idézet.

¹⁰ Így véli ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977, 504.

¹¹ KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 85(1979)/1, 36.

filozófiai tájékozódását 1688-tól mindvégig meghatározták. 1687 őszén gratis beiratkozott a lipcsei egyetemre;¹² igen valószínű, hogy ezt megelőzően tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig Boroszlóban, Drezdában és Zittauban is.¹³

Áttérése a lutheránus hitre

Minden róla szóló összefoglalásban meg van említve, pontos részleteket azonban csak újabban kezdünk megismerni. Dietrich Blaufuß 1992-ben publikált Comenius-tanulmánya¹⁴ figyelmeztetett először egy nyolcvan évvel ezelőtti közleményre.¹⁵ A német pietizmus alapítója, Philipp Jakob Spener ott publikált, 1687. december 14-én kelt levelében örömmel szól egy – általa nyilvánvalóan ösztökélt – konverzióról. A levélben névtelenül hagyott „tudós erdélyi sociniánus, akit az unitáriusok hat éve tartanak holland és német egyetemeken” – aligha azonosítható mással, mint Rhegeniusszal. Csak a hat év okozhat nehézséget, de ezt valószínűleg éppen ő emlegette mint tervezett időtartamot – nem alaptalanul, hiszen sok ifjú hívét küldte az erdélyi egyház ilyen hosszú, vagy akár 8-9 esztendeig tartó peregrinációra. Abban sincs okunk kételkedni, hogy „az etika és logika professzorául hívják haza”¹⁶ (bár a tanári helyek ilyen fokú differenciálására ritkán volt mód a kolozsvári kollégiumban). Dietrich Blaufuß később Spener máig kéziratban maradt levelezéséből tárt föl olyan adatokat, ahol már igen sokszor van szó név szerint is Rhegeniusról.¹⁷ Archiváliák nélkül is tudható elég sok részlet az áttérésről. A legfőbb, hogy igen nagy nyilvánossága volt az ügynek a lipcsei egyetemen és Szászország egyházi köreiben egyaránt. Beszédes – számunkra már kissé furcsa – példa erre, hogy a nagyra becsült jövevény ünnepélyes konverziója alkalmából inaugurális disputáció készült arról, szabad-e s kell-e ismételtlen keresztkednie az igaz hitre megtérő volt sociniánusnak.¹⁸ Az egyetemes egyház ősi gyakorlatától

¹² *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809*, hrsg. Georg ERLER, Leipzig, 1909, II, 348.

¹³ Zoványi úgy tudja, ideiglenesen tanári állást is vállalt Drezdában 1689-ben (ZOVÁNYI, *i. m.*, 10. j.). – A zittauaiak pártfogását méltató ajánló sorokat idéz ZOLNAI, *i. m.*, 32. j.

¹⁴ *Comenius Antipietista? Streiflichter zur Rezeption von Comenius im Pietismus = Johannes Amos Comenius und die Genese des modernen Europa*, red. Norbert KOTOWSKI, Ján Blahoslav LÁŠEK, Bayreuth–Prag, 1992, 70–85, itt 83.

¹⁵ Hugo LEHMAN, *Zwei Spenerbriefe = Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte*, 15(1917), 163.

¹⁶ Az Ernst von Hessen-Rheinfelsnek írt Spener-levél német szövegét Blaufuß tanulmányából idézem: „Wie ich hie die freude nechts gehabt, daß ein gelehrter Socinianer aus Siebenbürgen, welchen die Unitarii auf ihre kosten 6. jähr auf Holländischen und Teutschen Universitäten gehalten, um in allerley erudition sich noch zu üben, den sie auch eben nach hause zu ihrem professore ethices und logices berufften, durch die krafft göttlicher warheit überwunden sich zu uns bekennet. Welcherley exempel von gelehrten Socinianern etwa rarer sind, alß von uns gezeigt werden können.”

¹⁷ Ezek alapján tanulmány készül, ezért a Blaufuß szívésségéből megismert, eddig publikálatlan adatokat csak két esetben említem.

¹⁸ Johann OLEARIUS (praes.) Chr. S. MARTINI, *Disputatio inauguralis, Problema Theol.: An Socinianus...ad nostram Ecclesiam veniens sit baptizandus?* Lipsiae, 1688.

és az egyházatyáktól a közelmúltig vallatja forrásait a drezdai születésű értekező, s konklúziója így hangzik: „Az egyház régi gyakorlatához méltó tehát, hogy az erdélyi Michael Rhegenius idén [1688. november 27-én hangzott el a vitatkozás, s még abban az évben megjelent], Pál megtérése napján, január 25-én Lipcsénkben elnyerte az igaz keresztséget, bár hitsorsosai egykor, gyermekként már megkeresztelték.” (A nevezetes eseményt még a 19. században is följegyzésre méltónak találta Lipcse város történetírója...) – A lutheránus konverzió legfontosabb forrása természetesen a teológiai vitatkozó értekezés, a *Summaria dissertatio de oeconomia redemptionis* marad, amelyből a hazai tanulmányokról szólva már bőven idéztünk. Nem érdektelen, hogy a Lipcsében kelt ajánlást drezdai világi méltóságoknak „Patronis ac Promotoribus meis” címezi.¹⁹ (Philip Jakob Spener is ott működött akkor.) A lutheránus egyetemek világában az ortodox atyáktól Speneren át a pietistákig igen sokan és sokat írtak a háromságtagadók ellen. E polemikus irodalom jó ismerői közül kell majd valakinek a disszertáció elemzésére vállalkoznia.²⁰

A konverzió háttere

Fontos, hogy az áttérés, az unitárius tanokat vitató értekezés s ezek visszhangja nem köti le sokáig Rhegenius figyelmét: hamarosan logikai és fizikai tárgyú könyveket ír; európai tekintélyű jogászprofesszort támad meg nyilvánosan; s még Spener is olyan tervekkel ostromolja, amelyeknek semmi közük a teológiához: például Hollandiába készül további stúdiumokra – ezeknek ott bizonyosan a filozófia vagy a fizika köréből választott volna tárgyat. Mindez azért különösen érdekes, mert az áttérés egyáltalán nem illik bele abba a képbe, amit Rhegeniusról egyébként alkothatunk,²¹ ha nem találunk valami különös motívumot. Ilyen pedig föltételezhető, ha újraolvassuk a már idézett Spener-levelet. Ott a hatévi egyetemjárás hátralévő részére utal egy félmondat. Eszerint „az unitáriusok [azért is] tartják költségükön egyetemeken, hogy mindenféle tanulmányokban még gyakorolja magát, [de most]

¹⁹ Az üdvözlő verseket azonban már lipcsei tanárok és ifjú teológusok írták: L. Joachimus Fellerus, Acad. Bibliothecar., h. t. tertium RECTOR, Johannes Olearius, Facult. Theol. h. t. Decanus, Val. Alberti, Consistorialis (aki nem hagyja ki a Regenius – regenitus szójátékot), Augustus Pfeiffer, L. A. Rechenberg, s még három teológus. Végül J. Benedictus Carpov professzor személyes hangú bevezető ajánlása „Paulo (qvondam Michaeli) Rhegenio” szól az egyházon kívül született tanítványának a pestilentissimus sociniánus szekta által megfertőzött Erdélyből Drezdába, „ad nos” érkezéséről.

²⁰ A hivatkozások áttekintése se lesz érdektelen: olyan szerzőket is fontosnak tart és idéz, akiket a fent idézett névsorban nem említ (Chr. Ostorodius német nyelvű katekizmusát pl. többször). Egy helyen a nagyobbik rakóvi káté kolozsvári iskolai használatára emlékezik: „In Institutio-nibus autem Religionis Christianae Majoribus, quae publice in Gymnasio Major. Claud. leguntur...” p. 63.

²¹ Alább idézem majd Tordai Zádort, aki – ha túloz is Rhegenius „teológiaellenessége” kiemelésekor – föltétlenül helyesen állapítja meg, hogy a felekezeti és teológiai szempontok mellőzésében igen messzire megy, és különbözik minden más erdélyi és partiumi Descartes-követőtől.

éppen professzorságra hívták vissza...”²² Az egész történet úgy rekonstruálható, hogy a hat évre tervezett peregrináció kellős közepén a kolozsváriak hirtelen hazahívták pártfogoltjukat, aki ezt igen rossz néven vette, mert veszélyeztetve látta szakmai terveit. A claubergiánus logika és fizika korszerű interpretációját éppen befejezni és publikálni készült (talán már a saját karteziánus, antieklektikus pozíciójának meghatározása is „a tollában volt”). Nem akart lemondani a megkezdett munka folytatásáról, s bizonyosan megingott az unitárius dogmákban való föltétlen hite is. Szászországi támogatóitól (Spenertől, meg akikről még alább szó lesz: E. W. von Tschirnhaustól és a zittauiaiktól) valószínűleg olyan ajánlatot kapott, ami munkáját és a könyvek megjelenése feltételeinek biztosítását összekapcsolta a konverzióval. Ez egyébként szinte magától értetődő: a szentháromság tagadását vállalva gondolni se lehetett volna Szászföldön a nyílt irodalmi föllépésre bármilyen tárgyban. Leküzdötte hát az őt oly sokáig tápláló-segítő erdélyi egyház iránti elkötelezettség-érzést. Eskü is kötötte volna a hűséghez, korábban még lelkiismereti krízist is átélt emiatt, amit Spener egy másik, 1687-ben, pontosabb dátum nélkül nyomtatásban is közölt leveléből ismerünk, ahol megnyugtatta, s döntésében sürgeti a még ingadozót. Az áttérés és a Tamás-templomban végbement ünnepélyes keresztelkedés ezután következett, s talán már ettől fogva nem diákként él Lipcsében, hanem a Spenerék által ígért s a Tschirnhauséknak később nyugtázott támogatásból konszolidált körülmények között lakik a szász metropolisban.²³

Hazatérése és rekonverziója

Ennek előzményeit egyáltalán nem ismerjük; a fenti rekonstrukciót tehát csak találgatásokkal lehet folytatni: miért ébredt volna föl újra az egyszer már leküzdött lelkiismeret-furdalása? Talán mégse váltak valóra maradéktalanul a tervei, s csalódott várakozásaiban? A Thomasiusszal szembeni merész föllépésének jelentőségét túlbecsülnénk annak föltételezésével, hogy radikalizmusát végül patrónusai is sokallották volna. (Bár egy alkalommal Spenerék is intik, hogy ne keveredjék nyilvános vitába; s nem éreztelen, hogy pietisták és világiak egyaránt serénykednek ekkoriban a Thomasius körül kerekedett viharok lecsendesítésében.) Ami bizonyos: igen csendesesen tűnt el Szászországból. Az unitárius egyházba való visszatéréséről semmiképpen nem szerezhettek hamar tudomást, hiszen polemikus munkáját – a szerző föltüntetésével, s a lutheránus hitre térését ünneplő ajánlással és versekkel együtt – újranyomták Lipcsében még 1692-ben is.²⁴ Otthon az egyházba való

²² Ld. a 16. jegyzetben közölt német szöveget.

²³ Legterjedelmesebb és legönállóbb műve, a *Specimen* ajánlását „Lipsiae, e musaeo meo 1689 die 20. Febr. st. v.” datálja; az egyszerű diákszállást nem volt szokás így jelölni.

²⁴ *Discussio praecipuarum dogmatum socinianorum circa redemptionem nostram per Christum factam, in qua praecipuae controversiae inter sanae religioni Christianorum addictos et socinianos circa peccatum originale, personam et officio Christi... pertractantur... per Paul. Michael RHE-*

visszatérése okozott gondot mindkét félnek, korábbi nyilatkozatait vissza kellett vonnia, s meg kellett követnie a közösséget. Ezért igen valószínű, hogy 1689 vége felé érkezett vissza Kolozsvárra, hiszen az unitárius kollégium fasciculusai szerint 1690. február 15-én már lektornak iktatják be. A régi alma materben szolgált 1710 szeptemberében bekövetkezett haláláig.²⁵

Kolozsvári munkássága

Sokáig csak az a kevés volt ismert, ami nyomtatásban megjelent. Nem érdektelen, hogy a Clauberg-féle *Logica contracta* Rhegenius szerkesztette változata az erdélyi református iskolákba is eljutott, s oly népszerű lett, hogy évtizedekkel a szerkesztő – és a nyomdász Tótfalusi – halála után is sor került még bővített s átdolgozott újrakiadásra.²⁶ Fontosabb azonban, hogy a tájékozódásban és tanításban önmaga megújítására is volt ereje; ezt a kolozsvári kollégiumban fennmaradt kéziratok kompendiumokból vett idézetekkel bizonyította Tordai Zádor 1962-ben. Hiányzik egész kompendiumok részletes elemzése, de Tordai interpretációja²⁷ meggyőző arról, hogy a kolozsvári tanár a korábnál is nagyobb jelentőséget tulajdonít a fizikának, általában a természettudományoknak, a tapasztalatnak, a gyakorlatnak; a többi magyar karteziánustól megkülönbözteti, hogy magát a Descartes-szöveget adja a diákok kezébe, s a *Principia* mellett a *Meditationes* szövegét is; hogy a többieknél önállóbban fejtegeti és bővíti a tételeket, s néhány kérdésben, főleg a mozgás, az anyag, a naprendszer problémáiban igen korszerű és részben saját elképzeléseket fogalmaz meg.

A lipcsei művek hatástörténetéhez

Rhegenius filozófiai vitáinak,²⁸ állásfoglalásának német visszhangjáról a magyar kutatás nem sokat tud. Turóczi-Trostler szellemesen foglalta össze Thomasius

---

GENIUM, Lipsiae, 1692. (RMK III. Pótlások 6998. A cím eltér az első kiadástól, de a szöveg – bár részben újraszedték – szinte teljesen ugyanaz.)

²⁵ A főbb életrajzi adatokat GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1553–1900)*, Kolozsvár, 1935. c. könyvében is megtaláljuk.

²⁶ Kis (Deák) György 1737-ben a cenzúrárt kijátszva nyomtatta ki titokban a Clauberg-művet Tótfalusi Kis elrejtett betűkészletével: „...fenn a theca mellett való házacskában continuáltatták ez eltett tipográfiával, György deák nevezetű tipográfus által... a Claubergius Logicáját is.” *Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Jegyzetekkel közlése JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1972, 403, 486. A cím: Joannes CLAUBERGIUS *Logica contracta*. Editio nova et accurata, Claudiopoli, 1737. Reperitur apud Georgium Deák, bibliopægum.

²⁷ TORDAI Zádor, *A magyar karteziánizmus történetének vázlata*, Magyar Filozófiai Szemle, 6(1962), 54–79.

²⁸ Ezeket majdnem mindig fő műve aktuális paragrafusaiából veszik: *Johannis Claubergii Specimen Logicae Cartesianae seu Modus Philosophandi ubi certa Cartesianorum veritatem inveniendi via*

visszavágásának főbb pontjait,²⁹ de ez a német nyelvű, s negyed századon át többször újra kiadott válasz bővebb ismertetést érdemel. A korai felvilágosodás kutatói mindmáig igen gyakran hivatkoznak a vitára, mert úgy vélik, itt érhető tetten a legjobban egy eklektikus irányzat és a következetes karteziánusok nézetkülönbsége. Az eklektika újabb keletű rehabilitációi³⁰ közt és mellett a Thomasiust kritikával megközelítők is szóhoz jutnak. Kimutatják, hogy elődeitől eltérően a modern természettudományi fejlődéstől abszolút elszakadva alakította ki pragmatikus életfilozófiáját, aminek népszerűsítésére (és a mértéktelen önreklámra) a zurnalisztika eszköztárát használta föl.³¹ Világos, hogy Thomasius munkásságának ezek az aspektusai Rhegenius egész pályája minden jellegzetes törekvésétől és eredményétől idegenek. – Fontos azonban tudnunk, hogy sem ebben a szembenállásban, sem a vita vállalásában nem volt egyedül. Már Zolnai Béla figyelmeztetett E. W. von Tschirnhaus jelentőségére.³² A *Medicina mentis* szerzőjét Spinoza követése (az akkori közzelfogás szerint tehát ateizmus) címén vádolta meg inkvizítori szigorral Thomasius. Voltak akik futó epizódnak fogták föl ezt a viszályt (ami abszolút egyoldalú volt: Tschirnhaus írt választ, de azt nem adta ki kezéből, csak a közelmúltban fedezték föl a kéziratot). Újabban a német előfelvilágosodás két vezető alakjának eltérő vonásait egész pályájukra jellemzőnek tartják.³³ A vihar 1688-ban tört ki, így még azt se lehet kizárni, hogy az igaztalan támadásnak része

---

ostenditur et quibusdam novae Introductionis in Philosophiam aulicam veritas paucis expenditur. (Clauberg nevének genitivusba tett alakjával kezdődik a cím, aminek abszurditását már a kortársak is szóvá tették, hiszen a címben is említett Thomasius-mű, a híres *Udvari filozófia* csak néhány héttel az ajánlás kelte előtt jelent meg. Az ifjú erdélyi szerző nemcsak az első jelentékeny német karteziánus iránti tiszteletből emeli ki zavart okozóan Clauberg nevét, hanem óvatosságból is, talán azt remélte, így kevésbé kerül a várható vihar középpontjába.)

²⁹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesianusok*, Minerva, 32(1933)/1, 20–68, itt 51–55.

³⁰ Horst DREITZEL, *Zur Entwicklung und Eigenart der „eklektischen Philosophie“*, Zeitschrift für Historische Forschung, 18(1991), 281–342. (121. jegyzetben a Rhegeniust pseudonymnek tartja); Michael ALBRECHT, *Eklektik: eine Begriffsgeschichte mit Hinweise auf die Philosophie und Wissenschaftsgeschichte*, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1993, 286–287, 407. Utóbbi idézi futólag Rhegeniust is, akit elmarasztal túlzó eklektikaellenes, elfogult Descartes-követése, s Johannes de Raey hivatkozás nélküli átvétele miatt. Mindketten elemzik Thomasius elkülönülését a kora újkori eklektika fő vonalától.

³¹ Különösen élesen, mert „in der Seitenbeleuchtung von der französischen Frühaufklärung her gesehen” írja ezt le (Pierre Bayle hasonló céllal indult vállalkozásával összevetve) Herbert JAU-MANN, *Frühe Aufklärung als historische Kritik c. tanulmányában*, = *Frühaufklärung*, hrsg. Sebastian NEUMEISTER, München, 1994, 156–162.

³² Béla ZOLNAI, *Über Frühaufklärung in Ungarn* = E. W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa, hrsg. Eduard WINTER, Berlin, 1960. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas 2.) 154–176, itt 166–170.

³³ Günter GAWLIK, *Thomasius und die Denkfreiheit* = *Christian Thomasius: 1655–1728; Interpretationen zu Werk und Wirkung*, hrsg. Werner SCHNEIDERS, Hamburg, 1989, 256–273, itt 266. Gawlik ezenkívül a Thomasius által meghirdetett jelentékeny érvényű gondolatszabadság felfüggesztése egyik eseteként mutatja be részletesen az inszINUÁCIÓT. — Tschirnhaus válaszáának kéziratát Jean-Paul WURTZ publikálta: *Studia Leibnitiana* 15(1983), 149–204.

volt a *Specimen* létrejöttében, vagy legalábbis a bíráló élesebb hangjában, hiszen Rhegeniusnak a megtámadott volt fő patrónusa. Ennél fontosabb azonban az ifjú kolozsvári és a pártfogó filozófiai vagy inkább tudományszemléleti közelsége. Tschirnhaus a 17. század talán legoptimistább gondolkodója, aki a természettudományok korlátlan lehetőségeiben fönn tartás nélkül hitt. Azt a reményt hirdette, hogy „a következő évszázad olyan előrehaladást hoz a fizikában, mint az előző a matematikában; így a tanulás élvezetes játék lesz, s a mindennapi élet is gyökereken megváltozik, az utókor nagy fordulatot él meg.”³⁴

Rhegenius és Realis de Vienna

Teljesen logikus, hogy Rhegenius elvrokonai közül azt tartjuk a legfontosabbnak, aki nemcsak időben, hanem európai ismertségben is megelőzte, patrónusa és példaképe volt: Ehrenfried Walther von Tschirnhaus. Őt azonban kibékítették Thomasiusszal; a Spinoza-követés vádjá pedig olyan, már-már egzisztenciális fenyegetettséget jelentett akkoriban, hogy a *Medicina mentis* szerzője fő elvei mellett kitartott ugyan mindvégig, a szélsőséges föllépéstől, a nyílt kollíziótól azonban tartózkodott. Csak a fiatalabb generációból lépett föl valaki 1690 után a Rhegeniuséhoz hasonló pozícióból, sok tekintetben őt folytatva. Gabriel Wagnerről van szó, aki Realis de Vienna szerzői néven 1691-ben kiadott első könyve ajánlásában hivatkozik is az – akkor már a kolozsvári unitáriusoknál tanító – „eszmei elődjére”. Az 1665-ben született quedlinburgi is Thomasiust támadja meg (aki talán tanára volt). Az *Udvari filozófia* német változatának erre a fölkészült és szenvedélyes bírálatára³⁵ Leibniz is fölfigyelt, s élénk levelezésben maradt az utóbb egyre sikertelenebb, állástalan vándorfilozófussal.³⁶ Később még inkább fölbosszantotta Gabriel Wagnert a népszerű Thomasius. A század legvégén „pozitív értelemben” is szembefordult a természettudományok modern eredményeivel: egy „mózesi fizika” szószólójaként lépett föl.³⁷ Wagner erre pár évvel később német nyelvű munkával reagál. A korábbinál is élesebb, vitriolos hangütésű pamflet „az embereket érzékeiktől megrabló szellemcsinálót” emleget, s lakonikus konklúziója: „azt ta-

³⁴ „...wenn das nachfolgende Seculum so fort fahren wird in Phisicis, wie bei diesem die Mathe-sis... die Schulen würden der Jugend ein recht ludus oder Spiel werden... die Nachwelt werde große Sachen erfahren” olvashatjuk a *Gründliche Anleitung zu nützlichen Wissenschaften...* című kötetében, amely főleg 1700–1708 közt jelent meg gyakran, anonim, illetve kezdbetűkkel jelölt változatban is.

³⁵ *Discursus et Dubia in Christiani Thomasii Introductionem ad Philosophiam aulicam*, Ratisbonae [Thomasius visszavágása szerint=Frankfurt an der Oder], 1691.

³⁶ Ld. Gottfried STIEHLER, *Leibniz und Gabriel Wagner*, Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 4(1956), 271–279.

³⁷ Michael ALBRECHT (*i. m.*, 409–413.) érdekesen mutatja be Thomasius 1693-ban kezdődött megterését. Ettől fogva azt tarja a mester, hogy a Biblián kívül, így világi tudósoktól nem lehet fizikát tanulni.

nácsolom neki, hogy a természetismeret taglalásától tartózkodjék, mert nem arra termett; engedje át ezt a terepet magasabb elméknek.”³⁸ Más hang ez, mint a Rhegeniusé volt (igaz: Thomasius is sokat változott azóta). A lényeg azonban nem a vitatkozás „harcmodora”, hanem az eszmei alapállás hasonló, majdnem azonos volta. Ennek alapján írja a 18. század végén Brucker „kritikai filozófiatörténete” a két ifjúról, hogy „Cartesius noster” megvédelmezése Lipcsében az ő érdemük volt;³⁹ s Gabriel Wagnerről mostanában is olvasható olyan pályakép, ahol gyakorlatias, a tapasztalat szolgálatába állított logikakoncepcióját „a lipcsei karteziánus centrum, személy szerint Michael Rhegenius” befolyásával hozzák kapcsolatba.⁴⁰ Valószínű, hogy alaposan össze kell még vetni a *Specimen* és a *Realis de Vienna*-művek érvelését, kritikai módszerét.⁴¹ A két bírálót különben valószínűleg maga a megbántott mester „hozta össze” először. A híres *Einleitung zu der Vernunft-Lehre* kiadásai két évtizeden át Rhegenius, a mű párja, az *Ausübung...* edíciói pedig a *Realis de Vienna* bírálatát visszaverő előszavával az élen jelentek meg – egybekötve.

Még egyszer az erdélyi unitárius háttérrel

Bármilyen izgalmas feladat lesz alaposabb elemzés nyomán a rhegeniusi művek elhelyezése a német Frühaufklärung áramlatai közt – az Erdély művelődésével, illetve az unitárius vallási-filozófiai eszmélkedés késői fejleményeivel foglalkozókra más feladat hárul: a sajátosan erdélyi és unitárius kontextus megvilágítása. Tulajdonképpen régi tartozása ez a magyar karteziánizmuskutatásnak, mert Rhegeniust sohase felejtették ki a sorból, de ebben a sorban a sok kitűnő református szerző és tanár között (akiknek küzdelmei és teljesítménye több generáción át épültek egymásra) egyedül képviselt valami sajátos szint. Semmi jel nem mutat arra, hogy csodagyerek, zseniálisan úttörő gondolkodó lett volna. Sokkal valószínűbb, hogy ő is fokozatosan sajátította el valamit, s nem vagy nem egészen azt, amit az erdélyi református Descartes-követő „iskolák”.

Tekintsünk vissza az erdélyi unitárius szellemi életre, hogy a jelzett másságot legalább megközelíthessük. Az antitrinitarizmus a 16. század utolsó harmadában a vallási, de a filozófiai eszmélkedésnek is kiemelkedően izgalmas keretet adó moz-

³⁸ *Prüfung des Versuchs vom Wesen des Geistes/ den Chr. Thomas/ Prof. in Halle/ 1699./ an Tag gegeben.* H. n. 1707, 80: „... Ich will ihm hier... rathen: daß er sich der Naturkundigung/ als dazu er nicht geschaffen ist/ enthalte/ sie hohen Köpfen überlasse.”

³⁹ Bruckert az *Allgemeine Deutsche Biographie* nyomán (40. kötet 499.) idézem.

⁴⁰ Így Herbert JAUMANN vélekedik: Walther KILLY, *Literatur Lexikon*, 12, Gütersloh–München, 1992, 88.

⁴¹ Ezt megkönnyítheti az utóbbi szerző reneszánsza, különösen összes munkáinak készülő kiadása. – Azért is emlegetik őket együtt mindmáig, mert a német előfelvilágosodás atyjaként tisztelt Thomasiust igen kevesen bírálták nem konzervatív oldalról. (Valóban progresszív volt kiállása az anyanyelv tudományos használatáért vagy az akadémiai pedantéria s főleg a boszorkányüldözés elleni föllépése.)

galom volt – s nemcsak a radikális reformáció jegyében fogant egyház. Az európai gondolkodók jeles második sorának nem egy alakja volt érintkezésben a művelt főurak és polgárok, s a klerikus és világi intelligencia e köreivel. Közismert, hogy Petrus Ramus, az antiarisztoteliánus filozófiai törekvések egyik zászlóvivője levelezésben állott az erdélyi fejedelemmel. Kevésen múltott, hogy János Zsigmond hívására nem foglalt el katedrát a tervezett kolozsvári egyetemen. Nemcsak Servet, hanem Castellio és Zabarella művei is otthon voltak a század végén és valamivel tovább az erdélyi unitáriusok skóláiban, s jelen voltak a késői utókor számára is érdekes, Erdélyben működött olasz, német, görög és magyar szerzők értekezéseiben. Az elit az „incertitudo” (a keresztény hit, sőt általában a vallás bizonytalan volta) kérdésének feszegetéséig merészkedett. A legizgalmasabb pedig, hogy a kor embere számára tényleg végső nagy kérdésekkel vívódó, eredeti művek gondolatai, kérdésfölvetései szociológiailag hihetetlenül széles körben voltak napirenden (a krónikás szerint „étel és ital közben is” meditáltak, vetekedtek ilyesmiről). – Mindezt néhány év óta már ismeri, elismeri és sokoldalúan elemzi a magyar és a nemzetközi kutatás. Arról azonban, hogy ennek csak valamelyest is érdemleges folytatása volna a 17–18. században – arról szerencsés esetben nem vesznek tudomást; de gyakrabban fordul elő, hogy ítélik meg, s bizonyságok nélkül „leírják” az 1600 utáni erdélyi unitáriusságot. Az ilyen vélekedések szerint nemcsak „kiégett” és szektává szűkült addigra ez a közösség – Erdélynek még sokáig igen nagyszámú, vegyes etnikumú népcsoportja –, hanem végzetesen el is szigetelődött Nyugat- és Közép-Európa szellemi életétől.

A tárgyilagos kutatást nehezíti, hogy a következő évszázadokat túlélő unitárius egyház történetírása sokáig végletesen apologetikus volt. A semmibevevés és a hozsanna közt szerencsés középutat találni csak a források kritikus számbavételével lehet. Ez a munka éppen csak megkezdődött. Így csupán néhány részlet vonatkozásában adható egyelőre objektív kép arról az unitárius műveltségről és szellemi attitűdről, amely az európai vallási, filozófiai és természettudományos gondolkodással – roppant erőfeszítés árán – igyekezett, és többé-kevésbé képes volt lépést tartani. Itt csak említhetjük a 17. század második negyedének Páduában tanult erdélyi unitárius generációját, akiket bátran mondhatunk az igényes és kritikus humanista erudíció utolsó hazai képviselőinek. (Közéjük tartoztak a Dálnoki Nagy család tudós filológusként, filozófusként, s tanárként is elhíresült tagjai, Rhegenius idézett névsorában „Celberrimi Dalnakides”). Mai ismereteink szerint úgy tűnik: Descartes és tanítványai magyar recepciójában nem voltak olyan hatékonyak a 17. század második felében is színvonalas kolozsvári kollégium tanárai. Két összehasonlításban is „alulmaradnak”. Lengyelországi eszmetársaikról, a sociniánusokról tudjuk, hogy igen frissen reagáltak a kartéziuszi kihívásra, eredeti művekben polemizáltak vele. (A kortárs tudós elit a Mersenne és Gassendi reakcióival azonos érdeklődéssel követte ezeket a vitákat. Nem csoda, hiszen – a magisztrális egyházak ortodox teológusaitól abszolút eltérően – a sociniánusok nemcsak a kételkedés elvétől féltették kiküzdött eszmei pozíciójukat, hanem főleg az általuk addigra kidolgozott racionális teológiát s annak metodikáját az

újskolasztikától.) Másik, különösen tanulságos összehasonlításul már említettük a magyar református művelődést, amelynek munkásai a holland egyetemekkel való folytonos kitűnő kapcsolatuk révén a coccejanizmussal párhuzamosan Descartes, s főleg a kálvinista egyetemeken professzorkodó tanítványai ismeretelméletét s rendszerük egy minimumát kelet-közép-európai viszonylatban is páratlan széles körben honosították meg. Ezekhez a példákhoz képest erdélyi unitárius karteziánizmusról nem is beszélhetnénk.

Könyvjegyzékek, egy hatalmas possessorgyűjtés és a kolozsvári kéziratár néhány darabja mégis azt bizonyítja: bizonyosan ismerték néhányan Rhegenius tanárainak nemzedékéből is a nagy franciát. Ez szinte természetes: Kolozsvár unitárius kollégiumában folyamatosan működtek az európai intellektuális kapcsolatok olyan intézményei, mint a tanár- és lelkészjelöltek rendszeres peregrinációjának biztosítása, külföldről professzorok hívása, igényes könyvbeszerzés stb. Vizsgálni érdemes tehát azt a kérdést, ami eddig föl se merült: az iskoláját, tanárait olyan nagyra becsülő Rhegenius vajon nem hozhatott már hazulról valami karteziánus poggyászt? Ha nem, akkor valami olyan műveltséget, beállítottságot, ami megkönnyíthette, gyorsíthatta Descartes (és Clauberg) alapos elsajátítását, hogy Lipcsébe érve egy ilyen fontos centrumban szinte azonnal a kartézusi logika, fizika és tudomány szemlélet – nem föltétlenül originális és úttörő, de szolid és hatékony, komoly vitákat is vállalni képes – tolmácsa legyen?

Jegyezzük még meg: a „Moribunda Transylvania” sokfelől szorongatott unitáriusságának voltak hűtlen elhagyói, épp a kiválóak közül, akik a szellem számára is szabadabb és kedvezőbb viszonyokat választották. Rhegenius pályája ezekével összevetve is különleges: azt példázza, hogy a kolozsvári unitárius közösségnek volt az elszakadtat visszavonzó ereje is.

Kutatási lehetőségeket, feladatokat próbáltam sorolni a fentiekben. Remélhetőleg ez a vázlat áttekintés is bizonyítja, hogy egészen különleges életműről van szó; olyanról, amely szinte egyetlen ponton se mutat azonosságot a mi térségünkben működött kortárs intellektuelek sorsával, szellemi orientációjával, munkásságuk hatásával. Aligha volt eredetibb gondolkodó, szerző (s hatékonyabb pedagógus és irodalomterjesztő) Rhegenius, mint a többiek, akik Kelet-Közép-Európába hoztak valamit Cartesiusból, s a 17. század végének abból az eszmei forrongásából, amelyet a felvilágosodás előszelének fognak majd titulálni. „Életrajzi véletlenek” talán döntően játszottak közre abban, hogy tájékozódása is, hatása is oly soká tartott, olyan széles körű, felekezeti s etnikai határokat meghaladó volt. A teljesítmény átfogó értékelésére természetesen csak a Németországban, majd Erdélyben publikált könyvek s a Kolozsvárt megőrzött kéziratok kompendiumok tüzetes, szakszerű elemzése nyomán kerülhet sor.

(1996)

Peregrinatio academica dissidentium és az erdélyi unitáriusok

A peregrinatio fogalmát a szűkebb mellett értelmezhetjük tágabban is, ebben az esetben egy adott ország diákjainak és fiatal értelmiségi elitjének olyan utazását értjük rajta, amelyben meghatározó szerepet kap a tanulmányok kiszélesítése. Közismert, hogy ez a reneszánsz időszakában szinte kötelezően előírt tevékenység volt, gondoljunk csupán a késő humanisták világjáró tapasztalatszerző utazásaira. Ettől tér el a peregrinatio academica, amelyet egy régió vagy egy népcsoport a hiányzó felsőfokú iskolázás pótlására szervez meg. Tanulmányomban elsősorban erről az utóbbiról lesz szó. Erdély példának választását az indokolja, hogy a bennünket érdeklő 16–18. században a Kárpát-medencének ebben a részében egyáltalán nem működött egyetem, még oly módon sem, mint Nyugat-Magyarországon, ahol az 1635-ben Nagyszombatban megalapított intézmény egyre több fakultáson kínált tanulási lehetőséget katolikusok számára.

A felvilágosodás kibontakozása előtti időszakot gyakran nevezik a konfeszszionalizmus korszakának. Az elnevezés különösen találó az egyetemekre és a főiskolákra, hiszen nem csupán arról van szó, hogy mindenütt a teológiai karoké volt a döntő szó, hanem arról is, hogy – néhány kivételtől eltekintve – a teológusok döntöttek arról, hogy miféle eszmék, könyvek, szakok, továbbá mely tanárok és diákok nem tolerálhatók, mert felekezeti szempontból máshová tartozóknak vagy éppen hitehagyottaknak tekinthetők. Az egyetemek ilyen erős konfeszszionális meghatározottsága közepette európai szempontból sem érdektelen az a kérdés, hogy a nagy egyházakon kívüli vallási közösségek tagjainak volt-e egyáltalán lehetőségük arra, hogy ilyen tanulmányokat folytassanak, s ha igen, milyen formában történhetett ez meg. A továbbiakban figyelmünket ebből a szempontból is arra az Erdélyre koncentráljuk, ahol a korai újkor egész időszakában nagy számban éltek, s még ma is élnek unitáriusok. Ők ugyan több alkalommal szelídítettek a 16. századi alapító atyák teológiai nézetein, ám a szentháromságot következetesen tagadták, s ugyanezt tették a nagy felekezetek által vallott további keresztény dogmákkal is, újra és újra izgalmat okozva a nagy egyházak polémiára szakosodott teológusainak.

Az erdélyi unitáriusok helyzete több szempontból különleges

1. Évszázadokon keresztül egyszerre haszonélvezői és elszenvedői – a kontinensen egyébként egészen kivételes módon – egy határhelyzetnek. Sohasem kerültek, még rövid időszakokra sem törvényen kívüli helyzetbe, de Damoklész kardja mindig ott lebegett a fejük felett, hiszen alkalmasint még a mindenkori uralkodói hatalom is belenyúlt hitvallásukba. Az ilyen erőszakos beavatkozások (Dávid Ferenc pere 1579-ben, a dési komplanáció 1638-ban) drasztikus eseteit azért emeljük ki, mert csak akkor tudjuk megfelelően értékelni ennek a hosszú időn keresztül meglehetősen heterogén vallási közösségnek a helyzetét, ha nem tévesztjük szem elől, hogy népes csoportjait több alkalommal hol a katolikus, hol a protestáns uralom helyezte törvényen kívül, kényszerítette száműzetésbe, vagy fosztotta meg vagyonától. Elsősorban a szombatosokra és Péchi Simonra gondolok, akik széles körben terjesztették vallási nézeteiket egészen addig, míg a mondott 1638. esztendőben szigorú intézkedéseket nem hoztak ellenük, amelyek következtében vezető személyiségeiket megfosztották vagyonuktól, s erőszakkal a kálvinista hitre térítették őket. Ennek a vallási közösségnek a papjairól, tanítóiról és iskoláiról szinte semmit sem tudunk. Nincs okunk feltételezni, hogy szabad létezésük viszonylag rövid ideje alatt lehetőségük lett volna arra, hogy külföldön tanuljanak. Ám a peregrinatio dissidentium egészen különleges esetét jelentik Péchi Simon ifjúkori utazásai, amelyek nem csupán Erdélyben, hanem egész Európában egyedieknek számítanak. Ez az egyszerű családból származó, ám a szombatosságot „kitaláló”, dúsgazdag Eössi András által fiává fogadott fiatalember ugyanis Bukaresten keresztül Konstantinápolyba, majd onnan Észak-Afrikába utazott, s mindenütt egy évnél is hosszabb időt töltött el. Részletekkel sajnos nem rendelkezünk erről a Földközi-tenger keleti térségében tett utazásról, amelynek célja minden bizonnyal a keleti nyelvek megtanulása lehetett. A választásban bizonyosan szerepet játszott Erdély politikai helyzete is, hiszen a tartós kiegyezés fenntartása az Oszmán Birodalommal nem csupán az erdélyi diplomaták feladata volt, hanem minden tisztségviselőé is. Ezenkívül szerepet kaptak ebben a „vallásalapító” adoptáló apának a zsidó világ megismerésében érdekelt vallási nézetei is.

2. A magyar unitáriusok fent említett tolerált helyzete lehetővé tette, hogy jóllehet nagy nehézségek közepette és váltakozó színvonalon, de életben tartsák a helyi iskoláktól és kisközségi iskoláktól a főiskolai ranghoz közelítő kolozsvári kollégiumig oktatási intézményeiket.¹ Nagyon fontos, hogy ez utóbbi vezetői foly-

¹ Kelet-Közép-Európában különösen kivételesnek számít, hogy üldözött vagy megtűrt, másképpen gondolkodó vallási csoportosulások középiskolát alapítsanak, sőt fenn is tudjanak tartani. A radikális reformáció antitrinitárius irányzatai közül a lengyel sociniánusok érték el e tekintetben a legtöbbet, amikor Rakówban létre hozták a főiskolai színvonalhoz nagyon közel álló híres intézményüket. Ez azonban csak mintegy négy évtizeden keresztül virágzott, s az 1630-as évek végéig működött. Így tehát a disszidensek Kárpát-medencei történetében, de egész Kelet-Közép-Európában is kivételes szerep jutott a kolozsvári unitárius kollégiumnak, amely az 1560-as évekbeli megalapítása óta megszakítás nélkül él és működik, ma mint az Egyetemi jogú

tonosan hangsúlyt helyeztek saját könyvtáruk létrehozására és fenntartására, és ezenkívül egy rendszeresen és folyamatosan vezetett naplószerű jegyzőkönyvet is életben tartottak. Nagyon öröndetes, hogy ez az alapvető jegyzőkönyv a magyar iskolatörténetben példátlan módon a bennünket érdekelő periódusból, vagyis az 1626-tal kezdődő két évszázadból fennmaradt. Mostani témánk szempontjából nagy előny, hogy ezek a *Fasciculus rerum scholasticarum* címet viselő füzetek semmiről sem számolnak be olyan következetesen és pontosan, mint a külföldi tanulmányokra indulókról, a nevük mellett feltüntetik az elindulás időpontját (gyakran még az utazási célt is), majd közlik a hazatérés dátumát, az új tanárként beiktatás időpontját, esetenként még a beiktatáskor mondott beszéd szövegét, de legalább a címét.²

3. A fentiekből következik, hogy a közösség nyilvánvalóan elvárta, hogy a kollégium tanárai, továbbá a papság vezető képviselői külföldön egyetemi tanulmányokat folytató akadémiták közül kerüljenek ki, s ezt folyamatosan meg is követelte.

4. Az erdélyi unitáriusok specifikuma tehát, hogy mintegy negyed évezrednyi ideig meg tudták valósítani a fenti pontban említett törekvést. Fialat értelmiségük nagy többsége anélkül töltött el két-három évet vagy hosszabb időszakot is Nyugat-Európa egyetemein, hogy az ott veszélyesnek tartott szentháromság-tagadó hitvallását megtagadta volna. Abban azonban már nagy különbséget figyelhetünk meg, hogy milyen módon és milyen hatékonysággal vettek részt az intellektuális elit különböző képviselői a külföldi egyetemi képzésben. A különböző időszak és csoportok közötti eltérések e tekintetben meglehetősen nagyok.

I. Milyen támogatás tette lehetővé a kiválasztottak számára a külföldi stúdiумokat?

II. Mely egyetemekre esett a választásuk?

III. Különösen fontos kérdés, hogy miféle stúdiумokat vettek fel és fejeztek be a legnagyobb számban.

Mindez akkor válik különösen beszédessé, ha nem veszünk figyelembe néhány fiatal nemest. Így a foglalkozás tekintetében is homogén csoporthoz jutunk, azok csoportjához, akik a kolozsvári unitárius kollégiumból indultak külföldre, s ide is tértek vissza, s itt átmenetileg vagy tartósan tanárként működtek, jól

---

Egységes Protestáns Teológiai Intézet része. Még mindig nélkülözhetetlen erről: GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, I–II, Kolozsvár, 1935. A korai összefoglalásokból és bibliográfiákból kiemelendő a KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István és mások által írt *Historia ecclesiastica Transylvano-Unitariorum*, valamint az unitárius nyomdászatról és könyvkiadásról az egyháztörténet előmunkálataként készült alábbi mű: KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et Typographis in Transylvania et Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. by Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991. (Adattár 32.)

² A fennmaradt kéziratok kiadását a szegedi egyetemen megkezdttük: *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum. Journals of the years 1626–1648*, prepared by Edit DOMÁNYHÁZI, Miklós LATZKOVITS, Szeged, 1997.

lehet potenciálisan teológusnak számítottak, s többségük végül is lelkészi pályát futott be.³

Sajnos e kérdések vizsgálatában nem minden egyetemi matrikula van segítségünkre, de Pádúa, Leiden és Groningen egyetemeit iránymutatóknak tekinthetjük. Nehezen tudunk boldogulni azokkal az esetekkel, amikor a matrikulában az szerepel, hogy az illető teológiát tanul. Ebben az esetben nem lehet kizárni, hogy az illető eltitkolta hitvallását.

A későbbi munkálkodással a leginkább az egyeztethető össze, ha az illető az olasz, később pedig a németalföldi egyetemeken disputációja tárgyául a szent nyelvek valamelyikét választotta, mert az ilyen tanulmányok egyaránt szükségesek voltak a leendő tanár és lelképásztor számára. Páduában többször előfordul, hogy valaki – különösen a filozófiai stúdiumok után – orvosi tanulmányokat folytat, s ezen a területen promoveál is.⁴ Közülük ketten hosszabb ideig orvosként is tevékenykedtek Velencében. Ezekben az esetekben bizonyosan abból kell kiindulni, hogy még a vezető prédikátorok és tanárok is hasznát vették orvosi ismereteiknek, s később egyházuk nyomorúságos helyzetével számot vetve vállalkoztak arra, hogy kényszerűen mindkét területen tanulmányokat folytassanak. A szűkös viszonyokkal magyarázható az is, hogy ritkán jutott el bárki is magasabb akadémiai fokozat megszerzéséig.

A fentebb vázolt pozitív sajátosságok érvényességét viszonylagossá teszik a kételkedés, a közösségből való kilépés, esetleg a szűkös otthoni viszonyoktól megrettenésből bekövetkező emigráció ritka esetei. Ezek másfelől összefüggésbe hozhatók e vallási közösség fokozatosan bekövetkezett elszigetelődésével is, amelyben negatív kísérőjelenségként bezárkózó magatartás jelent meg, amely már csaknem olyan fatális következményekkel járt, amilyeneket a szektaszerű csoportoknál figyelhetünk meg.

Az erdélyi unitáriusok azokban az évszázadokban, amelyeket a német történetírásban a konfessziók korszakának neveznek, a tanulmányom elején fölvázolt határhelyzetbe kerültek. Otthon élvezhettek egy bizonyos toleranciát, de nem minden alap nélkül aggódtak gyakorlatilag kivétel nélkül ellenséges környezetbe kiküldött gyermekeikért, bizonyára nem is annyira az őket esetleg fenyegető zaklatások, mint a más felekezetek felől érkező csábítások miatt. Már nagyon korántól megkövetelték a reverzálist, de amikor ennek a visszatartó ereje a hanyatló Erdélyben megtörik, vagyis a 17. század utolsó harmadában és a 18. század elején, akkor egyre gyakrabban találkozunk olyan esetekkel, amikor az erdélyi unitárius

³ Gál Kelemen és Kénosi Tőzsér János említett munkái és a *Fasciculus* mellett adataimat az alábbi publikációkból veszem: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, ed. SZABÓ Miklós, TONK Sándor, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum, IV); KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 85(1979), 30–39.

⁴ Így 1636 és 1655 között Árkosi Gelei Benedek, Rákosi Boldizsár és a Dálnoki Nagy testvérek. Lásd VERESS Endre, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, I, Kolozsvár–Budapest, 1915, 123–129, 268–276.

peregrinus diákok meginognak hitükben, vagy más okból nem térnek haza. Lásunk három ilyen esetet.

Adam Franck, egy unitárius lelkész fia két útitársával együtt 1660 őszén érkezik Leidenbe, s tanulmányai befejezése után halogatja a hazatérést, jöllehet nem csupán hitsorsosai sürgetik ezt, hanem egy másik vallási közösség olyan képviselői is, akik az erdélyi kultúra megőrzése harcosainak tekinthetők. Teszik ezt azért, mert Franck időközben híres nyomdásszá és könyvkiadóvá képezte ki magát. Ránk maradt egy levele, amelyben panaszkodik, hogy az erdélyi unitáriusok között a „dortrechtli szellem” honosodott meg, amely képtelen elviselni a többségtől eltérő véleményeket. (Adam Franck számára ekkor már az eszményt az amszterdami remonstráns közösség jelentette, amelyben liberális beállítottságot ismert meg.) Aligha kaphatott megnyugtató választ hazulról, hiszen végül is Németalföldön maradt, s a nyugat-európai tudományos és üzleti élet megbecsült tagjaként tevékenykedett, aki kapcsolatokat tartott fenn a Royal Societyval és a kelet-indiai társaság megbízottja volt.⁵

Második példánk Michael Paulus Rhegenius, akiről egyfelől azt tudjuk, hogy lipcsei tanulmányai idején 1687 táján két önálló könyvvel kapcsolódott be a Descartes német recepciójáról folyó vitába. Másfelől viszont a német pietizmus nem kisebb személyiségei hivatkoznak hitbéli megingására, mint Philip Jakob Spener. Ő át is tért, hogy aztán megbánások közepette hazatérjen. Visszatért aztán atyái hitéhez is, a kollégium tanára lett, s friss szemléletű logikai és fizikai könyveivel évtizedeken keresztül igen eredményesen dolgozott, könyveivel még nem unitárius intézményekben is jelen van.⁶

Végezetül említsük meg, hogy Szentábrahádi Lombard Mihály, a 18. századi vallásos irodalom egyik legfontosabb szerzője, későbbi unitárius püspök, peregrinációja (1713 májusa – Leiden, 1714 novembere – Franciaország, 1715 augusztusa – hazatérés) során átmeneti hitbéli kétségeivel nem csupán Erdély vezető személyiségei figyelmét keltette fel, hanem August Hermann Francke egyik megbízottját is.⁷

Azért fontosak ezek a példák, mert ezek mutatják meg nagyon világosan, hogy olyan másképpen gondolkodó közösségről beszélünk, amely kikerülhetetlenül ki

⁵ KONCZ József, *Adam Franck levele Londonból 1689-ből*, Keresztény Magvető, 26(1891), 230–234. HERPEI János, *Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékek*, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III, Szeged, 1971, 433–434. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, kiad. FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, 376 (Fontes rerum Scholasticarum, III), Erdélyiek egyetemjárása, Nr. 14.

⁶ Kötetünkben önálló tanulmány is foglalkozik tevékenységével.

⁷ Christoph Voigt a következőket írja August Hermann Franckénak (Szeben 1713) „Noch recommendieret der H. Königrichter einen Studiosum, namens Michael Szent Abrahami, welcher sich gedencket bey Ihnen etwas aufzuhalten, und dann Holland zu gehen. Dieser Studiosus ist zwahr Sectae Socinianorum zugethan, er soll aber in diesen Hypothesibus sehr wancken.” Richard KAMMEL, *August Hermann Franckes Tätigkeit für die Diaspora des Ostens*, Evangelische Diaspora, 20(1938), 32. FONT Zsuzsa, *Halle – pietizmus – Erdély*, Szeged, 1997, 76.

van téve hasonló konfliktusoknak. Bizonyítják ugyanakkor ezek az esetek azt is, hogy az erdélyi unitáriusoknak – ezt nem győzzük elégszer hangsúlyozni – nem a legkeményebb elnyomást kellett elszenvedniük, ám a másképpen gondolkodás tipikus sajátosságaként, taktikusan és alaposan meg kellett gondolniuk, hogy melyik egyetem mellett döntenek, illetőleg a helyszíneket gyakran váltogatniuk is kellett, ami meglehetősen kellemetlen lehetett a papjelöltek számára. Megoldást ezekre az alkalmazkodási kényszerekre és nehézségekre az jelentette volna, ha sikerült volna külföldön olyan vallási közösséget találniuk, amely megtalálta a módját lelkészei és tanárai intézményes és rendszeres képzésének. Ilyen intézmények azonban csak két rövidebb időszakra álltak rendelkezésükre: a lengyel sociniánusok már említett főiskolája Rakówban az 1630-as évekig sok külföldit vonzott, köztük erdélyieket is. Az 1650-et követő évtizedekben pedig a remonstránsok amszterdami szemináriuma gyakorol vonzerőt az erdélyi unitáriusokra is. Egyik intézménynek sem maradt azonban fenn az anyakönyve, így esetükben erről a vonzerőről még megközelítő képet is csak nagyon alapos kutatások után remélhetünk. Ezenkívül még egy harmadik rokon felfogású intézményt kell számba vennünk. A gazdag birodalmi város, Nürnberg altdorfi egyetemén bukkant fel ugyanis egy Ernst Soner vezetésével működő – filozófiatörténeti szempontból sem jelentéktelen – radikális arisztoteliánus csoportosulás, amely ugyanakkor titokban antitrinitárius egyházacska gyanánt is működött. Figyelemre méltó, hogy éppen tevékenységük néhány éve idején jelentek meg itt nagyobb számban kolozsvári patrícusgyerekek, s néhány lelkészjelölt.

Sajátos és roppant fontos jelenség, hogy unitáriusaink peregrinációja különböző felekezetekhez tartozó egyetemekre még a konfesszionalizmus időszakának derekán is folytatódott. Persze ez még Erdélyben sem minősült föltétlenül specialitásnak, hiszen a szász patrícusok némelyikének életrajzából tudjuk, hogy a helyi lutheránus iskola elvégzése után milyen nagy kedvvel küldték gyermekeiket a kolozsvári unitárius kollégiumba, majd Olmützbe a jezsuitákhoz, hogy aztán egy kálvinista egyetemen, például az Odera melletti Frankfurtin elvégzendő egyetemi tanulmányok következzenek. Azzal azonban kizárólag az unitáriusoknál találkozunk, hogy egy konfesszionálisan ilyen mértékben kevert egyetemi látogatási sorozatra ne világi ember, hanem lelkészjelölt vállalkozzék. Makai Nyíró István, későbbi unitárius lelkész például egy lutheránus egyetem után 1615-ben az ingolstadt-i jezsuita egyetemen bukkan fel, majd 1616 novemberében már Leidenben találjuk (ráadásul még az is feltételezhető, hogy 1620-as hazatértéig egy másik felekezet felsőfokú intézményében is tanulhatott).⁸

⁸ *Erdélyiek egyetemjárása*, Nr. 2589.

I. Az erdélyi unitárius értelmiség egyetemi képzése a dolog lényegét tekintve nem a másképpen gondolkodó csoportosulások, hanem sokkal inkább a nagy egyházak gyakorlata szerint alakult, amelyek az olyan térségekben, mint Erdély, megszilárdították az egyetemi képzésre felkészítő főiskoláikat. Az erdélyi unitáriusok imponáló céltudatossággal koncentrálták egyre fogyatkozó erőforrásaikat kolozsvári kollégiumuk fenntartására. Másrészt létrehozták és „üzemeltették” a peregrinatio academica rendszerét, amely szorosan kapcsolódott az imént említetthez. Ebből a szempontból eljárásuk összehasonlítható mind az erdélyi reformátusokéval, mind a százsz lutheránusokéval.

II. Módszerük azonban nem csupán abban különbözik az említett felekezetektől, hogy a méretek nyilvánvalóan szerényebbek voltak, mint a fejedelmi hatalom vagy a gazdag százsz városok támogatását élvezők esetében. A különbség megragadható az egyetemek megválasztásában is. Nem a vallási-felekezeti hovatartozás volt e tekintetben a döntő, s ily módon inkább egy „kényszer szülte szabadságról” beszélhetünk. Kitartottak hitvallásuk mellett, s ezt igyekeztek a reverzális megkövetelésével is erősíteni. Mivel azonban egyetlen egyetemen sem érezhették magukat otthon, szabadon mehettek bármelyikre.

Nem kevésbé volt sajátos a karok és a szakok megválasztása. Tipikusnak tekinthetjük ebben is a „kényszerű sokszínűséget”, amelyet erősen motivált a jövő értelmiségére otthon váró egzisztenciális bizonytalanság. Ehhez társult még az a körülmény, hogy a legtöbb egyetem teológiai kara szóba sem jöhetett képzési helyként. Így a peregrinusok többsége világi tanulmányokat folytatott. Az erdélyi unitárius értelmiség specializálódása és elvilágiasodása tehát szinte automatikusan felgyorsult, függetlenül a vallási közösség vezetőinek erről alkotott vélekedésétől. Az erdélyi reformátusokéhoz, illetőleg a lelkeszi életpályát választó kortársakéhoz képest az ő tanulmányaikban a teológia tehát jóval kisebb helyet kapott. Ismert dolog ugyanis, hogy a legtöbb egyetemi oktató szemében a szentháromságot megkérdőjelező Kelet-Közép-Európából érkezett könyvek és levelek, továbbá az ilyen közegbe irányuló személyes kapcsolatok az eretnokség veszélyével jártak együtt.

III. Végezetül célszerű számba venni a mondott különbségekből adódó különleges előnyöket és hátrányokat. Bizonyosan előnynek számít, hogy az unitárius diákok nyitottabbak voltak, így a többiekénél nagyobb mértékben voltak képesek a modern filozófiai, természettudományos és részben vallási irányzatok elsajátításra és hazahozatalára. Ám ennek határai voltak. A tanulmányok területén tapasztalható sokszínűségnek is megvolt az árnyoldala: többségük ugyanis (még a páduai nagy generációt is ideértve) nem jutott el akadémiai fokozat megszerzéséig, de az egyetemek többségén annak sem maradt nyoma, hogy az unitáriusok egyetemi disputációk résztvevői lettek volna, unitárius respondensekről sem tudunk.

IV. Nagy hiba lenne tehát idealizálni helyzetüket és a tanulmányok területén fölmutatott teljesítményüket, hiszen a közösségüket ért sorscsapásokon kívül személyes nehézségek is sújtották őket. Kétségtelen az is, hogy az átlagot meghaladó

számban hagyták el közülük a választott pályát, és az így kétségbeesett emberek közül néhányan az üveghez nyúltak.

Dolgozatomban nem kellett az unitárius peregrináció létének bizonygatására törekednem. Az utóbbi években megtették ezt már Herepei János, Kathona Géza, Tonk Sándor és Szabó Miklós publikációi. Inkább arra próbáltam fölhívni a figyelmet, hogy kutatásra méltók ennek tipológiai sajátosságai is. A ránk maradt nagy forrásértékű kéziratgyűjteményből kiindulva bizonyosan gyümölcsöző lenne egy hosszabb időszakra kiterjedő részletesebb vizsgálat.

V. A tipológiánál fontosabb annak vizsgálata, hogy milyen tudást és ismereteket hoztak haza. Jakó Zsimond és munkatársai hatalmas possessorgyűjtése máris világossá teszi, hogy közöttük többen rendkívül igényes könyvgyűjtők voltak, akik gondos munkával frissítették fel mind saját könyvtárukat, mind a kollégiumét. Érdeemes számításba vennünk a kortárs reformátusok némelyikének véleményét, hiszen ezek kétszeresen is hitelt érdemlőek. Különösen sokat mondóak Tótfalusi Kis Miklós szavai Adam Franckról és kollégáiról („ezek valóságos félistenek”). Említésre méltó, hogy Rhegenius logikai és fizikai kompendiumait a református kollégiumban is használták, sőt ki is nyomtatták.

De a legszebbek és legmeggyőzőbbek Apácai Csere Jánosnak az unitárius tanárokról mondott szavai. A vetélytárs református kollégiumban tartott beiktató beszédében a hazai kulturális viszonyok és a félművelt vaskalaposság ostromozása után pozitív példákat is felsorol, s az „ellenállók” között a katolikus Pázmány Péter mellett említést tesz a megelőző évek unitárius tanáiról is, akik külföldi egyetemeken tanultak. Megnöveli e nyilatkozat súlyát, hogy ezekben az esetekben az adott iskolai-felekezeti kereteken túlmutató pedagógiai teljesítményről van szó.

(1997)

Spiritualizmus és új kegyesség a Közép-Duna-medencében

1617-ben Európa-szerte megemlékeztek a reformáció századik évfordulójáról. Sokan azonban mégsem *csak* ünnepeltek. A kritikusan gondolkodók és az egyszerű hívek közül sokan már évekkel korábban – különösen éppen a lutheri fordulat országaiban – érzékelték a csalódást is; biztosak voltak abban, hogy sok minden nem valósult meg az eredeti, reformátori programból. Alighanem jogos a kegyességi krízis elnevezés, amely igen mélyen gyökerező folyamatot jelez: arra való ráébredést ugyanis, hogy a dogmák rendszerének kialakítása, az intézmény, a „közegyház” építése már megint a személyes áhítat és a keresztyén életgyakorlat rovására ment végbe. Ennek fölismerése az 1610-es évek generációjának sok tagját érte villámcsapásként, s a kibontakozó vallásháború aztán megrázkódtatások (és megvilágosodások) sorozatát hozta szenvedő emberekre és közösségekre. A német protestáns irodalom és publicisztika reakciójában ugyanaz dominált, ami az újíto – egy új reformációt sürgető – vallási áramlatokban: igen éles egyházkritika, a teológiai polémia kerülése, a felekezet kötelező hitvallásának megvetése mellett a mélyen átélt, őszinte hit heves vágya. Az „aktuális katolicizmushoz” csak kevesen közelednek (legtöbbjük konvertál is); általános viszont a késő középkori misztikusok, különösen Tauler kultusza, amit Luther korai munkássága hitelesít. A német lutheránus körből három olyan életművet érdemes kiemelni, amelyek 1620 körül már lezárultak, avagy éppen akkor teljesedtek ki: Johann Arndt, Jakob Böhme és Johann Valentin Andreae egymástól igen eltérő ütemben és módon, de hasonló okokból lettek fontossá. Jellemző, hogy mindhárom befogadását mennyi félreértés kísérte, s milyen sok szélsőséges megítélés volt – s részben ma is van – róluk. A nem lutheránus protestáns szerzők közül Comenius állt hozzájuk legközelebb; csak újabban szokták idézni szép nyilatkozatát Andreaeről: „tőle vettük át a fáklát”, s a cseh testvérek vezető alakja átvezet minket a kálvinista tudósírók egy csoportjához. Ők az akadémiai karriert se vetették meg. Nemcsak azért kell közülük kiemelni Comenius tanárát, Johann Heinrich Alstedet és herborni professzorársait, mert ők pályájuk jelentékeny szakaszát töltötték Erdélyben, azért is fontos az ő munkásságuk, mert a chiliaszta váradalmak egy nem forradalmi,

de következetes változatát kapták tőlük a lutheránus spiritualisták, akiknek az egyház különös szigorral tiltotta követésüket.¹

Rövid vázlatunkban nem szerepeltetjük a 17. századi spiritualizmus, illetve kegyességi irodalom olyan áramlatait, amelyek hatása a választott szűkebb körben és időben nem volt domináns (pietas austriaca, reformkatolicizmus), vagy egy meghatározott és elszigetelődő csoportra szorítkozott (unitárius apokaliptikusok és judaizáns rajongók). A kálvinisták közül sarjadt magyar puritánusok kegyességi irodalmát, Medgyesi Pál és sok eszmetársa, illetve angol mintaképeik írásait viszont nem lehet majd figyelmen kívül hagynunk, azok összehasonlító vizsgálata nélkülözhetetlen lesz.² Ne keltsünk azonban túlzó várakozást: különböző protestáns felekezetekhez tartozók ilyen együttműködése nem volt általános, hiszen ezek egyesülésére vagy csak együttműködésükre tett kísérletek is sorra meghiúsultak.

Mindenesetre – Alsó-Szilézia kivételével – a kutatás folyamatosan mostohán kezeli Kelet-Közép-Európát, s tanulmányunk a továbbiakban e régió déli részének fontosságára szeretné fölhívni a figyelmet.

Kétségtelen, hogy Ausztriában protestáns lelkészeket és iskolamestereket 1620 körül és azután már nem lehetett alkalmazni, de ezt a nehézséget segítettek át-hidalni a hasonlóan gondolkodók közötti kapcsolatok. Fontos eszközt jelentettek a gyakori utazások, részint a magyar városokba, részint a Lajta túloldalán lévő nemesi udvarokba. Így egyes családok hitük feladása nélkül ki tudtak itt tartani még a Regensburgba és Nürnbergbe irányuló tömeges kivándorlás után is, egészen a 17. század hetvenes éveig.

Legszélesebb megközelítésben az 1620-at követő mintegy félévszázadról van szó. Az időszak eszmetörténeti fejleményeinek átfogó kutatása térségünkben már csak azért is fontos, mert a tizenöt éves háborút követően a protestáns rendeknek viszonylagos szabadságot sikerült kiharcolniuk. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy lehetővé vált a különféle egyházak vallási-filozófiai törekvéseinek egymás mellett élése. Ezt a bécsi béke (1608) által létrejött lehetőséget az említett alsó-ausztriai csoportosulások több-kevesebb sikerrel ki tudták használni arra, hogy a náluk betiltott könyveket és röpiratokat hozzánk juttassák el külföldről, és itt

¹ Ma már irodalomtörténetek és egyháztörténeti munkák egyaránt hatékonyan segíthetik az ilyen jelenségek együttes megismerését. Csak példaképpen hivatkozunk Hans-Georg KEMPER nagy vállalkozásának (*Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit. Aufklärung und Pietismus*, Berlin, 1991) megfelelő kötetére, ahol meggyőzően kapcsolódik össze az irodalmi elemzés az eszmetörténetivel és egy igen hasznos kézikönyvvel (*Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Geschichte des Pietismus*, hrsg. Martin BRECHT, 1, Göttingen, 1993.), amely előzékenyen maga elé engedi az angol és németalföldi rokon áramlatokat, aztán bőven mutatja be német lutheránus gyökerű előzmények közt a fönt jelzett irányzatokat és szerzőket.

² Ehhez kapcsolódó irodalomszociológiai kutatás talán gyarapítja majd tudásunkat arról, hogy mik voltak az okai Amesius, Bayly, Perkins páratlan népszerűségének a magyar reformátusság körében. Addig ld. ESZE Tamás, *A magyar Praxis Pietatis: kiadástörténeti tanulmány*, Könyv és Könyvtár, 3(1963), 43–79. A német visszhangról: Udo STRÄTER, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbaungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen, 1987.

jussanak hozzá tagjaik ideutazgatásaik során. Igaz ugyan, hogy ebben az időszakban az ellenreformáció már nálunk is hallatott magáról, ám a mondott viszonyokhoz alkalmazkodva okos taktikával viszonylag szelíd módszereket alkalmazott.

A másképpen gondolkodó csoportosulások szabadabb mozgástere, a lehetőség nyomdái és iskolái fönntartására legkésőbb 1670 körül Nyugat-és Felső-Magyarországon is megszűnt. Ekkor veszi kezdetét a bécsi udvar és a katolikus klérus kemény és agresszív föllépése a katolicizmustól elhajlók ellen. Ilyen volt az ősz próféta, Drábik látványos kivégzése vagy a hitükhöz ragaszkodó protestáns lelkészek gályarabságra ítéltése.

A nyugat-európai kutatóknak gyakran szemükre vetik, hogy elhanyagolják a kelet-közép-európai fejlemények számbavételét. A mi esetünkben különösen föltűnő az, hogy a misztikus spiritualizmus és a korai pietizmus vizsgálatában mennyire mellőzöttek a keleti területek. Ebben a tekintetben a legnagyobb eredményt Theodor Wotschke tudományos munkálkodása hozta.³ A keleti területek lengyel és német lakossága körében lezajlott szellemi-vallási mozgalmakkal foglalkozó, gazdagon dokumentált (sajnos gyakran a források és lelőhelyek megadását elmulasztó) tanulmányai a mai napig alapvetőek. A Duna menti térséget tanulmányozva azonban kevésbé hasznosíthatjuk ezek eredményeit.⁴

A Duna menti térség történészei közül elsősorban azokat az osztrák kutatókat kell kiemelnünk, akik a protestantizmus mellett kitartó ausztriai nemességnak az iskolaügyben kifejtett törekvései vizsgálatára koncentrálnak. Gustav Reingrabner és Gernot Heiss a protestantizmushoz hű maradt osztrák nemességgel foglalkozó kötetben összegezte eredményeit.⁵ Az irodalomtörténészek Catharina Regina von Greiffenberg mellett további barokk szerzők munkásságának vizsgálatára vállalkoznak. Martin Bircher Stubenbergről írott monográfiája a mai napig iránymutató.⁶

A magyar kutatók főleg a református egyházban jelentkező megújulási törekvések iránt mutatnak érdeklődést. A püspöki hatalmaskodás ellen föllépő késő humanistáktól a presbitériumot bevezető puritánusokon át Descartes és Coccejus

³ Theodor WOTSCHKE, Wilhelm Schwarz. *Ein Beitrag zur Geschichte des Vorpietismus in Schlesien*, Zeitschrift für Geschichte Schlesiens, 1930, 89–126; Uő, *Der polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*, Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, 22(1931), 1–66; Uő, *Matthäus Merian*, Neue Kirchliche Zeitschrift, 42(1931), 57–64, 185–192; Uő, *Johann Permeir. Der Primarius der Christköniglichen Triumphgesellschaft*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 56(1937), 565–592.

⁴ Beszédesen példázza ezt Wotschke nekünk legfontosabb tanulmányának (*Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 55(1934), 65–68.) mindössze három oldalas és a forrásokat mellőző, csonka közlése. Csak töredéke ez egy nagy dolgozatnak; a teljes szöveg 1940-ben még megvolt a folyóirat szerkesztőségének irattárában, amely azonban a háború végén leégett.

⁵ Gustav REINGRABNER, Gernot HEISS írásai az *Adel im Wandel* (Wien, 1990, 195–216, 217–226.) kötetben

⁶ Martin BIRCHER, *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundeskreis. Studien zur österreichischen Barockliteratur protestantischer Edelleute*, Berlin, 1968.

követőinek tevékenységéig tartó sorozat egyike esetében sincs hiány alapos tanulmányokban és értékelésekben. A Kelet-Magyarországon különösen jól szervezett *peregrinatio academica* eredményeképpen viszonylag korán eljutottak ide többek között az angol és németalföldi kegyességi megújulás olyan szerzői, mint Bayly, Ames és Perkins.

A német, zömmel evangélikus mozgalmak, szerzők és könyvek hatásának vizsgálata a mai napig hiányzik ugyanakkor mind a Duna menti osztrák tartományokban, mind a Kárpát-medence nyugati felében. Az ausztriai, magyarországi és a szlovákiai lutheranizmus kutatói nem eredménytelenül foglalkoztak immár sokat a reformáció évszázadával, és a hallei pietizmus korszakos jelentőségű áttörésével a 18. században, sokkal kisebb figyelem jutott ugyanakkor a közbeeső időszaknak, benne a korai német kegyességi irodalom recepciójának. Éppen ezért még mindig nélkülözhetetlenek a magyar germanistáknak – az épületes irodalmat természetesen csupán mellékesen bemutató – korai kézikönyvei és összefoglalásai.⁷

Sokat köszönhetünk mai tudósoknak is azért, hogy a kutatásainknak elsősorban kereteket adó újabb forrásokat tártak föl. Sokrétú és nélkülözhetetlen segítséget kaptunk Johannes Wallmanntól, Gertraud Zaepernicktől és mindenekelőtt Carlos Gillytől.

Kiindulópontnak a felekezetiileg nyitott, viszonylag toleráns, de vallásilag nem közömbös késő humanizmus tekinthető, amelynek különösen újplatonista hangoltságú képviselői látszanak jelentősnek. Kérdés persze, hogy az ún. régi rózsakeresztesek (a Christoph Besold körül csoportosuló württenbergiek, illetőleg a fiatal Johann Valentin Andreae) egyáltalán ide sorolhatók-e. Ennek a generációnak a tagjai már a harmincéves háború első éveiben elvesztették illúzióikat. Ismeretes, hogy elnémultak a szelídebb humanista hangok is. Andreae *Turris Babel* című műve jelenti a legjobb bizonyítékát annak, hogy nem kevesen utasították el egy egyetemes reformáció eszméjét, illetőleg arra tettek kísérletet, hogy mélyen bensőséges vallásossággá alakítsák át. Minden valószínűség szerint az ehhez a körhöz tartozó ausztriaiakat tarthatjuk a Duna menti misztikus színezetű új kegyesség első képviselőinek.

Egy korai epizód. A Wild-ügy és a Duna mentiek

Régóta ismert, hogy 1622. március 12-én Tübingenben Eberhard Wild nyomdájában és könyvkereskedésében teljesen váratlanul házkutatást tartottak. A tulajdonos még idejekorán el tudott menekülni. Nagy mennyiségű könyvet, félig kész röplapot és kéziratot foglaltak le. Több lista is készült ezekről a művekről (sőt, mellékeltek egy kimutatást a Wild által 1614 és 1621 között kikölcsönzött könyvekről és azok megrendelőiről, föltehető olvasóiról). Nem kevés misztikus-spiritualisztikus gondolatvilágról tanúskodó mű szerepel e listán: késő középkori szer-

⁷ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Bp., 1926; THIENEMANN Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK, 33(1922)/1, 63–92, 34(1923)/1–2, 22–33.

zók, mint Johannes Tauler, Kempis, Jan van Ruysbroec és mások, elsősorban mégis a reformáció évszázadának spiritualistái, mindenek előtt Caspar Schwenckfeld hamis címlappal megjelent *Passionaléja*, terjedelmes *Von der geistlichen Armut* (A lelki szegénységről) írott műve, de Valentin Weigel számos munkája is elkobzásra került. Szakértők is közreműködtek a rendőri eljárásban, de nem tudhatjuk, hogy az ő túlzott éberségük, vagy éppen figyelmetlenségük okán került az elkobzott könyvek szerzői közé Erasmus Roterodamus vagy Agrippa von Nettesheim neve. Föltűnő, hogy a kiadó ellen kezdeményezett per során egyetemi tanárok mellett württembergi lelkészek is gyanúba kerültek, ám védőik is akadtak, s így többségük jogi szempontból ártatlannak minősült. A jogi kar dékánját, Christoph Besoldot azonban súlyos „szektás tévtanai” miatt kizárták az ügyet tárgyaló szenátusi ülésekről. Johann Valentin Andreae a stuttgarti konzisztórium megrovásban részesítette, mivel kátéját és más műveit Wild kiadásában a cenzúra megkerülésével jelentette meg.

Mi adott alkalmat ezeknek a büntető intézkedéseknek a meghozatalára? Nagyon valószínű, hogy a Wild-kör „mesterkedései” már korábban sem voltak teljesen ismeretlenek Tübingenben. Az itteni teológiai fakultást azonban ezúttal a strassburgi ortodox lutheránus teológusok riadóztatták, akik úgy tudták, hogy Schwenckfeld hívei hatalmas mennyiségben szállítottak oda illegális kiadványokat. A vádlottak között szerepelt Georg Zimmermann, a marburgi pedagógium egykori tanára is. Ő már korábban, Marburgban is belekeveredett egy perbe, amelynek során „weigeliánus felbujtás” miatt száműzték Hessen tartományból. A titkos konventikulumokon való részvétel mellett hasonlókat róttak fel neki a lutheránus Tübingenben is. Rossz néven vették azt is, hogy törvénytelenül alkalmazták magántanítóként a Wild családnál. Az említettek közül Zimmermann részesült a legszigorúbb büntetésben: társával Homagiusszal együtt kiutasították a tartományból. Lassan mindketten vándorló entuziasztákká váltak. Wild maga ugyanakkor visszanyerte egyetemi könyvkereskedői és könyvkiadói állását: egy grófi támogatójának sikerült elérnie, hogy elengedjék büntetését.⁸

Nagyon jellemző, ahogyan Johann Valentin Andreae egyik önéletrajzában a Johann Arndt öröksége körüli küzdelem döntő szakaszaként emlékszik vissza az ezekben az években Württembergben történetekre. És valóban, ugyanekkoriban ifjabb Lucas Osiander teológiaprofesszor roppant heves támadást intézett a nem régen elhunyt Arndt ellen, s a főművet, gúnyosan címét is *Wahres Taulertum*-má torzítva, a „münsteri káosszal” fenyegetőként mutatta be. Jól ismert ugyanakkor, hogy Tübingen ortodox teológusainak hadjárata Arndt és követői ellen végső soron nem járt sikerrel, világi körök és a stuttgarti udvar föllépése jelentősen hozzájárult ennek az utolsó kemény rózsakeresztes-konfliktusnak az elsimításához.

⁸ Számos tanulmány foglalkozik ezzel. Günther FRANZ, *Bücherzensur und Irenik, Theologen und Theologie an der Universität Tübingen*, ed. Martin BRECHT, Tübingen, 1977, 141–147. (Contubernium 13); Dieter FAUT, *Dissidentismus und Familiengeschichte*, Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte, 13(1994), 149–163, 165–177., továbbá Dietrich Donat és Ulrich Bubenheimer írásai.

Az egyeseket legmélyebben érintő viszály méretének illusztrálására szabadon fölidézni az egyik legendás epizódot: Friedrich Ludwig Gifftheil, az izgága természetű württembergi lelkészfiú kivont karddal a kezében rohant a szószékre, hogy elégtételt vegyen az Arndt főellenségének számító teológuson, Osianderen.

A Wild-kör tagjainak külföldre is elvezető kapcsolatrendszerük volt. Az ausztriai címzettek között nagy befolyású alsó-ausztriai arisztokraták is szerepeltek, a prágai és a bécsi udvar nagy műveltségű urai. Közülük egyesek egészen bizonyosan a schwenckfeldi-weigeliánus áramlat *keleti expanziója* kulcsszemélyiségeinek tekinthetők. Vezéralaknak azt a Michael Zellert tarthatjuk, aki mind a könyvkiadásban, mind a könyvek szállításában nagy aktivitást mutatott. Ő nem csupán chaliaszta volt, hanem igyekezett azt is kimódolni, hol lehetne a *hittestvérei számára letelepedésre alkalmas helyet* találni. Egy jól szituált világi emberről van szó, aki már II. Rudolf prágai udvarában is magas hivatalt töltött be. A *Schwenckfeld-Passionale* bizonyosan konspiratív módon jelent meg, Zeller szülőházában is terjeszteni próbálta.⁹

Egy másik, Ausztriát érintő esetben különösen föltűnő a tübingeni teológusok buzgósága: 1622. június 10-én kelt írásukban fölhívták ugyanis az alsó-ausztriai evangélikusok figyelmét a szerintük weigeliánus Johann Valentin Andreae hozzájuk eljuttatott „veszélyes munkáira”, egy katekizmusra és két latin nyelvű írására. Nem sokkal később, augusztus 27-én, a híres Matthias Berneggert Ausztriából arról tudósítják, hogy Andreae elvesztette állását, s hogy családjával együtt egy ottani faluban talált menedéket. A Wild elleni per középpontjában egyébként nem a kiadó tevékenységével kapcsolatos vádak állottak, hanem a könyvkerekedői és terjesztői aktivitás, s ezen belül nemcsak az, hogy német földön, a távoli Hanza-városokban is akart terjeszteni „veszedelmes eretnek könyveket”, hanem a mi szempontunkból az, hogy ezt éppen Ausztriában és Magyarországon is megkísérelte.

Fontos figyelniük arra, hogy a tübingeni egyetemi levéltárban őrzött Wild-per aktái élén éppen három 1621-ből való levél áll. Ezek megelőzik tehát mind magát a peranyagot, mind a lefoglalás során összeállított könyvlistát. Nyilvánvaló, hogy ezeket bizonyítékoknak tartották. Tekintsük véletlennek, hogy mind a három Kelet-Közép-Európából származik?

Az első szerzője a fönt említett Georg Zimmermann, aki két megszegényítése között a Duna menti régióban tartózkodott, Linzet is fölkereste, s Eberhard Wild-

⁹ Már Richard van Dülmen nagyra értékelte őt: „Ebben a körben a központi alak Michael Zeller, aki egy szemtanú szerint is[...] chaliaszta volt.” Később idézi a szöveget: „Van egy ember a császári udvarban, Celler nevezetű, aki eltökélt weigeliánus, s annyi gondot okoz nekünk, amennyit csak akar; D. Bidenbach és D. Besold jó kapcsolatban van vele.” Van Dülmen megemlíti azt is, hogy „M. Zeller szoros barátságot ápol Andreaevel, gyakran tartózkodik Calwban, és fiát odaadta tanulni kosztosnak”. Sajnos a szerző nem adja meg forrását, hanem csak művének második részére utal, amely azonban nem jelent meg. Richard van DÜLMEN, *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae (1586–1654)*, I. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1978, 133–135, 241–243.

nek beszámolót küldött; már korábban is felrótták neki, hogy kapcsolatban van magyarországi szektásokkal (*mit den Sectierer aus Ungarn*). Jóval bonyolultabb a további két levelezőtárs esete. Theodor Ömichius szeretett sógorához Bécsbe intézte sorait. Ömichius a Fertő-tó melletti Medgyesen (Mörwitsch) volt lelkipásztor, innen azonban Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadjárata idején feleségével – Wild nővérével – behúzódott Sopronba. A harmadik kapcsolat Erhard Artner, gazdag soproni polgárcsalád sarja, akit később megválasztottak a város polgármesterének. A két utóbbi levélből egyértelműen kiderül, hogy Wild családi támogatással útnak indított egyes heterodox (vagy annak minősített) könyvküldeményei a Duna menti magyar térségben landoltak.¹⁰

A Wild-eset Alsó-Ausztria szellemi életének olyan eseményeit hozta felszínre, amelyekről korábban legfőljebb sejtéseink lehettek. Ez már akkor is nyilvánvaló, ha csak egy pillantást vetünk a lefoglalt könyvek listájára; szigorúan tiltott vagy nem kívánatos olvasmányok gazdag anyagát találjuk. Különösen fontos az a kéziratok jegyzék, amelyben a Wildtől 1614 és 1622 között kölcsönvett könyvek és kéziratok listája olvasható. Itt nem is kis számban ausztriai megrendelők-olvasók neveivel találkozhatunk. A listák elemzéséből az derül ki, hogy a veszélyesnek ítélt könyvek szerzői közt Caspar von Schwenckfeld neve fordul elő a legtöbbször.¹¹ Erről eszünkbe kell jutnia annak a titokzatos – mert alighanem félredatált – névsornak, amely a két Duna menti Ausztriából származó, vagy ott működött, heterodoxnak minősülő férfiakról, mint Schwenckfeld követőiről készült.¹²

(2001)

¹⁰ A nyugat-magyarországi kapcsolatokról újonnan megjelent alapos tanulmány (a levelek közlésével!): NÉMETH Noémi, SCHAFFER Andrea, *Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz*, Magyar Könyvszemle, 112(1996), 223–233.

¹¹ Különösen sokszor, 40 százalékot meghaladó arányban, mert az elemzők beszámítják a radikális reformátor késői követőjét, a kéziratgyűjtő, vesszserző Daniel Sudermannt, aki ismerte Wildet, nála adott ki éppen ekkoriban új Schwenckfeldianát.

¹² „Liste der heimlichen Schwenckfelder vom Jahr 1610...” címen öt főúri sarj és öt aktív értelmiségi neve maradt fenn. Ld. *A rózsakeresztesek nyomában* c. tanulmányt.

A rózsakeresztesek nyomában

Johann Permeier tevékenysége és tervei a Kárpát-medencében

Johannes Permeier Austriacus 1597-ben született és 1644 őszén tűnik el a szemünk elől. Személye és munkásságának nem kevés mozzanata ismeretes a kutatók előtt. Köszönhető ez annak a hatalmas irat- és levélanyagnak, amelynek első gyűjtője, részben másolója ő maga volt, s amelynek fönntmaradása bizonyára nem véletlen: a legvalószínűbb, hogy Friedrich Breckling – vagy valaki az ő köréből – fejezte be a második, ma Halléban őrzött kéziratköteg összeállítását.¹ (Ennek az autográf leveleket és röpiratkéziratokat tartalmazó gyűjtésnek a végén – igen jellemző módon – Nicolaus Drabik 1671. pozsonyi kivégzésének leírását és az ügyben XIV. Lajoshoz írt levelet találjuk...) Permeier kezétől származó nagyobb másolatkötegek találhatók még Weimarban,² további néhány levél Wolfenbüttelben.

Permeier 20. századi fölfedezője Will-Erich Peuckert, aki a Franckenbergről szóló értekezésében, majd szélesebb olvasóközönség számára éppen rózsakeresztes monográfiájában használta elsőnek a hallei kéziratokat és leveleket.³ Majdnem egyidejűleg kezdett ezekkel a kéziratokkal Theodor Wotschke foglalkozni, s máig az ő hat-hét terjedelmes publikációjából⁴ ismeretes a legtöbb részlet ennek a rejtélyes figurának a ténykedéséről s főleg szinte egész Európát behálózó levelezéséről.

¹ A Franckesche Stiftungen könyvtárában az első negyedréti formátumú kötet (Ms. B 17a) első sorban Permeier-másolatokat, a főlíókötet (Ms. B 17b) autográf leveleket és írásokat tartalmaz. (Az utóbbi föltétlenül posztumusz összeállítás, bizonyos késői darabokkal.) Egyéb hiányosságok mellett különösen föltűnő, hogy hiányoznak Permeier „csodálatos levelei Florian Crusius-hoz”, jóllehet ezekről Breckling említést tesz *Catalogus testium veritatis post Lutherum* c. összeállításában, amely Gottfried ARNOLD *Unparteysche Kirchen- und Ketzerhistorie*, Vierter Theil, Frankfurt am Mayn, 1700. részeként jelent meg (774, Nr. 130.).

² Stiftung Weimarer Klassik, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Ms. Q. 286.

³ Az első kiadásban (*Die Rosenkreutzer. Zur Geschichte einer Reformation*, Jena, 1928) ez még nem szerepel, a másodikban (*Das Rosenkreutz*, Hg. R. Ch. ZIMMERMANN, Berlin, 1973, 198–206) már egész fejezetet szentelt a *Societas Regalis Jesu Christine*nek, igaz, jegyzetek nélkül.

⁴ Theodor WOTSCHKE, *Der polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*, Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, 22(1931), 1–66; Uő, *Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster. Ein Beitrag zur Geschichte des Separatismus*, Blätter für Pfälzische Kirchengeschichte 4(1931), 97–107. és 129–144; Uő, *Matthäus Merian*, Neue Kirchliche Zeitschrift, 42(1931), 57–64. és 185–192; Uő, *Zwei Schwärmer am Niederrhein*, Monatshefte für Rheinische Kir-

Bizonyosan ezek a közlemények segítették elő, hogy lexikális munkák és összefoglalások is számon tartsák Permeiert.⁵ Így a pietizmus *előfutáraként* mutatja őt be jó néhány munka, például a *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* 2. kiadása 1930-ban nemcsak szócikket közöl róla, hanem Hans Leube az RGG pietizmus címszavában az előfutárok közt említi. Ez a hagyomány napjainkig tart, hiszen Martin Brecht pietizmus-kézikönyvében nemcsak említi – alighanem joggal –, a háborúellenes próféták között méltatja.

Nem lehet említés nélkül hagyni Richard van Dülment, aki tizenöt évvel előtte egy terjedelmes publikációt szentelt a nagyon találó – Prophetie und Politik – címmel Permeier sajátos vallási-politikai koncepciójának.⁶ Minden megállapítása helytálló, de szerintem igazában csak Permeier pályájának egy szakaszára.

Tanulmányomban éppen a van Dülmen által tárgyalt időszakot fogom mellőzni, azért is, mert van viszonylag friss, jó földolgozása, de azért is, mert a kiválasztott térséghez, a Kárpát-medencéhez ennek a periódusnak van a legkevesebb köze. Ehelyütt nem tudok vállalkozni annak alapos elemzésére, hogy Permeier és köre egyes munkái, tervei mennyire és hogyan követték a rózsakeresztesek elképzeléseit. Inkább egy olyan szegedi munkaközösség kutatási beszámolóját szeretném előterjeszteni, amely a Permeier-kör késői munkásságát kívánja a lehető legnagyobb részletességgel és a vonatkozó források csonkítatlan közlésével megvilágítani. Előbb azonban röviden Permeier pályájának minden föltételezhető szakaszát áttekintve szeretnék utalni olyan problémákra, amelyek közül néhányat már az eddigi munkánk alapján is máshogyan ítélünk meg, mint a korábbi kutatás.⁷

A korai évek és a „titkos schwenkfeldianusok”

Gyermek- és ifjúkorát valószínűleg Ausztriában, főleg Bécsben töltötte. A származást illetően van ugyan utalás a családnak valami felső-ausztriai birtokára (vagy ingóságára?), de szülei bizonyosan egyszerű emberek voltak: többször utal arra, hogy Klesl bíborossal „rokonítja” őt a pék családból való származás. Tanulmányairól nem tudunk semmi biztosat. A későbbiekből visszakövetkeztetve föltéte-

---

chengeschichte, 27(1933), 144–178; Uő, *Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich, 55(1934) 65–68. (egy kimerítő tanulmány részlete); Uő, *Johann Permeier. Der Primarius der Christköniglichen Triumphgesellschaft*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 56(1937), 565–592.

⁵ Hans Leube a pietizmusról írt terjedelmesebb tanulmányában úttörőnek nevezi. – Martin BRECHT, *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert = Geschichte des Pietismus*, 1, Göttingen, 1993, 220.

⁶ Richard VAN DÜLMEN, *Prophetie und Politik. Johann Permeier und die „Societas Regalis Jesu Christi” (1631–1643)*, Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 41(1978), 417–473.

⁷ Az alábbiakban az idézetek – ha másként nem jelöljük – a hallei kéziratokból származnak. (Ld. 1. jegyzet.)

lehető, hogy jogi tanulmányokat folytatott, mert jogi tanácsadója, vagy inkább ügyintézője volt több protestáns arisztokrata honfitársának. Úgy tartják számon, hogy erős a héberben, de egy Franckenbergnek írt levélben ezt cáfolja.⁸ Az „örök diák” 42 évesen is arra panaszkodik, hogy sokféle elfoglaltsága nem engedi, hogy stúdiumainak éljen. Az viszont semmiképp nem vitás, hogy mik voltak ezek a stúdiumok, így árulkodó, hogy az egyetlen olyan címzésben a neki írott leveleken, ahol akadémiai gradus szerepel, ezt találjuk: „S. S. Theosophiae et Theologiae practicae Studiosus”. Sokszor emlegetik koraérettségét, s ezt is egyértelműen a teozófia szempontjából: már nyolc-kilenc évesen idézett vallási tartalmakat.

Teljesen az ő késői nyilatkozataira kell tehát hagyatkoznunk, hacsak nem vesszünk számításba egy igen érdekes, de sajnos nem teljes hitelű dokumentumot. Ez egy egyszerű névsor, feltehetően 1610-ből.⁹ Ha ezt a dátumot nem tekintjük pontosnak, hanem az *1610-es évekre* gondolunk, akkor még autentikusnak is tarthatjuk, s így ez lehetne Permeier első említése; a névsorban szereplő további nevek ugyanis élete későbbi szakaszában is gyakran fordulnak elő az ő társaságában. Valójában ez a dokumentum nem annyira életrajza, mint inkább az ifjú Permeier és a hozzá közelállók szellemi tájékozódása szempontjából jelentős. Ismeretes, hogy a schwenkfeldianus megnevezés ezekben az években meglehetősen széles értelemben volt használatban, s különösen gyakran szerepel a rózsakeresztesek és szimpatizánsaik – persze aligha alaptalan – elnevezéseként.

A tíz megadott név közül öt Alsó- vagy Felső-Ausztriából származó nemes vagy báró. Föltűnő, hogy többségük olyan családból származik, amelynek tagjai rendre Johann Valentin Andreae különböző társaságaiban bukkannak föl egészen a *Societas Christiana* megalapításáig. Két esetben hamis vagy hiányos keresztnevekre gyanakodhatunk. Nem kizárt, hogy a *Wilhelm* név Michael Zellerre vonatkozik.¹⁰

⁸ Permeiert láthatóan meglepték Franckenberg 1638 nyarán ismételt elvétartó filológiai jellegű kérdései. Az utóbbi honfitársa, a szintén sziléziai J. Th. von Tschesch nevében is kinyilvánítja, „mennyre örülne, ha a szent héber nyelvben alapos tanításban részesülne” az előbbtől, aki azonban válaszában, aligha csupán szerénységből, kitér a kérés elől: „Ne hidd, hogy egy félév alatt akárcsak 100 sor héber szöveget elolvastam.” Ez a levelezés is a hallei kéziratok között maradt ránk, amelynek jegyzetelt kritikai kiadása: *Abraham von Franckenberg. Briefwechsel*. Ed. Joachim TELLE, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1995, 114–116, 125–126. Permeier bizonyos nosztalgiát táplált jeles és tudós sziléziai barátja iránt: többször eltervezte meglátogatását, hogy elmélyülhessen gazdag könyvtárában.

⁹ *Vortgesetzte Sammlung von Alten und Neuen Theologischen Sachen*. [az Unschuldigen Nachrichten folytatása] Sechster Beytrag, Leipzig 1744, 813: „Liste der heimlichen Schwenckfelder vom Jahr 1610 wie sie von einem ihres gleichen vor des Schwenckfelders Herxheimers Buch, Fastnacht-Küchlein, welches D. W. E. Löscher besitzt: angeschrieben gefunden wird.”

¹⁰ Már Richard van DÜLMEN, *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae 1586–1654*, I, Stuttgart–Bad Cannstatt 1978, 133–135, 241–243, 278. nagyon nagyra értékelte ezt az embert. A következő gyanút idézi: „A császári udvarban él egy Celler, aki vad weigeliánus, s aki azt tesz, amit akar. D. Bidenbach és D. Besold jó kapcsolatot tart vele.” Számunkra még találabb, ahogy Zellert Friedrich von Würtemberg hercegnek mutatta be valaki: „Egy osztrák, aki erős schwenkfeldianus és ezt a téveszmét nagy elszántsággal hirdeti mindenütt utazásai során.” Van Dülmen azt is megemlíti, hogy Zeller Andreae szűkebb baráti köréhez tartozott, gyakran

A Ludwig Wolzogen név alatt Hans Ludwig értendő.¹¹ Ő később a legjelentősebb protestáns száműzöttek közé tartozott, aki egy korai spiritualisztikus vonzódás után a lengyel testvérekhez csatlakozott, és termékeny szerzőjükké lett. Az arisztokraták között Herr Georg Ehrenreich, Freiherr von Roggendorff, weyländ Erb-Marschall ob der Enß igen érdekes. Andreae Societas Christianájának listáján éppen Michael Zeller mellett szerepel egy másik bécsi, Balthasar Roggendorf. Van Dülmen őt tévesen azonosítja Pömer és Permeier ismerőseként, mert csak az bizonyos, hogy egy Georg Ehrenreich Roggendorf szerepel ebben az összefüggésben.¹²

A névsor második felében azok szerepelnek, akik nem nemesek voltak: 6. *Johann Permrir* bizonyosan Permeier. 7. *Crusius zu Norden in Ost Frisland* bizonyosan azonos Florian Crusiusszal, Kepler ifjú munkatársával, aki korán megismerkedett az említett Wolzogennek, sőt később sógorok is lettek.¹³ 8. *Joh. Docemius Pedagog. in Hamburgischer Neustadt*, a világiak között az egyetlen, akit 1638-ban bekövetkezett korai halála megakadályozott abban, hogy az *Acta regni Christivél* kapcsolatba kerüljön. Utolsó éveiben Comenius közeli munkatársa volt.¹⁴ 9. *Anton Jansens, Laken-Breiter zu Embden*, Permeier talán leghűségesebb követője és levelezőtársa, aki 1630–1644 között a városában megtúrt rajongó csoportokról küldött beszámolókat.¹⁵ 10. *Johann Khüefues* később is Permeier köréhez tartozott.¹⁶ Van remény arra, hogy az eredeti névsor előkerüljön Löscher könyvhagyatékából.

---

időzött Calwban, és a fiát is odaküldte kosztosnak. Sajnos a szerző dokumentumra nem hivatkozik, hanem csak könyve második részére utal, amely azonban tudomásom szerint nem jelent meg.

¹¹ Christophorus SANDIUS, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, facs. ed. Warszawa, 1967, 137–140. A Bibliotheca Fratrum Polonorum egy teljes kötetét Wolzogen művei teszik ki.

¹² Ez a Georg Ehrenreich von Roggendorf egyértelműen a *Societas Regalis* kemény magjához tartozott Bécsben. Ő például 1638. aug. 15-én egy „bizalmas megbeszélésre volt meghíva” (a van Dülmen által idézett helyen – 1638. júl. 21/31. – nem szerepel keresztnév!) VAN DÜLMEN, *Die Utopie...*, i. m., 152. Az ausztriai heterodox-szimpatizáns Roggendorffok közül gyanúba hozható – Balthasar mellett – az idősebb Georg Ehrenreich az 1610-es évekből. (Mintegy harminc évvel később az ifjabb Georg Ehrenreich bizonyosan azonos a negyvenes évek aktív írójával, az ifjabb Christian von Anhalt fejedelemmel. III. Georg Ehrenreich Roggendorffot is íróként méltatja Martin BIRCHER, *Österreichs Mitglieder der Fruchtbringenden Gesellschaft = Die österreichische Literatur. Ihr Profil von den Anfängen im Mittelalter bis ins 18Jh.*, Graz, 1986, 1055–1070, itt: 1056–1064.)

¹³ Florian Crusius linzi éveiről mai napig a legjobb összefoglalás lengyel nyelven: Ludwik CHMAJ, *Crusius a Kepler = Bracia Polscy. Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa, 1957, 51–64; SANDIUS, i. m., 140. szerint: „Dicitur omnium, qui Sociniani vocantur, Philosophus excellentissimus.”

¹⁴ Johannes Docemiusról, mint a Janua megjobbítójáról és újakiadójáról ld. Johann KVAČALA, *Die pädagogische Reform des Comenius*, Berlin, 1903–1904 (Monumenta Germaniae Paedagogica, 26, 32) I, 31–32, 34–35 és II, passim.

¹⁵ Arról a Thonys Jansenről van szó, akinek 1644. szept. 28-án kelt levelét – az autográf gyűjtemény (Ms. B 17b) utolsó darabja – Permeier már nem látta el a beérkezést jelző megjegyzéssel. (Ez azt is jelentheti, hogy Permeier talán ekkortájt hunyt el.)

¹⁶ Khufus könyvelő volt Nürnbergben, tagja a separatista körnek (Richard VAN DÜLMEN, *Schwärmer und Separatisten in Nürnberg 1618–1648*, Archiv für Kulturgeschichte 55(1973), 106–137.

A pontosabb olvasat megerősítheti föltételezésünket: az itteni nevek mögött az ausztriai világi spiritualisták becses névsora rejtőzik, s ily módon Permeier pályakezdéséről is több *biztos* konkrétumhoz jutunk.¹⁷

1629–1632

Aligha véletlen, hogy 1629–1630 tájától kezd Permeier leveleket és dokumentumokat gyűjteni, miközben osztrák protestáns főurak és intellektuelek társaságában nagy utazást tesz. Felkeresi a lengyel sociniánusok központját, Rakówt is, majd hamarosan továbbutazik, és Emdenben bukkan fel, aztán Németalföldön Amersfoortban (a két Wolzogen ott is marad), ő maga pedig néhány hónapra visszatér Emdenbe. Még 1629-ben éri őt az a nagy megvilágosodás, amelynek nyomán a *Societas Regalis Jesu Christi* próbálja létrehozni. Ez az 1617 utáni második isteni üzenet a hivatkozási alap arra, hogy Permeier gyakorlatilag vallásalapítónak hirdesse – s bizonyára őszintén higgye is – magát. Meglehetősen riasztó az a sok cím, amellyel ekkor illetni kell őt (egy 1630-as levél utóiratában nyolc tételben sorolják a címeket, amelyek közül még a legkisebb a *világ-vezérigazgató*). A császár vezetésével összehívandó birodalmi gyűlés és egyetemes zsinat tervének részleteiről is megfelelő képet kaphatunk van Dülmentől, erről tehát itt nem kell szólni.¹⁸ Annál fontosabb annak nyomatékos hangsúlyozása, hogy emellett az örűltséggel határos próféta, sőt világméretű vezéri szerepvállalás mellett nem tartott ki sokáig. Többen is kétségbe vonják, hogy Permeier társasága mint szervezet, mint intézmény létezett-e egyáltalán. Szerintem ő soha nem mondott le egy ilyen societas létezéséről, de ő maga is virtuálisan képzelte ezt, s még a kezdőbetűvel jelölt szövetség titkáráként is csak ritkán írta alá magát később.

1633–1636

A brandenburgi évek hozták meg minden bizonnyal a változást Permeier számára, „a gyógyulást” a vezérségből. Egy agresszív és individuális beállítódás alakul itt át – benyomásom szerint – majdnem az ellenkezőjébe: ugyanannak az ügynek a szerény szolgálatát vállalja most, mint egy már jóval őelőtte létrejött közösség tagja, aki – a jelek szerint – nem is saját munkáival, hanem mások írásainak fáradhatatlan gondozásával és terjesztésével talál magának feladatot. Azért is fontos ez a

Az alább említendő berlini kör tagjaként már 1634-ben felbukkan a Ms. B 17b-ben. Gyakran idézi WOTSCHKE, *Der polnischen Brüder Briefwechsel...*, i. m., 3–4, 8–9, 30.

¹⁷ Mindez persze abban az esetben igaz, ha elfogadjuk, hogy az 1744-ben közzétett lista az őschwenckfeldiánus Herxheimer könyvéből származó bejegyzés hibás másolata.

¹⁸ VAN DÜLMEN, *Prophetie...*, i. m., 435–437. és függelékben a császárhoz küldött levél.

mozzanat, mert benyomásunk szerint Permeier ezt a szerepet ettől fogva egészen eltűnéseig elsőrangú tevékenységként vállalja.

Talán része volt ebben a változásban annak is, hogy a berlini körben közvetlenül Permeier előtt egy kiemelkedően karizmatikus próféta működött: Ludwig Friedrich Gifftheil.¹⁹ Nehéz volna elképzelni, hogy valaki bármiféle vezéri szerepre akárcsak gondolhasson is ő mellette, ő utána! Igaz, hogy – annyi más kortársához hasonlóan – Permeier később néhányszor Gifftheillel kapcsolatban komoly fönntartásokat is emleget. Ezek azonban minden spiritualistánál inkább a határozott millenaristák túlzott radikalizmusa miatti aggályokat tükrözik.²⁰ Különböző Gifftheil munkássága java része iránt csodálattal adózik Permeier. Igen előkelő helyet kap mind a két hallei Permeier-kódexben Gifftheil röpiratainak, részben autográf és szinte kritikailag sajtó alá rendezett traktátusainak egy-egy csoportja.²¹ A württembergi Gifftheil először ezekben a brandenburgi években bukkan fel, hiszen az ottani spiritualisták nagyra értékelték őt. Vele az élen jön létre egy olyan szerzői kör, amely Permeier későbbi irodalomszervezői tevékenysége számára mértékadóvá válik.²²

A berlini évekről részben azért nem kell bővebben szólnunk, mert Wotschke egyik legalaposabb és leginkább dokumentált dolgozata után ez nem szükséges, másrészt mert azok a lengyel sociniánusok, akiknek a brandenburgi spiritualistákkal való kapcsolatait olyan találóan jelzi Wotschke kifejezése (*freundlich-gesinnte Streitbrüder*),²³ a későbbiekben nem játszanak komoly szerepet. Egyedül ebből az

¹⁹ Életművének részletes bemutatása: Ernst EYLENSTEIN, *Ludwig Friedrich Gifftheil. Zum mystischen Separatismus des 17. Jahrhunderts in Deutschland*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 40/41(1922), 1–62. Tevékenységének széles körű hatásáról: Horst WEIGELT, *Ludwig Friedrich Gifftheil und die Schwenkfelder in Schlesien = Traditio-Krisis-Renovatio aus theologischer Sicht. Festschrift Winfried Zeller zum 65. Geburtstag*, hrsg. Bernd JASPERT, Rudolf MOHR, Marburg, 1976, 273–283. Ld. még BRECHT, *i. m.*, 218–232, és passim.

²⁰ Más spiritualisták is aggódnak. Féltik magukat, de talán a prófétát magát is, meg az ügyet a sziklakemény állásfoglalásoktól. Még az elszántabb rajongó körökben is van bizonyos fenntartás, mert Gifftheil akciói nem egyeztethetők össze Krisztus szelíd lelkületével; ő ugyanis „a nagy háborús pártok ellen külső fegyverekkel” harcol, mint Johann Ludwig Münster nyilatkozik róla 1643-ban. Ld. WOTSCHKE, *Johann Ludwig... i. m.*, 135–142. Utolsó éveiben és halála után általánossá válik egy megingathatatlan Gifftheil-apológia, így pl. Joachim Betke a következőképpen fogalmaz: „Gifftheilt csak senki se bántsa/vitassa. (Gifftheil reibe sich nur niemand.) Aki őt megsérti, Isten szemgolyóját sérti meg.” WOTSCHKE, *Der märkische... i. m.*, 9.

²¹ Az ilyen írásokat Permeier már 1636 előtt elkezdte „saját kezűleg leírni, [...] összerendezni, Németországba és Bécsbe tekintélyes államférfiakhoz eljuttatni.” Feltehető, hogy Permeier később Gifftheil traktátusaiból egy gyűjteményes kiadást is tervezett, mert az iratok többsége korrektúráival ellátva maradt ránk. A Gifftheil-gyűjtemény mai állapotában Breckling filológiaiilag leg gondosabb, késői összeállításának tekinthető.

²² Lorenz Grammendorf, Pantel Trappe, Tobias Schneuber (alias Tuba Septangeli) és nem utolsósorban Joachim Betke voltak a legfontosabbak, akik „Gifftheil mellett halálig kitarítottak”. Ez a háborúellenes német szerzők viszonylag erős csoportosulása, akik a pietizmus előfutárainak számítanak. Így Breckling *Catalogus Testium Veritatis*ában is szerepelnek. (ARNOLD, *i. m.*, 761–762.)

²³ WOTSCHKE, *Der polnischen Brüder Briefwechsel... i. m.*, 54.

időszakból tudunk Permeier látogatásáról Lesznóban, a cseh testvérek központjában. Talán egyetlen magyar vonatkozás itt egy bizonyos Martin Bokscha levele. Boksa annak az özvegy Elisabeth von Falkenrehennek jószágigazgatója, akinek birtokán a nyugati határszél lengyel antitrinitáriusai sokáig menedéket találtak.²⁴

1636–1638

Permeier Bécsbe való visszatérése pályájának bizonyára egyik legvitatottabb, legrejtélyesebb mozzanata. Hazatérésének legvalószínűbb oka az lehetett, hogy az uralkodóváltástól valós változásokat remélt. III. Ferdinánd vallási intézkedései, sőt egész politikája sokakban nagy várakozásokat keltettek, s ez különösen így volt Permeier esetében, aki már korábban is az egyetemes, császári reformáció szószólója volt. Kedves barátja, Lorenz Grammendorf arról tudósítja egy Bécsbe küldött levélben, hogy Berlinben az a hír járja, hogy ott ő valójában kémként működött, most pedig a császári kancelláriában ül. Permeier maga is többször írja 1641-ben, hogy itt anyagi tekintetben és az életkörülményeket illetően igen jó dolga van és volt mindég, s aztán csak a stúdiumaira fordítható idő hiányára, meg elég homályosan a körülmények hitványságára panaszkodik.

Ha már említettük a vele szemben protestáns körben terjesztett vádak, akkor illik szólni arról: éppen a rendkívül erős katolikus vonzódások azok, amik valószínűtlenné teszik, hogy bármiféle kémtevékenységet folytatott volna korábban. Ezekről ugyanis rendkívül nyíltan és őszintén ír korábbi barátainak. Dokumentumok bizonyítják, hogy igen nagy ambícióval szervez a bécsi udvarban is egy laikus testvérületet, és Varsótól Hamburgig Európa több tájáról hív hölgyeket ide, regulákat és spanyolból fordított kegyességi műveket publikál, például „in 12° Der Seelen Schatz Hanßen Peyrmayers”.²⁵ Egy Bécs környéki Ágoston-rendi kolostorral²⁶ és a gráci jezsuitákkal is jók a kapcsolatai, de ezeket se titkolja. Kifejezetten szimpatizáló nyilatkozata is van, amelyet az alábbi idézet erős szembeállítás is kifejez: „Be kell vallanom, hogy a pápisták között több olyan jó és kegyes indulatot tapasztalok, amely a lelkiismeret dolgában biztos és megfelelő eligazítást ad, mint

²⁴ Boksáról feltételezhetjük azt a ritka együttállást, hogy egyszerre élt az antitrinitarizmus és a spiritalizmus vonzásában. A kérdésről ld. még e kötet *Heterodoxia és késő humanizmus Közép-Európa keleti részében c.* tanulmányát.

²⁵ A kegyességi mű katalánul már 1515-ben megjelent, majd 1588-ig tizenkétszer spanyolul is kiadták. Franciából készült német fordítása 1551-ben és 1610-ben látta meg a napvilágot. Ld. *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*. A mű szerepel magyarországi könyvlistákon, így a soproni Georg Pochs (1665) hagyatéki listáján: *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, Szeged, 1994, 282. (Adattár 18/1)

²⁶ Biztos adatok e kapcsolatokról 1638-ból vannak, jöllehet Permeier – Emdenből már 1632. június 24-én – levélben keresi meg Nicolaus Krurseniust, a rend priorját. Említést tesz Bruck an der Leitháról, ahol állítólag egy új „Steffensorden” jött létre és Badenről mint (fél)illegális találkozóhelyről, ahová diplomatafelelőseket, udvarhölgyeket hívtak meg.

a velejéig romlott, epikureista lutheránusaink bandájában”. (Ezt aztán ritka teológiai megállapításainak egyike követi: „Ebben azonban nem hitvallásunk a vétkes, hanem a *hit* szóval való istentelen és hazug visszaélés.”)

1638 januárjától igen rendszeresen másolja levelezését mint szövetségének aktáit, de még a naptári év vége előtt vége szakad ennek a rendszerességnek, sőt másfél évre valójában elveszítjük a fonalat, nem tudunk róla az ezt követő hónapokban semmit. Ebből a tíz hónapból viszont kétoldalú, teljesnek tűnő levelezés áll rendelkezésünkre Permeier és a Pozsonyban élő Melchior Beringer közt.²⁷ Beringer korábbi, a bécsi udvarban betöltött funkciója nem csekély anyagi erőt, tekintélyt és kitűnő kapcsolatokat biztosíthatott neki. Az udvar mindenkori hadi számvevőjének nagy volt az önállósága és a befolyása: a török elleni hadak ellátásával kapcsolatban fantasztikus tranzakciókat hajthatott végre, amelyek számos, később arisztokratává lett család (például a Pálffyak és a Liechtensteinek)²⁸ pályáját indították el. (A legnagyobb megrendelésekért küldött köszönőleveleket a császár és a számvevő írták alá...)

Beringer idegenül és rosszul érzi magát az új magyar környezetben a levelezés kezdetén, de később a súlyos betegség miatti panaszok mögött is érezzük, hogy megfelelő szerepet talált magának Pozsonyban.

1638-ban föltétlenül Permeier a kezdeményező, az iniciátor a korrespondenciában. Nagyon érdekli, hogy mi történik a pozsonyi magyar országgyűlésen.²⁹ A válasz szerint komoly remény van a vallásügyi tárgyalások kedvezőre fordulására. A Permeiert immár évek óta annyira érdeklő – többé-kevésbé szamizdat – irodalom is előkerül: a gyakori könyvküldemények³⁰ mellett két, a mi térségünk szempontjából fontos ötlettel áll elő. Az egyik, hogy nyomdát szeretne létrehozni ilyen kiadványok publikálására. Erre a válasz, hogy most csak jezsuita nyomda van itt, de épp az országgyűlés lehet reménykeltő. (Mai tudomásunk szerint ez évben nem, csak később jött létre először nem katolikus nyomda Pozsonyban, bár pozsonyi impresszumú könyvek előfordulnak. Újabban megkérdőjelezték, hogy a negyvenes évek elején valóban megjelentek itt német nyelvű lutheránus művek.) Különösen fontos Permeier másik javaslata, ez Joachim Betke nevezetes könyvének magyarra fordítása. „A *Mensio Christianismi* és a *Speculum Fidei* méltók arra, hogy a szélesebb körű elterjesztés végett más nyelvekre is lefordíttassanak és így a magyarok is anyanyelvükön olvashassák.” A mű az egyetemes papság gondolatának felújítása mellett a lutheránus gyülekezeti vezetés aktuális kritikáját

²⁷ Beringer a birodalomból származott. Karl Friedrich von FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichische Erblande*, I, Schloss Senftenegg, 1967, 77. Itt a Beringer testvéreknél a következőt találjuk: „Bestätigung des am 30. X. 1624 verliehenen ungar.[!] Adels...”

²⁸ Jacob von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, II, Wien 1877, 138. sk.

²⁹ Ez volt az új császár jelenlétében tartott első országgyűlés, amelyen a protestáns rendek egységesen és jól szervezeten léptek fel.

³⁰ A sok anonim és álnév alatt megjelent Sendschreibent (főleg röpiratot) Viskolcz Noémi azonosítja Halléban.

tartalmazza. Ezenkívül a mindennapi élet tágabb értelemben vett romlottságát ostorozza, ezzel, s nem utolsósorban a háborúkkal áll szemben az újjászületettek belső szeretete.³¹ Permeier a *Mensiót* csudálatos erővel bíró olvasmányként ajánlja. A magyar nyelvterület és a magyarországi eszmetörténet fontos mozzanata lehetett volna e terv teljes megvalósulása.³² Mindennek kezdete volt, amikor Betke és más spiritualisták, sőt Jacob Böhme a Duna-menti országokban eredeti nyelven olvashatóvá vált. A Pozsonyból Bécsbe és vissza egymást Herr Brudernek szólító laikusok örömeiket lelték abban, hogy a sziléziai barátoktól kapott Böhme-kéziratokat olvashatták. Tisztában voltak azonban azzal, hogy ezek nehéz olvasmányok. Permeier azt remélte, hogy Sopronban eltöltött szabadsága idején a *Negyven kérdés a lélekről* lesz olvasmánya, mert „az öreg Jakobéhoz hasonlóan az én lelkem is felüdül általa”. Beringer büszke arra, hogy a pozsonyi lelkészek Böhmet olvassák: „A kiváló és lelkiekben gazdag Abraham von Franckenberg úrtól ma újólag egy gyönyörű írást kaptam, amelyben az okos suszter bölcsességének friss forrása buzog, s nem kétséges, hogy ez a pozsonyi papság számára hasznos meditációs anyag lesz.”

Ritka közöttük a véleménykülönbség, s ez főleg a chiliasztikus váradalmak tekintetében érhető tetten. Permeier és köre egyébiránt a chiliazmus egy nem túl radikális, de következetes változatát hirdette. Három, általuk kedvelt és elméletileg igényes ilyen mű népszerűsítésén munkálkodtak. Alsted világhírneke örvendő *Diatriben de mille annis* és Joseph Mede *Clavis apocalypticája*³³ mellett (mindkettő 1627-ben jelent meg) egy újabbat is említenek, *Extract aus Bisterfelds in Siebenbürgen Buch wider Crell ... über die Auslegung des Gesichts bei Daniel von des Menschen Sohn*.³⁴ Nem véletlen, hogy ezek egyike sem evangélikus, hanem református (illetve anglikán) közegeben született.

1641–1644

³¹ Betke *Mensio Christianismi et ministerii Germaniae. Das ist Geistliche Abmessung unsers heutigen Christentums und Predig-Ampts ob beydes Christisch und Apostolisch sey.* H. n. 1636, c. művét alaposan tárgyalja Margarete BORNEMANN, *Der mystische Spiritualist Joachim Betke (1601–1663) und seine Theologie*, Diss. Theol. Berlin, 1959, 15–24.

³² A Betke-mű magyar fordítása azonban nem jelent meg.

³³ Ezt a címet valószínűleg több szerző is használja egyidejűleg. Semmi esetre sem Permeier (amint ezt Joachim TELLE gondolja: *i. m.*, 156–157, 433). Permeier 1638. szept. 15-én a következőket említi: „A három református szerző, vagyis a 'Sententia, Item Alstedius' egy könyve [Diatriben] de mille annis [...] és egy angol a Clave Apocalypticájában”, ami a cambridge-i Joseph Mede-re vonatkozik. A könyveket illető zavar régóta észlelhető. Ld. pl. KVAČALA, *i. m.*, 323–324; Milada BLEKASTAD, *Comenius*, Oslo–Praha, 1969, 477–755.

³⁴ Egy ilyen kivonatot Permeier Bisterfeld művének (*De uno Deo, Patre, Filio ac Spiritu Sancto Mysterium Pietatis contra Joannis Crellii*, Leiden 1639) megjelenése után valószínűleg hamarosan kiadott. Újabbban előkerült Wolfenbüttelben egy névtelen kötet, amelynek kiinduló pontja ugyan csak egy Bisterfeld-kivonat volt. Ezt VISKOLCZ Noémi, *Válság és publicisztika – Egy heterodox csoport olvasmányai a 30 éves háború idején*, doktori disszertáció, Szeged, 2000, 57. tárgyalja.

A Permeier és Beringer, helyesebben szólva a bécsi és a pozsonyi kör közötti kapcsolatok 1641 tavaszán lényegesen megváltoztak. Az 1641. május 24-én, Pozsonyban kelt levélben a pozsonyi Beringer veszi át a kezdeményezést: „Tudod, kedves testvérem, milyen szép természete nyilvánul meg a Postilláiban és írásaiban a középutat megtaláló Arndtnak, aki nem úgy vélekedik, mint a mostaniak, akik hamarosan a gyermeket is kiönthetik a fürdővízzel együtt... mert életükben *túl-ságos nagy tökéletességre* törekednek”.³⁵ Bizonyára nem túlzás azt feltételezni, hogy Beringer itt Arndt műveit szembeállítja a Permeier-kör kedvenc olvasmányaiával és irodalmi és publicisztikai tevékenységük kedvelt tárgyával, vagyis a radikális, aktuális politikai tartalmú, rajongó publicisztikával. A túl nagy tökéletesség azokra a misztikus meditációkra és értekezésekre vonatkozhat, amelyek a pozsonyi számára túlságosan absztraktnak tűntek.

Beringer szinte Arndt életművének újradiadását javasolja, mert az egyszerű embereknek is nagyon népszerű lesz különösen ezen a tájon.³⁶ Világos elképzelései voltak. Az ütemezés és nyomtatás a következő módon kell hogy történjék, mondja, majd felsorolja a kiadandó, lelkiekben gazdag könyveket, a *Wahres Christentum*tól kezdve a zsolnármagyarázaton, *Postillákon*, kátekon át egészen a *Paradicsomker-tecskéig*. Ezt követik a papírra, díszítésre, szerkesztésre és nyomtatásra vonatkozó útmutatások. A latin idézetek szerinte németre fordítandók, és messzemenő javításokat helyezett kilátásba. Befejezésül készségét nyilvánította arra, hogy ehhez a keresztény szellemű vállalkozáshoz 400 rajnai arannyal járul hozzá.

Permeier azonnal elfogadta a javaslatot. Ezt követően élete végéig alapvető feladatává lett Arndt műveinek kiadása. (Arndt neve gyakran előfordul Permeiernél, hírhedtté vált szófüzéreiből is pozitívan, a hőrozt dicsőítő hangoltsággal.)

A szerepváltás egyértelmű és gyors volt. Ettől kezdve nem Permeiert, hanem Beringert kell kezdeményezőnek tekintenünk. Igazi laikus vállalkozást irányított Pozsonyból, amelynek során anyagilag (saját eszközei mellett) teljes egészében az alsó-ausztriai protestáns főurakra épített. (Az ígéretek nem teljesen valósultak meg, nem sokáig kellett várni az anyagi nehézségek jelentkezésére.)

Nagy problémát jelentett, hogy a szerkesztési, előkészítési és illusztrációs munkálatokat, a nyomtatásról nem is beszélve, nem lehetett helyben megoldani. Permeier Bécsből Frankfurtba költözött, ám folyton úton volt, hiszen a munkafázisok Nyugaton sem egyetlen helyre koncentráálódtak. Egy 1642. február 24-én kelt levelében Beringer tréfásan utal arra, hogy a nagy vállalkozás első darabja, a kétkötetes, közel ezer oldalt számláló *Folio Postilla* Arndttól, különféle hitű emberek együttműködése során született meg. „Egy fölső-magyarországi betegeskedő

³⁵ „Nun wais der Herr Bruder, welch schönes temperament vnd Mittelweg Herr Johann Arnt seel. in allen seinen Postillen vnd Schrifften gehalten, vnd sich auch nicht gar auff der ietzi-gen neuen Meinung, welche also balden das Kind mit dem Badt außgießen vnd... in disem Leben gar ain *zue große Vollkommenheit* haben wollen, gelegt.” (1641 máj. 24.) Halle, B17a. III 7d.

³⁶ Az „... auch bey den gemeinen Volck sehr beliebt wird, sonderlich in disen Landen” félmondattal azért is fontos, mert már itt ki van emelve térségünk s ezeknek az országoknak egy elképzelt olvasótáborá.

[Beringer] elkezd, egy gyöngé valetudinárius [Permeier] utazgat érte, sok gondot véve magára, egy weigeliánus vagy inkább ateista kinyomtatja [itt Merianra gondol], egy kálvinista is részt vesz a munkában s egy svájci zwingliánus a rézmetszésben.³⁷

Amikor e sorokat írta, Beringer még remélte, hogy az eredeti terv folytatható. Hamarosan azonban lemondott Arndt zsoltár- és kátéprédikációiról, s nemcsak a pénzhiány miatt, hanem mert ezen már dolgozott a lüneburgi Stern-nyomda. Időközben azonban a terv kibővült, mégpedig Arndt könyveinek magyar, illetve szlavonisch fordításával.³⁸ Ezekről nagyon keveset tudunk, s azt is csupán közvetett módon, Beringer leveleiből, mert kéziratok nem maradtak ránk. Bayly *Prae-xis Pietatis*-ára való összehasonlító utalása alapján joggal feltételezhetjük, hogy a *Wahres Christentum*-ról van szó.³⁹ A pozsonyiak azt tervezték, hogy a fordításokat Frankfurtba küldik, amelyekhez Beringer már elkészült két arisztokratának, Nádasdy Ferencnek és Illésházy Gáspárnak szánt ajánlásaival, amelyek szerint hozzájárultak a fordításhoz, s így Beringer további anyagi támogatásukban is reménykedett.⁴⁰ Szeretném megismételni: ezekből a fordításokból sem kéziratok, sem nyomtatványok nem maradtak ránk, gyakori emlegetésük azonban kétségtelenné teszi a szándékot és az előkészületeket.

Még egy könyvről kell említést tennünk, amely a Permeier gondozta utolsó publikációk közé tartozik. Az Arndt-kiadás melléktermékéről van szó, amely azonban nagyléptékű tervre utal: az *Abtruck Vnterschiedlicher sendschreiben vnd Exträct dardurch [...] Königreichen Chur- vnnd Fürstenthumben [...] insinuirt und recommendirt worden...* Permeier 1642–1643-ban elküldött leveleit tartalmazza.⁴¹ Több európai ország hatalmasságaihoz intézett felszólításról van itt szó,

³⁷ Beringer Permeiernek, Pozsony, 1643. jan. 30. B 17b, f. 159v. az Arndt-*Postilla* kiadói nemcsak anyagi segítséget kérnek, hanem tanácsokat és szellemi támogatást is. A főliókötet (Ms. B 17b f. 193r.) dokumentumai között megtalálható Johann Angelius Werdenhagen (Carlos GILLY, *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer*, Amsterdam, 1994, 131.) feljegyzése. Eszerint Arndt „[...] állandóan a Bibliát olvasta és szoros barátságot tartott Weigellel, mert őt mérföldnyi távolságban éltek egymástól”.

³⁸ Ez a biblikus csehet jelenti, amely akkor a szlovákok írott nyelve. Ez a terv bizonyosan Beringer és Permeier közös fiatalkori tapasztalataival magyarázható, akik számára a Lajtától keletre elterülő régió (vagyis a Királyi Magyarország) kiemelkedő fontosságú, hiszen az itteni rendek és népek még a század elején kiharcolták a vallásszabadságot, s ahol a lakosság többsége nem német, s az értelmiség sem tud németül.

³⁹ Ha a kiválasztott mű ez volt, akkor Beringer nem ismerte a korán (1617-ben Prágában) megjelent *Cztwery Knihy o prawém Křest'anstwj* [...] c. kiadványt. A magyar fordítás ugyanakkor kiemelkedő jelentőségű lett volna, mivel Arndt főművének teljes fordítása magyarul csak 1741-ben jelent meg.

⁴⁰ A két támogató családban hamarosan áttérések történtek: így Nádasdy Ferenc esetében néhány hónappal a magyar fordítás után, Illésházy Gáspár családjában a fiú néhány évvel később katolizált. Igen valószínű, hogy Beringernek csalódnia kellett, s így e fordításokat ezért sem nyomtathatták ki.

⁴¹ *Abtruck Vnterschiedlicher sendschreiben vnd Exträct dardurch [...] Königreichen Chur- vnnd Fürstenthumben [...] insinuirt und recommendirt worden*, Auss Franckfurt am Mayn in den Jahren

az aktuális terv támogatására, próbanyomatok mellékelésével. Ugyanakkor folytonosan szóba kerülnek az Arndt-művek (mindig többes számban!) fordításai különböző országok nyelvére. Két esetben nem a politikai elithez, hanem tudósokhoz fordul. A Németalföldre küldött levél az akkor Franekerben professzor Cocceiushoz szülővárosán, Brémán keresztül jut el. A második esetben hiányzik a címzett, ám egészen bizonyosan Samuel Hartlibról van szó, s válaszát is megismerhetjük.

A levélváltás ismételten világossá teszi, milyen elfogulatlanul törekedett Permeier a reformátusokkal való kapcsolat építésére. A chiliazmus Alsted–Mede–Bisterfeld képviselte változatának jelenléte egyáltalán nem érdektelen: az erdélyi református fejedelem és tanácsadója, Bisterfeld, az íróként, diplomataként is nemzetközileg ismert professzor ezt is fölhasználhatta nyugat-európai szövetségeskeresésében.⁴² A református hangoltságot szolgálta, hogy Arndt előszavaiból lutheránus-apologetikus részleteket kihagytak, és magába a *Postilla*-szövegbe is belenyúltak.

Összefoglalás

Tanulmányom címében a földrajzi térség, a főszereplő és a rózsakeresztesség szerepel. Nézzük egyenként.

1. Ami a Kárpát-medencét illeti – e térség szellemi áramlatai szempontjából a legkönnyebb máris bizonyos következtetéseket levonnunk. Ami 1638 januárjától kezdve történik először Permeier azután Beringer kezdeményezésére, az végképp a német evangélikus körben keletkezett spiritualista és korai kegyességi irodalom igazi célterületévé teszi Magyarországot s részben Erdélyt. A levelek és a jelzett küldemények, időnként kisebb könyvjegyzékek tanúsága szerint majdnem rendszeressé válik, hogy a harmincéves háború radikális békepárti publicisztikája éppúgy, mint az ezeréves földi birodalom eljövetelet hirdető elméletek és próféciaik eljutnak hozzánk, s ezekkel együtt a fajsúlyosabb irodalom is. Olvassák Betkét, Arndtot, szűkebb körben a teuton suszter filozófiáját, s javaslat születik fordításukra, tekintettel az itt lakó magyarokra és szlovákokra. E térség vezető köreinek kezdeményező szerepe volt az Arndt művei kiadására szervezett vállalkozásban. Nem valószínű, hogy a fordítások megjelentek nyomtatásban, a német nyelvű összkiadásból pedig bizonyosan csak a nagy terjedelmű *Postilla* valósult meg, s igen valószínű, hogy a több más nyelvre való fordítás és kiadás javaslata meg-

Christi 1642. vnd 1643. Bizonyosnak látszik, hogy ez esetben is Merian volt a nyomdász.

⁴² Beringer és Permeier kapcsolatrendszere a Szepességen keresztül éri el Erdélyt. Egy kapcsolat-tartó ismert, *Hofman* névre hallgat. Ő esetleg Franckenberg levelezőtársaként azonosítható. (TELLE, i. m., 73, 328.) Nincs kizárva továbbá, hogy ő azonos azzal a „Baron Hoffman of Moravia”-val, aki Alstednél Cyprian Kinner támogatójaként szerepel, ld. George Henry TURNBULL, *Hartlib, Dury and Comenius*, London 1947, 386. A keresztnév mindhárom esetben hiányzik.

feneklett. Mindez így is azért jelent sokat a Kárpát-medence szellemi arculata szempontjából, mert egészen eddig nyomokban is alig találjuk meg a kései reformáció spirituális ellenzéki áramlatainak befolyását. (A magyar protestantizmus történetéről alapos és színvonalas összefoglalást lehet írni úgy, hogy abban Servet, a két Sozzini munkássága többször szóba kerül, ám Schwenckfeld, Weigel és mások nevét meg se említik.) Tehát: az a kevés és csak félig megvalósult javaslat és terv is sokat jelent.

2. Sokkal nehezebb Permeier pályájáról, munkásságáról érvényeset és újat mondani. A legfontosabb talán: aligha szabad éppen róla állóképet festeni, hiszen ő az egyik legváltozékonyabb figurája a kornak, a megingathatatlan prófétának szinte az ellentéte, aki amazokhoz csak a tervei, ötletei nagyvonalúságában és megalomániájában hasonlatos. Egyébként állhatatlan, kapkodó, ha pedig konstruktív módon változik, akkor meglepően hirtelen alkalmazkodik a körülményekhez és környezetéhez.⁴³ Dolgozatom elsődleges célja éppen az volt, hogy kimutassa: Permeier és Beringer hatásának újdonsága, hogy ők a mi térségünkben (azaz Alsó-Ausztriában és a Kárpát-medencében) fölkeltek és ösztönözték az érdeklődést a spiritualisztikus gondolatok iránt.

3. A legkevesebb újat arról tudunk mondani, ami a jelen konferenciát leginkább érdekelhetné, és amit elég könnyelműen a mostani előadás címének élére tettem. Permeier terveinek és ténykedésének a dokumentumait mindenképp érdemes megvizsgálni rózsakeresztes szempontból. Ezt azonban Peuckert és van Dülmen kísérleteinél részletesebben csak az tudja majd elvégezni, aki a rózsakeresztes irodalmat, terminológiát, ezt a nyelvet igen jól ismeri.⁴⁴ Addig csak azt erősíthetjük meg, hogy Permeier a rózsakeresztes gondolkodás bizonyos elemeihez szorosan kötődött. Sok kortársához hasonlóan nosztalgiát érzett a mozgalom eszméi iránt. Bizonyos kifejezések Permeier sajátos terminológiájának szerves részévé váltak: különösen váratlan és néha konfúz szólásoktól nyüzsgő programírásaiban, néha egyszerűbben fogalmazott leveleiben is előfordulnak. Ízelítőül álljon itt néhány idézet nagyjából időrendben Permeier pályájának különböző fázisaiból.

Az 1630-as években, a *Societas Regalis Jesu Christi* szervezése során kifejezetten propagandisztikusan, azért használja a rózsakeresztes terminológiát, mert ahhoz akarja igazítani szövetsége szellemét, sőt alapszabályait is. Így egy „elkövetkező,

⁴³ Már Peuckert észlelte, hogy „a vitatkozók elcsitulása általános törvényének megfelelően” változás, mérsékelt irány felvétele észlelhető, és úgy vélte, hogy ez Crusiusra megy vissza. Florian Crusius jelentőségét aligha lehet túlértékelni. Az ő hatása azonban a Permeier-körre mégse lehetett meghatározó, a fő ok a Duna menti területek akatolikusk csoportosulásainak áthangolódása lehetett. (*Das Rosenkreutz*, i. m., 203.). Domenico CACCAMO, *Richerche sul socinianismo in Europa*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 26(1964), 573–607, itt 594–598. Crusius valásfilozófiájában – egy sociniánusnál szokatlanul intenzív – előpietista jegyeket észlelt.

⁴⁴ A rózsakeresztes hatás általában nem kellően kutatott. Újabban Joachim Telle az ilyen nyomokat Abraham von Franckenbergnél se találta különösen jelentősnek (TELLE, i. m., 49–50).

általános élesen keresztény reformáció”, vagy éppen „új rózsakeresztes rejtvénybe-tű”, „az európai-erős-gyermek” [a híres rózsakeresztes kiáltványból, a *Fama Fraternitatis*ből], „a fő-királyi ifjú-oroszlán” és aztán (mint még sokszor) „a jövődő reformációs processzus” kifejezések jönnek tolla alól. („beuorstehende allgemeine Christenthumbs-scharf-reformation”, „freundbekanten durch new-Rosen-Creutzerische Rätzl-buchstaben”⁴⁵ és „berichtet hoffnung, das wir von des Europaeischen starck-kindes [...] nicht weniger von des ertz-königlichen Jung-Lewens reservirten Reichs-schatz-beuth gegen-wechseln werden können [...], damit wir in kunfftigem Reformation-Prozeß [részt vehessünk].”) Szinte ugyanezeket a kifejezéseket találjuk 1632. júniusi freibergi útibeszámolójában, „...nachdem Ich durch Europae-starck-kindliches angewächs [...] erreicht”.

Használja az ismert *ergon*, *parergon* szópárt, szintén rózsakeresztes módra, al-kímiai folyamatra is utalva („behöbung des ergon-feinen Silber-schatzes, auch der par-ergon-pure Gold-tiegl”). Szövetségének primáriusaként a „Jesu-Christ-heiligen general-reformations-Societet” nevében írja alá magát. Hivatkozik szűkebb korának a világvége közeledtét sugalló szörnyűségeire, a véres árvizekre Spanyol-honban, Németország pusztulására, s persze az ezek miatt is oly sóváran várt egyetemes reformációra. („Wo aber [...] das Reich der Heiligen vnter dem Himmel (Dan. 7.) noch vor dem Ende der Welt vnd zwar nach den so starcken anzeigen, nun bald anbrechen vnd durch die langgesuchte *general-reformation*, ein mehrere Veränderung in solchem Reich verursachen möchte [...]”; „neben der blutigen Überschwemmung der Spanischen provintzien, vnd vntergang oder Ruin des gantzen Teutschlandes auch ihnen den Staaden in ihren Gebieten ein starcke general-Reformation [...] zuerwarten”⁴⁶).

Prófétál egy bizonyos végső megoldást: a már Dánieltől is megjósolt módon és a vasnak arannyá átváltoztatásaként(!) fog eljönni a javulás; a széttöredezett vál-láspártok ellenében az általános reformáció bizonyosan meghozza az egységet és a profán békét. („gewiß erfolgende Erlösung durch dises Virtt-monarchiischen Reichs von Eisen – Dan.2.&7.– in Gold tingirt: vnd Verbeßerung, mittelst der so lang her gesuchten vnter allen zerstückten religions-Partheyen vnpartheyisch gleich durchgehenden allgemainen *Reformation*, [die] so den Grund warer Vereinigung vnd Bestand des übrigen *prophan*-Friedens stabiliren muß”).

Végül pedig különösen föltűnő, hogy Permeier még élete utolsó előtti évében – Kas-selben, ahol az írásait akarta kinyomtattni – a *Fama Fraternitatis*ra utalt, amely egész Európát a leggyorsabb postakocsiként száguldotta át: *Die Erste Rätzl-fama der alten Rosen-Creutzer [...] in gar kurtzer Zeit wie der allerschnellste Postreuter fast gantz Europam percurrirt hat [...] gleich fast 100 Jahr, nach dem Lutherischen Disputations-Anschlag zu Wittenberg, vnd 200. Jahr nach Hussen Prophecey, auch*

⁴⁵ Halle, Franckesche Stiftung, Ms. B 17b, 73.

⁴⁶ Halle, Franckesche Stiftung, Ms.B 17a, III. és 3d; III. 4f.

*Dritt-secularischen mitherfürgang der Johan Arndtischen Wahr-Christentumbischen reformations-Bücher.*⁴⁷

Ez a plasztikus kép aligha véletlenül került 1642-ben Permeier tollára. Sokkal valószínűbb, hogy ebben elszánt személyesség is van: mikor ő lázas sietséggel, fanatikus meggyőződéssel szervezi a soknyelvű Arndt-kiadásokat, akkor igen logikusan jut eszébe a rózsakeresztes eszmetársak 25-30 évvel korábbi erőfeszítése és teljesítménye, az általános reformáció általa is oly makacsul ismételt eszméjének első európai sikere.

A teljes európai reformációtörténet 200 évvel ezelőtt Husz Jánossal kezdődő, negyed évezredes tradíciója az a keret, amelyben végbemegy mind a „Rätzl-Fama” elterjedése, mind a „Johann Arndt-féle Igaz Kereszténységet [hirdető] reformáció-könyvek” hódító útját célzó akció.

*

Megismétlem: a fenti idézetek felsorolása nem pótolhatja az elemző földolgozást, amely a rózsakeresztes tradíció megjelenését vizsgálná Permeier körének írásai-ban. A societas-tervezetek, a könyvterjesztés és -kiadás korrekt értékelése is csak akkor történhet meg, ha legalább az alapidokumentumokat lehet majd használni kiindulási pontként.

(2002)

⁴⁷ *Abtruck* 1642–1643 (mint a 41. jegyzetben), már Peuckert is idézte, 1973, 205 (mint a 3. jegyzetben), a tőle megszokott nagyvonalúsággal, lelőhely és jelzet megadása nélkül.

Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641–1644-ben

Az alábbi kísérlet címe egy – Kelet-Közép-Európában, a harmincéves háború kel-
lős közepén kibontakozott – monumentális vállalkozásra utal, amelyről megle-
hetősen részletes és megbízható ismereteink vannak. Így még napra is pontosan
tudható, hogy mikor indult el útjára a Johann Arndt összes kegyességi munká-
ja kiadásainak átjavítására és az újrakiadásra, fordításokra irányuló terv; s az is,
hogy honnan, kiknek, milyen intenciói szerint; sőt az indulás anyagi kondíciói
is ismertek. Melchior Beringer von Königshofen udvari tanácsos, a császár volt
udvari hadiszámvevője (*kaiserlicher Hofrat und gewesener Hofkriegszahlmeister*)
otthonában, Pozsonyban 1641. május 24-én kelt levelében az ekkor Bécsben la-
ló Johann Permeier *Austriacus* számára ad megbízást a feladat előkészületeinek
megszervezésére és végrehajtására. Utasítások vannak itt minden részletről: mely
művek, milyen sorrendben vevődjenek munkába, s hol milyen képek készüljenek,
milyen előszavak, mely nyomdák jöhetnek szóba, s milyen alternatívái lehetnek
majd a terjesztésnek.

A terv menet közben jelentősen bővült: így néhány hónappal később – tucat-
nyi levél tanúsága szerint – már több Arndt-mű több nyelvre való lefordítását is
kezdményezték, majd elkezdték. Idő múltával a *projektum* fantasztikus méreteket
ölt: Európa országainak többsége, legalább hat nyelv kiváló ismerői, uralkodók,
tudósok, lelkészek, nyomdászok bekapcsolását nemcsak tervezik, hanem – elké-
pesztő arányú marketing- és propagandamunkával – meg is kezdik. A tervezett és
jórészt megkezdett munkálatok *végig vitele, befejezése* viszont óriási nehézségek-
be, akadályokba ütközött, ami tulajdonképpen magától értetődik, ha meggondol-
juk, hogy a vállalkozás gócpontjai – a már említett Pozsony és két magyarországi
udvar mellett – olyan német centrumok voltak Boroszlótól Majna-Frankfurtig,
amelyeket többször igencsak megviselt a nagy háború addig csaknem negyed-
századon át, s a közlekedés-postálkodás útvonalai éppen akkoriban is hadszín-
tereken át vezettek. Szinte magától értetődik, hogy a terveknek csak egy töredéke
valósulhatott meg.

A helyzet igen hamar világossá válik a munkában részt vevők számára is, de
ők nem lemondóan, vagy az elvégezhető minimumot racionálisan meghatározva
és megszervezve reagálnak. A vállalkozás fölemelő volta, meg az első részsikerek

– még a technikaiak is – lelkesítik őket; legtöbbjük amúgy is megszállott rajongó; lemondás vagy értelmes redukció helyett tehát az addiginál is kolosszálisabb terveket kovácsolnak. A nyughatatlan fődiszpécser, Permeier élenjár ebben, és az utolsó hónapokban sok zavart okoz szaporodó személyes összeütközéseivel, meg azzal, hogy a többé-kevésbé közös plánumokat megtetézi saját szakállára vállalt, már-már abnormálisan megalomániás ötleteivel, kezdeményezéseivel. Az így kialakuló káosz végül sokak fölháborodásához és kilépéséhez vezet, s az egész válalkozás zátonyra fut 1644 őszére, amikor a két fő kezdeményező, Beringer és Permeier is eltűnik a szemünk elől (egyikük halála ideje se ismert ma).

Mi a mérlege a projektum részleges megvalósulásának? Mai ismereteink alapján – időrendben sorolva – a következőkről lehet számot adni.

1. Több hiteles híradás szól arról, hogy készülöben van egy magyar és egy – szlovák olvasóknak szánt – cseh fordítás; de azt se tudjuk, hogy a *Wahres Christentum*-ról, s ha igen, annak teljes szövegéről-e; bizonyosnak vehető, hogy egyiket se nyomtatták ki, s a kéziratok se maradtak ránk, vagy kerültek eddig elő. (A magyar fordításról alább részletesen szólunk.)

2. Kevés példányban fönmaradt – egy Frankfurtban, „1642-ben és 1643-ban[!]” megjelent kis kötetben – az újabb Permeier-korrespondencia reprezentatív része: főleg uralkodóknak és egyetemi embereknek írt, s több esetben a félkész Arndt-Postilla-nyomtatvány próbaívei kíséretében megküldött, támogatást kérő, fordítást javasoló levelek. Az összeurópai propaganda és a túlméretezett tervkovácsolás főleg ebben a kiadványban érhető tetten; másfél esztendő eseményeit idézik föl mellékletként a szerkesztőhöz érkezett, s kronologikusan elrendezett politikai rőpiratok, főleg az angol dráma friss dokumentumai, újságlapjai.¹

3. Rengeteg vesződség árán elvégezték Arndt foliopostillája két vaskos kötetének szöveggondozását, korrektúrával s a latin szövegek, idézetek német fordításával; aktuális mellékletekkel és gazdag képanyaggal ellátva kinyomtatták Majna-Frankfurtban, Meriannál.² Az anyag krúdában, hordókba csomagolva ju-

¹ *Abdruck Vnterschiedlicher Sendschreiben vnd Exträct/ dardurch inbegriffnen der Augspurgischen Confession zugethanen Königreichen/ Chur- vnnnd Fürstenthumben/ sampt andern Ständen/ Stätten und deren Ministerien im Christnahmigen Europa... in specie die Mit-Propagierung seines zu Eingang dieses Seculi... in Teutschland erweckten hochwerthen Vorzeugens, Weyland dess Ehrwürdigen und Wohlgelehrten Herrn Johann Arndts... hinterlassner... geistreichen Pietet-Schriften... jedes Orts und Stand gebürhafft insinuiert und recommendiert worden. Auss Franckfurt am Mayn/ In den Jahren Christi/ 1642. vnd 1643. (A továbbiakban: *Abdruck*.) – Nem zárhatjuk ki, hogy az első, 1646-ban megjelent angol *Wahres Christentum*-átültetés a pozsonyi kör Permeier által továbbított intenciója nyomán készült el. Erre azért gondolhatunk, mert az egész levélkiadványban a külföldről érkezett egyetlen válaszlévlé Samuel Hartlib nyilatkozata arról, hogy ő nagyra becsüli a német kegyességi irodalmat, Johann Gerhardt is ismeri, és tenni fog azért, hogy a javasolt fordítás elkészüljön.*

² *Postilla. Das ist Außlegung der Sontags-Evangelien vnnnd Texten durchs gantze Jahr gepredigt vnnnd beschriben. Durch H. Johannem Arndten. Mit Kupfferstücken.* Franckfurt am Mayn, Bey Mattheo Merian, 1643. A bibliográfiák címvariánsokat is adnak, s furcsa módon ezek közt előfordul a második kötet egy évvel korábbi impresszuma. „Taktikai variációk” a címnegyedben s

tott le a Dunán – illegálisan – Pozsonyba; ott kötötték be a példányok többségét, s különös gondot okozott a terjesztés, a szétküldés, főleg katolikus országokba, hitüket jórészt titokban megőrző protestánsoknak, köztük a két Duna menti Ausztria olyan urainak, s főleg úrnőinek, akik kezdettől fautorai voltak a vállalkozásnak (ebben a kényes műveletben Bécsből Permeier öccse, Sigmund volt a pozsonyiak segítőtársa). – Csak ennyi az, ami elvégződött.

4. Rendelkezésünkre áll azonban három év és három hónap sikeres, illetve félbe maradt vagy kudarcba fulladt erőfeszítéseinek példátlanul részletes krónikája is: a ki nem nyomtatott levelezés, amely éppen az 1641–1644 közti időből különösen gazdagon – bizonyosan a grafomán és szorgos levelező Johann Permeier gyűjtésében, talán nagy részben általa is rendezve – maradt ránk; nem a gyűjtő szokása szerint, az ő átírásában, hanem autográf lapokon. Ez nehezíti az olvasást és földolgozást, viszont fokozza a megbízhatóságot; annak révén pedig, hogy egy-egy munkafázisról, nem egy konfliktusról több levélíró gyakran eltérő interpretációját kapjuk – igen hiteles képet nyerhetünk sok részletről.

Az eddig vázlatosan elmondottakból is világos, hogy olyan – sok mozzanat tekintetében kalandregénybe illő – „történetről” van szó, amelynek elfogadható értékelésére néhány dokumentum ismeretében aligha lehet vállalkozni. A tévedés kockázatát csak növeli, hogy a fő krónikás és a ránk maradt anyag többségének összeállítója hírhedt nagyotmondó. Az 1629–1638 közti évtizedből is sokat tudunk Johann Permeierről, s akkor nemcsak az utókort, hanem legszűkebb baráti körét – talán önmagát is – becsapta a maga titkos társasága, a *Societas regalis Jesu Christi* megalakításáról és működéséről szőtt meséivel. (Tulajdonképpen azok voltak e szövetség tagjai, akikkel a vezér tudatta, hogy van ilyen szövetség; azok akkor is, ha válaszukban bolondságnak minősítették a szervezkedést; s a legbájosabb, hogy a „szövetség” „hivatalos” dokumentumgyűjteményébe – *Acta Regni Christi* – az ilyen válaszlevelek is bekerültek...) ³

---

az előszavakban az illegálisan Alsó-Ausztriába küldött példányok esetében vannak, például elhagyják Beringernek az első kötet élére tett portréját és Permeier hozzá írt testvéri sorait, vagy a *Neue Vorwort*-ból a magyarországi és ausztriai pártfogó hölgyekhez szóló köszönetnyilvánítást (aminek neveket is föltüntető változatát már az előkészületek során leszavazták).

³ Ideje már jelezni, hogy honnan valók kéziratok forrásaink. 1. A legnagyobb Permeier-féle levelezés-, dokumentum- és szövegkorpusz provenienciájáról az 1644 utáni mintegy hat-hét évtizedből semmi biztosat nem tudunk; igen valószínű, hogy a következő generáció legjelentékenyebb spiritualista szerzőjéhez, Friedrich Brecklinghez (1629–1711) került Hollandiába, s ő juttatta el – könyvtára egy részével és sok becses kézirattal együtt – Halléba, ahol ma is őrzik (Archiv der Franckeschen Stiftungen, Ms B17a-b; a 17a jelzetet a korai, negyedréti, jórészt Permeier-másolta anyag kapta, 17b jelzi az autográf ívrét alakú gyűjteményt). – 2. Breckling óriási mennyiségű anyaggal látta el legkésőbb 1697–1698 körül Gottfried Arnoldot, aki azt beépítette – a fiatal Goethéig, de azután is sokakra – oly nagy hatást gyakorolt művébe: *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie*, Vierter Theil, Frankfurt am Mayn, 1700, 774, Nr. 130. Ennek végén „Az igazság tanúinak névsora” (ez föltétlenül végig Breckling munkája) Permeiernél említést tesz Permeier Florian Crusiusához, korábban Kepler segítőtársához, utoljára Danckában élt sociniánus filozófushoz írt „csodálatos leveleiről” [*wunderbahre a Briefe* előtt jelenthet persze különöst is!]. Mint-

Nagyon indokolt tehát az óvatosság. Tény azonban az is, hogy Permeier idő múltával sokat változott (már a harmincas évek vége felé se használta a korábbi „világ-vezérigazgató” címet), s késői leveleinek tényközléseit oktalanság volna figyelmen kívül hagyni, sőt komolyan kell venni, különösen, amikor módunk van összevetni azzal, ahogyan ugyanarról az ügyről az autográf levelezés darabjainak más-más írói tudósítanak, nyilatkoznak.

Szegedi munkaközösségünkben arra törekedtünk, hogy belátható időn belül készüljön el a nagy kézirat (autográf és másolt), meg a kisebb kiadott levelezésgyűjtemény teljes anyagának átírása és – jegyzetekkel – kritikai igényű sajtó alá rendezése. Hosszabb távon a legátfogóbb teljességet céloztuk azonban meg, nemcsak az 1641 nyarán indult Arndt-vállalkozás dokumentálását: a három kódex egész anyaga, s az 1629–1644 közt e körtől származó szétszórta szövegek és akták földolgozását. Ez a munka félig sincs még kész,⁴ a megjelent két prédikációs-kötet – egyenként ezer-ezer fólió! – szövegének összehasonlító elemzése is várat még magára. Csak Fabiny Tibor születésnapja indított arra, hogy az ő – meg barátai s emlékkönyvének olvasói – ítéletére bizzam azt, ami a „teljes történet”⁵ evangélikus szempontból mégiscsak legfontosabb fejezetének tényeiről egy közleménybe szorítható. Érdemlegesen, bár röviden, így is csak a két főszereplőről, majd az Arndt-kiadási kampány fő motívumairól próbálok kissé bővebben szólni, végül pedig a magyar fordításról s közvetlen előzményeiről.

A két főszereplőről

A Pozsonyból indult Arndt-vállalkozás két meghatározó egyénisége közül a megbízotttól és távoli utazások során az előkészületek, a szedés, a nyomdai munkák s az elő- és utópropaganda ügyintézőjéről, Johann Permeierről nem keveset tudunk,

---

hogy éppen ilyen levelek nem találhatók a két hallei kódex egyikében sem, ezért föltételezhető, hogy volt (vagy van) valahol egy másik, bizonyosan szintén Breckling birtokában őrzött levélcsomag is. – 3. Egy túlnyomó részben Permeier által összeállított, illetve másolt kódexet őriznek Weimarban: Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Ms. Q. 286. Erre Carlos Gilly hívta föl figyelmünket, mikrofilmhez is ő segített hozzá (azelőtt csak egy rövid Böhme-szöveg volt ismert ebből a konvolútumból); főleg egy sziléziai misztikus íróból, költőkből álló társaság dokumentumai érdekesek magyar szempontból is. Innen ifjabb Lazarus Henckelnek az 1640-es évek első felében írt vigasztaló leveleket elemző előadásom (s a szöveg jegyzetekkel, a szegedi Schaffer Andrea gondozásában) a felső-sziléziai irodalomtörténeti sorozatban jelent meg: *Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 281–292. Magyarul e kötetben.

⁴ A hallei Ms. B17a jelzetű anyag nagy részének és Beringer leveleinek betűhív átírását azonban már évekkal ezelőtt elkészítette Viskolcz Noémi, s munkáját az alábbiakban én is használom.

⁵ A három kódexből és a két nyomtatványból megismerhető jelenségeknél valamivel többre gondolunk: a Kárpát-medence – 1620 tájától fél évszázadon át megfigyelhető – bekapcsolódására az európai spiritualista másképpen gondolkodók közéleti-irodalmi tevékenységébe.

különösen ha figyelembe vesszük, hogy szerzőként szinte egyáltalán nem bukkan elő bibliográfiákban, mert munkái – főleg röpiratok és fordítások – általában anonim jelentek meg vagy álnéven. A kalandor Permeier régóta érdekes figurának számított: láttuk, hogy már Gottfried Arnold nevezetes munkájának függelékébe is fölvetették „az igazság tanúi” közé. Századunkban főleg Will-Erich Peuckert tette ismertté a rózsakeresztesekről 1928-ban kiadott könyvében (ennek második kiadásában külön fejezetet is szentel Permeier titkos társaságának).⁶ Sokkal értékesebbek és máig nélkülözhetetlenek Theodor Wotschke – pontatlan idézetekben szintén bővelkedő – közleményei.⁷ A lexikális és összefoglaló munkák sem mellőzik a nyughatatlan bécsi alakját. Újabban van Dülmen tett nagyvonalú kísérletet Permeier valláspolitikai koncepciójának rekonstruálására, a nagy háború kellos közepén már végképp elviselhetetlen vallási-egyházi állapotok radikális reformjának, a császár vezette összeurópai zsinat(!) utópiájának elemzésére; kár, hogy a dolgozatában jelzett nagyobb földolgozásra nem került sor, s hogy ebben az első megközelítésben a történet pozsonyi szála és az Arndt-akció teljesen háttérbe szorult.⁸ Már 1637–1638-ban fontos volt, s a bécsi–pozsonyi kör első számú aktív szövetségesének számított a sziléziai elvbarátok csoportja. Vezérük, Abraham von Franckenberg az Arndt-kiadás ügyében is lelkesen működött közre. Ezért igen értékes hozzájárulás témánkhoz is a sziléziai író levelezésének négy évvel ezelőtt megjelent korpusza.⁹ Nem véletlen, hogy a sziléziai művelődéstörténet szinte bár-

⁶ *Das Rosenkreutz*, kiad. R. Ch. ZIMMERMANN, Berlin, 1973, 198–206; igencsak mellőzi a minket érdeklő időszakot s a pozsonyi Arndt-vállalkozást, ahol pedig mégis szöbe kerülnek ezek az évek, ott félrevezető, mert Arndt és a radikálisok hatását teljesen összemossa; idézetei pontatlanok, s nem ritka a durva hiba sem, így fontos helyen idéz Beringer egy pozsonyi leveléből, de nevét Perrerr-nek írja (i. m., 278 és passim).

⁷ Theodor WOTSCHKE, *Wilhelm Schwartz. Ein Beitrag zur Geschichte des Vorpjetismus in Schlesien*, Zeitschrift für Geschichte Schlesiens, 1930, 89–126.; Uő, *Der polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*, Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, Heft 22 (1931), 1–66. Uő, *Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster. Ein Beitrag zur Geschichte des Separatismus*, Blätter für Pfälzische Kirchengeschichte, 4(1931), 97–107. és 129–144.; Uő, *Matthäus Merian*, Neue kirchliche Zeitschrift, 42(1931), 57–64. és 185–192.; Uő, *Zwei Schwärmer am Niederrhein*, Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte, 27(1933), 144–178. Uő, *Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus*, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich, 55(1934), 65–68. (Sajnos csak töredéke egy nagy dolgozatnak; a teljes szöveg 1940-ben még megvolt a folyóirat szerkesztőségének irattárában, ami azonban a háború végén leégett.); Uő, *Johann Permeier. Der Primarius der Christköniglichen Triumphgesellschaft*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 56(1937), 565–592.

⁸ Richard VAN DÜLMEN, *Prophetie und Politik. Johann Permeier und die „Societas regalis Jesu Christi” (1631–1643)*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 41(1978), 417–473.

⁹ Joachim TELLE, *Abraham von Franckenberg. Briefwechsel*, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1995. Több tucat kritikai igénnyel közreadott Permeierianat találunk itt.

mely eseményének, fontos személyiségének bemutatása során lépten-nyomon találkozunk Permeier névvel.¹⁰

Melchior Beringerről rendkívül keveset tudunk. A Permeier-levelezésben 1637/38 fordulóján úgy bukkan föl, mint volt udvari hadiszámvevő, Pozsonyban lakozó udvari tanácsos. Múltjáról csak annyi derül ki innen és más forrásokból, hogy távoli német földről került a monarchia központjába, s 1624-ben magyar nemességet nyert.¹¹ Nem lehetetlen, hogy magyarországi életével és itteni első éveivel kapcsolatban tesz említést később egykori török fogságáról.¹² 1630-ból van még viszonylag korai adatunk, amikor a bécsi egyetem anyakönyvében, az őszszel bejegyzettek első csoportjában, csupa komoly címetek, rangokat viselő udvari személyiség, így jogi, illetve teológiai doktorok között arany kezdőbetűvel ez áll: „Melchior Beringer sac. caes. maj. administrator officinae aulicae bellicae”.¹³ Az 1637-től fogva sorjázó sok leveléből és a neki írtakból arra lehet visszakövetkeztetni, hogy nem sokkal korábban konfliktusa támadt az udvarban egy magyar határbejárással kapcsolatban (az elhangzott vádakat sérelmezi). Ebből gondolhatnánk arra, hogy kegyvesztettként, de vagyonát megőrizve vonulhatott vissza Pozsonyba vagy közvetlen környékére, talán már korábban is ott volt birtokára. Elképzelhető azonban, hogy békével távozott tisztjéből, hiszen udvari tanácsosi címét továbbra is viseli, s távozását az a súlyos betegség is indokolhatta, amelyre mindvégig panaszodik. A korrespondenciában is 1644-ig van csak említés róla, s ebben az esztendőben Pozsonyban kelt végrendelete is.¹⁴

Melchior Beringer végleges Pozsonyba telepedése minden bizonnyal összefüggött vallási hovatartozásával, hiszen őt a bécsi udvar utolsó nem katolikus tiszt-

¹⁰ Így pl. Ernst FRITZE, *Die „Fundamentalschriften” des Wilhelm Schwartz (1596/97–1661), ein Dokument zu den allgemeinen Reformbestrebungen im 17. Jahrhundert*, Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte, (75)1996, 57–84.

¹¹ A Karl Friedrich von FRANK (*Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichische Erblande*, 1, Schloss Senftenegg 1967, 77.) által kivonatolt, a „birodalmi akták” közé letett, 1631. I. 27-én kelt dokumentum megerősíti az 1624. X. 30-án juttatott magyar nemességet, s Melchior predikátumát kiterjeszti fivéreire, Johannesre és a Memmingenben birodalmi hivatalt viselő Wernerre. Egyelőre semmi magyarázatot nem tudunk adni a magyar nemesi cím elnyerésének hátterére.

¹² „Wann Ich mich auß Türggischer gefengnus ledigen solte, Ich mir nicht 1000 fl. von allem einzuebringen getraute...” Halle B17b, f. 162v.

¹³ *Die Matrikel der Universität Wien*. Bd. IV. 1579–1659, hrsg. Franz GALL, Graz-Köln, 1961, 139. Az anyakönyv e kötete 1616 és 1655 közt még négy további Beringert (Peringert) sorol föl. Érdekes, hogy ezek többsége is távolról származott, de valószínűtlen a Melchior családjához tartozásuk, kivétel az 1644-ben immatrikulált Paulus Beringer, aki mint bécsi, esetleg Melchior B. le származottja lehetett (bár furcsa, hogy nála se találjuk a *von Königshofen* előnevet).

¹⁴ „Magyar Nemzeti Múzeum Törzslévéltára az Országos Levéltárban” ezzel a lelőhely-megjelöléssel egy, ma ott nem (s e törzssanyag korábbi helyén, az Országos Széchényi Könyvtárban se) található dokumentumból Iványi Béla kétkötetes, nagyalakú, illuminált atlaszra vonatkozó adatot idéz, amiből sejthető, hogy igen gazdag könyvtára volt. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. HERNER János és MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II. köt.), 283.

ségviselői közé számíthatjuk. Igen lényeges mozzanat az is, hogy a pozsonyi német lutheránus gyülekezet nagy föltűnést keltett megerősödésének ideje ez, amikor a templomépítés körül is ama híres/hírhedt döntés születik Bécsben (arról, hogy építhetik, de a katolikus istenházánál vagy „bármely közönséges háznál” nem lehet magasabb a tornya).¹⁵ S ezzel már eljutottunk oda, hogy Beringer az 1637-tel kezdődő hét-nyolc esztendőben a négy lelkipásztort foglalkoztató gyülekezet¹⁶ bőkezű és gondos fautorának mutatkozik elsősorban. Fontos viszont, hogy félreérthetetlen adatok vannak arra: volt valami igen határozott igénye a hivatalos lutheránus álláspontot meghaladó irodalom és filozófia megismerésére és megismertetésére. A Sziléziából Pozsonyba továbbított Böhme-kéziratok bizonyosan általa jutottak már 1638 nyarán a pozsonyi lelkészekhez, akik „hasznosan medítnak arról a bölcsességről, amelyhez ebből a friss forrásból jutottak”.¹⁷ – Van remény arra, hogy Beringerről az eddiginél többet tudjunk meg: származására, rokonaira az autográf levelekben van utalás; bécsi hivatalviseléséről levéltári adatokat remélhetünk; késői működéséről és az Arndt-vállalkozás finanszírozásának részleteiről bizonyosan többet lehet megtudni bányavárosi érdekeltségei föltárása nyomán.

Az Arndt-akció előzményeiről és motívumairól

Mind Beringer, mind Permeier foglalkozott könyvkiadással és irodalomterjesztéssel jóval 1641 májusa előtt is. Ennek során érdeklődésükben, a szerzők és munkák kiválasztásában nem figyelhető meg lényeges különbség, csak annyi, hogy Beringer szkeptikus volt a következetes chiliasztákkal szemben, váradalmaikat – különösen a pontos dátumokhoz kötötteket – nem tartotta hihetőnek. Arndtról ő kevés fönnmaradt korai levelében nem emlékezik meg, Permeier viszont szuperlatívuszokban nyilatkozik róla, de mint valami távoli szentről, s nem *Az igaz kereszténység könyvei szerzőjéről*. Arndt kegyességi munkáit nem találjuk a könyvküldemények listáin vagy a beszerzendők közt. Ennek azért sem lehetett oka a fontosabb Arndt-művek nagy terjedelme, mert legalább egy ízben fönn tartással

¹⁵ MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története, kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. ev. egyház múltjával*, Pozsony, 1896, 43.

¹⁶ Nem elhanyagolható jelenség, hogy a pozsonyi német papok többsége ekkoriban a birodalom távoli részeiből jött, nagy tapasztalattal. Beringer idején irodalmi munkásságával közülük is kiemelkedett Josua Wegelin, aki 1635-től 1640 őszén bekövetkezett haláláig volt pozsonyi első lelkész és esperes. (Augsburgi és württembergi működéséről is szólt a gimnázium tanárai nevében búcsúztató Jacobus ESLINGER: *Vita et mors ... Dn. M. Josuae Wegelini...* H. n., 1641.)

¹⁷ Egy 1638. szeptember 2-án kelt levélbe iktatva ez áll: „Von dem fürtrefflichen, hochgelehrten vnd Geistreichen Mann, Herrn Abrahamen von Franckenberg zu Ludwigsdorff in Schlesien (:sonsten vornehmes geschlechts:) hab Ich heut wider ein schönes Schreiben aus dem Frischen Brun des bewusten Schusters Weißheit empfangen, darin vngezweifelt das gesambte Ministerium zu Preßburg viel nutzliches zu meditiren haben würde”. Halle, Ms B17a III5g. Más idézetekkel együtt ld. VISKOLCZ Noémi, *Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években*, Magyar Könyvszemle, 114(1998), 140–145.

szól a halála után is oly sok vihart kavarázó íróról. Ez a megjegyzés sokatmondó, mert konkrétan utal arra, hogy Permeier kortársát, a Berlin közelében élő Joachim Betkét (1601–1663), illetve az ő frissen kiadott könyvét állítja szembe a nagy előd eszméivel. Úgy tűnik, hogy a radikálisabb, egy „általános reformáció” eljövételén spekuláló és munkálkodó kortársak a Betke-mű, a *Mensio christianismi* kritikáját és programját aktuálisabbnak tartották, mint a filozófiai megalapozottságú, korábbi kegyességi művek mondanivalóját.¹⁸

Az 1641. május 24-i, Pozsonyban kelt Beringer-levél éppen az ilyen előzmények fényében jelent fordulatot, s ahogyan Permeier Betkét Arndttal szemben, úgy Beringer Arndtot „amannál is élesebben” nyilvánítja a háborúban annyit szenvedett egyszerű nép egyedül aktuális és fontos szellemi táplálékának,¹⁹ sőt kifejezetten antidotumnak valami radikálisabbal szemben. Mintha a címzett izgága, maximalista Permeiernek szólna az utalás „ama mostani új vélekedésekről, amelyek hamarosan a gyermeket is kiönthetik a fürdővízzel együtt... mert életükben túlságosan nagy tökéletességre törekednek”.²⁰ Nehéz biztosan megállapítani, hogy milyen vélekedésekre, milyen irodalomra gondol itt Beringer. Az viszont nem lehet kétséges, hogy valami egyoldalúan és megfontolatlanul radikális nézetek hirdetőire. Hiszen a mondat elején úgy dicséri és ajánlja „a megboldogult Arndt urat, mint jó vérmérsékletű valakit, aki prédikációiban és más írásaiban közéletet mutat”. (Néhány hónappal később ezeket a szavakat visszhangozza Permeier, amikor „az arndti kegyességi írások épületes és gyümölcsöző tartalmáról és a nyugalomhoz és egységhez bennünket a legközelebbi úton elvezető kincsről” szól.) Utalhatunk itt Permeier Beringernek címzett „ajánlására”, emlékeztető levelére a *Postilla*-kiadás élén, ami különösen kiemeli a most idézett levél fordulatot jelentő, kezdeményező szerepét.²¹

A század első negyedében írt és megjelent kegyességi művek korrigálásának, újrakiadásának és a fordítási kampánynak igen határozott koncepciója volt, amiről a legmarkánsabban a kezdeményező és a munkát irányító, a finansziális föltételeket biztosító-megszervező Beringer interkonfesszionális programja tanúskodik.

¹⁸ Az átfogó és szenvedélyes bírálat mellett az egyetemes papság lutheri eszméjének következetes képviselője jellemzi a magyaroknak is javasolt Betke-művet, a *Mensiót*. Ezt és Betke többi műveit elemzi Margarethe BORNEMANN disszertációja *Der mystische Spiritualist, Joachim Betke und seine Theologie*, Berlin, 1959.

¹⁹ Az „... auch bey den gemeinen Volck sehr beliebt wird, sonderlich in disen Landen” félmondat azért is fontos, mert már itt ki van emelve térségünk s *ezeknek az országoknak* egy elképzelt olvasótáborra.

²⁰ „Nun wais der Herr Bruder, welch schönes temperament vnd Mittelweg Herr Johann Arnt seel. in allen seinen Postillen vnd Schrifften gehalten, vnd sich auch nicht gar auff der ieszigen neuen Meinung, welche also balden das Kind mit dem Badt außgießen vnd... in disem Leben gar ain *zue große Vollkommenheit* haben wollen, gelegt.” (1641. május 24.) Halle, B17a. III 7d.

²¹ A 2. jegyzetben idézett mű iij levelén: „... die meiste Anfangs-Vrsach gewesen seye/ da der Herr Bruder mich erstlich vnversehnerweise vom 24. May nechst verwichnen Jahrs/ auß Preßburg nach Wien durch Schreiben so beweglich ersucht.” Ez az *Erinnerungs-Schreiben* éppúgy mint a *Neue Vorred* Majna-Frankfurtban 1642. Mihály napján kelt.

Ezt igen hamar megfogalmazza, kálvinista viszonylatban az erdélyi fejedelem és az őt képviselő Bisterfeld jelentőségére, később a remélt katolikus támogatók és olvasók érzékenységre figyelmeztetve. Egy humoros levélrészletben a munkában részt vevők felekezeti hovatartozása és vallási nézetei közti egészen föltűnő különbségekre találunk nyomatékos utalást, ami öngúnytól sem mentes, de a vallási békesség és együttműködés komoly méltatásának is olvasható: „Egy fölső-magyarországi betegeskedő elkezd, egy gyöngye valetudinárius utazgat érte, sok gondot véve magára, egy weigeliánus vagy inkább ateista kinyomtatja, egy kálvinista is részt vesz a munkában, egy svájci zwingliánus a rézmetszésben.”²²

A magyar Arndt és előzményei

A készülő magyar Arndt-kiadásról főntebb egy biblikus-cseh tolmácsolás mellett esett szó, s valóban, a „slavonische” változatot együtt emlegeti a levelezés a magyarokkal. A szlovákoknak szánt munkára vonatkozó adatokat azonban már csak azért is külön kell majd megvizsgálni, mert a *Wahres Christentum* cseh nyelven már igen korán olvasható volt.²³ — Egyébként is a magyar fordítás az, aminek politikai, valláspolitikai és irodalmi előzményei egyaránt bemutatathatók közel fél évtizedre visszatekintve.

A politikaiak azzal függenek össze, hogy a Királyi Magyarország fővárosában élő képviselőjüktől a bécsiek, de hamarosan a sziléziai sőt a brandenburgi elvrokonok is információkat várnak a nevezetes, 1637-ben kezdődő magyar országgyűlés tárgyalásairól. Ehhez azért fűződtek különösen erős remények, mert az új császár és király, III. Ferdinánd itt szembesült először olyan protestáns követelésekkel, amelyeket a (magyar viszonylatban szintén először akcióegységre lépett) lutheránus és kálvinista rendek világosan és taktikusan fogalmaztak meg.

Természetes, hogy ilyen magyar – de az egész térség szempontjából fontos – ügyekről tőle, Beringertől olvashatunk először konkrétumokat a Permeier-levelezésben. Így 1638. február 16-án arról tudósít, hogy „a mi országgyűlésünk folytatódik. Félő, hogy őfensége húsvét előtt nem jön vissza, aminek az evangélikusok a számukra legfőbb ügyben, a vallási pontokban, kárát láthatják. ... A nagyszombatiak és mások templomai ügyében az előző országgyűlés döntéseinél” kedvezőbbet kell kiküzdeni, mert „ha a resolutio és az országgyűlési végzések nem változnak, akkor a jövőben egyetlen templom vagy auditorium se épülhetne teljesen külön engedély nélkül.” Az ilyen beszámolók hónapokon át ismétlődnek (a várakozások

²² „ain Oberunger bettriesiger [Beringer] gibts an, ain kranker schwacher valetudinarius [Permeier] raist und nimbt so große Mühe und Sorg über sich, ... ain Weigelianer oder vielmehr atheosi befürderts zum truhk...” (az utóbbi Merian). Beringer Permeiernek, Pozsony, 1643. január 30. B 17b, f. 159v.

²³ *Anatomia et laboratorum veri Christiani; To gest: Czwtery Knihy o prawém Křesťanstwji...* Prága, 1617. (Legvalószínűbb, hogy Beringerék a közel negyedszázzaddal korábban megjelent könyvet nem ismerték.)

és a csalódások pedig váltakoznak). Ez a korai levél is szól könyv- és röpiratküldeményekről, sőt egy olyan tervről is, hogy „a *Mensiót*,²⁴ ami most Götz²⁵ úr kezében van, aligha lehet itt kinyomtatni, mert a jezsuitáké itt a nyomdaüzem. Várni kell az országgyűlés szerencsés kimenetelére, akkor egy ide közeli helyen megnyílik egy nyomda[!], s akkor majd megtörténhet” a *Mensio* kinyomtatása.²⁶

Számunkra most az a fontos, hogy már ebben a korai levélben „a *mi* országgyűlésünk” tárgyalásairól, a politikai eseményekről való pozsonyi beszámoló milyen logikusan vált át a könyvkiadási tervek lehetőségeinek kitapogatására. Ettől már csak egy lépés annak fölismerése, amire szintén csak a pozsonyi események hatására figyelhet föl az azokban benne élő „magyar” nemes, Beringer, hogy a monarchia Lajtától keletre eső részében túlnyomóan nem német, németül jórészt nem is tudó nemzetek élnek.²⁷

Az 1630-as években az irodalomterjesztés ügye még elsősorban Permeiert érdekli, ezért talán nem véletlen, hogy az akkor ezt a társaságot legjobban érdeklo friss spiritualista irodalom (vagy inkább vallási publicisztika) főntebb már említett slágerével, a Betke-féle *Mensió*val kapcsolatban ő javasolja, hogy „az [a *Speculum fidei* című rövid röpirattal együtt] megérdemli [a német mellett] más nyelveken is az erősebb propagandát; le kell tehát fordítani, s a magyarok is legyenek anyanyelvüket illetően serények ebben.”²⁸

Valószínűleg igen hamar, az „Arndt felé fordulás” meghirdetése után merült föl újra a magyar nyelvre való átültetés gondolata. Pozsonyban 1642. március 13/23-i keltezésű levelében Beringer már arról tudósít: „remélem, Bisterfeld úr a

²⁴ Joachim Betke már említett *Mensio Christianismi* c. művéről van szó.

²⁵ Andreas Götz személyében már megint egy művelt pozsonyi tanárral és lelkipásztorral találko-zunk, aki szintén birodalmi német. MARKUSOVSKY, *i. m.*, 43, 44.

²⁶ Halle, Ms. B17a, III2k: „Vnser Landttag gehet zwar fort, fürcht aber Ihr Mayt. werden nicht viel vor Ostern zuruck kommen. Über der Evangelischen Beschwerb ob wol das Hauptwerck als punctum religionis bestettigt, haben doch darmit nicht durchaus wollen zufriden sein, das Ihre gravamina nicht dahin giengen, die Tiernawer vnd andere Kirchen aufzubawen zu permittiren, sondern weils in vorigen Landtagen permittirt sey, zu inquiriren, wer die Jenigen sein, so solches zu wider dem Landtschluß verhindert vnd solche gebürlich zubestraffen, vnd wann man dises in der Kay. resolution vnd Landtagspuncten nicht endert, so würde folgen, das ins künfftig kein ainich templum oder wie in der resolution gesetzt, auditorium (:welches wort sie auch widerfechten.) ohne absonderliche special permission dörffen auferbawt werden. ... Wegen der *Mension*, welche Herr Götz alhie noch bey Handen hat, das solche alhie möchte gedruckt werden, weil die Jesuiter die Druckerey haben, wirds der Zeit vergebens sein, biß nach dem Landtag vnd deßen glücklichen Außgange sich an einem nahe hiebey gelegnen Ort, etwan jaling ein Buchdruckerey eröffnen wird, alßdann mags wol geschehen.”

²⁷ Itt jegyezzük meg, hogy e nemzetek közül a magyar azért is kap kitüntetett szerepet, mert Erdélyre is figyelnek; az onnan jött híreknek nem akáarki, a professzorsága mellett diplomataként is fejedelmi főtanácsadó Johann Heinrich Bisterfeld a forrása, s szinte az erdélyi hírszolgálatra „szakosodott” közreműködők vannak.

²⁸ „*Mensio Christianismi* vnd *Speculum Fidei* meritirten wol auch in andere Sprachen zu mehrer *propagation* übersetzt zu werden, dabey die Hungarn mit ihrer Muttersprach auch nicht trág sein sollen.” 1638. szeptember 7.

magyar és szláv nyelvre fordítás ügyében az erdélyi fejedelemnél nem kevésbé fog működni.”²⁹

A magyar fordításról fontos tudnunk, hogy 1642 őszén a pozsonyiak már aggodnának amiatt, hogy a megjelenés nem vált-e ki majd retorziókat, s a Bayly-féle *Praxis pietatis* magyar kiadásának kedvező fogadtatására hivatkozva mernek csak reménykedni a sikerben.³⁰ (Egyéb homályos utalásokat erősít meg ez az adat arról, hogy a *Wahres Christentum*ról vagy hasonló tárgyú, viszonylag rövidebb Arndt-írásról lehetett szó.) Később arról tudósítanak a pozsonyi levelek, hogy hamarosan küldik a kéziratokat Frankfurtba, Merian nyomdájába; Beringer már éppen elkészült – a két magyarországi arisztokratának címzett – latin nyelvű ajánlásával (még habozik, hogy az erdélyi fejedelemnek és két fiának is elküldje-e).³¹ A fordítások nyomdai előkészületeiről ez az utolsó tudósítás; az *Abtruck* tartalmaz egyidejű, a magyar és a cseh Arndt-átültetésekkel, mint készülő művekkel dicsekedő sorokat, amelyek elég nagy túlzással e nyelvterületeket kelet és dél felé messzire terjedő, igen nagy térségnek jelzik, s utalnak „a magyar királyság rendjei és városai támogatására”.³² Az utóbbi jelzés azért is érdemes a figyelmünkre, mert másutt szó van a magyarországi segítség elapadásáról, amiből következik: ez lehetett a fő oka annak, hogy a fordítások kinyomtatására nem került sor. Az átültetések közül azonban valami elkészülhetett (s ha ez például a *Wahres Christentum* volt, akkor a magyar fél évszázaddal megelőzte a kéziratban maradt fordításrészleteket, s közel száz évvel a teljes magyar *Igaz kereszténység* megjelenését).

Szó van egy másik, kisebb terjedelmű Arndt-átültetés tervéről, szintén a protestáns Magyarország két legfontosabb nyelvére. Az ifjúság számára a Luther-féle kátét magyarázó Arndt-mű rézmetszetekkel ékes újrakiadását javasolják: „hiszen mi kezdetől azon voltunk, hogy ezek az igen hasznos, kegyességi könyvek mind[?] napvilágra jöjjenek, és pedig nemcsak a szerző által használt eredeti nyelv-

²⁹ „Ich hoff Herr Hanß Heinrich Bisterfeld werde wegen der translation in Hung. vnd Slavonische Sprach bei dem Fürsten in Siebenbürgen nicht wenig operiren.” Halle B17b, f. 151.

³⁰ „Wegen der hung. vnd Slavonischen translation hab Ich schon zimlich weg gebahnt vnd verhoffe, wann das werckh wird fertig sein, ... sintemal die praxis pietatis des Bayli albereit alhie in hung. Sprach fayl ist...”. Beringer Permeiernek, Pozsony, 1642. június 14. Halle, B17b, f. 155.

³¹ „Item etlichen Stetten in Oberhungern vnd Siebenbürgen wie auch etlichen Herrn ... in geheimb zueschicken, zweifle nicht, es werde, was ergäbiges erfolgen, sonderlich verhoffe Ich das Lateinische schreiben an Herrn Graf Nadasdy vnd Herrn Eliashasi (ob es wol nach meiner wenig Wissenschaft in der Lateinischen Sprach mit einfeltigen Stylo gemacht ist) werde die Translation in die hung. vnd sclauonische Sprach zue weg bringen. Ob Ichs dem Fürsten in Siebenbürgen vnd seinen beiden Herrn Söhnen auch zue schicken soll, stehe ich noch im Zweifel...” Beringer Permeiernek, Pozsony, 1643. február 20. Halle, B17b, f. 159.

³² „Vnsers theils sind wir nit weniger bemühet/ diese neue edition mit Hilff ettlicher hoher Ständ vnd Städt in Königreich Hungarn/ gleichfals in die Hungarisch vnd Slavonische Sprach, die sich sehr weit gegen die Mittags- vnd Morgenländer erstreckt/ translatiren zu lassen.” *Abtruck*, f. 34v.

ven, hanem a szükséges másokon is, részünkről elsősorban a magyar és a »sclavon« [biblikus cseh] nyelven, amelyek nagyon messzire terjednek».³³

Summa summarum: a Duna menti Arndt-recepció korai epizódja módosít a befogadás kronológiáján, s fontosak a régióink határain túlmutató következtetések; a pozsonyi Arndt-projekt megindításának indoklása a recepció, sőt az életmű máig hevesen vitatott megítélését is befolyásolhatja, például úgy, hogy a fő kérdésben valami „harmadik válasz” sejlik föl: Beringer érvelése nyomán a *Pietätsbücher* értékelhetők úgy, mint se nem ortodox (hiszen következetesen kritikus), se nem eretnek írások, de még csak elhajlásra hajlók se (hiszen a szellemük, a lényegük minden radikális túlzás antidótuma). Tehát: a Duna-medencén igencsak túlmutató és vallásfilozófiai, elméleti szempontból se érdektelen tanulságokat is hozhat a pozsonyi kezdeményezés meg a szerény részeredmény elemzése.

Az 1641–44-es évek Permeieréről nem lehet úgy szólni, hogy ne emlékeztessünk két olyan összefüggésre, amelyek itt még nem kerültek szóba. Az egyik az a föltűnő jelenség, hogy Permeier néha zavaróan zsúfolt megnyilatkozásai ezekben az években idézik meg a leggyakrabban és a legmarkánsabban a rózsakeresztes alapiratok hangütését és – konkrétan, aktuális fölszólításokként is! – szövegeit.³⁴ A másik: hogy ekkoriban (élete utolsó éveiben) kezdeményez személyes találkozást a rózsakeresztes iratok legtöbbjének szerzőjével, Johann Valentin Andreaevel; ő már rég túl van ekkor a kiáltványok lázító hangján, de Permeier is aktuálisan nem röpiratairól, hanem arról híres, hogy az Arndt-Postilla kinyomtatása körül munkálkodik fáradhatatlanul, s ezért Frankfurtban, majd Stuttgartban él. 1642-ben kezdeményezi először a találkozást, majd levelet ír, amire való igen kedves választ Van Dülmen bőven idézi.³⁵ Andreae szóba hozza: „egyet-mást megbeszélünk majd egy húsvéti frankfurti séta során.”³⁶ 1643 augusztusában került sor a találkozásra, és erről Andreae a híres Herzog Augustot másnap értesíti.³⁷

*

³³ „Dann solle... für die Jugend die Arndtische Außlegung deß Herrn Lutheri seeligen Catechismi nicht dahinden gelassen; vnnd wie die Postill / mit bequemen Kupffern gezieret werden... massen wir von Anfang dahin getracht/ daß diese zu Erbauung hochnutzliche Bücher samptlich wider ans Liecht gebracht; vnd nicht allein in ihrer hochteutschen Original-Sprach... sondern auch in den notwendighst andern/ vnserseits aber am ersten in der Hungarischen vnd Sclavonischen Sprach die sehr weit gehet...” *Abtruck*, f. 16.

³⁴ Ezt német előadásszövegemben bőségesen, példákkal is bemutattam *A rózsakeresztesek nyomában* c. írás utolsó fejezetében. (Ld. e kötetben is ilyen címen.)

³⁵ Richard VAN DÜLMEN, *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft: Johann Valentin Andreae (1586–1654)*, Teil I. Stuttgart–Bad Canstatt, 1978, 130–131, 239–240, és passim.

³⁶ „... Hoffnung gehabt, diese Ostermess einen Spazir-weg nach Frankf. zunennen”, de „a szerencsétlen háború miatt a kapukig se tudnának biztonsággal eljutni”. Halle B17b 173. -ról idézi VAN DÜLMEN *Die Utopie... i. m.*, 240.

³⁷ Komoly beszélgetésük során a kálvinistákkal és Dury-val való tárgyalások is szóba kerültek. Ezt már a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kéziratári anyagából idézi VAN DÜLMEN, *Die Utopie... i. m.*, 240.

A fõnti fejtegetés rövid változatát szûk körben meghallgatta Fabiny Tibor. Voltak fõnntartásai, különösen a magyar fordítások iránt, amelyekrõl az elõadó lelkesedésében azt szuggerálta, hogy azok valószínûleg elkészültek. Ebben a Festschriftbe szánt írásban az õ érveit is fõlhasználva igyekeztem óvatosan és pontosan fogalmazni. Az utóbbi évtizedben megjelent egy hollandiai kötetben wolfenbütteli elõadásom,³⁸ s újabb lexikoncikk Permeierrõl,³⁹ magyarul pedig fontos összefoglalás készült a tárgyról: Viskolcz Noémi könyvének V. fejezete.⁴⁰

A Viskolcz-könyv fõcímét nem tartom szerencsésnek, de csak azért nem, mert magyar olvasók számára ismeretlen a lutheránus reformáció lutheránus reformációinak az a sorozata, amely pedig folyamatosan jellemzõ a német gondolkodásra, irodalomra és vallási életre egy évszázadon át: sikertelen kísérletek a speneri *Pia desideria* megjelenéséig. A könyvnek az evangélikus egyház megújítására utaló alcíme világossá teszi, hogy itt errõl van szó. A legfontosabb újdonság pedig, hogy a szerzõ nemcsak a *Libri fanatici* címû fejezetben és a függelékben, hanem mindvégig sorolja azokat a könyveket, disputákat, röpiratokat, amelyek egy Alsted, egy Joachim Betke, egy Jacob Böhme esetében a korszak filozófiai irodalmának is a jávához tartoznak, s tucatjával a kiáltványnak szánt radikális írásokat. A lutheránus pietizmus elõtörténetének ezek szerves részei, jellemzõ, hogy a hivatalos egyház a 17. században és késõbb is az ilyen irodalmat rendkívül élesen elítélte.⁴¹ Német földön ez a filozófia és publicisztika mélyen áthatotta az irodalmat s a késõi német irodalmi tudatot is. (Protestáns egyháztörténészek reakciójára vár annak a megítélése, hogy mi a jelentõsége a spiritualista irodalom ilyen intenzív megjelenésének a magyar írástudók olvasmányai közt.)

(2009)

³⁸ *In den Fußstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*, hrsg. Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, 2002, 287–306. Magyarul ld. ebben a kötetben: *A rózsakeresztesek nyomában*.

³⁹ Martin FRIEDRICHTl: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4. kiad., Tübingen, 2003, 6. köt., 1116.

⁴⁰ *Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására*, Bp., 2006 (Res Libraria, I), 213–256., itt teljes kontextusban kapjuk az 1641–1643-as vállalkozás adat- és szövegtárát, általam nem is érintett részletekkel. A magyar és biblikus cseh fordításokról kissé eltér a véleményem.

⁴¹ Az itt megfogalmazott eszmék, koncepciók mai egyházi befogadását látom viszont abban, ahogy aktív egyháztörténész professzoroktól kap alapjában elfogadó értékelést az új pietizmus-kézikönyvben: az *Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung*, c. nagy fejezet. (Az *Antikriegs-Propheeten* és a spiritualisták, élükön Böhmével és követõivel kerülnek itt korszerûen szóba), *Geschichte des Pietismus*, 1. köt., (1993) kiadó és a jelzett fejezetek szerzõje Martin Brecht.

Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista irodalmi köre

Kérdések és hipotézisek

Sokak számára, akik a szomszédos országok történelmével foglalkoznak, már Felső-Szilézia önálló politikai és földrajzi egységként való elhelyezése is nehézségekbe ütközik. Ez az irodalmi és szellemi áramlatokra még nagyobb mértékben érvényes: ebből a szempontból a magyar, a szlovák és a cipszer kutatások sem tudnak mindig különbséget tenni Szilézián belül. Legfeljebb azok útvonalának állomásai esetében, akik külföldi tanulmányokra adták a fejüket, s így megfordultak olyan helységekből, amelyek már kereskedelmi kapcsolatainkban is fontos szerepet játszottak. – Az a spiritualizmus, amelynek melegágya Alsó-Szilézia olyan központjai voltak, mint Boroszló és Brieg, a déli, tehát a felső-sziléziai tájakon alig talált visszhangra. A spiritualista irodalom, az új kegyesség jegyében létrejövő fordítási és publikációs tervek első figyelemre méltó jelei délen akkor mutatkoztak, amikor egy jelentős család, amely mind Magyarország északi részein, mind Alsó-Ausztriában és Bécsben is nagy múlttal rendelkezik, birtokot vásárolt az Odera mellett, és le is telepedett ott.

A Felső-Magyarországról¹ származó Henckel² család története legkésőbb a 17. század elejétől századunkig fontos szerepet töltött be Felső-Szilézia gazdaság- és politikatörténetében, valamint vallási és kulturális életében. A *von Donnersmarck* (azaz Csütörtökhely a Szepességben) jelző a középkorig nyúlik vissza, ugyanúgy, ahogy a Thurzókkal való rokonság tudata is. Az idősebb Lazarus Henckel (1551–1624) ragyogó életútja azonban úgy kezdődött, mint *homo novus*, aki hihetetlen energiával, ügyességgel és egy gazdag bécsi házasság segítségével kiépítette pénzügyi és kereskedelmi birodalmát, amely behálózta az egész monarchiát, és túl is nőtt rajta. A császárváros és a feltörekvő monarchia történései hiányolják ennek a zseniális szervezőnek és családjának történetét.³ Már hosszabb ideje ismert, hogy

¹ Bethlehemsdorfból (Szepesség). Az újabb kutatások szerint eredetileg az Alsó-Rajna-vidékről jöttek a Szepességbe. Idézi Herbert PATZELT (*Der Pietismus im Teschener Schlesien 1709–1930*, Göttingen, 1969, 33–34.) Greta ORTMANN, *Das glückhafte Wirken der Henckel von Donnersmarck in der oberschlesischen Montanindustrie*, Schlesien, 11(1966), 1–7. tanulmányára hivatkozva.

² A családnevet gyakran találjuk Henkel alakban is, de az itt használt forma dominál.

³ Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy*, Oxford, 1978, 309.

Henckel az udvart újra és újra mesés összegekkel segítette ki az éppen fenyegető bajokból.⁴ Tudjuk, hogy a Kárpát-medence arisztokratáinak bonyolult pénzügyei hadi szállítmányokkal kapcsolatban is az ő bankján keresztül folytak. Talán az is több mint érdekesség, hogy a törökök elől menekülő magyar marhakereskedők példátlan meggazdagodása és befolyásnyerése is Henckel támogatásával történt.⁵ Ezzel természetesen összefüggésben van, hogy Magyarország szellemi élete is számíthatott támogatására. Többféleképpen segítette a legkülönbözőbb protestáns törekvéseket, tekintet nélkül felekezetre vagy nemzetiségre. Ez a szlovák evangélikus gyülekezetek szervezetét éppúgy érintette, ahogyan a kelet-magyarországi kálvinista családok értelmiségi törekvéseit és kapcsolatait.⁶ Kiemelkedő, hogy a Wittenbergbe küldött evangélikus és a Heidelbergbe vagy Strasbourgba induló református diákok éppúgy, mint anyaiskoláik, ezek a sok nehézséggel küzdő gimnáziumok is újra és újra Henckelhez fordultak; néha még könyvrendeléseiket is ő intézte.

1600 után, de már II. Rudolf, Mátyás és II. Ferdinánd viszonylag liberális évtizedei alatt Lazarus Henckel abbéli erőfeszítései, hogy a császár hű alattvalójaként jó protestáns maradjon, kezdtek igazi problémává válni. Ez végül a fehérhegyi csata után már igazi dilemma lett: mind a két Lazarus Henckel azon kevesek közé tartozott, akik sem száműzetésbe nem vonultak, sem nem katolizáltak. Ezt az időszakot már Felső-Sziléziában élik meg. Ettől kezdve, három évszázadon keresztül, az Odera menti ásványkincsek jelentik a Henckel család befolyásának alapját;⁷ a következő századokban a bányászat és kohászat megújítóinak sikere ugyanis ezek legjobb kihasználására épült. Az ipari forradalom idején a család még mindig ezt a hagyományt ápolja, amit az is jelez, hogy a 19. század végén néhány új kohót vagy gyárat a saját nevük után *Donnersmarck*nak neveztek el. Sok kutató az 1700 körül felekezetiileg végleg kettészakadt család főágának tartja azt, amely megfogyatkozott, de végig hű maradt a lutheránus egyházhoz.

Az ifjabb Lazarus Henckel (1573–1664)⁸ még a Szilézia történetéről szóló rövid összefoglalókban is olyan emberként bukkan föl, aki a harmincéves háborúban

⁴ A 16. század utolsó öt évében majd egymillió forintot kölcsönzött a bécsi kamarának: Johannes MÜLLER, *Die Verdienste Zacharias Geiskoflers und die Beschaffung der Geldmittel für die Türkenkriege Kaiser Rudolfs II*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 25(1900), 181, 277.; Jozef KALLBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 147, 151.

⁵ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 201–202.

⁶ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem...*, i. m., 12, 392, 398. – A magyar késő humanizmus „utazó reprezentánsa”, Szenci Molnár Albert gyakran hivatkozik Henckel segítségére: DÉZSI Lajos (kiad.), *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése*, Bp., 1898, 39, 204–205, 370.

⁷ Nyilvánvaló ti., hogy az öreg Henckel választhatott, amikor furcsa „áttelepülésére” sor került, s a szegény Felső-Szilézia leggazdagabb keleti sarkára esett a választása.

⁸ Minden összefoglaló műben születési évként 1573-at találunk. Ezzel szemben Henckel egyik levelében ezt írja: „Datum Neudek den 8 Martii A. d. 1641”: Nyolc nappal ezelőtt Lengyelországban egy orvoshoz (menet) föltartóztatott az itteni óbester, ... engem, a 65 évest, akivel ilyesmi soha nem történt”. Ich hab vor 8. dagen in Pohlen zu einem Medico [...] so hat mich der alhie

mindkét oldal csapatainak portyázásait majd hódításait szerencsésen túlélte, és a császár győzelmét követő erőteljes ellenreformáció alatt elég bátorsága volt ahhoz, hogy „totálisan megtagadja” az olyan intézkedéseket, amelyek jogait korlátozták, és meg tudta őrizni udvartartása vallását is,⁹ miután megelégedett néhány falujának katolizálásával. Itt tehát azzal a monarchiában ritka, de nem egyedülálló helyzettel van dolgunk, hogy egy művelt arisztokrata és környezete akkor is protestáns marad, amikor az egyház, mint olyan már az egész országban megszűnt. Már ebből a helyzetből is következik, hogy a Henckel családban, amely visszavonult a meghatározó gazdasági és társadalmi aktivitástól, valamint a monarchia központjától, a spiritualista áramlatok valamilyen befolyásának már 1635 előtt mutatkoznia kellett.

II. Lazarus Henckel és fia, Elias (1603–1667)¹⁰ azok, akik még bécsi születésűek, de „állandó címük szerint” már Felső-Sziléziához kötődnek. A *Freiherr* [báror] mellett a következő áll: *Regierender Erbherr der Land- Herrschaften Beuthen, Tarnowitz und Oderberg* [Beuthen, Tarnowitz és Oderberg tartományok és uradalmak kormányzója, örökös ura].

Ezen a ponton – részben újonnan föllelt dokumentumok alapján – szeretnénk röviden bemutatni a Tarnowitzban letelepedett apa és fia elkötelezettségét, szellemi irányultságát. Abraham von Franckenberg (1593–1652) ifjú Lazarus Henckelhez fűződő kapcsolata már korábban ismerhető volt két Halléban megőrzött kódexből:¹¹ elsősorban abból, hogy Ludwigsdorf bei Oels-i (Brieg közelében fekvő) birtokáról a Henckel családhoz utazott, ahol 1641-ben egy irodalmi szempontból gazdag nyarat töltött el. Már ekkor is szóba került a nagy háború közeledésének veszélye, és egy évvel később Franckenberg valóban barátja felső-sziléziai házába menekült a svédek betörése elől, ahol azonban hamarosan utolérte a svédek előnyomulása, ami mindkettőjüket érintette.¹² 1642 júliusának elején jött a hír: együtt vannak Magyarországon („sam seien sie in Ungarn”). Ez nyilván országunk legészakibb részét jelentette. A menekültek útjai azonban elváltak, Franckenberg hamarosan Danzigba utazott, Henckel Magyarországra, Nagyszombatba, amely a

---

ligende Obrist [...] in disem meinem 65 Jahr dergleichen mir nie geschehen, auffhalten lassen.” (Halle Ms. B17b, f. 148r.)

⁹ Colmar GRÜNHAGEN, *Geschichte Schlesiens*, Gotha, 1886, 214–215.

¹⁰ Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 8, Wien, 1856, 302.

¹¹ Bibliothek der Franckeschen Stiftungen (Handschriftensammlung). Az első, negyedréti kötet (Sign. B 17a) Johann Permeier másolatait tartalmazza, a főlíókötet (B 17b) autográf leveleket, köztük néhányat, amelyek az ifjabb Lazarus Henckeltől valók, illetve neki szólnak.

¹² Will-Erich PEUCKERT, *Das Rosenkreutz*. 2. neugefaßte Auflage. [Berlin, 1973], 273–285, 292. Bizonyosan tudható, hogy Franckenberg 1641 júniusában Tarnowitzban, szeptemberben Beuthenben és decemberben ismét Tarnowitzban tartózkodott. Wilhelm Schwarznak egy Johann Permeierhez írt leveléből (Boroszló, 1641. június 27.) egyértelmű, hogy szerencsés idejövetele (seine gute dahin kunfft) már június 20-án megtörtént. W. Schwarz írja egy levelében, hogy megérkezve Henckelben Franckenberg igazi atyát talált („einen rechten Vater”) (Halle Ms B 17b f. 189v).

jezsuiták központja és egyben gazdag református kereskedők székhelye volt; ide települt nővére, férjével, gyermekeivel.

Csak az elmúlt években lettek figyelmesek a kutatók – Carlos Gilly nyomán – egy Weimarban megőrzött kéziratkötetre.¹³ Témánk szempontjából az a fontos, hogy a tarnowitzi Henckel család spirituális érdeklődését időben fél évtizeddel korábbra kell tennünk, és hogy ez Franckenberg személyén kívül a boroszlói és bregi értelmiségiek nagyobb csoportjára is irányult.

A legegységesebb anyag, amely megvilágítja ezt az átalakulást, a tíz, Lazarusnak és fiának Elias Henckelnek címzett levél. Tudatos összeállításnak látszik: egy igazi levéltanológiaiáról van szó. Már a gyűjtemény Permeiertől való jellegzetesen extrém címe is erről tanúskodik: *Folgen Etlicher Gottseliger Leute sonderlich in der Lausnitz vnd Schlesien judicia von dieser Zeit Beschaffenheit, Item allerley geistreiche erinner- vermahn- vnd Tröstungen, so zur erbawung im wahren Christenthumb sehr nutz vnd tauglich sein*.¹⁴ Johann Theodor von Tschesch (1595–1649) posztumusz kiadott nyílt leveléből megközelítő biztonsággal megállapíthatjuk, milyen keletkezési körülményei voltak ennek a levélkötegnek. Itt egy Franckenberghez címzett levél utóiratában arra hívta fel a figyelmet, hogy Lazarus Henckelnek és fiának „levél útján” vallási segítséget kell nyújtani, „mert mindketten éhező lelkek”, *weil beide hungerigen Geistes seien*.¹⁵ És valóban, 1635. november közepétől 1638-ig áradtak a levelek öt feladótól. A folyamatosan másolt szövegeket az akkoriban Bécsben élő Johann Permeier (1597–1644?) kapta meg, nagy valószínűséggel magától Henckeltől, az apától.

Az első levelek alkalmi vigasztaló írásnak látszanak. A fiatalon elhunyt családtag, Elias felesége, Anna Maria Freiherrin von Puchheim halálával kapcsolatban igazi épületes vallási traktátusok jöttek létre mindenféle rangú laikustól: a birtokos, magas rangú tisztviselő és már költőként is számon tartott Johann Theodor von Tscheschttől (aki következetesen Hans Dietrichként írt alá) az egyszerű takács (Tuchmacher) Balthasar Nitschig, Franckenberggtől a chaliaszta Johann Dobricusig, aki „Philosophiae et Medicinae Doctor in Preßlau” és az ezermester, kalligráfus, hivatalnok Wilhelm Schwarzig. Ez azt jelentené, hogy egy Ausztriából Felső-Sziléziába települt család alsó-sziléziaiak egy csoportja spirituális, vallásfilozófiai gondolatainak, eszméik propagandájának célpontjává vált. A levélköteg utolsó darabjai – nyilván nem illegális terjesztésre szánt – kéziratok címeitől hemzsegnék, és legtöbbször a rövidebb művekből összeállított csomagok kísérőleveleinek tekinthetők. Félreismerhetetlen utalások is találhatók arra, hogy az ügy mellett egyébként is elköteleződött Henckel családtól – amely anyagilag job-

¹³ Herzogin Anna Amalia Bibliothek (korábban Zentralbibliothek der deutschen Klassik) Weimar, Ms Q 286/18.

¹⁴ Abraham von Franckenberg által a két Henckelnek írt levelek újabban Joachim Telle nagyszemű kritikái kiadásában hozzáférhetők, a kötet apparátusa számos, a levelezőkörre vonatkozó új adatra hívja fel a figyelmet: *Abraham von Franckenberg. Briefwechsel*. Bev. és kiad. Joachim TELLE, Stuttgart–Bad-Cannstatt, 1996.

¹⁵ 1635. november 10. A levél regesztáját ld. TELLE, *i. m.*, 76–77.

ban állt, mint a többi levélíró – legalábbis a visszakért művek már-már tömeges másolását várták el, de sokkal inkább reménykedtek azok kinyomtatásában. Saját műveket is küldtek ilyen elvárásokkal; még többen mások műveit, így Permeier, a berlini Lorenz Gammendorf vagy „egy Briegben tartózkodó teológus, Augustin Fuhrmann” legújabb írásait. A címeket sajnos csak ritkán adták meg.¹⁶

Az 1630-as évekből való és 1640 körüli javaslatok ezeknek a műveknek a nyomtatására fölvetik a kérdést: ez nem helyi nyomdákra tartozott volna? A javaslok természetesen gondolhattak egy magyar („cipszerföldi”) vagy messzebb lévő nyomdára is.

Az egész levélköteg megkoronázása Wilhelm Schwarz egy vallomásféle írása 1638 telének végéről, hogy már korábban, Felső-Sziléziában „a fölöttébb megvilágosult Johann Arndt könyveit sóváran olvastam és így már annak az előcsarnokában álltam, hogy 1628-ban a jó Isten a húsos fazekaktól a pusztába (a száműzetésbe) vezetett, ahol aztán a viselni való kereszt észrevehetően súlyosabb lett”, és ez juttatta végül az ó ember legyőzéséhez. Isten pedig végül azáltal segítette, hogy új hazájában a tauleri Postillák és kitűnő baráti körének „mindenféle értékes manuscriptumai, főképpen a megboldogult drága Böhme csodálatos írásai” a kezére jutottak („des hocheleuchten Herr Johan Arndtes Bücher begierig gelesen [...] so hat es doch nur im Vorhofe bestanden [...] nachgehends anno 1628 hat mich der liebe Gott von dem Fleischtöpfen in die Wüsten (Exilium) geführt, alda ist zwar das Kreutz umb eins merckliches schwerer worden” und dadurch konnte er *den alten Menschen* besiegen. Nicht zuletzt half ihm Gott dabei dadurch, daß ihm in seiner neuen Heimat die des Tauleri Postilla und durch seinen hervorragenden Freundeskreis „allerhand werte manuscripta [...] alle des teuren Mannes Jacob Böchmes seel. hochachtbare Schriften”). Ezen a ponton a szellemi önéletrajz a lelkes kolportőr konkrét és aktuális jelentésévé válik arról, hol bukkantak föl a Böhmetől származó kéziratok és a sajnos csak angolul és alsó-szász nyelven rendelkezésre álló nyomtatott művek, és hogy ők mindezekből csomagokat küldenek a Henckel családnak Felső-Sziléziába.¹⁷

Fontos megjegyezni, hogy ez a Wilhelm Schwarz 1628-ig Felső-Sziléziában, „az Olbersdorf bei Jägerndorf-i uradalomban” tevékenykedett. A második rekatolizációs hullám¹⁸ miatt szökött az északi tartomány, Alsó-Szilézia központjába, Boroszlóba, ahol három évtizeden keresztül, 1661-es haláláig adóhivatali könyvelő volt. Figyelemre méltó, hogy egy időszakos szolgálati helyről való elűzésről általában nem beszélünk olyan drámaian, mint a sivatagba való kiűzetésről. Ezekből a sorokból sejthető, hogy a környék, amelyet el kellett hagynia, a szülőföldje is volt.

¹⁶ Weimar Ms Q. 286/18 f. 17v, 19v (Permeier), 19v, 26v (Grammendorf), 28r (Fuhrmann művei címmel: *Vom Baum des sehenden vnd lebenden, és 3 Andachten des Innigen ChristTages* ismeretlennek számítanak.)

¹⁷ Weimar Ms Q 286/18 f. 26v–28r.

¹⁸ GRÜNHAGEN, *i. m.*, 198. szerint a jezsuiták neissei kollégiuma patrónusuktól az olbersdorfi nagy uradalmat kapta meg.

Ettől függetlenül jó okkal megállapíthatjuk, hogy ő – óriási könyvbeszerzési, kéziratmásoló munkája mellett bizonyosan az egész postaforgalom kulcsfigurája volt. Saját ügynököket is foglalkoztattak. Boroszló és Szilézia szellemi életét nemcsak Danziggal, Berlinnel és Amszterdammal kötötték össze, hanem – nyilvánvalóan Felső-Szilézián keresztül – a királyi Magyarországgal és közvetve Erdéllyel is. Erre bizonyíték, hogy Joachim Betke (1601–1663), a brandenburgi lelkipásztor és spiritualista teológus, termékeny és nagyhatású író 1661-ben messze élő barátjával a következőt osztja meg: „Schwartz halott, senki nincs, aki tovább folytassa a levelezést Eperjessel”.¹⁹

A hallei és weimari kódexekben található két tucat dokumentumból kiderül, hogy az ifjabb Lazarus Henckel találkozása a spirituális gondolatokkal csak 1635 tájára tehető, és e mögött az új alsó-sziléziai barátok befolyását láthatjuk. Mindemellett van egy mozzanat, amelynek ezt meg kellene cáfolnia. Szilézia egyik legfontosabb barokk-misztikus költője, Daniel Czepko von Reigersfeld (1605–1660) 1630-tól három éven keresztül felső-sziléziai birtokokon volt házitanító (a leg hosszabb ideig a katolikus Czigán családnál Dobrowslawitz bei Koselban), és itt „[wurde] Lazar Henckel v. D. im Sinne der Böhmen geprägt”. Henckelt a Böhme követők szellemében formálták. Ezt Siegfried Wollgast állítja; Werner Milchre hivatkozik, aki talán a legjobban ismeri Czepko életművét.²⁰ Ha ez valóban így van, akkor nemcsak ilyen gondolatok ismeretét, hanem az ezzel kapcsolatos elkötelezettséget is korábbra kell helyeznünk, és akkor az a sejtés is kézenfekvő, hogy ez a befolyás egy még korábbi időszakból és egy másik körből származik. Emlékeznünk kell ugyanis arra, hogy mindegyik itt tárgyalt dokumentum a gyűjteményben, és részben Johann Permeier másolatában maradt fenn. Nem tudjuk pontosan, mikor költözött Henckel Tarnowitzba, az azonban biztosnak látszik, hogy a 20-as évekig Bécsben élt apjával. Permeier bécsi volt, és 1617–1620 körül kezdte spirituális-irodalmi és szervezői tevékenységét az alsó-ausztriai protestánsokkal együtt. Ezzel tulajdonképpen csak arra akarunk utalni: nem zárható ki, hogy a rózsakeresztes propagandával összefüggésben mindkét Lazarra, apára és fiára is hatással lehettek azok az újszerű eszmék is, amelyek a Duna-völgyi protestáns osztrák arisztokratákat és polgárokat elérték; s néhányuk gyors reakciója a katasztrofális események fényében érthetővé válik. Mindebből témánk szempontjából az releváns, hogy az ifjú Lazarus Henckel letelepedése óta, valószínűleg a 20-as évek közepétől jelen volt a lutheránus meggyőződéssel még összeegyeztethető, misztikusan meghatározott vallásosság vagy a már rögtön a suszter-filozófus halála után kezdődő Böhme-kultusz.

¹⁹ Ma is hasznos: Theodor WOTSCHKE, *Wilhelm Schwartz. Ein Beitrag zur Geschichte des Vorpietismus in Schlesien*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 64(1930), 89–126.

²⁰ Siegfried WOLLGAST, *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550–1650*, Berlin, 1993, 830. Werner MILCH, *Daniel von Czepkos Stellung in der Mystik des XVII. Jahrhunderts*, Archiv für Kulturgeschichte, 20(1929), 274–275.

Mint az 1635 előtt föltételezhetőknél, úgy a Kárpát-medence irányában ápolit kapcsolatokkal összefüggésben is hipotézisekre kell hagyatkoznunk. A fiatal Lazarusnak bizonyosan voltak szoros ismeretségei, személyes céljai és birtokai Magyarországon, apjának hazájában is.²¹ Már említettük, hogy a svéd betörés idején nem kellett messze fekvő menekülési helyet keresnie, mint barátjának, az író Abraham von Franckenbergnek, aki Danzigban arra kényszerült, hogy a vendéglátó kereskedő kislányát tanítsa. Lazarus Henckel Nagyszombatba majd talán Pozsonyba ment a fiával.²²

Természetesen nincs ok annak feltételezésére, hogy a Henckel családnak a Boroszló-Brieg területen olyan erős szellemi áramlatok Kárpát-medence felé való közvetítésében jutott volna komoly szerep. Itt már hosszú ideje – egyszerűen topográfiai okból is – a Magyarországhoz legközelebb eső felső-sziléziai területekről volt szó. Úgy gondoljuk, Henckel személyében megtalálhatjuk azt a figurát, aki elég vagyonos volt, és ami fontosabb, elég intenzív kapcsolatokkal rendelkezett ahhoz, hogy az újonnan megismert eszmék közvetítésében a „Sziléziák” közt, s talán országunk irányába szerepet tulajdoníthassunk majd neki.

Ha ezeket a szövegeket – a weimari és hallei kéziratokat – egyszer alaposan végigelemezzük, valószínűleg arra az eredményre jutunk, hogy ebben a körben egy egyértelműen irenikus, a protestantizmus felekezeti határait figyelembe nem vevő vallásfilozófia uralkodott. Érdekes, hogy ez a filozófia a nem militáns, új katolikus gondolkodásmódra is nyitott volt. Erre jellemző, hogy Lazarus Henckel intenzíven levelezett a jezsuita Athanasius Kircherrel, a barokk egyetemes tudomány és modern természetfelfogás fő figurájával.²³ – Abban az esetben, ha a benső kegyességet tartjuk a legfontosabbnak a szellemi áramlatok között, amelynek fő autoritása Johann Arndt volt, akkor lehetetlen nem megjegyezni, hogy ez Felső-Sziléziában a szó szoros értelmében a pár évtizeddel később kifejlődő pietizmus közvetlen előzménye volt; a 18. század elején a prominens írók és szervezők élén a laikus oldalon éppen két másik Henckel áll majd.²⁴ Wilhelm Schwarz szellemi önéletrajzában Arndtot „előcsarnoknak” (Vorhof) nevezte, neki és legtöbb szellemi tár-

²¹ Melchior Beringer von Königshofen írja 1638-ban Permeiernek: „Említett testvér uram bizonyosan ... Lazar Henckelnek, az idősebbnek szeretném nyomorúságomat jelenteni és elnézést kérni, hogy eddig a nekem javasolt intézkedést a Magyar Kamaránál nem teljesítettem.” („Der Herr Bruder wolle ohnbeschwert Herrn Lazaro Henckel, dem Eltern diß mein Elend anzaigen vnd vmb Verzeichung bitten, das Ich bißher seine mir anbefolhene *negocia* bey der Hung. Camer nicht getrieben.” Ezek a sorok kétség kívül a mi Lazarunkra vonatkoznak.

²² Valószínűleg rövidesen továbbutaztak Alsó-Ausztriába, ahol még mindig nagy birtokaik voltak. A következő években mindkét Henckel sorsa homályos, míg Lazarus néhányszor álnéven Rómában, illetve Hall an der Innben, addig Elias 1649-ben Bécsben bukkan föl: TELLE, *i. m.*, 223.

²³ Kircherrel való kapcsolatáról ma lényegesen többet tudunk. Joachim Telle (*i. m.*, 203–285, *passim*) közzétett ugyanis több, Kirchnernek írt levelet az 1646–1651 közötti évekből.

²⁴ Kissé komplikált, hogy a két Henckel-leszármazott, akik protestánsok maradtak, hogyan tudta megvetni lábát Oderbergben. Bizonyos hogy Wenzel Ludwig (1680–1734) és Erdmann Heinrich (1681–1752) Thüringiában és Felső-Sziléziában is a franckei pietizmus terjedéséért igen sokat tettek.

sának – a késő középkori misztikusok és Böhme mellett – Betke, Grammendorf, Fuhrmann és hasonló spiritualisták olvasása hozta meg az igazi kinyilatkoztatást és lelki megújulást.

A lutheri ortodoxia által még éppen elfogadott szelíd vallásos irodalom és a többszörösen kiátkozott szélsőséges chiliaszta művek a Habsburg Sziléziában nem voltak összeegyeztethetetlenek, azonban nem voltak közöttük túl nagy különbségek sem, ugyanis itt hiányzott az egyház vagy az intézményesített (egyetemi) vallástudomány felügyelete. Fuhrmannon kívül mindannyian laikusok voltak, és legtöbbször valószínűleg még arra sem gondoltak, hogy amiben hittek, vagy amit propagáltak, felekezeti-dogmai szempontból helyes volt-e.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk: a fent leírt dokumentumok alapján semmiképpen sem állíthatjuk, hogy voltak olyan csoportok vagy akár csak egyes személyek, akik produktívan gazdagították a barokk misztikus lírát vagy éppen az egyházkritikai irodalmat. A szomszédos régiókkal ellentétben legfeljebb azt tekinthetjük bizonyítottnak, hogy itt a 17. század első felében volt egy, a spiritualista eszmék iránt elköteleződött kör. Mégpedig olyan értelemben, hogy a Böhmével kezdődő vallásfilozófiai írásokat, illetve a háborúellenes propagandát (még ha csak néhányan is) befogadták és terjesztették. Talán azt sem túlzás föltételezni, hogy az újranyomások Henckeleknek javasolt finanszírozását átültették a gyakorlatba. Ez alig pár évig tartott, és nagyon szűk körben maradt. Hiszen az igazán érdekes levelek pontosan azt mutatják, hogy az említett figurák érett korukban csak rövid ideig éltek az Odera felső folyásánál. Wilhelm Schwarz korán elköltözött, Czepko és Nitsch csak átmenetileg maradtak, Franckenberg tartózkodása Henckelnél a menekülése előtt csak epizódként fogható fel.²⁵

²⁵ Abban az esetben is, ha figyelembe vesszük, hogy egy enyhe, nem radikális irányzat, az ún. új kegyesség és irodalma hosszú időn keresztül és mélyrehatóan érvényesülhetett Felső-Sziléziában. Wilhelm Schwarz aligha az egyetlen, aki a megvilágosodott Johann Arndt úr könyveit sóváran olvasta „des hocheleuchten Herrn Johan Arndtes Bücher begierig gelesen” (Weimar Ms Q. 286/18, f. 26v).

Függelék

Az ifjú Lazarus Henckel körül kialakult irodalmi körből származó levelek adatai Schaffer Andrea közleménye²⁶ és a Telle által kiadott Franckenberg-levelezés kötet alapján.

I. *Levelek a Weimari kódexből, Ms. Q. 286/18.* A címzett mindig ifjú Lazarus és/vagy Elias Henckel (a kódexben való előfordulás sorrendjében).

1. A. von Franckenberg, Ludwigsdorf, 1635. 11. 11.

A benső emberi hangnak kell önmagunkkal való szabadságban és teljes szenvedélymentességgel (Gelassenheit) győzedelmeskedni. Szöveg: TELLE, *i. m.*, 77–81.

2. A. von Franckenberg, Ludwigsdorf, 1637. 11. 11.

Kísérőlevél Böhme *Weg zu Christo* c. munkájának példányához. Az igaz nyugalmat önmagunk megtagadásával kell elnyerni. Krisztus hamarosan bekövetkező újraeljövételében bízunk kell. Szöveg: TELLE, *i. m.*, 95–98.

3. J. Th. von Tschesch, Boroszló, 1635. 11. 21.

Arról, hogyan kell az élet igéjét avagy a fényt magunkhoz venni, az isteni tüzet magunkban éleszteni. Ajánlott olvasmány az Énekek éneke mellett Tauler és a [schenckfeldiánus] Daniel Sudermann.

4. Balthasar Nitsch, Tarnowitz, 1635. 12. 27.

További támogatást kér Henckeltől, mint patrónusától. Elmélkedés a mennyei Jeruzsálembe jutásról.

5. Johannes Dobricius, Boroszló, 1635. 2. 12.²⁷

Kísérőlevél D. *Zeiterinner* c. könyve elküldött példányához. Utalás Jeremiás siralmaira. Szöveg: SCHAFFER, *i. m.*, 295–297.

6. B. Nitsch, Koblin, 1637. 1. 12.

Híradással van Peter Schinuttáról, akivel egykor Rakówban tanultak, és akinek a koblini birtokán él most.

7. A. von Franckenberg, Boroszló, 1637. 7. 15.

Vallásos elmélkedések a „pártos szeretet” elvetéséről, ami katolikus részről és a szekták meg a konfessziók részéről egyaránt káros. Szöveg: TELLE, *i. m.*, 87–89.

8. J. Th. von Tschesch, Brieg, 1637. 11. 10.

Tschesch *Wie aus dem Fleisch in Geist zukommen* c. elküldött írásához kísérőlevél. Ide van csatolva annak a tizenhat műnek a jegyzéke, amelyeknek a másolását vagy kiadását kéri a levéltíró.

²⁶ Andrea SCHAFFER, *Briefe an und von Lazar Henckel d.J. bzw. an seinen Sohn Elias = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hrsg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 293–310.

²⁷ Dobricius levelének címzettje kérdéses.

9. Wilhelm Schwarz, Boroszló, 1638. 1. 13.
Kísérőlevél több traktátushoz. Vallomás arról, hogy Arndt és Tauler olvasása nyomán milyen megvilágosodáshoz jutott a levélíró. Könyvforgalmi adatok Amszterdamtól Danzigig: Böhme-írások és Daniel Dyke-től a *Nosce te ipsum*²⁸ valamint Fuhrmann-könyvek másolásáról. Szöveg: SCHAFFER, *i. m.*, 298–303.
  10. A. von Franckenberg, Ludwigsdorf, 1638. 1. 13.
Kísérőlevél F. híres *Mir nach* c. írásához, amelynek nyomtatása várható, ha a cenzúrán nem akad föl. Vallásos tanítások és észrevételek az *aureum seculum*-ról és más isteni ígéretekről. Szöveg: TELLE, *i. m.*, 102–105.
  11. W. Schwarz, Boroszló, 1638. 3. 12.
Kísérőlevél Franckenberg és [Zacharias] Friedenreich írásaihoz. Érdeklődnek a *három tudós ember* iránt, akiket Henckel régen vár. Szöveg: SCHAFFER, *i. m.*, 303–305.
- II. *Iffjú Lazarus Henckel levelei J. Permeiernek a hallei kéziratár Ms. B17b kódexéből*
1. Bécs, 1637. 9. 10.
Kísérőlevél Franckenberg és Böhme könyveit tartalmazó csomaghoz. Dobri-
cius leveleit is közvetíti H. és Boroszlóból[!] jött híreket a magyar országgyű-
lésről. Szöveg: SCHAFFER, *i. m.*, 306–307.
  2. Tarnowitz, 1640. 12. 31.
Kísérőlevél Böhme *Vierzig Fragen von der Seele* c. művéhez. Vélemények a
Zeiterinnerről és a szerző, Dobricius állítólagos Böhme iránti megvetéséről,
Hans Werner *Neues vaticiniumáról* és egy 1640-es, háborút jósló *Prognosti-*
chonról. Szöveg: SCHAFFER, *i. m.*, 308–309.
  3. Neudekh, 1641. 3. 8.
Kísérőlevél azokhoz a levelekhez, amelyeket Tobias Schneuber és Abraham
Pöemer küld H. fiainak. Részletes, a veszteségeket számokban is megbecsülő
híradás a [most bevonult svéd] katonák önkényeskedéseiről. *Des Werui judi-*
ciumát keresi a levélíró.²⁹ Szöveg: SCHAFFER, *i. m.*, 309–310.

(2000)

²⁸ Ezt a rendkívül népszerű angol könyvecskét 1636-ban németül, 1670-ben Kolozsváron magya-
rul is kiadták: Nánási L. István, *Szű titka*. RMK I. 1103.

²⁹ Hermann van dem Werwe írására gondol. SCHAFFER, *i. m.*, 310.

Akatolikus mecenatúra a dunai monarchia országaiban a donnersmarcki Henckelek példáján

A kibontakozó Habsburg-monarchia reprezentációjában és mindennapi életében egyaránt fontos mozzanat volt a mecenatúra. A bécsi udvar szűkebb köreire vonatkozóan a tényt számon tartja a legtöbb történeti összefoglalás. Egyesek az oszt-rák módi és gyakorlat specialitásának tartják, hogy a dinasztia tagjai összekapcsolták az ügyet azzal az apáról fiúra szálló szokással, hogy valamely tudomány és egy-két művészet művelésében maguk is kitűntek. Az már régen nemcsak a szaktörténészek megállapítása, hanem szépirodalmi és publicisztikai közhely is, hogy ez mennyire így volt II. Miksa és Rudolf udvarában. Újabban gyarapodnak a publikációk arról, hogy II. és III. Ferdinánd meg I. Lipót a műgyűjtés föllendítése mellett a versszerzésben és a muzsikálásban is milyen jártasak voltak, s a trónra nem került fivérek – különösen Lipót Vilmos – milyen szenvedéllyel és sikerrel áldozták életüket a császári kollekciók gyarapítására. Az megint közhely, hogy – olasz hatásra – hogyan lendült föl az operajátszás vagy az építészet, s hogy a tudományok majd minden ága, és a tudománynak tekintett okkult spekulációk hogyan élveztek változó, de kiemelt támogatást.

Már kevésbé rendelkezünk friss és *átfogó* képpel arról, hogyan követték az uralkodókat, családjukat s az udvart a művészetek és az irodalom művelésében, illetve finanszírozásában a jómódú hívek; legfőljebb egyes arisztokraták, főtisztviselők, egyházfők ilyen irányú ambíciója ismert. Különösen keveset tudunk a kivételes esetekről, s az ilyenek legszamosabb csoportjáról: a protestánsnak megmaradt – mondjuk tágabban: akatolikus – családokról, melyeknek vagyonuk s valamelyes befolyásuk továbbra is volt. Közismert, hogy az ilyen famíliák eleinte megtűrték voltak, az 1620-as évektől viszont annyira nemkívánatosnak számítottak Bécsben és az örökös tartományokban, hogy körükből tömegesen mondható volt a kivándorlás vagy az átköltözés a Monarchia peremvidékének számító és relatív szabadságot nyújtó helyekre, különösen Sziléziába és Magyarországra. Végül: maradtak, kisebb számban, olyan tehetős családok, csoportok, melyek sokáig választották az „ingázást”. Állandó lakóhelyük Alsó-Ausztriában maradt, de nagyobb ünnepekre átrándultak Pozsonyba vagy Sopronba, ott hallgattak prédikációt, vettek úrvacsorát, vagy akár magyarországi házat is vittek, az asszony ott hordta ki és szülte meg – s ott is keresztelték – a gyermekeket. (Az előbbire jó példa Catharina

Regina von Greiffenberg pozsonyi templomi víziója, ami költői pályát indított el és egy Deo-Glori-magánvallás hirdetését, utóbbira a – szintén versszerzésben is jeleskedő – Johann Wilhelm von Stubenberg esete.) A konfesszionális hovatartozás dilemmája – s ezzel szoros összefüggésben a lojalitása – határozza meg sokáig az ilyen családok történetét, sorsát.

További példák jelezhetik az átmenetileg vagy tartósan hazájukban maradó akatolikusok szűkülő világának sokszínűségét.¹

Protestáns Henckelek a hosszú 17. században

Ha érdemes a „hosszú 17. század” kifejezést használni a Habsburg-monarchia történetének valamely aspektusáról szólván, akkor a konfesszionalizmus mint fő tendencia érvényesülése, az ellenreformáció gyors előretörése s a keleti országokra csak fokozatosan, s egyenlőtlen ütemben végbemenő kiterjedése ilyen folyamat. Kezdetét éppen a 16. század utolsó, befejeződését a 18. első negyedére szokás tenni. Hasonlóképpen a Lőcséről elszármazott Lazarus Henckel hatalmas – eleinte Bécs központú – kereskedelmi és pénzügyi vállalkozásának fölívelésére is 1580 tájától kell fölfigyelni Európa-szerte, s protestánsnak megmaradt leszármazottak közül két tescheni pietista író és patrónus munkássága, a túlélésért vívott küzdelmük az 1720-as években kulminált.

Csak dióhéjban emlékeztetünk a másfél évszázados „teljes történet” első és utolsó szakaszára.

Az elsőnek az 1551-től 1624-ig élt alapító, idősebb Lazarus volt az irányító s egyben végrehajtó mestere is – bár említést érdemel asszonyának igen gazdag hozománya, valamint közreműködése a kertekre is kiterjedő nagyszabású építkezésben.² A gazdaságtörténet szemszögéből Henckelék gyors sikerének titka egyfelől az európai méretű pénzügyi-kereskedelmi pangás, amelybe vállalkozásaikkal be-

¹ Vö. Werner Wilhelm SCHNABEL, *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten. Zur Migration von Führungsschichten im 17. Jahrhundert*, München, 1992. (a kivándorlókra, de otthoni előéletükre is); Martin BIRCHER, *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundeskreis* Berlin, 1968 (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte germanischer Völker, N. F. 35.); Gustav REINGRABNER, *Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation*, Wien–Köln–Graz, 1981, 129–137. és Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit, III, Barock–Mystik*, Tübingen, 1988, 245–278. (Greiffenberge); legújabbban: *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17–18. Jahrhundert)*. Hg. Rudolf LEEB–Martin SCHEUTZ–Dietmar WEIKL, Wien–München, 2009. – e kötet fontos részeredményeit a jelen vázlat nem használhatta föl.

² Anna Ettinger ilyen szerepét csak jelzik azok az összefoglalások, amelyekre a továbbiakban is támaszkodunk: August von DOERR, *Beiträge zur Geschichte und Genealogie der Familie Henckel von Donnersmarck*, Jahrbuch der k.k. heraldischen Gesellschaft Adler zu Wien, N. F., 18(1908), 207–241; Josef KALLBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 142–156; Greta ORTMANN, *Das glückhafte Wirken der Henckel von Donnersmarck in der oberschlesischen Montanindustrie*, Schlesien, 11(1966), 1–7.

robbantak, másrészt a hozzájuk hasonlóan kivételesen florealó, a Monarchián kívüli, különösen augsburgi és ulmi bank- és kereskedőházakkal való tartós együttműködés volt. A magyar mezővárosok marhakereskedelme is haszonélvezője és sokszor adója volt a Henckeleknek.³ A páratlan eredményességhez szinte csak ráadás volt a tizenöt éves háborúban a császári fél finanszírozása.⁴ Erre épült az a nagy üzlet, amelyet a bécsi udvar kötött végül Henckellel: a milliós adósság kiváltására magas címek-funkciók s főleg az óriási Odera menti birtokok adományozásával kerül sor. A korszak tipikus tőzsérkarriereinek, a földbirtokszerzés felé fordulásnak logikus folytatása volt ez; de nem lehet nem gondolni arra is, hogy aki a birodalom fővárosából a Keleten legtávolabbi „határsarokba” telepszik – hatalmas ingó és ingatlan vagyon uraként –, az (írásba aligha foglalt) jogot szerez a maga, családja s alattvalói vallási hovatartozásának meghatározására, gyakorlatilag a lelkiismereti szabadságra.

A korai, bécsi építkezésekhez, a reprezentáció eszközeinek akkori halmozásához (a külön fehér- s vörösbort kilövellő szökőkutakhoz vagy a Schottentor előtt kialakított harangláb és családi sírbolt pompájához) képest az öreg Lázárnak inkább egyházi és iskolai alapítványokra volt gondja, s arra, hogy mindkét protestáns hitvallás ügyeinek biztos támaszpontja legyen. Az utóbbira konkrét magyar példát jelent Szenci Molnár naplójának több bejegyzése, s néhány hozzá írt levél.⁵ Irodalompártolását számos Henckelnek ajánlott értekezés mellett olyan nagyobb terjedelmű vallási tárgyú könyvek is bizonyítják, mint a híres Hieronymus Oertel *Vita Christi* című imakönyvének kétszeri kiadása (Nürnberg 1611, 1621).⁶ Leggazdagabban a magyarországi protestáns ifjak tanulmányairól való gondoskodása dokumentálható: a *peregrinatio academica* hathatós támogatására szülővárosában hozott létre – már a halála előtti évben – pénzügyi alapot.⁷

A konfesszionalizmus kori történet *utolsó* szakasza azt jelzi, hogy a Henckel-birtokokon élvezett hitbéli szabadság sokáig „kitartott”: a protestánsok teljes jogú létezését ott tűrte meg a legtovább a bécsi adminisztráció (és sokáig, kényszerűen, még a sziléziai jezsuita misszió is!), ahol ez – és néhány rokon szellemű – család volt az úr. Teschenről van szó, ahol 1709 és 1730 között csak végső soron kudarc-

³ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 201–202, 419. (Humanizmus és reformáció, 25.) A Pápaig terjedő érdekeltség bizonyossága: NÉMETH S. Katalin, *Utazások Magyarországon és Erdélyben* (Veit Marchthaler: *Ungarische Sachen*, 1588) ItK, 106(2002), 3–23.

⁴ Johannes MÜLLER, *Die Verdienste Zacharias Geiskoflers und die Beschaffung der Geldmittel für die Türkenkriege Kaiser Rudolfs II.*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 25(1900)181, 277.

⁵ Így Miskolczi Csulyak Istváné, ahol egy, katolikus földön elakadt, nagy könyvcsomag magyar címre jutásához az utolsó reménynek Henckel számít. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 39, 204–205, 370.

⁶ Ld. még a Régi Magyarországi Nyomtatványok 1088. tételében Georg Hochschild ajánlását.

⁷ Az 5000 forint letételének elismervénye: *Lőcsei stipendiánsok és literátusok*, I. kiad. KATONA Tünde–LATZKOVITS Miklós Szeged, 1990, 264–265. (Fontes rerum scholasticarum, II/1.) A kamatok haszonélvezőinek kintről küldött leveleiben a címzettek legtöbbször: „*Mecænates*”.

ba fulladt küzdelem folyt a katolikus berendezkedéssel szemben.⁸ Ott lutheránus elkötelezettségüknek és egyúttal a belső megújulási mozgalomhoz, a hallei pietizmushoz való vonzódásuknak kevesen adták tartósan olyan bizonyosságát, mint a komoly egyetemi tanulmányokat folytatott Wenzeslaus Ludwig (1680–1734) és Erdmann Heinrich Henckel von Donnersmarck. Előbbit költőként is ismerték, utóbbi 1681-től 1752-ig élt, s nemcsak igen népszerűvé lett, kegyes biográfia-sorozatának négy kötetével írta be nevét a pietizmus (és egy műfaj) históriájába,⁹ hanem sokoldalú irodalom-pártfogó tevékenységével, ami német nyelvterületen túl is érvényesült: 1722-ben a cseh, 1724-ben az állítólag tízezer példányban megjelent, orosz földön is terjesztett lengyel biblia finanszírozásában.¹⁰ Mindketten kezdeményezően is részt vettek olyan lelkészek és tanárok tanulmányainak támogatásában, akik a pietizmus eszméinek és gyakorlatának hatékony terjesztői lettek Sziléziában, de távolabb is. Kiemelkedett pártfogoltjaik közül az a Christoph Voigt, aki 1711 után Erdélyben, majd Bécsben, végül Selmezbányán számított út-törőnek a protestáns egyházi élet és a kultúra – középfokú iskolázás, könyvkiadás és -terjesztés – megújításában.¹¹

A bolygó mecénás, ifjabb Lazarus Henckel sorsfordulatai a század derekán

Elődeihez s utódaihoz képest viharosabb élet jutott a családalapító elsőszülött fiának, aki a tizenöt éves után a harmincéves háborút is végigélte, a békésebb esztendőkhöz viszont, állítólag könnyelmű ifjúnak, s később ügyetlen pénzembernek bizonyult.¹² – Az 1573–1664 között élt ifjú Lazarus igényes nevelést kapott. 1596. évi sienai beiratkozásáról nem tudjuk, hogy hosszabb tanulmányok is követték-e, vagy egy *kavallierstour* állomása volt az olasz város.¹³ Apja életében udvari szolgálatban volt, mint *Kriegszahlmeister*. Életrajzában sok a homályos esztendő, sőt van ilyen évtized is. Föltűnő, hogy sorsáról, alakjáról, tevékenységéről az irodalom- és

⁸ Herbert PATZELT, *Der Pietismus im Teschener Schlesien. 1709–1730*, Göttingen, 1969 (Kirche im Osten, Monographienreihe, 8.) különösen a III. és VIII. fejezet.

⁹ Erdmann Heinrich HENCKEL, *Die letzten Stunden einiger, der evangelischen Lehre zugethanen... Personen*, Halle, 1720–1733.

¹⁰ *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert = Geschichte des Pietismus*, 1, Hg. Martin BRECHT, Göttingen, 1993, 520–521. Brecht hangsúlyozza Henckelék kezdeményező szerepét, s hogy a bibliák is „durch Graf E. H. Henckel vorfinanziert” jelentek meg.

¹¹ PATZELT, *i. m.*, 48–54, 79–84; FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 72–86.

¹² Így ítélt – egy szerencsétlen prágai ügylet alapján, amelyből apja mentette ki – a gazdaságtörténész: KALLBRUNNER, *i. m.*, 155.

¹³ Claudia ZONTA, *Schlesien an italienischen Universitäten der frühen Neuzeit*, Stuttgart, 2000, 220. (Az 1620-as években fiai is látogatták ezt az univerzitást; Elias 1623 nyarán.)

tudománytörténet körébe tartozó források árulnak el többet. Alább az 1630-as és 1650-es évek közti időszakból kulturális orientációját is sejtethetővé tevő három epizódot mutatunk be.

Szilézia, Franckenberg, spiritualista irodalom

Viszonylag nyugodtabb élet jutott az ifjabb Lázárnak az 1630-as években és 1640 körül. Odera menti birtokukon szomszéd nemesek és lengyel földről idelátogató tanáreberek, művelt iparosok között igen határozott szellemi tájékozódáshoz jutott a suszter-filozófus Jakob Böhme első német követői, hagyatékának őrzői és folytatói révén. Abraham von Franckenberg (1593–1652), a társaság vezéralakja, a termékeny író és irodalomszervező barátságát is élvezte.¹⁴

Erről az időről sokat tudunk egy gazdag kéziratcsomóból, amely valóságos le-
vélantológiát őrzött meg az utókornak.¹⁵ A másoló, a bécsi Johann Permeier¹⁶ adta talán a szövegegyüttes címét, ami világossá teszi, hogy meditatív, vallási-filozófiai szövegekről van tulajdonképpen szó, melyek egy csoportja Lazarus és fia, Elias – a fiatalasszony korai halála fölött érzett – gyászában szolgál vigaszul: „*Folgen Etlicher Gottseliger Leute sonderlich in der Lausnitz vnd Schlesien judicia von dieser Zeit Beschaffenheit, Item allerley geistreiche erinner=, vermahn= vnd Tröstungen, so zur erbawung im wahren Christenthumb sehr nutz vnd täuglich sein.*”¹⁷

A költői hangú levelek 1635-től 1638-ig sorjáznak, és nem lehet vitás, hogy a szerzőket írói ambíció is vezette a kegyes meditációk megformálásában; némelyiket – vagy az egész gyűjteményt – kiadásra szánták. Johann Theodor von Tschesch (1595–1649), a sziléziai barokk költő szabályos katalógusban sorolta tizenhét, kiadásra érett művének címeit. A lista zárata félreérthetetlen javaslat arra, hogy

¹⁴ De talán nemcsak a vagyoni s a korkülönbség miatt tekinti úgy egy boroszlói levelezőpartner, hogy „[benne Henckelben] *Franckenberg igazi apára lelt (hat einen rechten Vater gefunden)*”. Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Halle (Handschriftensammlung). Egy főlőkötetben (B 17b) autográf levelek és följegyzések maradtak fenn.

¹⁵ Herzogin Anna Amalia Bibliothek (korábban Zentralbibliothek der deutschen Klassik) Weimar, Ms Q 286/18. Abraham von Franckenberg a két Henckelnek írt leveleit újabban kritikai kiadásban megjelentette Joachim TELLE. (*Abraham von Franckenberg. Briefwechsel, eingeleitet und hg. Joachim TELLE*, Stuttgart–Bad-Cannstatt, 1996.) Mások leveleit szintén a weimari anyagból közreadta SCHAFFER Andrea: *Briefe an und von Lazar Henckel d. J. bzw. an seinen Sohn Elias = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 293–310, itt 293–305. (Mindkét forrásból való levelek adatai és regesztái e kötetben az *Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista irodalmi köre* c. tanulmány függelékében.)

¹⁶ A Permeier körhöz ld. KESERŰ Bálint, *In den Fußstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*, hg. von der Bibliotheca Philosophica Hermetica [Carlos GILLY], Amsterdam, 2002, 287–306. Magyarul ld. A *rózsakeresztesek nyomában* c. tanulmányt ebben a kötetben; VISKOLCZ Noémi, *Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására.*, Bp., 2006. (Res libraria, 1.)

¹⁷ E cím s az első levél hasonmását adja Telle gyűjteménye függelékében: TELLE, i. m., 275.

Henckelék ne restelljék kiadatni az írásokat.¹⁸ Mások kegyes és hasznos műveinek kinyomtatására is hangzanak el javaslatok; szerzőként Permeier s a berlini Lorenz Grammendorf kerül szóba,¹⁹ majd „*eines zu Brieg sich haltenden Theologi Augustin Fuhrmann*”.²⁰ (A Kárpátokhoz támaszkodó északi szomszédunk könyvgyártás tekintetében sivatag volt; igen valószínű, hogy Tschesch és társai Henckeltől – anyagi támogatáson túl – közvetítést is reméltek, s ha igen, akkor bizonyosan a legközelebbi protestáns nyomdákhoz, a szepességekhez.) Van jele annak is, hogy nemcsak új, spiritualista barátai próbálták könyveik kiadására fölhasználni Henckelt, hanem fordítva: ő is befolyással volt fiatalabb barátaira. Daniel Czepko von Reigersfeldről, az 1605 és 1660 közt élt barokk költőről például azt tartják, hogy a döntő misztikus-spiritualista hatás Jacob Böhme szellemében – igen korán –, az 1630-as évek első felében éppen Henckel révén érte.²¹

Az 1641–1642-ben már hatvanas évei végén járó „ifjabb” Lazarus számára a sziléziai évek számíthattak élete legnyugodtabb időszakának,²² és ebből az időből ismerünk tőle a vallási-filozófiai forrongás irodalmának naprakész ismeretéről és támogatásáról árulkodó nyilatkozatokat.²³ A drámai véget a svédek betörése hozta: előbb Franckenberggel költöztek össze, majd elhagyták otthonukat.

Lazarusról csak azt tudjuk biztosan, hogy nővéréhez Nagyszombatba menekült,²⁴ és ismeretlen ideig ott tartózkodott. (A lényeg az, hogy az öreg családfő egykor, amikor fiát az Odera mellé, leányát családostul Magyarországra, a gazdag

¹⁸ Weimar Ms Q. 286/18. fol. 25r: „*was nun aus denselben etwa meinem Herrn gelieben wurde entweder abschreiben zu lassen oder in Druck zubefürdern, wolle Er ohnbeschwerd mir zu wissen thun*”.

¹⁹ Weimar Ms Q. 286/18 fol. 17v, 19v, 26v.

²⁰ Weimar Ms Q. 286/18. fol. 28r. – Fuhrmann merészen interkonfessionális fő művét később, Lorántffy Zsuzsannának ajánlva, azért adták ki latinul (valószínűleg a száműzött cseh testvérek körében), hogy magyar fordítás készüljön belőle. Ld. erről KESERŰ Bálint, *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn–Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns* = „*wer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich*”. *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, hg. von JÓNÁCSIK László–NAGY Márta, Piliscsaba–Bp., 2001, 271–280., magyarul ld. ebben a kötetben: Elérte vajon Magyarországot-Erdélyt a sziléziai spiritualizmus?

²¹ „*Hier wurde er durch Lazar Henckel v. D. im Sinne der Böhmisten geprägt*” – így vélekedik az irodalomtörténész: Werner MILCH, *Daniel von Czepkos Stellung in der Mystik des XVII. Jahrhunderts*, Archiv für Kulturgeschichte 20(1930), 274–275.

²² A föntiekről Fölső-Szilézia történeti körében tartottam előadást; kiadása: KESERŰ Bálint, *Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen* = *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld 2000. 281–292., magyarul ld. ebben a kötetben: Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista köre.

²³ Három ilyen tárgyú, 1637–1641 közt kelt autográf levelet a Franckesche Stiftungen levéltárából (Halle, Ms. B17b, 144r v) kiadott SCHAFFER, *i. m.*, 305–310. Föltűnő, hogy a bezáruló házi őrzetről s az egyre elviselhetetlenebb nyomorúságról tudósító sorok mellől se hiányzanak utalások Böhme-szövegek és aktuális könyvek, röpiratok beszerzésére, olvasására, másolására.

²⁴ 1642 novemberében tudósít erről Danckából az oda települt barát, TELLE, *i. m.*, 156–158.

mezővárosba telepítette.²⁵ Az 1620-as években Lazarus és testvére, Martha Stubeck komoly erőfeszítéssel taníttatták magyarra gyermekeiket. Igényes, sokoldalú nevelésüket egy erdélyi szászra, Valentin Franckra bízta; ő lett Strasbourgban peregrinus tanulmányaik irányítója is.²⁶)

Itália, Kircher, muzsika

Franckenbergtől, illetve a neki írt levelekből tudjuk meg a legtöbbet Lázár közel fél évtizedig tartó vándorútjáról: hosszabb ideig lakott Velencében, Nápolyban, Milánóban, majd Rómában.²⁷ Ekkoriban mindig csak *Baron von Sankt Georgenberg* néven emlegették, ami aligha jelenthet mást, mint elrejtőzést. Egyelőre csak két forrásból vannak töredékes ismereteink ezekről az évekről. Egyik a Franckenberg-levelezés, aminek ekkoriban fontos közvetítője volt; a másik egy mára igen nevezetessé lett nemzetközi korrespondencia, Athanasius Kircheré (1601/1602–1680).²⁸ Vele utolsó állomáshelyén – majdnem bizonyosan személyesen is – megismerkedett a bujdosó Henckel, és sűrűn váltottak levelet később. A jezsuiták „kutatóprofesszorát” és múzeumbirodalmuk alapítóját Európában mindenütt ismerték, különösen attól fogva, hogy sűrűn jelentek meg, és a korban példátlan gyorsasággal terjedtek – Hollandiában(!) nyomtatott – gazdagon illusztrált óriáskönyvei. Abszolút teljességre törekedve gyűjtött minden keze ügyébe került írásos és tárgyi emléket, melyek máig rendben megmaradtak. Újabbán hozzáférhető a levelezése is. Innen, az *Archivio della Pontifica Università Gregoriana* egyik kéziratkötegeből ismerjük Henckel 1654 augusztusában írt levelét. Legizgalmasabb részében Kircher zenetudományi főművét köszöni meg a levélíró; majd reklámál: az ahhoz szükséges szivardoboz méretű szerkezetre és számolóábráskáira is számítana: bár 79 (a lexikonok szerint 81) éves, megpróbál még elboldogulni a csodagépezettel („in meinem neun vnd siebenzigsten jhar[!] meines Alters noch dieses wunderwerks ansichtig werde”). Jelenti, hogy „a contrapunkt-komponálás új manírját” végül is megértette és föl tudta használni [minden bizonnyal vala-

²⁵ Évtizedekkel korábban nyúlnak vissza egyébként a magyar kapcsolatok, amelyek a Szepesség, a család eredet helye mellett a rézkereskedelem és más érdekeltségek folytán a bányavárosokba s – ahogy újabbán kiderült – Pápára és környékére is vezettek (NÉMETH S., *i. m.*, egy ottani házladásra már utalt DOERR, *i. m.*, 229.)

²⁶ Gustav GÜNDISCH, *Valentin Franck als Erzieher des Lazarus Henckel von Donnersmarck = Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln–Wien, 1987, 379–389. (Figyelemre méltó, hogy a külföldi egyetemre is hozat ki magyar bibliát és latin–magyar szótárt Franck a gyermekek számára: GÜNDISCH, *i. m.*, 386.)

²⁷ 1647. március 1-én kelt levélben olvasható ez a sorrend: TELLE, *i. m.*, 203.

²⁸ KISS FARKAS Gábor, *Difficiles nugae – Athanasius Kircher magyar kapcsolatai*, ItK 109(2005), 436–448. A szerző azóta Kircher nagyszombati kapcsolataihoz talált és készül publikálni fontos dokumentumokat.

mi komponáláshoz], el is küldi majd az eredményt, ajándéku²⁹. A zeneelmélet s a zeneszerzés iránti aktív érdeklődésnél – mostani vázlatunk szempontjából – fontosabb, hogy Henckel komoly elhatározást is tudat: olyan összeget kíván hamarosan Kirchnernek juttatni, hogy abból tervezett, nagy munkáit nyugodtan megalkothassa.³⁰

„Wolte Gott, ich hette das pare geltt, wolte uon treuem vnd gantzem hertzen Eur Paternitet mit einer solchen Summa helfen, das Sie desto ruiger, den Cædipum Ægyptiacum, den Mundum subterraneum, Artem combinatoriam vnd Taumaturgum mechanicum noch bey meinem leben außbrüeten konten, welches alles warlich vil müehe vnd grossen Vnkosten erfordern wirdt, darum ich mit allem willen gehrn darzu helfen wolte, wan mich nit die vncosten meiner ehist volziehenden hochzeit (...) verhindern vnd aufhalten thete.”

Az idézett levélrészlet még föltételeket említ (elő kell teremteni a pénzt; a kölzelgő esküvő³¹ kiadásai még hátráltathatják a tervet). A levélírónak azonban igen rövid idő alatt sikerült az elsőként említett, terjedelmes könyv, az *Cædipus Ægyptiacus* (legalábbis a harmadik kötet) támogatásáról intézkednie. Bizonyosság erre a *Syntagma XII. (De fragmentis variorum Obeliscorum)* ajánlása „Henckel Lázár grófnak (...) hálám jeléül, s hogy az utókor is megtudhassa, mily nagy volt a Te igyekezeted a tudományok (a republica literaria) előmozdítása terén, mekkora jóindulattal támogattad a tudományok művelőit”.³² A fönti levélben meghirdetett nagyszabású támogatási projektumból tehát volt, ami bizonyosan megvalósult. Az ajánlás sorai mintha korábbi mecénási „zelus” működésére is utalnának, ami folytatódhatott akár a *Mundus subterraneus* nyomdába kerüléséig (Henckel halála évéig).

Tirol, Ferdinand Karl, képzőművészet?

Az 1654-es levél Innsbruckban kelt. Tirolba településére Franckenberg 1648. április 29-én kelt levelében találunk utalást, ahol Szentgyörgy-hegy báróját úgy említi,

²⁹ „hab ich doch endlich die manier componendi contra punctum, etiam per multiplicationem Musarithmorum etwan weniges gefast, vnd also bey kommandes Salve Regina aufgesetzt, so ich Eur Paternitet als ein kleines tributum meiner schuldikeit [!] (...) habe überschiken wöllen.»

³⁰ APUG Nr. 557, fol. 443r–444v.

³¹ Eleonore de Suarezzel, Anna tiroli fejedelemsné főudvarmesternőjével azonosítja ezt a (második) feleséget DOERR, i. m., 238.

³² „Excellentissimo atque illustrissimo Comiti Lazaro Henckel, Baroni Montis Sancti Georgii. Hoc de fragmentis Obeliscorum (...), beneficiorum in me nullo non tempore collatorum memor, Tibi Excellentissime Comes, gratitudinis ergo dicandum statui; vt quantus fuerit Tuus in Republica literaria promouenda zelus, quanta in Literatorum conatibus fulciendis profusa benignitas, gratae posteritati constaret”. Athanasius KIRCHER, *Cædipus Ægyptiacus*, III, Roma, 1654, 378. (A III. kötet élén 1655. januári keltezéssel áll a III. Ferdinándnak szóló dedikáció, tehát az 1654. augusztus 16-i levél fogadkozása kapcsolatba hozható az 1654-es évvel jelölt, de csak a következő évben kijött könyvvel.)

mint aki „*Halae ad Innum ex nunc degit*”.³³ Nem biztos, hogy ez végleges Tirolba települést jelent, de tudható, hogy a ma *Hall in Tirol* nevet viselő helységről nem-sokára a közeli fővárosba költözött. Ott – az álnévhasználatot s a vándor életmódot föladván – hamar építhetett ki jó kapcsolatokat a fejedelmi udvarral, ahol előbb szerény, majd egyre magasabb álláshoz jutott.

Ez az időszak pontosan egybeesett a Medici- és Habsburg-család összeházasodásaiból születettek közül az egyik legproblematisabb figura, Ferdinand Karl főherceg (1628–1662) tiroli uralmával. Az országa finansziális ügyeit hanyagul kezelő fejedelmet régóta tartják a művészetek kiemelkedő pártfogójának, a művészettörténészek erre hivatkozva szeretik „Tirol napkirályának” nevezni. A híres Schloss Ambras termeiben a közelmúltban olyan kiállítást szerveztek e fejedelem időszakának festészetéről, szobrászatáról, színpadterveiről, zenei életének újjító szelleméről s nem utolsósorban ritkaságairól,³⁴ hogy a nagy levéltári anyagot is mozgósító fejezetek hozzásegíthetnek az 1651-ben már titkos tanácsosnak és kamarásnak kinevezett, birodalmi grófnak jelölt³⁵ Henckelünk tevékenységének megismeréséhez. Fazekas István és Toma Katalin megkezdték levéltári kutatómunkájukat,³⁶ a tiroli életszakasról sokat fogunk tudni. Addig maradjunk szerény hipotézisünknel: az irodalom, a tudomány, a muzsika iránt – legalább az 1630-as évek óta – támogatólag és aktívan is érdeklődő, jól tájékozott Henckelről nehéz elképzelni, hogy Ferdinand Karl, a tiroli napkirály udvarában távol tartotta volna magát a külföldi művészek odacsábításának, műalkotások megszerzésének, a sokoldalú mecénáskodásnak attól a lázától, ami ezekben az első békeévekben az innsbrucki fejedelem környezetét fűtötte.

Teljesen bizonytalan egyelőre, hogy Lazarus II. Henckelt az Innsbruckban éppen az olasz festészet java termésére összpontosító³⁷ művészetrájangás és műgyűjtés szenvedélye magával ragadta-e. Mindenesetre éppen ebben az időszakban, életének utolsó másfél évtizedében, apjához méltó karrier- és dinasztiaépítőnek bizonyult: sikerrel gyarapította címeit, rangjait s főleg birtokait. 90 évesen Tirolból a monarchia ellenkező végébe költözik, hogy Odera menti birtokegyüttesén személyesen intézkedjék három fia közt az öröklésről.

Az ifjabb Lazarus Henckel kultúrapártolását valószínűleg a ritka kivételek közé lehet majd sorolni; de nem kevesen voltak, akik a szigorúan intézményhez kötött hitvédelem korában – bizonyosan hívő emberként – egyházakon kívül maradó irodalommal és művészetekkel éltek. A konfesszionális hovatartozás dilemmája –

³³ TELLE, *i. m.*, 218.

³⁴ *Ferdinand Karl. Ein Sonnenkönig in Tirol. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien; Schloss Ambras, Innsbruck, 25. Juni - 1. November 2009*, hg. Sabine HAAG, Wien, 2009.

³⁵ A tényt a genealógiák számon tartják, ld. még DOERR, *i. m.*, 235–238.

³⁶ A Tirolisches Landesarchiv 1646–1663 közti anyagában.

³⁷ Ezt meggyőzően bizonyítja Gudrun Swoboda (*Ferdinand Karl...*, *i. m.*, 103–116.), s a képeket lapozgató mintha a bécsi Kunsthistorisches Museum olasz termeiben járna: az Ambras-kastélynak éppen az ilyen anyaga igen korán bekerült a fővárosba, a császári gyűjtemény része lett (a Ferdinand Karl-gyűjtemény rekonstrukciója csak nemrég készült el).

s azzal szoros összefüggésben a lojalitása – határozta meg ekkoriban az akatolikus családok sorsát, históriáját; s különösen Lázárunkét bujdosása éveiben, amikor nem találjuk nyomát protestáns elkötelezettségének.

Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk: a Henckel família története megíratlan,³⁸ s amit tudunk róluk, az mindegyre legendába fut,³⁹ vagy rejtélyek labirintusába vezet.⁴⁰ A 16–17. századi Lázárok és közvetlen leszármazottaik körül irodalom-, tudomány-, egyház-, zene- és talán majd művészettörténeti kutatások is segíthetnek a sűrű homályt eloszlatni, miközben koruk agyrémeit – a harmincéves háború pusztítását vagy a sziléziai erőszakos katolizálást – aligha szerény mecénási érdemeiknek köszönhetően éltek túl.

(2010)

³⁸ Ma is érvényes, hogy „*There is no proper history of the highly interesting clan of Henckels von Donnersmarck (i. e. Csütörtökhely...)*” Robert John Weston EVANS, *The making of the Habsburg monarchy*, Oxford, 1979, 300. (59. jegyzet)

³⁹ Szembetűnő ez az 1916-ig hosszú kort megélt Guido esetében, aki úgy emelte a család hírét-rangját – a gazdaság s a politika világában utoljára –, mintha ősapja éppen háromszáz évvel korábbi bravúrait másolta volna, egy sor műszaki újítás bevezetése közben Bismarckkal kötött barátságát évtizedeken át okosan ápolva (s mellesleg tetemesen gazdagítva a porosz botránykrónikát).

⁴⁰ Mint mindjárt a katolizált ág 17. századi kialakulása esetében, ahol olyan sokára jön meg az „érdem” elismerése, mintha nem ők választották volna az udvarnak tetsző utat, akiknek leszármazottai közül végül mintha a 21. századot megélt heiligenkreuzi apát és az író-filmrendező hozta volna csak meg a világhírt.

Elérte vajon Magyarországot-Erdélyt a sziléziai spiritualizmus?

Augustin Fuhrmann *Rettungjának* latin fordítása

A sziléziai spiritualizmus olyan gyűjtőfogalom, amelybe beletartoznak a német és a nemzetközi kutatás kedvencei, a barokk misztikus költők Quirinus Kuhlmannig és Angelus Silesiusig, továbbá Jakob Böhmének a filozófiatörténetben mindig is számon tartott követői Abraham von Franckenberggel az élen; de beletartozik a „hivatalos” egyházi célokat nem szolgáló gazdag vallási irodalom, a sok, dogmatikailag többé-kevésbé önálló elmélkedés, a vigasztaló és kegyességi írás, a meditáció. Annál is inkább, mert az említett költők és filozófusok közt sincs olyan, akiknek oeuvre-jéből hiányoznának az ilyen írások. A ma is aktuálisnak érzett, olvasott alkotókról a legtöbb kortárs természetesnek vette és a kutatás újabban szinte fölfedezi, hogy világi motívumokban gazdag költészetük és filozófiájuk a 17. századi vallási megújulás sokrétű irodalmának része.¹

Nagyon erős, de nem egyenletes a sziléziai spiritualizmus szülőregiójából való kisugárzása (régóta ismert a németalföldi és az angol reakció, arra újabban figyelhetünk föl, hogy a nyugati keresztény kultúrkörön túl is nem nagy késéssel olvasták, fordították, kiadták íróikat)². Vajon bizonyos-e, hogy a déli szomszédság, Magyarország és Erdély teljesen intakt maradt? A német vallási irodalom igen nagy számban van jelen a magyar fordítások és átdolgozások közt.³ Így föltűnő a sziléziai spiritualisták hiánya, s ezért különös figyelmet érdemel a mi tájainkon

¹ A reformációban csalódott protestáns nemzedékek mindenütt nagy megrázkódtatást éltek át a 16. század végétől a pietizmus kezdetéig, s ez jelentősen hozzájárult egy személyes áhítatot ébresztő és erősen kritikus-önkritikus vallási irodalom létrejöttéhez. A „Frömmigkeitskrise” terminushoz lásd Winfried ZELLER, *Theologie und Frömmigkeit, Gesammelte Aufsätze*, 1, Marburg, 1971, 85–95. és passim. Zeller és mások kutatásai alapján szolid összefoglalást olvashatunk a következő témákról: „Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland” és ehhez csatlakozva „Die schlesische Spiritualisten im Umkreis Böhmens” Martin Brecht tollából: Martin BRECHT, hg., *Geschichte des Pietismus*, 1, Göttingen, 1993, III–IV fejezetek.

² Az orosz reakcióról gazdag dokumentumanyagot mutat be Carlos GILLY, *500 Years Gnosis in Europe. Exhibition of Printed Books and Manuscripts from the Gnostic Tradition*, Moscow–Petersburg–Amsterdam, 1993. (Bibliotheca Philosophica Hermetica)

³ A wittenbergi ortodox fölfogású szerzők abszolút túlsúlyát alapította meg már THIENEMANN Tivadar, XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. ItK, 32(1922), 63–92; 33(1923), 22–33, 143–156. Megállapításait alig módosította az újabb kutatás.

minden közvetett adat. Az 1690-ben megjelent Daniel Ehregott Colberg⁴ által írott műben, a *Platonisch Hermetisches Christentum*ban mégis találtam ilyen: egy mellékmondatot, amely kétség nélkül a magyar nyelvterületre utal. Eszerint Augustin Fuhrmann „Anno 1658 bey Henrico Betkio eine Rettung der alten wahren Christlichen / Catholisch-Evangelischen Religion herausgegeben / welche 1660 ins latein versetzt und der Fürstlichen Siebenbürgischen Witwen dedicirt worden”⁵ Lássuk a kötet címeit.⁶ Az idézett sorok még fontosabbá váltak, amikor is a „Dedicirung” kapcsán egy igazán meglepő javaslatra bukkantam. Lássuk most e részlet szövegét: a latin fordítás indoklását, s az erdélyi vonatkozásokat.⁷

Allocutio dedicatoria ad Serenissimam ac Celsissimam Principem ac Dominam, Dominam Susannam Lorantfii, Serenissimi ac Celsissimi Principis Domini Georgii Rakoczii, Dei Gratia Transylvaniae Principis, Partium Regni Hungariae Domini, Siculorumque Comititis, Domini Relictam Viduam.

[...] Reperiuntur sane plurima a Viris singulari pietate, doctrina ac humilitate conspicuis delineata, ita vt praecipuarum Religionum sectatores suis quilibet illorum non destituantur: Ac inde saepius animum meum ea incessit cogitatio, quam & quomodo DEUS Misericors inter singulos Sectatores ejusmodi Pietatis Lumina accenderit, vt vel omnes ac singuli quisquiliis contentionum// ac altercationum relictis ad unam metam tenderent, DEO nimirum placere, ac proximo suo prodesse; quae duo Legis ac Euangelii sola, unica ac immota sunt fundamenta, super quae Vera Christiana Religio ad gloriam DEI unice adstruenda venit. Inter sic dictos Catholico-Romano Pontificios THOMAS DE KEMPIS de Imitatione Christi, inter Lutheranos JOHANNES ARNDIUS de Vero Christianismo, inter Caluinistas seu Reformatos AUGUSTINUS FUHRMANNUS de Antiqua Vera Christiana Catholi-

⁴ A greifswaldi teológia professzor (1659–1698) adataiban igen megbízható, terjedelmes munkát adott ki. Fő ellenségnek a keresztény tanításba platoni-pogány filozófiát keverő „gonosz vegyéseket” tartotta. Roppant elfogultságát jól jelzi a teljes cím: Daniel Ehregott COLBERG, *Das Platonisch-Hermetisches Christentum*, Frankfurt a. M., 1690.

⁵ „1658-ben Heinrich Betke a régi, igaz katolikus-evangélikus kereszténység védelmében egy írást bocsájtott ki, amelyet azután 1660-ban latinra fordítottak és az erdélyi özvegy fejedelemasszonynak ajánlottak”. COLBERG, *i. m.*, Theil I., 251.

⁶ Rediuius / CHRISTIANISMUS / Antiquae, Verae, Christianae, Catholico-Euan- / geilicae Religionis / Anno MDCLX. Az erdélyi fejedelemasszonyhoz írott ajánlás után a második címlapon a teljes cím is szerepel: Vindiciae / Antiquae, Verae, Christianae, Ca / tholico-Euangelicae / RELIGIONIS / Aduersus nonnulla impedimenta / Qae sub bellis-Religionis Specie / Satanas tacite disseminauit / Secundum Dei Verbum Spi- / ritumque conceptae / per / AUGUSTINUM / FUHRMANUM / Pastorem Tscheplowitzensem & Principalis Arcis-Tem- / pli Brigensis Diaconum / Ex Germanico Latinae. A latin szöveg is elérhető, a herborni, greifswaldi és hallei egyetemi könyvtárak mellett az Országos Széchényi Könyvtárban is van példány: Jelzete: „Polem. 3779.”

⁷ Az ajánlás teljes szövegével bővebben másutt szeretnék foglalkozni, és ott a névtelen fordító azonosítására is kísérletet teszek.

co-Euangelica Religione, (ut hos tantum e plurimis recenseam) aureos Tractatus, conscribere; quorum priores duo vario Linguarum idiomate prostant, hic// vero posterior in sola Germanica Lingua prodiit: Qui cum ad manus meas singulari recommendatione peruenisset, nec alio idiomate quam Germanico lucem aspexisse intellexissem, partim jucundo instinctu, partim voto Amici singularis, Viri Generosi ac Nobilissimi Aulae Serenissimi Transylvaniae Principis singulariter Familiaris, eam in me suscepi Prouinciam, vt eundem Latina Lingua, & quidem studio simplicissimi styli, etiam pro rudioribus hac in parte capacis, in publicum donarem. Postquam vero perspectum habeam, Serenissima Princeps, nunquam non cordi ac curae Celsitudini Vestrae fuisse, vt verum Cultum Diuinum, ac huius se-// minaria in fundandis Scholis sollicitè propagaret, Ejusque, sollicitudinis auritus ac oculatus sim testis, statim in ipsa suscepta provincia mecum cogitaueram ac constitueram, Tanti Viri partum hocce Latino colore pia intentione ac submissa Devotione *Nomini CELSITUDINIS VESTRAE* Serenissimo inscribere, vt *Vestrae Serenitatis* radiis ii, qui malitia sua propria caecutientes, vel salutare hoc scriptum, vel exiguum opellam meam improbare auderent, aut ad melius pieque sentiendum illustrarentur aut in maligna cordis ipsorum duritie penitus confunderentur. Nullus dubito, quin scriptum, aliique Viris Theologis aliisque Viris Eximiis, seu a Consiliis, seu ab Aulae Cu-// ris, ad latus CELSITUDINIS VESTRAE existentibus jucunde arrideat, ac illos Fautores reperiatur, quorum pia persuasio CELSITUDINEM VESTRAM eo commoueat, vt *Nationi Hungaricae* sua lingua translatum ac typis demandatum prodesse idem scriptum possit [...]

A névtelen abból indul ki az *allocutio dedicatoria* minket most érdeklő részében, hogy „a vitát és a versengést félretéve azt kell inkább meggondolni, az irgalmas Isten miképpen gyűjtotta fel a különböző egyházak tagjaiban a kegyesség lángját”. Időben elég messze visszatekintve megállapítja, hogy ilyen szellemű írók többen is voltak; hármat emel ki (talán véletlenül időrendben):

A legkitűnőbb traktátusokat a következők írták: a pápista római katolikusok közül Thomas von KEMPEN Krisztus követéséről, a lutheránusok közül Johann ARNDT az Igaz Kereszténységről, a kálvinisták avagy reformátusok közül Augustin FUHRMANN a régi igaz keresztény-evangélikus vallásról. Az első kettő megjelent már különféle fordításokban, az utóbbi most csak német nyelven olvasható.

Ezután adja elő a fordító a vállalkozás, a latin kiadás történetét:

Amikor megtudtam, hogy ez utóbbi csak német nyelven olvasható, azt határoztam, részint kitűnő barátomnak, az erdélyi fejedelem kitüntetett familiárisának tanácsára, hogy ezt a traktátust latin nyelven megjelentetem. És mivel jól tudtam, hogy a Fejedelmi Méltóság iskolák alapításával a helyes istentiszteletet és annak terjesztését szolgálta, s hogy ennek szem- és fül-

tanúja lettem (auritus ac oculatus sim testis), elhatároztam e kitűnő ember művét jámbor szándékkal latinra fordítani és Fejedelmi Nagyságodnak ajánlani. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a mű a teológusoknak és más kiváló embereknek – mint például tanácsosoknak és udvari tisztviselőknek – tetszeni fog, és Nagyméltóságod is meggyőződik arról, hogy a magyar nép hasznára történék, ha ez az írás az ő anyanyelvükön nyomtatásban is megjelenne.

A szerző és műve

Augustin Fuhrmann 1591-ben született a briegi hercegségben, Ohlau helységben. Teológiát tanult, majd legkésőbb 1616-tól haláláig, 1624-ig, különféle briegi gyülekezetek lelkésze volt. Életútja a sziléziai spiritualista szerzők, kiváltképpen a briegiek között kivételnek számított – a többség a világi rendhez tartozott. Ma öt írása ismert,⁸ mind posztumusz jelent meg, többnyire Németalföldön.⁹ Keltezésük nagyon problematikus.¹⁰

A fordító a rendkívül igényes fejedelemasszonyt arról győzi meg, és ez valóban a meghatározó, hogy Fuhrmann a reformátusnak olyan szerző, mint Kempis Tamás a katolikusoknak és Johann Arndt a lutheránusnak.

Az ajánlásnak ez a fordulata megkívánja, hogy a szerző és a mű felekezetiiségét kíséreljük meg megállapítani. A szerzőt illetően igen nehéz a válasz: a nehézség fő oka, hogy a briegi és liegnitzi hercegségben, ahol ő élt és működött, az 1610-es évektől a – Brandenburghoz hasonlóan – kálvinistává lett uralkodócsalád határozta meg a felekezeti viszonyokat. Csakhogy az itteni hercegek a brandenburgiaknál is inkább számoltak azzal, hogy az alattvalóik közt abszolút lutheránus többség volt. A konfesszionalizmus korának kellős közepén elég szokatlan viszonyokra kitűnő példa éppen Augustin Fuhrmann pályája. Magában az udvarban kálvinista módon szolgáltatták ki a szentségeket, a genfi zsoltárok domináltak, bár meghagyták a lutheránus népénekeket is. Nincs mit csodálkozni azon, hogy egy kitűnő összefoglalás úgy rekonstruálja a helyzetet, hogy Fuhrmann egyszerre volt lutheránus lelkipásztor Tscheplowitz gyülekezetében és református a briegi

⁸ Elveszettnek tekinthető műve *Vom Baum des sehenden vnd lebenden bzw. 3 Andachten des Innigen ChristTages*. Ez egy Johann Theodor Tschesch-levélből következtethető ki, amelyet ifjabb Lazarus Henckelnek írt, Brieg, 1637. november 10. Idézi KESERŰ Bálint, *Ein obereschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngerem. Fragen und Hypothesen = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 281–292, itt 286. oldal, 17. lábjegyzet. Magyarul ebben a kötetben lásd az *Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista irodalmi köre* című tanulmányt.

⁹ JOHN BRUCKNER, *A bibliographical catalogue of seventeenth-century German books published in Holland*, The Hague–Paris, 1971 (Publica Germanica, 13).

¹⁰ Két írás kivételével (*Siebenfacher Seelen-Kampff* és *Brust-Bild der Liebe Jesus*), ezek „anno 1629” keletkeztek.

udvarban.¹¹ Zeller szerint a kálvinista Schlosskirche második prédikatori állása lutheránusnak volt fönntartva.¹² Nem független Fuhrmann személyétől a *Briegische Bedencken* című irat körül a közelmúltig gyűrűző vita. Fölöttébb paradox, hogy a hercegség valláspolitikája és hitélete megújításának alapirata körül olyan sziléziai lutheránusok bábáskodtak, mint Abraham von Franckenberg, s rajta kívül, mások közt Fuhrmann szerzősége is gyanúba jött.¹³

Az irodalmi munkásság megítélése valamivel egyszerűbb, mint az életpályáé – legalábbis a felekezeti hovatartozás szempontjából. A korai években Fuhrmann gyakran hivatkozik Lutherre. Minden könyve *lényegében* a lutheránus világlátást tükrözi, és semmi sem található bennük, ami más felekezet tanításainak a beszűremkedését jelezné. Korai írásai (amelyek lendületesebbek és színesebbek, mint a *Rettung*)¹⁴ merítenek a késő középkor német misztikusaiból, Taulerből, sőt, Eckhart Mesterből, de mégsem gyakrabban, mint ekkoriban már az ortodox-lutheránus kegyességi iratok szerzői is. Az utóbbiak által igazán veszélyesnek tartott, de a lutheránus egyházon belül kialakult áramlatok közül egynek a követésében marasztalta el őt a fönnt idézett Colberg („ez igen vonzódik Weigelhez”). Ennek az inkvizitornak a vádját viszont már a kortársak is cáfolták.¹⁵ Jacob Böhme követőjének se mondhatjuk: nem állt se kultuszának szolgálatába, se az utánzók táborába, mint annyian akkoriban. Ez a negatívum Johann Theodor Tschesch (1595–1649) esetében a legföltűnőbb, aki még Böhme életében hívélül szegődött, és Fuhrmannnak is első és sokáig egyetlen méltatója volt, aki aztán latin epigrammasorozatban siratta barátját és mesterét.¹⁶

Mi marad hát, ami hermetikus-platonista rajongóra, másképp gondolkodóra vallana? Első olvasásra alig valami. Másodjára mégis fölfigyelhetünk egy névre, egy közel-kortárséra. Igaz, nem oly ismert e szerzőnév, mint Weigelé vagy Böhmeé; de talán segít ez az ismétlődő bibliográfiai helyzet a rejtélyt megoldani.

Az azonos gondolkozású szerző Stephan Praetorius (1536–1603) csak halála után harminchárom évvel vált ismertté *Geistliche Schatzkammer* című művé-

¹¹ Lásd Gustav KOFFMANE, *Die religiösen Bewegungen in der evangelischen Kirche Schlesiens während des siebzehnten Jahrhunderts*, Breslau, 1880, 39.

¹² ZELLER, *i. m.*, 118. és 122.

¹³ Udo STRÄTER, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, 1995, passim; John BRUCKNER, *Das von Abraham von Franckenberg herausgegebene Briegische Bedencken (1627) – ein vorpietistisches Dokument? = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, hg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 143–151. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 25/1.)

¹⁴ A korai írások műfajilag is változatosabbak: egy dialógusban a *religio* mindig alulmarad a lélekkel szemben; egy másikban a lélek és Krisztus beszélgetése versbe fordul, aminek következtetése az, hogy Eckhart Mester terminusai és gondolatmenete helyesnek bizonyul; két további Fuhrmann-mű közül egyik a vigasztaló írások, a másik pedig a kátéforma kontemplációk műfajába illeszthető.

¹⁵ Nem igazolja ezt a vádat Zeller észrevétele sem a *Rettung* egy helyéről, mert Weigel könyvecskéje *Vom Ort der Welt* itt csak egyike a *lehetséges* forrásoknak: ZELLER, *i. m.*, 135, 167. jegyzet.

¹⁶ Fuhrmann halála idejét is innen tudjuk! Az epigrammák teljes kiadása: ZELLER, *i. m.*, 142–144.

vel, amelyet a danzigi Martin Statius posztumusz állított össze. (A megjelentetés ideje megadja a *Rettung* elkészítésének *post quem*jét: 1637.) Ez a Biblián kívül az egyetlen könyv, amelyre a késői Fuhrmann ismételten hivatkozik.¹⁷ De ami a legfontosabb: innen származik szerzőnk egyetlen vigasztalása. A Taufbund mindenki számára mintegy előre biztosíthatná az üdvösséget, a mennyei kincsekben való bővelkedést, a vergődő bűnösnek is, ha elveti a világi javakat és a testi életet.¹⁸ A keresztség, a felkenés azonban a *Rettung* lapjain nagyon átszellemítve fordul elő, néha szinte csak a megértés, az újjászületés szimbóluma. Ez a remény, már-már bizonyosság az ellensúlya Fuhrmann-nál a fönnálló egyházi viszonyok lesújtó, néha reménytelenségbe hajló diagnózisának. Az egyházi viszonyok drámai ábrázolásának az igaz keresztények egyébként néha átfogó intése ad keretet. Ezekből most csak azokat vizsgálom, amelyek Praetoriushoz kapcsolhatók. Érdekes, hogy a tárgyyszerű hangot néhány esetben fölváltani látszik valami szembesülés egy homályos más-vélekedéssel. Támadó hangot nem használ, valami aggállal szemben fogalmaz három esetben: 1. Nem újat tanítunk. Érzékelhető, hogy bibliai hivatkozásokkal ezért zsúfolja tele a szöveget. 2. Nem hirdetjük, hogy a megtért keresztények tökéletesek. 3. A megigazulás igazát nem vitatjuk.

Végül is, a címmel összhangban, a könyv fő mondanivalója az, hogy a fönnálló vallási állapotok tarthatatlanok. Ezt oknyomozás, magyarázkodás nélkül, igen markánsan véli az olvasó eszébe az első és az utolsó rész. A hang itt éppen azzal válik drámaivá, komorrá, hogy nem vádol és intellektuálisan nem szólít meg egyetlen személyt, csoportot, nemzeti vagy felekezeti közösséget se; a címben említett háborúról és felelőseiről sincs szó érdemben. Az egyetlen, jó ritmusban ismételt megszólítás: „O, Mensch!” bizonyosan tudatos választás volt. Vélhetjük akár, hogy a szerző az emberiséggel társalog. Annál is inkább, mert földrészünkre sincs utalás, s a *keresztyénység* szó azért nem hívja elő az olvasó tudatából *Európát* (ahogy a valóságban akkor ez a kettő egyet jelentett), mert a Christ szótő a könyvben oldalanként tucatszor fordul elő, és így elveszíti konkrét jelentését. A jó, az igaz szinonimája lesz – oppozícióban azzal a sátáni csapással, amelyet az emberiségre mért a szakadás és a romlás rossz szelleme, a nem igaz religio. A religio szó majdnem mindig egyes számban szerepel; minthogy néhányszor felsorolja a három nagy európai egyházat, ezért néha már valami gonosz egytest szövetséget sugallhatna az egyes szám. Fuhrmann azonban nem nyomoz összeesküvés után és (remek ötlettel) a megnevezetteket egyetlen egyszer se marasztalja el hibában, mulasztásban, *csak* a vallást vádolja. A telítettebb szövegrészeknél kissé mono-

¹⁷ Praetoriusnak egy, még életében megjelent művére is találunk hivatkozást (nemcsak a *Schatzkammer*): „Vide *Guldene Zeit* des Steph. Praetori”: „O ihr arme Menschen / wie erkennet ihr so wenig / (...) was die große Herrlichkeit der Christen? was das Recht Christi ist?” lásd: §XXXIX. Ugyanitt, valószínűleg Praetoriusból, egyszer idézi Luthert is, lásd: § XLIII.

¹⁸ Bár Fuhrmann nem szól olyan elszántan, olyan fölszabadult örömmel, mint elődje: „Ich, Stephan Praetorius, rufe aus mit einer Stimme als mit einer großen Posaune, daß uns Gott schon selig gemacht habe in der Taufe durch den Glauben an seinen lieben Sohn, unseren Heiland”. idézi BRECHT, *i. m.*, 128.

tonná válik az alaptétel makacs ismételtetése, meggyőző viszont, ami minden fejezetben föltűnik: a *Mensch* folyvást biztosítatik arról, hogy mindegy, milyen felekezethez tartozik. A főmotívum kiemelését is szolgálja (igaz, tulajdonképpen abból következik), hogy Fuhrmann egy sor olyan jelenséget és elképzelést, amelyeknek a kereszténység közeli és távoli múltjában igen konkrét jelentése volt, s a jelentésváltozatokról heves viták dúltak, vagy megfoszt a hagyományos jelentéstől vagy tompítja azt. Nem biztos, hogy ez mindig tudatos, hiszen – ismétlem – a fő mondanivaló fényében minden részlet egyszerű és magától értetődő. Például Krisztus Királysága eljövendő itt a Földön (hogy *közelesen*, az gyakran nincs ott, de előfordul a jelen idő); az újjászületett, lelki embernek ott pompás helye *van*; az ilyen megtért nem kell, hogy mentes legyen a bűntől (nem is lehet, utóvégre nem vagyunk perfekcionistaik!).

A könyv befejező, hetedik részében a kérdező ember nekiszegezi a szerzőnek a kérdést: „Amit eddig hallottunk, elég lenne az igaz kereszténységhez? Egyetlen szó sem szerepel a hittételekben arról, amiről most a hitviták szólnak”. Erre válaszként az eddigi hat rész fontossága hangsúlyoztatik (középpontban a lelki elmélyüléssel, az újjászületés életgyakorlatával), mert „aki ezt felismeri, az fel fogja ismerni a hit- és vallási tételeket is”. Az utóbbi alacsonyabbrendűségére utal azután, hogy a legfőbb, „ami az embereket a kereszténységben félrevezeti és akadályozza, az némely vallástételnek részleges ismerete és megtudása” (§ LXIV.) De tovább gyötri az ember a szerzőt: „Nem mond ellent ez a tanítás az Isten előtt való megigazulásnak?” Ebből ugyan szofisztikusan vágja ki magát Fuhrmann: „Ez az írás nem különösképpen a megigazulás tanáról szól, mert ez a tanítás örökkévaló” (§ LXVI.); nem marad azonban kétség afelől, hogy az embernek adott tanács, az egész koncepció lényege „a KRISZTUSNAK bennünk való kegyelmes birodalma, a Mennyei Birodalom a Földön, az újjászületés e Mennyei Birodalomban magában és KRISZTUS birodalmában”. (Erről pedig „minden vallásban beszélnek és tanítanak”, de a hitnek ez a szférája nem tartozik a konfessziókra, „ez a Mennyei Birodalom csakis az újjászületetteké, semmiképpen sem azoké, akik még a régi születésben maradnak”.)

A latin változat sorsa és a tervezett magyar fordítás

Az *allocutio dedicatoria* szól arról, hogy egy nagy műveltségű, korábban már Sárospatakon működött külföldi az 1660-as évek elején Lorántffy Zsuzsanna erdélyi fejedelemasszonynak Augustin Fuhrmann egyik műve latin példányát elküldte, amelyet áthatott „a jámborság fénye” és amely eredetileg német nyelven íródott. A fordító küldte neki a művet, hogy a fejedelemasszony azt latinról magyarra fordíttassa és kiadassa.

Ez azt jelenti: az átvitel egy közvetítő nyelvre kizárólag azért történne, hogy a latin változat nyomán egy bizonyos harmadik nyelvre történjék a fordítás. A fordításoknak rendkívüli jelentőségük van a magyar irodalomtörténetben. Gyakori a

közvetítő nyelv alkalmazása is. Ám minden ilyen esetben már meglévő közvetítő fordításokról van szó, kezdetben majdnem mindig latinról. Ehhez a német vallásos irodalom is szolgáltat példákat. Johann Gerhard esetében egy épületes könyv latin változatáról beszélhetnénk úgy, mint az exportsiker okozójáról. *Meditationes sacra* címmel adta ki latinul német fordítása változata előtt. A könyv rendkívüli népszerűségét (tizenkét nyelven csaknem 120 kiadás) azzal lehet magyarázni, hogy a kiadóknak autentikus latin nyelvű példány állott rendelkezésükre.¹⁹

Az ajánlásból nem nehéz arra következtetni, mit is gondol a szerző: a fejedelemszony környezetében aligha lehet valaki, aki németül tudna. Valóban: alig található még egy olyan „sarok” a Kárpát-medencében, ahol a lakosság ilyen mértékben teljesen magyar volt, és ahol a művelt réteg oly kevésbé volt arra utalva, hogy németül beszéljen, mint éppen Sárospatak (és Debrecen) környéke. (Ez összefügg azzal, hogy az ifjabb református értelmiség a 17. század közepén már nem német, hanem angol és németalföldi főiskolákat látogatott.) Éppen ilyen nyilvánvaló az is, hogy az ismeretlen, aki a latin művet magyarra fordította, Lorántffy Zsuzsanna környezetén túl erre a tisztán magyar református lakosságra is gondolt.

Az *Ajánlás* 1660. február 10/20-án kelt. Ezek a hetek és hónapok a vidék protestáns lakossága számára igen nehezek voltak. A törökök elpusztították Sárospataktól délre a tisztán reformált területet. Az egész erdélyi fejedelemség a folytonos fejedelmváltás és a büntető akciók miatt szenvedett. Éles fordulatot a Rákóczi-család élt meg majd. Az aszkétikusan szigorú, hithű kálvinista Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) halálos ágyán feküdt, és a vár, valamint az egész birodalom senki másénak, csakis a menyének kezébe kerülhetett. Ő rokona volt annak a Báthory Istvánnak, aki lengyel király volt. Édesanyja lengyel katolikus családból származott. Báthory Zsófia (1629–1680) az erdélyi fejedelemmel kötött házassága előtt (néhány kortársa szerint éppen annak érdekében) tért át a református hitre. Úgy mesélték, hogy midőn úrvacsorát vett, a kenyér alá ostyát rejtett. Már 1660 elején is többször azzal provokálta a kálvinista udvari prédikátorokat, hogy jezsuitákat hívott meg; mikor az anyósa meghalt, és ugyanabban az évben férje is eltávozott, sürgősen behívta őket az elűzött reformált prédikátorok és tanítók helyére.²⁰ A kálvinizmusnak mindaddig és a 18. századtól napjainkig is erős bástyája mintegy fél évszázadra a katolikus expanzió keleti fészke lett.

Miért kellett itt most ezt elmondani? Azért, hogy világos legyen: a magyar Fuhrmann-fordítás gondolata a lehető legalkalmatlanabb időben jött. A fentebb mondottak szerint az is csaknem kizárható, hogy a fordító megvalósíthatta vol-

¹⁹ Sträternél (*Meditation*, 43.) találtam egy olyan utalásra, amely hasonló a mi esetünkhöz: „Die *Meditationes* (Gerhards) konnten ohne den Umweg über deutsche Sprachkenntnisse [...] übersetzt werden.” Zólyomi-Perinna Boldizsár, a mű korai magyar fordítója (Bártfa, 1616) a latin munkából dolgozott („D. Gerhard Jan. Deák irasából”).

²⁰ Katolikus papokat Lorántffy Zsuzsanna is szívesen látott mind a vitázás, mind az elmélyültebb „kegyességi beszélgetések” céljából. Ez utóbbiról lehetett szó, amikor a fejedelemszonnának egy pálos szerzetes az *Imitatio Christi* példányát kínálta. Valószínűsíthető tehát, hogy a fejedelemszonná Kempis Tamást már évekkal a Fuhrmann-fordító javaslata előtt ismerte.

na tervét Sárospatakon. Ugyancsak kérdéses, hogy az elűzött prédikátorok egyike kezdett volna valamit ezzel a művel: a protestáns Rákóczi-család ez időben eltűnt a történelemből, és az erdélyi nyomdák sem kaptak ilyen feladatot.

Mégis azt gondolom, ez a sikertelen vállalkozás nem érdektelen: a latin szöveget ugyan közvetítőnek gondolták, szűk elit körben azonban szolgálhatott olvasmányként. Csaknem bizonyosan e magyar elit körhöz tartozott a budapesti példány tulajdonosa, aki a mű kimondottan dogmatikai követelményeit háttérbe helyezte és igen jól érezte a *Rettung* rokonságát, amikor a késő középkori misztika egy fő művére, a *Theologia Teutschra* utalt.²¹ Mindenképpen fontos megkérdezni, vajon létezett-e protestáns épületes irodalom magyar nyelven 1660 előtt? A kérdésre pozitív választ adhatunk. A már említett Gerhard-fordítást, illetve más terveket és programokat az angol épületes irodalom, mindenekelőtt Bayly könyve jóval meghaladta. A *Praxis pietatis* olyan karriert futott be, amely a magyar protestantizmus könyvtörténetében példa nélküli. Ha nem is évente, de például 1636 és 1643 között ötször jelent meg, és ezeket rövidesen javított kiadások követték. A magyar nyelvetérület kálvinistáinak kicsiny könyvpiaca telített volt.

Ennek ismeretében adódik a kérdés, a fordítót és az általa említett tanácsadókat és kezdeményezőket milyen kegyességi igény inspirálta? Milyen igényt vagy szükségletet nem tudott Bayly kielégíteni? Bayly könyve egy gondosan kiépített rendszer, ebben a kompendiumban részletes előírásokat találhatni arról, miképpen kell ezt a valóban mindennapi-gyakorlati *pietast* megtanulni és gyakorolni. Ez semmiképpen sem volt elegendő azoknak az erdélyi reformátusoknak, akik a 17. század ötvenes éveiben a legmélyebb egzisztenciális fenyegetést élték meg. Fuhrmann *Rettungja* nem volt átfogó tankönyv, de nem is volt egzaltált prófécia, sokkal inkább jajkiáltás és radikális javító program. A szerző gyors változást akart a hamis, „vallásoktól” szétszabdalt kereszténységtől az igaz kereszténységhez. A megoldást önmagunk megismerésében és az egyéni életvezetésben látja, nem pedig a villámszerű megvilágosodásban. (A taktikus-politikus módon átgondolt uniós tervek többé nem merülnek föl, ilyenek bőségesen voltak, és Közép-Kelet-Európa népei semmit azokból nem profitáltak.)

A névtelen fordító és a fordítás kezdeményezői, a fejedelemsnő udvari emberei okosan választották azt a könyvet, amely a legtisztábban szólaltatja meg az egyetemes negatív – megsemmisítő – diagnózist az egyházak, a „vallások” romlottságának ökumenéjéről. Emellett reális megfontolást mutat, hogy a *Rettung* az *allocutio dedicatoriá*ban kálvinista alaplűnek van beállítva. Nem tudatlanságnak, sokkal inkább jámbor csalásnak kell tartani, hogy itt a lutheránus Fuhrmann reformátusnak nevezik, nyilván azzal a szándékkal, hogy a fejedelemasszonynak kimon-

²¹ Egy 18. századi kéz bejegyzése a címloldalon: „Qui tractatus tam aureos prodidere, vel conscientiam Christianorum maxime perstrinxere ac instruxere saepe sua nomina omittere solent (ut videre etiam in Theologia Germanica sic dicta, quae Latina etiam exstat a longo iam tempore opus laudatissimum) forte ea de causa ne author spernatur, et quia Christianor[um] hodie variae addictae sunt professioni, ut omnes aeqve legere audeant.”

dottan kedvet csináljanak a magyar fordításhoz. S vajon miért választják ki éppen ezt a művet, amely a kortársak barokk remekléseihez képest száraz, kevésbé olvasmányos elmélkedés? Talán azért, mert a fölfordult világ abszurdításával abszurd szándékot szögez szembe. Ki kívánja iktatni a világot összezavaró és szétszaggató vallásokat, s el akarja vezetni az embereket az ősi, igaz valláshoz.

A végére hagytam, hogy lehet sejteni, milyen körből származik a „magyar Fuhrmann” ötlete, s a *Rettung* latin változata: Comenius köréből. Az általa vezetett Cseh Testvérek közt bizonyosan rátalálunk a fordítóra, a kiadóra, a latin kiadás helyére.²² Nehézséget okoz a magyar kutatás deficitje is: a sárospataki éveket (1650–1654) elég jól ismerjük, a következő másfél évtized magyarországi és erdélyi vonatkozásait alig.²³ A cseh kutatók viszont sokat publikáltak újabban honfitársaiknak e második exiliuma idejéből, s nyugat-európai kollégáikkal együtt gazdag új levéltári anyagot tártak föl.²⁴ Náluk a fő téma természetesen a diplomácia és a háború, vagy a hazátlanná lett próféták váradalmi, de olvasmányokról, irodalmi tervekről is kommunikálnak – különösen éppen a „Fuhrmann-estet” ideje táján, 1660 körül.

(2001)

²² Minden olyan érvet, amelyek ezt a feltevést alátámasztják, itt most nem tudunk felsorolni. Ezek közül egy a német kiadás nyomdásza és annak megjelenési helye: „zur Lissa in Pohlen bey Daniel Vettern”, azaz a cseh menekültek nyomdájában.

²³ Vizkelety András közölt és kommentált egy Comenius által diktált és „senili manu sua” aláírt Memorialét: VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*, ItK, 71(1967), 190–194. Az 1657-ben, Amszterdamban kelt írás magyar peregrinus diákoknak szól, megadja azok címeit is, akikhez könyvcsomagot vigyenek hazatérő útjukban. Máig ez a névsor a legszámosabb és legbecsesebb dokumentuma annak, hogy a Kárpát-medencében kik voltak az idős tudós által még számon tartott ismerősök, elvbarátok: lelkeszek és világiak. Vizkelety nyomán az erdélyi címzetekről állított össze adatsort HEREPEI János, *Az öreg Comenius néhány magyar híve*, Szeged, 1971, 394–418, itt 408–418. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3)

²⁴ Csak kiragadott példaként említődjék a London, Stockholm, Hamburg, Bécs mellett Krakkó-ra és Kolozsvárra is kiterjedő levelező-szervező hálózat, vö. Milada BLEKASTAD, *Peter Figulus, Letters to Samuel Hartlib*, 1657–58, Lychnos (1988), 201–245.

„Rajongók” Erdélyben¹

Profetikus irodalom és publicisztika a 17. század derekán

Előzmények a reformáció évszázadában

A reformáció első hazai jelentkezésével egy idejű késői középkorunk „virágzó alkonya”. E kultúra jelenségeihez azonban aligha érdemes visszamennünk. A vallási áramlatok, meditációs gyakorlat, anyanyelvű irodalom e rétegének, továbbá a kissé dekadens, de ragyogó késő gótikus művészet kutatói Horváth Jánostól Mályusz Elemérig, Otrokócsi Nagy Gábortól Gerézdi Rabánig és Tarnai Andorig igazán bőségesen kimutatták a misztikus spiritualizmusnak a devotio modernával egyidejű jelenlétét az egész magyar nyelvterületen a középkori műveltség utolsó váraiban és műhelyeiben, mielőtt azok a török és a reformáció egy idejű előrenyomulásától a nyugati kultúrkörben páratlan hirtelenséggel eltűnnek, megszűnnek létezni.

Tulajdonképpen a késő középkori spiritualista áramlatok és a reformáció rokon törekvései közt igazi folytonosságot más országok, más kultúrák esetében sem szokás konstatálni, bár a középkori „szelíd misztika” népszerű anyanyelvű írói sokáig minden német reformátor kedvenc olvasmányai voltak. Az egyetlen radikálisan gondolkodó középkori figura, akinek hatása a későbbiekben is fontos lehet, Joachim de Fiore. Az ő latin chiliaszta munkáinak anyanyelvű változatait még a 17. század derekán is kiadták, s közismert, hogy őrre hivatkozik majdnem minden ezeréves váradalom.

¹ Kemény Zsigmond könyvein kívül a „rajongók” kifejezés történelmileg konkrét értelemben igencsak ritkán fordul elő irodalmunkban, s talán még ritkábban tudományos igényű földolgozásokban. Én sem merem egyelőre idézőjel nélkül használni, csak ideiglenesen tartom elfogadható gyűjtőfogalomnak: tágabb értelemben minden olyan szellemi áramlatot, vallási beállítottságot, amelyben dominál az arisztotelészivel szemben valamilyen platonikus spekuláció, az irracionális, a spiritualista, esetleg a váradalmas vagy éppen misztikus, eksztatikus elem – elég régen szokás németül a *Schwärmertum* elnevezés alá vonni. Az alábbi dolgozat sem kíván ennél szűkebb kört jelölni: a kifejezés ilyen szélesebb használata ideiglenesen alkalmas lehet legalábbis arra, hogy ne elszigetelt, minden tekintetben sajátos jelenséget lássunk azokban az irányzatokban, amelyeket sok szál fűz külföldi eszmei és irodalmi rokonsághoz.

A protestáns Európában Sebastian Francktól és a hozzá hasonló spiritualista gondolkodóktól, a német reformáció „partizánjaitól”, Caspar Schwenckfeldtől vagy Valentin Weigeltől kezdve a 17. sz. végének nyugtalan lázadóig erőteljesen jelen volt – az egyetemeken kívül szinte mindenütt: fejedelmi és főúri udvarokban, polgárok, sőt egyszerű mesteremberek házaiban és nem utolsósorban parókiákon, radikális vagy mérsékelt, másképpen gondolkodó értelmiségiek körében – a fennálló viszonyokkal szembeni lázadás vagy építő bírálat egy irracionalista változata. (Ennek a hermetikus platonista irányzatokkal való azonosítása Daniel Ehregott Colbergnél óriási dokumentációs anyag szolid tálalását jelenti ugyan, de lényegében mégis diszkreditálási kísérlet.²)

Különösen eklatánsan lehet megismerni a kortárs kalendáriumok prognosztikonából, az aktuális tudósításon többé-kevésbé túlmutató röpiratokból, de filozófiailag igényes művekből és hatalmas életművekből is ezt az áramlatot a harmincéves háború évtizedei Közép-Európájában. Johann Arndt térben és időben óriási hatású főbb munkái mellett Jacob Böhmétől Quirinus Kuhlmannig gondolkodók, vallásalapítók, költők és nem utolsósorban egy új kegyesség előhírnökeinek tekinthető egyházi írók földrajzilag is a mi közelünkben működnek. Ezt a közelséget érdemes hangsúlyozni, hiszen a kontinens művelődéstörténetének már-már elcsépelet közhelye, hogy – bizonyosan nem véletlenül – Szilézia volt a fanatikus, entuziaszta spekulációk és a napjainkig nagy hatású barokk misztikus líra legfontosabb szülőhelye. Márpedig északi szomszédunk a háborútól megtépázva s az ismételt hatalomváltás után is az a térség maradt, amelyet a Felső-Magyarországból és Erdélyből északra vagy nyugat felé induló peregrinus diákok, diplomaták és kereskedők sem kerülhettek ki.

Föltűnő, hogy Erdély szellemi élete, amely olyan sok szállal kapcsolódik különösen a protestáns Nyugat-Európa filozófiai és irodalmi áramlataihoz, és többször olyan frissen reagál ezekre – a spiritualisztikus irodalom és propaganda által teljességgel érintetlennek tűnik.

Visszatérve a 17. századra, de most már a magyar fejleményekre: a legigényesebb összefoglalások se konstatálják határozottan a magyar és a magyarországi német, szlovák reformációkutatás egészen eklatáns hiányosságaként, hogy a „rajongás” (a spiritualisztikus, eksztatikus váradalmak vagy csak a szubjektív bensőségeség) jelenségeinek kiegyensúlyozott bemutatása és értékelése mennyire ritka. Az egész évszázadra vonatkozóan semmiféle megbízható áttekintésre nem hivatkozhatunk. Egy-egy kisebb időszakra szép példának tekinthetjük Révész Imre Debrecen lelki válságáról szóló nevezetes tanulmányát vagy Balázs Mihály újabb munkáit; az összefoglalások azonban mind igen hiányosak ebben a tekintetben, a résztanulmányok pedig elrettentő példákkal szolgálnak. (Dán Róbert a *Pécsi Disputa* előszavában egy lábjegyzetben hangsúlyozza, hogy úgy általában „a szombatosok chiliazmusára nincs hitelt érdemlő bizonyíték”, majd egy következő jegyzetben Karádi Pál „merev chiliaszta tételeit” emlegeti.)

² Daniel Ehregott COLBERG, *Das Platonisch-Hermetisches Christentum*, Frankfurt a. M., 1690

Bonyolítja a dolgot, hogy Karácsony György – valóban egyszerű emberek ez-reit magával ragadó – militáns-váradalmas föllépése nemcsak a megijedt kortárs történetírókat, hanem a késői értékelőket is igencsak önkényes interpretációkra „ihlette”. Amikor pedig még külföldi összefoglalásokban is fölbukkant az a hipotézis (rosszabb esetben megállapítás), hogy a török erődöket fakarddal ostromló alföldi szegények és az intellektuálisan bátran bíráló és újító kolozsvári lelkészek, urak, patríciusok elképzelései között valami „összehangzás” bizonyosan volt, akkor az abszurd föltételezés ellenhatása jelentkezett: végső soron diszkreditálódott a rajongást, a váradalmakat előtérbe állító minden kísérlet.

Bizonyos pedig, hogy szubjektív, misztikus, „rajongó” mozzanatai is voltak annak az „össznépi” vallási eszmélkedésnek, vívódásnak, amit a kortársak olyan speciálisan jellemzőnek tartottak a maguk korára és körére, a 16. század utolsó negyedének erdélyi világára. Lehet, hogy a korszak történetírója egyszer még a reformáció legkorábbi éveit jellemző közép- és nyugat-európai szellemi forrongáshoz fogja hasonlítani Erdély frissen informált intellektueleinek, igen karakteres „saját” valláspolitikát kialakító fejedelmeinek és főurainak, s az előbbiektől függetlenül is vívódó, gondolkodó, gyakran merészen megnyilatkozó egyszerű embereinek törekvéseit, gondolkodását.

A német nyelvterületen is viszonylag csendesebb és sivárabb időszak a századforduló, nálunk is érthető, hogy a széles körű, sokismeretlenes egyenlethez hasonlítható vallási-filozófiai „disputálódás” leegyszerűsödik, redukálódik és főleg szűkebb körre korlátozódik. Nem utolsósorban a tizenöt éves háború hozta ezt a változást, amikor a vallási, felekezeti megfontolások radikálisan alárendelődtek az egyének és embercsoportok egzisztenciája megmaradásának, a túlélésnek.

Igen hézagos mai ismereteink szerint a 17. század első három évtizedében egyedül a szilárduló unitárius egyházhoz már csak egy kötelező szolidaritás szállaival kapcsolt szombatosság érdemel figyelmet tárgyunk szempontjából. Talán eljön az ideje annak, hogy ez a roppant érdekes, sokáig föltétlenül igen heterogén vallási mozgalom sokoldalú és objektív bemutatást kapjon. Akkor majd kiderül, mennyiben volt találó Kemény Zsigmond jelzője, mennyire alkalmas az a zsidózó új vallás legfőbb vagy egyik mozzanata leírására, jellemzésére...

Spiritualista-profetikus irodalmi invázió az 1630-as és az 1660-as évek között

A német spiritualisták mozgalmi és a radikálisan rajongó próféták hatása szempontjából rendkívül fontos időszak az 1610-es évek: az intellektuális körök előbb Württembergben és aztán az egész protestáns Európában ekkor élik át a rózsakeresztes kaland fölzaklató élményét, a társadalom szinte minden rétegét pedig a közelgő háború üstökösei, a szaporodó és egyre konkrétan politizáló prognosztikonok, majd a világpolitikai szintű spekulációkat is abszolút biztos jövőképek rajzoló víziók ragadják magukkal.

1620 körül – a tübingeni rózsakeresztesektől nem függetlenül – nemcsak intellektuális izgalmat, hanem a professzionális lutheránus teológusok többsége részéről heves tiltakozást, majd kemény föllépést váltott ki egy erőteljes irodalomteremtő és -terjesztő akció. Misztikus szerzők, továbbá Schwenckfeld, Valentin Weigel és más partizán reformátorok írásainak tömegét foglalják le a tübingeni egyetemi nyomdász, Eberhard Wild raktárában. A fő vád: ilyen iratokat „bálaszám” (!) küldtek Hanza-városokba, Ausztriába, Magyarországra. Biztos adatunk azonban csak a Királyi Magyarország legnyugatibb sarkára van, a Bethlen Gábor katonái által éppen megsarcolt Fertő-tó vidékére. Valószínűtlen, hogy Erdélyben bármi visszhangja lett volna ennek az ügynek.

1630 föltétlenül fontos fordulatot jelent. Ekkor érkezik Erdélybe Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Piscator, a három herborni professzor, akik közül az első – a legidősebb – már befutott tudós és író: nemcsak óriási terjedelmű eklektikus-enciklopedikus műveivel, hanem *Diatribе de mille annis...* című, 1627-ben megjelent könyvével is elhíresült. Ez az utóbbi óriási hatást gyakorolt a saját felekezeti körén, a reformátusságon túl is. Mérsékelte, de következetes elméleti chiliazmusa *hivatalosan* elfogadhatatlan volt minden hűség református számára, hiszen az ő atyáik tételesen is tiltották az utolsó ítéletet megelőző 1000 éves földi birodalom eljövételének hirdetését. Annál szívesebben hivatkoztak rá az élettelennek tartott saját dogmatikájukat és egyházi világukat hevesen bíráló evangélikusok. Az ő körükben jelent meg a *Diatribе* német változata 1630-ban (a fordító a Sebastian Franck nevet használta, talán csak a 16. századi radikális reformátor mögé bújva). A német recepciónál is gazdagabb volt a *Diatribе* angol recepciója, amiről megbízható ismereteket kapunk egyre több angol és amerikai földolgozásban. (Ezek rövid összefoglalása Robert Evanstól a *Korunk* 1973. évi folyamában jelent meg.³)

Kevésbé szokás számon tartani, hogy az Alsteddel együtt Gyulafehérvárra érkezett két másik német professzor is híve volt az ezeréves birodalom váradalmának, s mindketten irodalmi munkásságukkal is szolgálták annak propagandáját. Pedig ez erdélyi szempontból még fontosabb: Bisterfeld és Piscator viszonylag fiatalon kerültek Gyulafehérvárra, s ott írták a közvetve vagy közvetlenül chiliazista propagandát szolgáló munkáikat is. (Bő száz esztendeje tudunk már erről Kvacsala magyarul is megjelent munkáiból, amelyek közül ebből a szempontból érdemes kiemelni angliai kapcsolatainkat tárgyaló értekezésének III. fejezetét. Azt is tudni kell azonban, hogy ő se adott elemző értékelést ezekről a művekről, sőt az ismeretre érdemes munkák némelyikét alaposan félreértette. Például az *Unparteiische Censur* nála Bisterfeld chiliazmusa *ellen* írott műnek számít, pedig a Németh Noémi által fölfedezett wolfenbütteli példányból kétségszerűen megállapítható, hogy ez

³ Robert J. W. EVANS, *Alsted és Erdély*, *Korunk* 12(1973), 1908–1916. Alsted chiliazista művével újabban többen foglalkoztak, a *Pietismus und Neuzeit* című folyóirat 1988. évi kötetében több filozófiatörténet is.

a kiadvány éppen a legnagyobb terjedelmű bemutatása – s egyben fejlődési sorba állító méltatása – Bisterfeld egyetlen teológiai műve egy fejezetének.)

Valószínűleg véletlen, hogy éppen a „chiliasmus református theoreticus” vezérképviselőinek Erdélybe érkezése évében jelent meg – állítólag Nagyszébenben – egy erdélyi prófétának tulajdonított nagyszabású vízió. Úgy tűnik, ez a könyvecske az olyan igen paradox művek közé tartozik, amelyek egyszerre kívánják azt a látszatot keltetni, hogy egyszerű ember szól bennük az egyszerű emberek nyelvén, s mégis azt demonstrálja, hogy így is lehet jól informáltan és bölcsen szólni akár európai méretű összefüggésekről. Az állítólag erdélyi jövődömondó a királyságok radikális változásait jósolja, nem utolsósorban azt, hogy Spanyolország meg a francia királyság hamarosan lerohanja Rómát, és mindegyik saját pápát választ.

Bizonyosan megint csak véletlen időbeli egybeesés, hogy a szombatosok intellektuális és világi vezérkarának megsemmisítésével végződő dési komplanáció éveiben bontakozik ki egy bécsi–pozsonyi kör spiritualista irodalom terjesztésére vállalkozó tevékenysége. Ennek „erdélyi ága” már 1637-től szervezi a rendszeres, félégalis postálkodást eperjesi közvetítővel, hamarosan kiadási terveik részletkérdéseiben is kikérik Alsted, majd az ő halála után Bisterfeld tanácsait, ez utóbbira mint befolyásos diplomatára és udvari emberre is számítanak, amikor spiritualista és profetikus művek nagyszabású kiadása ügyében az erdélyi fejedelem támogatását is próbálják megnyerni. (Külön pikantériája az ügynek, hogy a szentként tisztelt Johann Arndt fő műveibe is elsősorban az erdélyiekre hivatkozva nyúlnak bele, radikálisan eliminálva a kálvinistákat bíráló előszavakat és részleteket.)

A németek, majd a cseh testvérek által képviselt „rajongás” mellett igen erőteljes és direkt hatása volt Erdélyre az angliai rokon törekvéseknek. Az ottani millenarizmust már a kortársak az emberi szellem szabad szárnyalását ösztönző váradalmas bizodalomként élték át, ami érthető, hiszen a szigetországban igen gyorsan zajlott le egy intellektuális forradalom, amelyben a biblikus gondolkodás gyökeres átalakulása és a modern kísérleti tudomány kialakulása gyorsan és együtt ment végbe. (A kontinensen viszont a gondolkodásformák változása időben rendkívül elhúzódott. Paracelsus után nem volt olyan egyetemes gondolkodó, aki az élettelen természetre, az élőkre és a nagy társadalmi folyamatokra, vallási képzetekre egyaránt érvényes víziót dolgozott volna föl egy nagy hagyomány és egy egészen modern megközelítés egységében. Az pedig már közhely, hogy a paracelsusi szemlélet igazán elmélyült elsajátítása széles körben Angliában ment végbe és hatott termékenyen az orvostudománytól az iskolai reformokig, a vallási krízisek megoldási kísérleteitől olyan életművekig, mint a Newtoné.)

Az 1630-as években kulmináló angol szellemi forrongás jelenségeire azért is figyelniünk kell, mert abban az erdélyi fejedelemségből érkezettek is aktívan részt vettek. A peregrinus diákok több nemzedéke mellett érdekes az Erdélyből odaköltözött tudósok példája, a kísérleti kémia és az alkímia szempontjából különösen Bánfihunyadi Jánosé. A chiliaszta meggyőződés irénikus tervekkel és a tudo-

mányok fejlődésének optimista fölfogásával ötvöződik John Stoughton *Felicitas ultimi saeculi* című értekezésében. Eredetileg ez 1637-ben Tolnai Dali Jánosnak írt levél, illetve Rákóczi fejedelemnek szánt fölhívás volt; azokból állította össze Samuel Hartlib a szerző halála után, 1639-ben a nyomtatott kiadást. A Bacon-féle nagy instauratio egyik legnagyobb hatású propagandairata egyszerre szuggerálja egy aranykor közelségét és a legjobb kelet-közép-európai elmék közt Comenius mellett éppen a Tolnai vezetésével Londonban ekkor szoros szövetségre lépett ifjú magyar puritánus lelkészjelöltek fontos szerepét a készülő radikális és egyetemes reformokban. Makkai és Hill még egyáltalán nem, Blekastad, majd Webster már teljesen a millenarizmust tartja vezérszólámnak e műben.⁴

Ugyancsak 1630 után lesz egyre népszerűbb az angol millenarizmus egy másik ágából származott tudós szerző, Joseph Mede, akinek *Clavis apocalyptica* című műve az alstedi *Diatribē* „párja”: emennek a befolyása alatt, de mégis önállóan készült munka. (Érdekes, hogy mindkét latin műből azonos évben, 1643-ban jelent meg a standard angol nyelvű változat.) Csak legújabban kerültek elő a már említett Johann Permeier iratai közül olyan adatok, amelyek szerint nagy számban érkeztek Felső-Magyarországra és Erdélybe is a *Clavis* példányai. Mede fő pártfogója és munkáinak terjesztője is Samuel Hartlib volt. (Legújabban a Greengrass vezette sheffieldi kutatócsoporttól várható az óriási Hartlib-iratgyűjteménynek végre a teljes anyagra kiterjedő föltárása. Hogyne lenne biztos, hogy a magyar kutatás ennek nagy hasznát fogja venni, hiszen még Turnbull monográfiájának⁵ a Hartlib-iratokból vett kivonatait sem vette tudomásul.)

A londoni Gresham vagy a cambridge-i Emmanuel College tudósai és vidéki írástudók nem is szűk köréből fennmaradt források elemzése nyomán Christopher Hill késői munkáitól Charles Webster összefoglalásáig és náluk fiatalabb művelődéstörténészek írásaiban rendelkezésünkre áll már a chiliazmus, a profetikus irodalom változatai közti distinkcióra is alkalmas elméleti és módszertani eszköztár.⁶

Különbséget tesznek a puritánus millenarizmus korai centripetális és későbbi centrifugális meg a chaliaszta elméletek gradualista és kataklizmikus variánsai közt. Ennek alkalmazása nem biztosan lehetséges és szükséges számunkra, de csábító a gondolat, hogy amikor elválnak Comenius, Bisterfeld és Tolnai Dali János útjai egymástól, akkor ne csak a Drábik azonnali háborúra sürgető felszólításának taktikai megfontolásból való fölerősítése, illetőleg elvetése közt lássunk különbséget. Szövegek, dokumentumok alaposabb elemzése talán a történelemfelfogás, az elméleti megközelítés eltéréseit is kimutathatja.

⁴ László MAKKAJ, *The Hungarian Puritans and the English Revolution*, Acta Historica, 5(1958), 22–24; Christopher HILL, *The Intellectual Origins of the English Revolution*, Oxford, 1965, 58, 101; Milada BLEKASTAD, *Comenius*, Oslo–Praha, 1969, 304–305; Charles WEBSTER, *The Great Instauration*, London, 1975, 15–18, 33–37.

⁵ George Henry TURNBULL, *Hartlib, Dury and Comenius*, London, 1947.

⁶ William Lamont és Bernard Capp egymást vitató és kiegészítő tanulmányait 1. *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century*, ed. Charles WEBSTER, London–Boston, 1974, 386–434.

A Heerholdt és rokonai

Christian Hoburg (1607–1675), a kései német spiritualizmus egyik legtermékenyebb írója – aki érdekes és gazdag emblémás könyveivel a barokk-kutatók érdeklődését is fölkelte, s munkáinak ismételt hazai, valamint hollandiai kiadásai a pietizmus egyik legmarkánsabb irodalmi előfutára volt – 1664-ben csak nevének kezdőbetűivel jelölt munkát adott ki *Regensburger Heerholdt* címmel. Ez a könyv a „folytonos birodalmi gyűlés” résztvevőikhez szól, s középponti gondolata: a német fejedelmek tanuljanak Erdély példájából, ahol az uralkodó nem hallgatott azonnal a próféták által továbbított isteni szóra, s meg is bűnhődött utódaival együtt, engedetlenségével országa bukását is előidézte. Ez a politikai koncepciójában, de a választott stílusesszék és a filológiai részletek tekintetében is gondosan megformált munka véleményem szerint a cseh testvérek és a német spiritualisták Erdélyből (is) táplálkozó, Erdélyt középponti tárgyul választó, az erdélyi olvasót (is) megcélzó „rajongó” propagandájának és irodalmának hatyúdala, utolsó terméke.

A Hoburg-mű tulajdonképpen Comenius munkásságának az 1650-es évektől már a középpontjában álló revelációk aktuális parafrázisa. A német és cseh rajongók teljes csalódását tükrözi: temeti a próféták s az őket visszhangzó rajongó irodalom Erdélyhez fűződő reményeit, európai méretű várakozásait. Fontos és figyelemre méltó mozzanat azonban, hogy Comenius hűséges követője és, lehet mondani, keleti ügynöke, a svájci származású Johann Jakob Redinger magával viszi ezt a könyvet 1665-ben Apafi Mihályhoz. Történészek feladata lesz válaszolni arra a jogos kérdésre, mit vártak még most is a cseh és a német rajongók Erdélytől a török Biblia-fordítást, de konkrét politikai lépéseket is magába foglaló új orientációjuk keretében. Számunkra az a fontos, hogy ez a könyv és ez a küldetés – mai tudomásunk szerint – a közép-európai „rajongás” erdélyi hódításának záróköve

Mi történt 1664 után?

Valószínűleg nem lehet később se módosítani azt a megállapítást, hogy egy heterogén, több szálból szőtt eszmei áramlat és irodalom, a jelzett spiritualizmus, továbbá elméletileg is megalapozott chiliazmus s a prófétalkodás már-már agresszív, politikailag konkrét és aktuális gyakorlata együtt nem fordul elő többé Erdélyt döntően érintő módon. Mindez azonban nem jelenti, hogy különösen az utóbbi törekvés, az immár fél évszázadon át ismétlődő kudarcok és csalódások által táplált utópikus comeniusi propaganda elcsendesült volna. Tudjuk, hogy még a mester halála, 1670 után is makacs és erőteljes akciókra került sor: a török, majd a keleti ortodox világ megnyeréséről se mondtak le, sőt a legmerészebb kalandor vállalkozásokba ezután kapcsolódott be igazán néhány kitűnő intellektuel is – hogy csak

a roppant művelt, költőként is bátran újító Quirinus Kuhlmann konstantinápolyi kudarcban, majd moszkvai megégettetésben végződő pályájára emlékeztessünk.

Az idős Comenius – amikor végképpen az évtizedek óta dédelgetett és immár szinte kritikai pontossággal és részletességgel kiadott revelációgyűjtemény hatékony fegyverré tétele foglalta el minden figyelmét és erejét – nem feledkezett meg a már igencsak megtépázott erdélyi fejedelemségről. 1667-ből származik a legfrappánsabb és legbeszédesebb dokumentuma az aktív érdeklődésnek. Ez év szeptember 8-án Amszterdamban kelt *Memorialéját* egyfelől ő írja alá „manu senili”, másfelől három frissen végzett erdélyi magyar lelkészjelölt, Szatmárnémeti Mihály, Tatai Sámuel és Sárpataki N. Mihály. 1910 óta ismert a Comenius-kutatásban ez az írás, s Vizkelety András újabban teljes szövegét közreadta magyar fordítással. Tartalma: kilenc pontban igen konkrét utasítás főleg a *Lux e tenebris* és talán a másik *Revelationes*-kötet példányairól, amit *in patriam redeuntibus* vesznek kézhez az erdélyi ifjak, öt felső-magyarországi és – velük együtt – kilenc erdélyi címzett számára. (Az erdélyieket Herepei János nemcsak azonosította, hanem rövid pályaképüket is megírta közel egy tucat további fiatal értelmiségiével – túlnyomórészt lelkészjelöltekével – együtt *Az öreg Comenius néhány magyar híve című* dolgozatában.⁷)

Nem lehet még vállalkozni a „rajongó irodalom” erdélyi jelenléte mérlegének megvonására. Ehhez hiányzik egyelőre az erdélyi egyházi, iskolai, családi levéltárak anyagának ismerete. Valószínűsíthetjük azonban, hogy inkább egyirányúan volt erős az érdeklődés: Permeierék 1637–1644 közti Arndt-akcióihoz vagy az Augustin Fuhrmann fő műve magyarítási javaslatához hasonlóan a német spiritualisták és még inkább a cseh testvérek igyekeztek irodalmuk és eszmei propagandájuk számára megnyerni előbb Erdély vezető köreit, aztán az intellektueleket és az olvasók még szélesebb körét. Ha tehát egyáltalán lehet beszélni provizórikus mérlegről, akkor annak pozitív oldalán aligha lehet több, mint az, hogy spiritualista-chiliaszta irodalomterjesztés és publicisztikai propaganda elsőrendű célterületévé lett az erdélyi fejedelemség legkésőbb az idő tájt, amikor már hanyatlásnak indult.

A befogadásra vagy különösen valami sokoldalú recepcióra 1664–1667 után egyelőre nincsenek adataink, az utóbbit még föltételezni is túlzás volna. Az látszik valószínűnek, hogy ezekben az évtizedekben nem gyökerezett meg ez a szemlélet és irodalom Erdélyben annyira, hogy hatása folyamatosan fennmaradjon. Mindenféle fordítás kikerülésével a túlnyomórészt eredetileg is német anyag gyors befogadását természetesen az erdélyi szászok körében várhatnánk. Feltűnő, hogy mint eddig, ezután is sokáig milyen kevés bizonyosságát ismerjük a barokk időszak német spiritualista irodalma körükben való ismeretének. Kérdés, hogy ha erre nem találunk vagy alig találunk adatokat, akkor az nem függhet-e vajon össze azzal, hogy az ő egyházi és iskolai világuk – számos földolgozás szerint – az igen

⁷ HEREPEI János, *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Bp.–Szeged, 1971, 349–418.

intenzív, sűrű peregrinációs és más kapcsolatok ellenére alig mutatja egy modern lutheránus ortodoxia s még kevésbé a korai pietizmus hatását; helyette feltűnően sokáig dominál teológiájukban a melanchthoni tudós örökség.

Talán ezzel a föltételezhető hiánnyal is összefügg, hogy a század legvégén, amikor aztán már a teljes fegyverzetben föllépő hallei pietizmus hatása alá kerül egy-egy ambiciózus fiatal erdélyi szász, élükön Andreas Teutschcsal, akkor ők – mintha évszázados lemaradást pótolnának – egyszerre foglalkoznak Kempis Tamás, a lutheri kiskáté, a gyülekezet épülésére való zsoltárok kiadásával s ugyanakkor Pierre Poirret modern lélektani eszmélkedésének meg természetesen Spener, August Hermann Francke és a többi, személyesen is megismert nagyság műveinek „behozatalával”.

Összefoglalva

Bizonyosra vehető, hogy megújult, „korszerű” chiliaszta váradalmak egyik célterületévé kezd válni Erdély már a 17. század első harmadában, a rózsakeresztes spekulációk virágkorában. A három millenarista herborni tudós alighanem azért is költözött Gyulafehérvárra, mert meg voltak győződve arról, hogy így az idők nagy változásának lehetnek tanúi, sőt aktív munkásai.

Az 1630-as évektől bő negyedszázadon át az erdőn túli ország és fejedelmi családja felé fordul az ilyen reménykedők fő figyelme. Nemcsak érkeznek ide, hanem születnek is már itt profetikus írások; az egymást néha már keresztező chiliaszta projektumok közül éppen a legnagyobb hatásúak származnak a Kárpát-medence keleti feléből (köztük a legkétesebb hitelűek is).

A viszonylagos béke és stabilitás letűntével a Moribunda Transylvania elég hamar kikerül figyelmük köréből (némelyek az ifjabb Rákóczi Györgyöt és rossz tanácsadóját utólag önsorsrontónak s egyúttal a nagy egyetemes ügy károsítójának kiáltják ki). A tudós igénnyel profétálkodók már rég „leírták” Erdélyt, amikor 1687 végén Apafihoz írt két versében az egzaltáltságig rajongó Quirinus Kuhlmann még számít arra, hogy a keleti országocska szövetségese lesz antijezsuita „jesuelita” magánbirodalmának fölülkerekedésében.

Különben is: Erdéllyel együtt hanyatlik a „modern” chiliazmus; a legmodernebb szerzők már nem is cáfolják, hanem kinevetik az évszázad prófétáit, a kritikus-tudós apparátust használókat is. Pierre Bayle persze már gúnyolódhatott Johann Heinrich Alsted számításain, amelyek szerint a boldog béke birodalma 1694-ben köszönt majd be. Bayle 1695-ben publikálta a *Dictionnaire*-t...

*

Negyven évvel ezelőtt találkoztam először kolozsvári tudós embereknek azzal a csoportjával, akik akkor éppen nesztoruk, Kelemen Lajos emlékkönyvét korrigálták. Egész pályámat meghatározta az az útravaló, amellyel engem ők Herepei Jánoshoz és szegedi fiatal kollégáimhoz, diákjaimhoz küldtek a kora újkori Erdély művelődésének európai kitekintésű, de mindig szigorúan az itthoni szövegekből kiinduló föltárására. Talán kifejezheti hálámat, hogy most tervtanulmányt ajánlok e kolozsvári társaság mai nesztorának, Jakó Zsigmondnak, akinek jellemzésekor a lexikonok a „kiváló medievista és paleográfus” után elég gyakran felejtik el hozzátenni, hogy a 16–18. századi Erdély művelődéstörténetének is milyen fontos munkása.

(1996)

Ernst Salomon Cyprian és Magyarország

A 18. század első felével foglalkozó magyar kutatók hálásak lehetnek azért, hogy német kutatók napirendre tűzték a késői lutheránus ortodoxia egyik vezéralakja és a gothai tudományos gyűjtemény megalapozója munkásságának föltárását. Az 1673 és 1745 közt élt Cyprian a protestáns Európa majd minden térségével kapcsolatot tartott mint szorgalmas levelező és ambiciózus szervező.¹ Felekezeti-ileg roppant elfoglalt volt, de gyűjtőként szélesebb látókörű. Éppen az ortodoxia ellen lázadók munkáiban rendkívül gazdag lett a gothai kézirat és levéltár.² Még nem számolhatunk célzott kutatási eredményekről, Halléra irányuló tudományos munka első lépéseit azonban (így a Magyarországon ebben az időben protestáns körökben vezető szerepet játszó Bél Mátyás [1684–1749] legfontosabb forrásainak kiadását) figyelemre méltónak nevezhetjük.³ Ettől az írástól nem várhatunk többet, mint azoknak a tanulságoknak a levonását, amelyekre néhány Kárpát-medencében élő vagy innen származó külföldi tanulmányainak áttekintése után a Kárpát-medencéből Cypriannak írt levelekből jutottunk.⁴

¹ 1995 szeptemberében, Gothában került sor arra a nemzetközi konferenciára, ahol a mostani tanulmány első változata is elhangzott. Anyaga megjelent: *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*. Vorträge des Internationalen Kolloquiums vom 14. bis 16. September 1995 in der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha, Schloß Friedenstein, kiad. Ernst KOCH, Johannes WALLMANN, Gotha, 1996. (Veröffentlichungen der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha, 34).

² Ennek az anyagnak föltárására vállalkozott a céhen kívüli kiváló történész, Gertraud ZAEPERNICK, akinek *Verzeichnis der Handschriftenbestände pietistischer, spiritualistischer und separatistischer Autoren in der Landesbibliothek Gotha* címen készült kézírata a tárgy kutatói számára máig nélkülözhetetlen.

³ *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*, kiad. SZELESTEI NAGY László, Bp., 1984.; *Bél Mátyás levelezése*, kiad. SZELESTEI NAGY László, Bp., 1993. (Commercii litteraria eruditorum Hungariae III) Az utóbbiról német nyelvű recenzió: *Pietismus und Neuzeit*, 20(1984), 251–252.

⁴ A Magyarországra vonatkozó levelek többségéről a gothai Forschungs- und Landesbibliothek anyagából Szelestei Nagy László mikrofilmmásolatokat készített az OSZK számára. A tanulmányunkban szereplő levélkivonatok nagy része ezek alapján, részben pedig az eredeti dokumentumok alapján készült. Cyprianra vonatkozó szakirodalmat csak nagyon ritkán idézhe-

Johann Sigismund Pilgram (1682–1739) két tucat levele, amelyeket 1723–1739-ig Sopronból Gothába küldött, nemcsak a legterjedelmesebb anyag Magyarországról, hanem az egyetlen olyan, amely a kapcsolatokkal több megközelítésben foglalkozik.⁵ 1723. november 8-án arról jelent jóakarójának, hogyan „hívtak át egykori bécsi állomásomról Sopronba”. Hálát ad Istennek, hogy megszabadult a botránytól, „amely von Höpken svéd követ ellenkezése miatt alakult ki”. Számunkra nemcsak ebből a levélből ismeretes, hogy Pilgram Bécsben és korábban Párizsban, előtte pedig Kasselban is követségi prédikátorként tevékenykedett.

Lemondunk korábbi pályafutásának részleteiről, és csak azt emeljük ki, hogy a nagyobb protestáns országok követségeinek valláspolitikája Bécsben nemcsak azoknak a bécsi és alsó-ausztriai protestánsoknak jelentett igazi oázist, akiket már régen háttérbe szorítottak, éppen csak megtűrték, hanem a viszonylag szabadon élő magyarországi gyülekezeteknek, iskoláknak és intellektuális csoportoknak is fontos volt.⁶

Pilgram már Bécs óta levelezett Cypriannal, méghozzá elsőként a bécsi és magyar levelezőtársak közül. Az új soproni lelkipásztor mindenestre igyekezett közvetlenül megérkezése után beszámolni a magyarországi vallási helyzetről. III. Károly egyik fontos vallásügyi rendelete Pilgram első soproni jelentése előtt jelent meg. Azok közé a rendeletek közé tartozik, amelyek kíméletlenül korlátozzák a protestáns hitgyakorlást Magyarországon, jóllehet nem tiltják be végérvényesen. „Reményt ad nekünk”, írja levelében Pilgram „hogy minden földesúrnak megmarad a maga birtokán a jus reformandi”, hozzáteszi azonban, hogy „a legnagyobb bosszúságot az okozza, hogy a mágnások között sajnos már nincsenek evangélikusok”. Ezután felsorolja a problémákat, amelyek ebből a helyzetből következnek.

(Pilgramhoz hasonlóan Cyprian egyik magyar levelezőpartnere sem mulasztja el az anélkül ismételtetni a katolikus terjeszkedéssel ért jogtalanságokat.) Soha nem látott módon került ekkor a középpontba a vallás kérdése mind az elméleti spekulációk területén, mind a társadalmi élet mindennapjaiban.⁷ A helyzetet azért nevezhetjük bonyolultnak, mert az etnikai szempontból is terhes túlerő (a császári udvar és hivatalai) ugyan őszintén növelni akarta a vidéki katolikusok súlyát, de

---

tünk, mivel a Gotha és a Kárpát-medence közötti kapcsolatok eddigi kutatása elhanyagoltnak tekinthető.

⁵ Lásd Gotha, Chart. A 426 Nr. 429–430.; 428 Nr. 36–37; 429 Nr. 171–175; 430 Nr. 33 152; 432 Nr. 74–77; 433 Nr. 24–25; 434 Nr. 24–25; 436 Nr. 22; 437 Nr. 25; 438 Nr. 39; 440 Nr. 61–62; 441 Nr. 33. Pilgram legkorábbi, Bécsből 1720. július 14-én elküldött levele egy föltehetően Kasselben kiadott francia értekezésről ad számot.

⁶ A követségi kápolna és a bécsi protestánsok történetéhez lásd a 21. jegyzetben idézett szakirodalmat.

⁷ A protestánsok magyarországi helyzetéről: BUCSAY Mihály, *A protestantizmus Magyarországon*, Bp., 1974. A 18. század speciális kérdéseiről: MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet*, Bp., 1939.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Bp., 1984.

mégsem mindenáron – különösen nem a kormányzás hatékonyságának kárára. Így tripoláris ellentét és viszály jött létre az udvar, a katolikus papság és a protestáns népesség között. Ez nem vezetett ugyan robbanáshoz, de állandó feszültséget okozott az érintettek leggyengébb tagjainál, a protestánsoknál, sőt állandó félelemhez és bizonytalansághoz vezetett. Kétség sem fér hozzá, hogy a katolizáció szélsőséges, könyörtelen változata nem volt domináns. Az udvar – időszakosan külpolitikai okokból is – programszerűen kihirdette a nem katolikusok szabad vallásgyakorlását, és az ezen szabadságok fenntartásának minimumát kombinálta olyan határozatokkal, amelyek a katolikusok súlyának növelését szolgálták. Modern és hatékony módszereket dolgoztak ki és alkalmaztak tehát az ország vallási egyneműsítésére.

A protestánsok kifogásolták, hogy már nem tartottak országgyűléseket, jóllehet nem sok hasznuk származott volna belőlük, mivel ebben az időben már a kisebbséghez tartoztak. A militáns katolikus körök sem lehettek azonban elégedettek az új rendszerrel. A protestánsok körében keserűséggel emlegetett *Carolina Resolutio* még közöttük is ellenállást váltott ki. A váci püspök például olyan hevesen bujtogatott a protestánsok megmaradó mozgástere ellen, hogy az udvarnál persona non grata lett. (A szabadság egyik legfontosabb eleme az volt, hogy a nem katolikusok az ún. két „articularis” helyen minden megyében szabadon gyakorolhatták hitüket.) A militáns katolikus számára fölfoghatatlan volt, hogy a győzedelmeskedő hatalom az 1711-ben végződő szabadságharc után nem járt el radikálisabban: nem büntetett kivégzésekkel vagy gályarabsággal, hasonlóan a gyászévtizedhez (az 1670-es években), vagy ahogyan ebben az időben Európa sok más részén történt.⁸

A központi hatalomba vetett remény mellett a protestáns tábor ugyanakkor nap mint nap megpróbáltatásoknak volt kitéve. Táplálta ezt a nem katolikus pap által kötött házasságok semmissé tétele (visszamenőleg is), ezen kívül a protestánsok beteg- vagy a halálos ágyon történő térítése, valamint olyan intézkedések, mint a protestáns céhtagok kötelezése a katolikus körmeneteken való részvétellel. Különösen a nem katolikus értelmiséget érintették a zaklatások. Így a jogászokat és a különböző tisztségviselőket egy Máriára és a szentekre tett úgynevezett dekretális esküre kötelezték. Ez Damoklész kardjaként lebegett az érintettek fölött.⁹

Az egyházi és a világi értelmiség jövőjét először a külföldi tanulmányok tiltása fenyegette a legkomolyabban, majd az, hogy ehhez az engedélyt csak a legmagasabb hatóságoktól lehetett megkapni. Leépítették a hazai iskolák felső osztályait is. A hitvitázó és térítő iratok preferálása mellett ellehetetlenítették az épületes könyv-

⁸ A toruáni nem katolikusok elleni megtorló intézkedésekre is hivatkozik Pilgram egy Cyprian-hoz intézett levele. Megnyugtatta barátját: a jóságos császár garancia arra, hogy Magyarországon ilyen nem fordulhat elő.

⁹ Pilgramot pozsonyi kollégája Bél Mátyás ezen a ponton kemény bírálatban részesíti. Bél megengedhetetlen megingásnak tartotta, hogy felmentést adott egy olyan embernek, aki letette a dekretális esküt. Pilgram ezzel szemben úgy vélte, hogy „az ilyen eskü megtagadása a magyarországi evangélikusság egésze kiirtásának veszélyét jelenthetné.” *Bél Mátyás levelezése*, 420–421.

vek nyomtatását és terjesztését is. A protestáns nyomtatás és könyvkereskedés megbénítását csak részben lehetett megkerülni hamis, német nyomtatási helyek megadásával.

A gothai levelezésből csak ritkán hiányoznak a jogi kérelmek és az anyagi támogatásra vonatkozó kérések. A feladó Cypriant gyülekezeti ügyekben csak közvetítőként szólítja meg. Így 1723-ból megtudjuk a címzettől, hogy „a gothai fejedelem őméltósága megfontolás tárgyává tette, hogy a széthullott magyarországi Sion segítségére siessen”. A konkrét kérés előterjesztése nagyon sokat elárul, ugyanis kiderül belőle, hogy Gothából már 1723 előtt is érkezett segítség. „Itt Oedenburgban őméltósága pár évvel ezelőtt 600 Fl-t adományozott imaházunknak... miután azelőtt egy évvel nekikezdtünk az imaház szükséges bővítésének”. Az új soproni lelkész ennek az építkezési segítségnek a folytatását kéri, de ő maga is túl magasnak találja az összeget, és azt kérdezi, nem lenne-e lehetséges egy kisebb összeget „adnia a gyülekezeti könyvtárunknak... ehhez most igen jó alkalom kínálkozik, ugyanis megboldogult elődöm, H. Meisner (aki őméltóságának szolgálatában és védelmében állt élete végéig) özvegyének terhére vannak a könyvek”. Pilgram segítséget kért e nagy könyvtárnak a könyvek beszerzésében, „ami kettős jótétemény lenne, mert könyvtárunkat gyarapítaná... és a megboldogult Meisner úr özvegyének levenné a válláról a könyvek gondját”. Ennek a könyvtárbővítésnek a megszervezése biztosan sok időt vett igénybe. 1726-ban Bél is írt Cypriannak: „insignem beati Meisneri, gente Gothani, ... bibliothecam, aere non nimis magno comparandi”.¹⁰

Az egyház belső ügyei is szerepelnek a levelezésben. Így különösen az 1725. május 10-i levélben, ahol egy jelentésben a következőt írták a magyar lutheránuságról: „sajnos nagy viszály dúl (az egymás között sem éppen testvériesen élő) soproniak és a besztercebányaiak között, továbbá Krman püspökkel, a viszály wittenbergiekre és halleiekre osztja őket, és az áldatlan és keresztényhez nem méltó pietista háborúval veszélybe sodorják magukat és gyülekezeteiket. Mi itt semlegesek maradunk.” A továbbiakban kiderül, hogy Pilgram egyensúlyozó szerepét egyáltalán nem passzívan, hanem nagyon is aktívan juttatja érvényre a vitákban. Egyik ismerősének a következőt írja: „Miért ne lehetne nekünk, Magyarországon élőknek figyelmen kívül hagynunk a németországi pietista háborúskodást? (An non nobis in Hungaria viventibus licet ignorare bella pietistica, quae in Germania geruntur?)” „Másnak azt írtam: Úgy vélem, mindkét rész hibát követ el. Akik Halléban tanultak, azon a véleményen látszanak lenni, hogy ennek az egyetemnek monopóliuma van a tevékeny kereszténység megteremtésére, akik pedig Wittenbergben jártak, a megrögzött vélekedés szerint azonnal eretneknek bélyegzik azokat, akik csak betették a lábukat Halléba.”

Semlegessége az 1726. február 11-i levélben is észrevehető annak ellenére, hogy ez abból az alkalomból íródott, „hogy a nyugtalan Dr. Lange keserű írás-

¹⁰ Bél Mátyás levelezése, 159.

módjával megtámadta kegyelmességedet”.¹¹ Ezután következik a Wotschkétól már egy lábjegyzetben idézett rész.¹² Wotschke azonban nem idézi azt a folytatást, ahol a pietista vita enyhítéséről van szó, mert ez „Istennek hála... hozzánk soha nem jött el, hanem székhelye a Duna túlsó oldalán volt... ami a mi városunkat és területünket illeti, minket nem támadtak”. Az utolsó mondat egyértelműen a Dunán innen eső (azaz déli) rész egységére utal, tehát a soproni egyházkerületre, amelyet Pilgram már magabiztosan a sajátjának tart.

Pilgram 1724. júliusi levelében Cyprianhoz fordul „az orosz egyházzal való egyesítésről szóló gondolataim igen kedvező megítéléséért... az egészet, mint egy kiforratlan elképzelést vetettem el anélkül, hogy akárcsak egy könyvet is olvastam volna róla, és most... el kell küldenem önagsága Holstein hercegének, bécsi miniszterén keresztül”. A görög-ortodox egyházzal történő egyesítési tervek összefüggéseit itt nincs terünk bemutatni; annál fontosabbnak látszik számunkra, hogy Pilgram fokozatosan áttér „a káros egyesítési tervekre a reformátusok és közöttünk”. Ez a vita, amelyben Cyprian erősen exponálta magát, a tübingeni professzor és kancellár Christoph Matthäus Pfaff egy javaslatával vette kezdetét.¹³ Pilgram megpróbálja Pfaff föllépését pszichológiai megfigyelésekkel magyarázni és elsimítani. Az okot abban látja, „hogy a kancellár úr ... idővel megvalósítja az egyesítés üdvös tervét”, és azt gondolja, az egész „a fiatalkori lelkesedése iránti vágyakozásból eredeztethető, ... annyira tetszenek neki ugyanis ezek a gondolatok, hogy még mielőtt kiforrnának, szeretetből, az érettek körében nyilvánosságra hozza őket”. További mozgató ok volt véleménye szerint „az önmagával elhitetett elképzelés, hogy valami olyan megtisztelő dolgot hajt végre, ami előtte evangélikus teológusnak még nem sikerült”. Ez elvakíthatta, és így „a nehézségek megmászhatatlan hegyeit a távolból kis homokdomboknak látta”. Pfaff indítékainak magyarázatához kapcsolódik (a mi olvasatunkban annak mentségéhez is) Cyprian és Neumeister műveinek említése. Pilgram egyetért a tartalommal, de kritikusan jegyzi meg, hogy nagyobb hatást ért volna el, „ha elkerülte volna a kemény kifejezéseket”. A továbbiakban elmondja, hogy ő is szót kért volna, ha a nyugtalanságok nem csitultak volna el, ám „ha ezek (Isten ne adja) újra kezdődnének, újra elővenné írását, hogy azt Cyprian cenzúrája után publikálja. Ebben az írásban – mondja – nagyon visszafogott tollal kellett írnom”. Úgy tűnik tehát, hogy a soproni lelkész

¹¹ Nem Joachim Langéról, a hallei pietizmus vezérkarának híres/hírhedt tagjáról van szó, hanem majdnem bizonyosan Johann Christian Lange (1669–1756) teológusról, pietista énekszerzőről és az egyházi éneklésben a mérsékelt újítást is tiltó Cypriannal folytatott vitáról.

¹² Theodor WOTSCHKE, *Lampert Gedickes Briefe an Ernst Salomon Cyprian*, Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte, 20(1925), 105–133; *Bél Mátyás levelezése*, 116.

¹³ Az ezekben az években jelentkező egységesülési törekvésekről korábban is gyakran írtak. Újabban: Walter DELIUS, *Berliner kirchliche Unionsversuche im 17. und 18. Jahrhundert*, Jahrbuch für Berlin-Brandenburgische Kirchengeschichte, 45(1970), 7–121, itt: 81; Wolf-Friedrich SCHÄUFELE, *Ernst Salomon Cyprian, Christoph Matthäus Pfaff und das Regensburger Unionsprojekt = Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, ed. Ernst KOCH, Johannes WALLMANN, Gotha, 1996, 187–201.

Pffaff javaslataival semmiképpen sem értett egyet, azonban nem is tartotta őket olyan veszélyeseknek, mint a birodalom teológusai, pl. Cyprian, de annyira sem, mint a brandenburgi udvarból származó, Cypriannal levelezésben álló Lampert Gedicke.¹⁴ Ez teljesen érthető: Frigyes Vilmos támogatta az uniót, és ezért a birodalom központjában kálvinista vezetéssel létrejövő egyesülés fenyegetett, amely a lutheránus egyház számára – végül – a bekebelezéssel lett volna egyenlő.

Gyökeresen eltért ettől a magyarországi helyzet: kimondott uniós törekvések nem ismertek, a gyakorlatban azonban létfontosságú egyeztetések és közös akciók valósultak meg. Így a reformátusok és a lutheránusok az udvarnál és a hivataloknál megteremtették a pénzügyi alapot egy ügynökségre. Ez azt jelentette, hogy a két protestáns egyház a császárnál a nem könnyen megszervezhető közbenjárást és indítványozást évtizedeken keresztül együtt végezte. A magyar népességben erős többséget jelentő reformátusságtól eltérően a lutheránusok talán ezért voltak – nálunk – kevésbé érdekelték az unióban, mint a berliniek, mert a magyarországi reformátusok nem voltak a berliniekével összehasonlítható hatalmi helyzetben. Hogy ennek az volt-e az oka, hogy például Bél Mátyás különösen eredményesen működött együtt a reformátusok világi vezetőjével, Ráday Pállal (ha egymásra voltak utalva, ha nem), az további kutatások tárgya lehetne.¹⁵

A Kárpát-medence protestáns egyházai között nem voltak konkrét uniós tervek. Ha mégis, akkor Bél Mátyás két levele a kevés erről árulkodó jel közé tartozik. Ezekben a levelekben így ír ezekről a tervekről „nostri Calviniani syncretismum quendam coram excelsa commissione nobiscum inire meditabuntur”, [kálvinistáink tervbe vették, hogy a vallási szinkretizmus ügyét támogatják a magas bizottságnál], és büszkén említi, hogy az ügy lehetetlenségét egyik írásában be is bizonyította, és „retudi ausus insanos” [visszaverte a merész eszteleneket]. Bél álláspontja lényegében megegyezik Pilgraméval. De ő egyértelműen különbséget tesz a politikai cselekvések terén létrejött unió és a tanaik egyesítése között, amelyet nem tart kíváncsnak. Fölfogását nem könnyű megítélni. A levelekben ismételtén a Celeberrimus Pffaffusra hivatkozik, akivel rendszeres levelezésben áll, és akinek uniós terveiről szimpátiával nyilatkozik (és mellékesen említve még Cyprianra is utal, amikor Pffaff legutóbbi leveléből a vele szembeni elégedetlenséget idézi...).¹⁶

Beszámol a protestáns egyházak közötti feszültségekről és a lutheránus egyházon belüli ellentétekről is (elsősorban a pietista programok körül). Ezek azonban a katolizációval szembeni ellenálláshoz képest másodlagosak voltak. A pietista reformok és az esetleges uniós törekvések hívei és a velük szemben állók arról

¹⁴ Lampertus Gedicke (1683–1736) a berlini garnizon lelkésze, az első porosz katonai énekeskönyv kiadója.

¹⁵ Az intenzív és tartós együttműködésen túlmenően szerepet játszott ebben az is, hogy Ráday fiát Bél iskolájába küldte, aki nála is lakott. Bél levelezését nem véletlenül őrzik ma is a Ráday könyvtárban, ahol további tőle származó kéziratok és könyvek is vannak. Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa is árulkodik erről.

¹⁶ *Bél Mátyás levelezése*, 99, 116, 120–121, 589–590.

vitatkoztak tehát, hogy melyikük képviselte hatékonyabban az ellenállás ügyét a katolizáció és a centralizáció újabb és újabb formáival szemben.¹⁷

Pilgram levelezésétől eltérően a *pozsonyi* lelkészekéről csak keveset tudunk. Kivételként említhető Bél Mátyás.¹⁸ A fél tucat levél az akkori első lelkésztől, Johann Andreas Rabachertől (1686–1768)¹⁹ inkább kiábrándító: apósa egyik unokaöccsének pártfogására szorítkozik, aztán a tokaji szállítmányozásának megszervezésére, amelyet az ifjú tanulmányainak támogatásáért köszönetképpen küld. Egyébként nem lehetett jelentéktelen személyiség. Ő juttatta Bél a pozsonyi líceumba, és ezzel megalapozta az iskola új föllendülését. Sokkal később, 1744-ben olyan erős benyomást tett Friedrich Heinrich Seckendorf birodalmi grófra annak gráci fogadásában, hogy a híres katonadiplomata szabadulása után Meuselwitzbe hívta Rabachert, ahol az 1768-ban bekövetkező haláláig szolgált.

A két nagy nyugat-magyarországi várost, Sopront és Pozsonyt gyakran emlegették együtt. (A különbségek a kutatás mai állása szerint nem látszanak jelentősnek.) Még a három egymáshoz közel fekvő jelentős központ, Pozsony, Sopron és a „protestáns Bécs” közötti élénk kapcsolattartás virágkoráról is beszélhetünk a 18. század harmadik és negyedik évtizedében.²⁰

A protestáns bécsi körök élete ebben az időben igen élénk volt. A fő központok a protestáns országok követségei voltak: a dánoknak, a svédnek és a hollandnak még kápolnája is volt. A követségi kápolnába jártak a személyzetek kívül a császári udvarban jelenlévő birodalmi rendek, minden evangélikus birodalmi udvari tanácsos, néhány birodalmi ügynök, sok császári tiszt és katona, lerakatosok (külföldi nagykereskedők) stb.²¹ A külföldiek számát az is növelte, hogy a vagyonosabb lutheránus családok gyermekeik számára távoli német tartományok-

¹⁷ A sok példa közül csupán egyet említettünk az imént, Bél Pilgramhoz intézett, kifejezetten türelmetlen szavait az eskü ügyében. Lásd a 9. jegyzetet.

¹⁸ Mint már említettük, szerepel a gothai nagy Cyprian-levelezés anyagában: Chart A 430 Nr. 159. Lásd még: *Bél Mátyás levelezése*, 158–159.

¹⁹ Gotha Chart. A 430 Nr. 139, 216; 432 Nr. 17–108.; 433 Nr. 77; 437 Nr. 88.

²⁰ A korábbi szinte egy évszázadot kitevő virágkort a barokk kutatói már bemutatták. Tőlük tudjuk, hogy az osztrák irodalom néhány olyan személyiségének életművét, akik életük felét nyugat-magyarországi városokban éltek le, lehetetlen megérteni a pozsonyi és soproni viszonyok beható ismerete nélkül. Ilyen például Catharina Regina van Greiffenberg, a barokk líra kiemelkedő alakja, aki poétikai és prófétai elhívását Pozsonyban érte meg. Lásd: Martin BIRCHER, *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freudenkreis. Studien zur österreichischen Barockliteratur protestantischer Edelleute*, Berlin, 1968 (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, 149. NF 25.) és újabban Hartmut Lauffhütte több dolgozata Catharina Regina von Greiffenbergről.

²¹ Meglepő lehet, hogy a hívek számát megbecsülve milyen magas számot adnak meg, ám a Bécsben élő protestánsok létszámát a legfrissebb számítások is kétezer körülire teszik. – A kápolna szerepét megvilágító korábbi tanulmányok: Wilhelm KÜHNERT, *Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien, 1733 bis 1786*, JGPÖ (68–69)1953, 99–112.; Christian STUBBE, *Vom dänischen Gesandtschaftsprediger Burchardi in Wien*, JGPÖ (53) 1932, 257–312. Fritz SEEFELD, *Disporahilfe vor 1750 in Wien*, JGPÖ (83)1967, 82–92.

ból hívtak házi tanítókat. Johann Christian Edelmann így majdnem három évet töltött Alsó-Ausztriában. A későbbi külön spiritualista gondolkodó diákjával gyakran töltötte az időt Sopronban, és az ebben az időben már lelkészként tevékenykedő Johann Sigismund Pilgramot „kolerikus temperamentumú államférfi és politikus”-ként jellemezte, de elmarasztalta hiúsága miatt.²² Edelmann esete csak egy példa a sok közül...

2.

Cypriannak Magyarország északi részén is voltak levelezőtársai, akik közül kiemelkedett Matthias Bahil, szlovák lelkész, aki 1706-ban született, Wittenbergben tanult, és az eperjesi gyülekezet élére került. 1744-ben levelezett Cypriannal, és Theodor a Hybla álnéven lefordította szlovákra a pápaságról szóló művét, amely már a következő évben megjelent.²³ Figyelemre méltóak a mű terjesztésének következményei. A fordítót azonosították és elfogták. A rabságból kalandos körülmények között Sziléziába menekült, és a családját is sikerült ide menekítenie. A Cyprian-fordítás egy harcias, többnyelvű irodalom első darabja, mivel Bahil a száműzetésben, az akkoriban már Poroszországhoz tartozó Sziléziában is írt és jelentetett meg önálló propagandaírást szlovákul, németül és latinul, amelyekben megpróbálta bemutatni a magyarországi protestáns népesség szerencsétlenségét és szenvedéseit. Néhány műve, amelyek a vallásin kívül a nemzeti és az etnikai diszkrimináció ellen is bujtogattak, fontos történelmi forrás is. Ezek a munkák a sziléziai Briegtől Harlemig több nyelven is megjelentek. Nem csoda tehát, hogy II. Frigyes udvarában is fölfigyeltek a röpiratok szerzőjére. 1756 elején, a hétéves háború küszöbén II. Frigyes rendkívül fontosnak tartotta – részben a protestáns szövetségesek biztosítása, részben egy magyarországi fölkelés kezdeményezése miatt –, hogy az ilyen jellegű röpirat-irodalmat újra életre keltsék. Ő maga is írt egy reprezentatív darabot, amelyet tudományos pontossággal és a legszigorúbb titoktartás mellett külföldi papírra kellett nyomtatni. A porosz király még a terjedelmet is megadta, és a külföldi terjesztést is az ő pontos utasításai szerint szervezték meg. Még nem tisztázott, mit és mennyit merített a kiadást összeállító marburgi jogprofesszor Bahil műveiből. Az biztos, hogy Bahil vette át a terjesztés legérzékenyebb részfeladatát.²⁴ Sikerült átcsempésznie a határon az örökös tartományokba és első-

²² Johann Christian EDELMANN, *Selbtsbiographie 1749–1752*. Faksimile kiadás: Stuttgart–Bad Cansatt, 1976, 50–119, itt 85. (Sämtliche Schriften in Einzelausgaben, Bd. XII.)

²³ Gotha Chart. A 442. f.56.; Matthias BAHIL, *Traurige Abbildung der protestantischen Gemeinde in Ungarn – Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies*, Bregae, 1747. A latin változat: *Monumenta evangelicorum Augustanae confessionis in Hungaria historica*, ed. András FABÓ, Pest, 1868, Tom. 2. 363–428.

²⁴ *Unbilliges Verfahren des Ertz-Hauses Oesterreich gegen die Evangelische*, (h. n. 1756.) Újabb kiadás részletes magyarázattal: *Preussische Staatsschriften aus der Regierungszeit König Friedrichs, II*, Bd. 3. Berlin, 1891, 234–317. Vannak esetek, amikor Bahil szerzősége vitatott. Egyes kézikönyvek, bibliográfiák és könyvtárkatalogusok néhány névtelen szerzőjű művet neki tulajdonítanak:

sorban Magyarországra szánt példányokat. Később azonban elfogták, és Bécsben második alkalommal is börtönbe került, ahonnan a porosz vezetés rabcsere útján szerezte vissza számára a szabadságot.

Végül érintenünk kell még Cyprian hatását a Kárpát-medence délkeleti régiójában, az erdélyi szászok körében. Az innen származó jénai történészprofesszor, Martin Schmeizel 1722-ben mesterének, Cypriannak címzett, majdnem 120 oldalas levél formájában publikálta művét az erdélyi lutheránus egyház történetéről.²⁵ Bizonyos, hogy pályája kezdetén Cyprian hatással volt rá. Schmeizel később Halleba költözött, és kiemelkedő munkásságot fejtett ki a történeti segédtudományok, az államtan és a statisztika területén.²⁶

Cyprian néhány további magyarországi levelezőtársa – Asboth Ádám, Georg Buchholz – a világi tudományosság területén volt jelentős.

Ismerjük azokat a merész terveket, amelyek Leibniz bécsi tudományszervezési feladatait erdélyi politikai törekvésekkel is összekötötték. (Még erdélyi kancellári megbízatását is ambicionálta.)²⁷ Sajnos a korai, coburgi időből származó,²⁸ Cyprian és Leibniz közötti élénk levelezéstől eltérően semmit nem tudunk arról, milyen szerep jutott Cypriannak és a gothai udvarnak a tudományszervezési törekvések keretein belül a 18. században.

Összefoglalás

Tanulmányomban Cyprian sok magyarországi ismerőse közül azokat emeltem ki, akiknek érdeklődése a vallási küzdelmekre koncentrált. A további kapcsolatokról keveset tudunk. Ha megpróbálunk következtetéseket levonni, azok semmiképpen sem tekinthetők véglegeseknek.

Minden kézikönyv a lutheránus ortodoxia egyik utolsó bástyájaként jellemzi Cypriant. Főbb bemutatott magyarországi és erdélyi hitsorsosait viszont nem tekinthetjük a lutheránus ortodoxia képviselőinek. Műveikben nem tekinthetünk el a német pietizmus és Halle szellemének többé kevésbé intenzív hatásától. (Pilgram programszerűen semleges a „pietista háborúban”, Rabacher Jénában tanult.

Zuverlässiger Bericht von einer neulich in Ungarn errichteten adeligen Gesellschaft, (h. n. 1745.) *Kurze Unterricht von denjenigen Gründen, mit welchem die römisch-katholischen Herrn Geistlichen fordern... es sollen die Protestanten... bey der Mutter Gottes Maria, schweren* (h. n. 1745.).

²⁵ Martin SCHMEIZEL, *De statu ecclesiae Luthenarorum in Transylvania ad Ernestum Salom. Cyprianum... dissertatio epistolica*, Jenae, 1722.

²⁶ PUKÁNSZKY Béla, *Geschichte des deutschen Schritiums in Ungarn*, 1. Münster in Westphalen, 1931. (Deutschum und Ausland, Heft 34–36. 390. Magyarul: *A magyarországi német irodalom története: a legrégebb időktől 1848-ig*, Bp., 1926, 356.

²⁷ Onno KLOPP, *Leibniz' Plan der Gründung einer Societät der Wissenschaften in Wien*, Wien, 1868; Herbert OPPEL, *D. Ernst Salomon Cyprian und sein Briefwechsel mit Gottfried Wilhelm Leibniz*, Jahrbuch der Coburger Landesstiftung, 1978, 35–82.

²⁸ Gotha Chart. A 429 Nr.157–160; Chart, B 786 Nr. 96.

Mind a ketten hagytak hátra pietistának tűnő prédikációkat. Bél Mátyást nem ok nélkül tartják a magyar pietizmus atyjának, Schmeizel életpályájának utolsó szakaszában professzor volt a hallei egyetemen...)

A legtöbben igen jó kapcsolatokat ápoltak a protestáns bécsi körökkel, részben még a császári udvarral is. Ezzel egy időben következetesen harcoltak azok ellen a megtorlások ellen, amelyek ugyan a katolikus papság helyi hatalmasaitól indultak ki, azonban mégis bécsi szándékokra vezethetőek vissza.

Feltűnik egy negatívum: a magyar nyelvű népességről és az etnikailag magyar területekről a kapcsolattartók legtöbbje is csak igen ritkán jut információhoz. Így magától értetődő, hogy Cyprian még náluk is kevesebbet tudott a Dunántúl és az Alföld nagy magyar területeiről, ahol azonban éppen ebben az időben a magyar lutheránusok és reformátusok vallási-kulturális élete volt meghatározó jelentőségű.

A domináns városok értelmiségi körei német, illetve szlovák többséggel a kortárs gothai udvar és Cyprian kisugárzását mutatják. Az innen küldött információk magyar levelezőtársai céljait és terveit is jelzik, ám elsősorban mégis Cyprian érdeklődésének irányait.

A világi tudományos kapcsolatok vizsgálata, amelyet itt csak érintettünk, egy különálló tudománytörténeti projekt része lehet. A világi tudományosság bizonyos szférái: az egzakt államtan, a természeti kincsek gyűjtése és a megfigyelések olyan terepet jelentenek, amelyet nem lehet és szabad a vallási-politikai differenciálás körébe sorolni. (Tudjuk például Bél Mátyásról és az erdélyi szászokról, hogy ilyen kérdések vizsgálatában kapcsolatokat tartottak fenn az egyébként ellenségnek számító jezsuita körökkel.)

(1996)

„Teleki Miklos Uram égj átallyában idvezülni akar...”

A Peregrinuslevelek egy helye és a gratia universalis

Bibliográfiai tény, hogy Jankovics József korai főműve az a levélgyűjtemény, amelyet nem sokkal végzése után adtak prélum alá tanítványai.¹ Az Adattár-sorozat szerkesztője – aki akkor nemrég még a kezdő tanár tanára is volt – nem spórolhatja meg, hogy először a kötet létrejöttéről szóljon,² s csak azután a kétszáz levél egyikének egy helyéről.

A Babits- és Gyöngyösi-kutató talán nem, de a Bethlen Miklós és Mihály élete-munkássága s a késő fejedelemség kori erdélyi műveltség minden titkainak tudója bizonyosan azzal a levéltári bűvárkodással kezdte pályáját – még szegedi végzős hallgatóként –, aminek során a Peregrinuslevelek-gyűjtemény eszméje is megfogant. A sok értő kolléga által már méltatott (és fölhasznált), egyelőre – tudtommal – unikumnak számító különlegesség az volt, hogy egy igényes és művelt erdélyi arisztokrata több tucat (!) patronáltjának külföldi egyeteméről hazaküldött leveleit együtt lehet olvasni, s azokból a stúdiumok körülményeiről, a diákmindennapokról, friss politikai eseményekről, kuriózumokról, füvészkertek, könyvtárak, orvoslás, étkezés, ruházkodás újdonságairól páratlanul sokszínű képet lehet kapni. Az ifjú tanárnak sikerült szeminaristáit az izgalmas anyaggal úgy elkábítani, hogy a szemeszter végére már megvolt a sajtó alá rendezők csapata és a szereposztás. A kezdeményezésen és előkészítésen túl mindenben részt vállalt a tanár-vezető, de az utolsó korrektúráig és a nyomdai bajlódásig meg a terjesztés elindításáig mindenben működött a diákkollektíva.³ – A kötet első fogadtatása sokkal gazdagabb volt, mint ahogy egyetemi kiadványoknál megszoktuk, de az igazi visszhangot az idő hozta meg, főképpen az anyag fölhasználásával társadalom- és kultúrhistoriai, sőt nyelvészeti munkákban (utóbbira a patrónus megszólításának változatait elemző értekezés volt a szerkesztő-

¹ *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, Szeged, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6).

² Emlékeire hagyatkozva, s remélve, hogy a közelebbi résztvevők egyszer pontosabban rekonstruálják a három évtizede történeteket.

³ Ezért került a címnegyedbe a ritkán használt formula (Készült Jankovics József irányításával) mellé közreadóként a teljes munkaközösség s szerkesztőként, a latin szövegek fordítójaként és a névmutató készítőjeként Hoffmann Gizella, Bartók István és Bujtás László; ők is mint diákok kezdték, de önálló felelősséggel fejezték be munkájukat.

ket is meglepő példa). Hasznosításra tesznek kísérletet az alábbi észrevételek is: egy levélrészlet értelmezésére irodalom- és esztétörténeti aspektusból.

*

Az 1695 körül született, 1750 táján még élt Nánási Lovász András néhány peregrinus-híradása után találjuk 1728-ban most már huszti lelkipásztorként Teleki Sándornak írt levelét. A befejező passzus így hangzik: „*Teleki Miklos Uram égi átallyában idvezülni akar, mert külömb külömb argumentumú kõnjörgéseket iratott velem, s által vitette Mantuában... mi ketten az Urfival tsak Déák Levelekkel vigasztallyuk égjást.*”⁴ Ártatlan évődésnek is olvasható ez a híradás; de – a levélíró szándékától függetlenül – egy anekdotában megőrzött kemény inszINUÁCIÓ megerősítése is. Hermányi Dienes úgy hallotta, hogy „[Makfalvi József] titkon égybeadá magát Gróf Teleki Miklossal /:kinek irott Réligiója vala ’s irta vala ki a’ Religio Médici nevű elmés Könyvből:/ Huszti Andrással a’ részeges Ex Proféssorral össze adá magát, ’s hárman csinálának egy Ekklesiát magokból, – ’s Makfalvi Urvacsoráját is osztá e’ nem tudom micsóda ’Sinagógába.”⁵ (Nem gyakori Hermányinál a szögesen ellentétes ítélet egy figuráról. Teleki Miklós másutt megérdemli az elismerést: „Igen éles s nagy elméjű s széles experientiájú ember vala”, ami a fönti idegenkedő, sőt elítélő beállítástól gyökeresen eltér; „lelki barát”-ok voltak diákként.⁶) Esze Tamás – Hermányi történetét ismételve – nyilvánítja az erdélyi remonstráns heterodoxia legmarkánsabb kifejeződésének ezt az ecclesiólát.⁷ Ezzel szemben ma a Nánási-levél az egyetlen hiteles bizonyosság arra, hogy a kor világi és egyházi hivatalos irataiban sok tucatszor emlegetett lelkész és jogász – Makfalvi és Huszti – mellett egy ifjú erdélyi arisztokrata is a *gratia universalis* bűvöletében lépett a másképpen gondolkodás útjára. Különösen fontos, hogy az, amiről Nánási Lovász levelében beszámol, az Husztiék peres ügyeit egy évtizeddel (másokét is hónapokkal) megelőzte, ami azt jelenthetné, hogy a nagytekintélyű Teleki Sándor fiának kezdeményező szerepe is lehetett.

Pontosabban: éppen ez a levélrészlet megengedi a szigorúan dogmatikai és jogi értelmezés mellőzését,⁸ hiszen az intonáció remek nyelvi lelemény: ironikus uta-

⁴ *Peregrinuslevelek...*, i. m., 206.

⁵ HERMÁNYI DIENES József, *Nagyenyedi Demokritos = Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad. SÁRDI Margit, Bp. 1992 (Régi magyar prózai emlékek, 9), 311.

⁶ Uo., 234–235.

⁷ ESZE Tamás, *A Heidelbergi káté története Magyarországon a XVIII. században = A Heidelbergi káté története Magyarországon*, kiad. BARTHA Tibor, Bp., 1965 (Studia et acta ecclesiastica, I), 171–203, itt 179. Esze sokszor idézett tanulmánya nélkülözi a bizonyító apparátust; jegyzeteket is tartalmazó kézirat létezhetett, de ilyet a hagyaték Szegeden, illetve a Ráday-levéltárban őrzött részében nem találtam.

⁸ Az 19. század derekától sorjázó forrásközlések és tanulmányok kizárólag arról szólnak, hogy lelkipásztorok és egyházi szolgálatban álló tanárok, jogászok esküjüket megszegve dogmatikai változtatásokra merészkedtek, s így – legalábbis formálisan – nem alap nélkül vádolták meg őket, s

lás arra, hogy az ifjú Teleki szeretné, ha mindenkor, a világon mindenki (persze ő is...) elnyerné az örök életet, s megmenekülne az örök kárhozat fenyegetésétől. Az ilyen ábránd és óhaj pedig nem teológiai tétel, hanem kevesebb is, több is: nem antidogma, számíthat akár kortalan „örök emberi” törekvésnek.

Teleki Miklós elhajlásának Hermányinál olvasható anekdotái előadásában is főleg a teológiai megközelítésre tenni a hangsúlyt. Amúgy is kérdéses, hogy ez mennyire késői rekonstrukció arról, ami komoly férfiak konventikulumára bizony nem hasonlít, legföljebb alkalmi baráti összejevetel lehetett – ha megtörtént. Valami bájos amatőrség van abban is, hogy a hitvallást a *Religio mediciből* állítják össze. Sokáig kerestük, hogy Sir Thomas Browne-nak ebből a terjedelmes, közel egy évszázaddal korábban angolul íródott (később több latin kiadásban is megjelent) heterogén elmélkedésgyűjteményéből mi és hogyan lett alkalmas arra, hogy a 18. század második negyedében egy újító szellemű hitvallás alapja legyen. Browne szellemi fejlődésében és művében is kimutatható averzió a dordrechti zsinat ket-tős predestinációt előíró határozataival szemben,⁹ de a *Religio mediciben* ilyen – vagy bármilyen – határozott teológiai állásfoglalásnak nincs nyoma.¹⁰

Az 1728-as levélrészlet a vallási fölvilágosodás beköszönteként méltatott¹¹ erdélyi *gratia universalis* laikus változatára figyelmeztet. Nem győzzük hangsúlyozni: külföldi egyetemekhez kapcsolódó teológiai áramlatok hozzánk plántálása jelentette meg igazán hatékonyan az általános kegyelem gondolatát.¹² A „laikus változat” különös hozadéka egyelőre csak homályosan dereng föl előttünk Nánási fönt idézett levelének záró soraiból, miszerint az ifjú Miklós „külömb külömb argumentumú kőnjörgéseket iratott velem...”; ezeket közösen fogalmazott, imával ékes meditációknak képzelhetjük; s irodalmi igény vezethette tollukat a latin consoliatiók írásakor is („mi ketten az Urfival tsak Déák Levelekkel vigasztallyuk égmást.”¹³).

---

volt ürügy a társadalomból való kitaszításukra. Az erdélyi református egyháztörténet egy fejezetét teszik ki ezek a fejlemények, jó összefoglalásuk legújabbán SIPOS Gábor tanulmánya (*Husztai András heterodoxia-pere 1742-ben*, Református Szemle, 100(2007), 727–733), ahol az eljárásrozat dokumentumainak mai lelőhelyét is megkapjuk.

⁹ Johannes VAN DEN BERG, *Sir Thomas Browne and the Synod of Dort = Uő, Religious Currents and Cross-Currents. Essays of Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment*, Leiden, 1999 (Studies in the History of Christian Thought, 95), 19–24.

¹⁰ Persze primer szövegekben is olyan szerteágazó a Browne-mű utóélete, hogy abból a sűrítmények sem hiányoztak; nem kizárt tehát, hogy előkerül egyszer egy kátészerű „írott religio” szövege, amely Telekinknek akár közvetlen forrásul szolgálhatott.

¹¹ Klaniczay Tibor és Tarnai Andor használták a minősítést az Esze-tanulmányról rendezett vitán.

¹² Erről is sokat tudunk meg van den Bergtől (*Theology in Franeker and Leiden in the eighteenth century = VAN DEN BERG, Religious Currents and Cross-Currents... i. m., 253–267.*), például azt, hogy a *gratia universalis* fő központja – Odera-Frankfurt, Franeker és Bazel – kitűnően együttműködött; ha valakit elbocsátottak a professzúrából, annak helyére hasonló gondolkodású utódot hoztak a távolból, pl. az ifjú Paul Ernst Jablonskit Odera-Frankfurtból Franekerbe.

¹³ *Peregrinuslevelek... i. m., 206.* Ezzel még nem zárult le a szövegünkben nem ismert irodalmi jellemző munkáinak sora. Többen emlegetik, hogy „költői kísérletei maradtak fenn”. RETTEGI György,

Csak apologéták szemében kell vaskos antidogmának számítani a gratia universalis minden változatának. Ahogyan az eszmerokon apokatasztaszisz is apokrif apokalipszisek naiv jeleneteiben vagy a német késő barokk némely eposzaiban hatékonyabb végül, mint tudós filozófiai vagy teológiai művekben.¹⁴

Igen sok mindent nem sikerült még tisztáznunk Teleki Miklós pályakezdéséről, szellemi fejlődéséről. Teleki Mihálynak és anyai ágon Bethlen Miklósnak is unokája, utóbbiról mikor bécsi fogságában meglátogatja ifjú Pápai Páriz Ferenc, azt írja Teleki Sándornak: „eö nagysága tudakozta töllem, ha tanulé Miklos Ur-fi?”¹⁵ A hétesztendő unoka a két nagy familia reménységének számított. A 20-as évek elején még hol egyetemre, hol udvari szolgálatba lépését tervezik,¹⁶ 1722-ben kezdődő itáliai katonáskodásáról keveset tudunk. Rettegi György kiemelkedő, nagy jellemnek festi le a magát végül exul in patriának érző Miklóst, és ő sem magyarázza, miért történt, hogy „... Erdélybe szorulván sokat munkálódott, hogy adjon az atyja jószágot, az hol gyermekeivel, feleségével subsistálhasson. De az atyjának kedvetlenségébe ejtvén magát, nem adott, noha Teleki Miklós úr olyan ember volt mind eszére, mind hazájához való indulatjára s szeretetire nézve, hogy bátran el lehet mondani, hogy olyan ember két saeculum alatt nem született”.¹⁷ Apa és fia eszmei ellentétét nem teszi valószínűvé, hogy Teleki Sándor az egyetlen generációjában, aki megvédi Husztit, és a dordrehti tanítást utálatosnak tartja. A fenti idézetben kiemelt részlet (*atyjának kedvetlenségébe ejtvén magát*) elgondolkodtathat, ha szembesítjük azzal, hogy húsz évvel a levelezés szelíd meditálásai után, 1748-ban Teleki Miklós az etédi zsinaton mégiscsak bekerül a remonstráns ellenzéknek minősített mozgalom vezéralakjai közé, akiket az egyház közösségéből kizártak, s ezzel az egész negyedszázados nyugtalanságnak véget vetettek.¹⁸ Ez már egy teljesen új, exponált pozíciót jelez, amit még hangsúlyosabbá tesz, hogy tudomásunk szerint ő az egyetlen arisztokrata, s a kevés szilárdan szolidáris világi résztvevő egyike a kiátkozott mozgalomban. Ilyenképpen már elképzelhetjük a család elzárkózásának okai között az újitó szellemű gondolatokat, az értük indított szervezkedést és a megbélyegzettséget. Egyelőre föltételezésként említhetjük csak, hogy talán az 1728-as levél szerzője is hasonló utat járt be két évtized alatt. Ne felejtjük el, hogy Nánási föltétlenül ismerte a heves gratia-vitát, hisz épp annak fordulópontján, 1721–22-ben tanult és disputált a két legpártosabb centrumban,

---

Emlékezetre méltó dolgok: 1718–1784, kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1970. mutatójában Jakó Zsigmond írja.

¹⁴ Az erdélyi szászoknál az apokatasztaszisz nem sokkal korábban más forrásból, máshogy jelentkező heterodox tana és a gratia universalis lényegi rokonságára több mint fél évtizede egy szerkesztői utószóban már utaltam. (Ld. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 223.)

¹⁵ Bécsben, 1711. szeptember 20-án. *Peregrinuslevelek...*, i. m., 10.

¹⁶ *Peregrinuslevelek...*, i. m., 176, 180: patronált diákok, főleg Enyedi István tanácsai az ügyben.

¹⁷ RETTEGI, i. m., 319–320.

¹⁸ ESZE Tamás, i. m., 179–180, 191. és G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a 18. században, 1690–1795*, [Kolozsvár], 1979, 207.

Franeckerben és Odera-Frankfurtban, amikor az újíto szellem bátor képviselői ke-
rekedtek itt fölül.¹⁹ Hazajövéen azonban, sok társától eltérően, az itthoni viszályok-
ban nem exponálta magát egyik oldalon sem. (Ez teljesen beleillik a képbe, amit
Hermányi Dienestől kapunk több tucat példával illusztrálva. Eszerint egészen
extrém alakja volt az erdélyi lelkészársadalomnak, szkeptikus, sőt cinikus visel-
kedésével, s azokkal a néha drasztikus viccekkel, amelyeket mosolytalan faarccal
tálalt közönségének. Mondhatni, Hermányi legkedveltebb, legtermékenyebb „nó-
tafája” volt. „Nánási András igen profanus, de felette ritka memoriájú s eloqven-
tiájú ember, kiről én igen sokat tudok...”, „igen elmés jádзи ember vala”, „minden
alkalmatossággal gyakor volt nála a tréfa, de maga nem nevet vala soha”, „ennek
az embernek facetiájival árkusokat tölthetnék bé...”²⁰ Van egy adat, ami viszont
valószínűsíti, hogy utóbb mégis állást foglalt, és ezzel „kihúzta a gyufát”, tudniillik
„1747-ben bujdosó papként említik”.²¹

A fönti fejtegetések summája csak az lehet, hogy a 18. század második negye-
dének Európa protestáns világában talán legmarkánsabb áramlatáról egy kevésbé
ismert esetre és annak összefüggéseire hívnám föl a figyelmet. Arra, ami a *gratia*
universalis vigaszából spontánul is szóhoz jutott, és ami eleve intézményen kívül
ébredt gondolkodó, érző emberekben.

Végül arra kell jutnunk, hogy az ilyen eseteket nem lehet kiszakítani annak a
negyed évszázadnak a holland, svájci és erdélyi intézményekben, egyetemeken,
egyházi közösségekben és hierarchiákban, családokban végbe menő konfliktusok,
megegyezőések és mártíriumok hálójából. Mindennek megismeréséhez pedig még
igen sok részletmunka hiányzik.²² Amíg a Teleki levéltár és a szétszórt Telekiadák,
a számos Esze-hagyaték anyagából nem bányásszuk ki az ott lappangó titkokat
(dokumentumokat, irodalmi szövegeket) – addig a fönti megállapításaink több-
sege hipotézis marad.

(2009)

¹⁹ VAN DE GRAAF, *i. m.*, 235, és VAN DEN BERG, *i. m.*, 260. sk.

²⁰ HERMÁNYI DIENES, *i. m.*, 84–85, 196, 222–223, 229–230.

²¹ Zoványi lexikoncikkeinek ezt a megfogalmazását idézi tovább az általunk ismert szakirodalom.
Itt most föl nem használt részeredmények vannak Huszti körül Zsoldos Sándor, W. Kovács And-
rás munkáiban.

²² Itt most föl nem használt részleteredmények vannak Huszti András körül Zsoldos Sándor, W.
Kovács András munkáiban.

Multikonfesszionizmus a Habsburg-Erdélyben: a kezdetek

Igencsak eldugott helyre került Robert J. W. Evans konfesszionizmus-tanulmánya egy német konferenciakötetben. Nem is csoda, hiszen ezen a konferencián a *Konfessionalisierung* mint tudományos paradigma – nemcsak az egyházi-vallási, hanem a világi-hatalmi szférára és Kelet-Európára is kiterjedő – érvényessége volt a téma. Két tucat „konstruktív” előadást követően egyedül Evans jelentett be markáns különvéleményt. A Habsburg-monarchia térségeinek szemléje nála Erdéllyel fejeződik be. Azt sugallja: a birodalom új keleti államalakulata a legeklektánsabb példa arra, hogy az abszolutisztikus berendezkedés nem jár együtt föltétlenül vallási egyneműsítéssel, s különösen nem annak eredményességével. 1690 után „In Siebenbürgen sind die Habsburger... tatsächlich an die Macht gekommen, ohne jedoch eine katholische Mehrheit je zustande bringen zu können.”¹ Evans már nagymonográfiájában kiemelte, hogy az Erdélyi Fejedelemség a 17. század nagy részében – a kálvinizmus uralkodó szerepe mellett – biztosította „the survival not only of Protestantism, but of confessional pluralism”.² Manapság fölélnkülönb van az érdeklődés az egy államon belüli vallási sokféleség iránt. Az újabb szakirodalomból itt kiemelhető az *A Companion to Multiconfessionalism*, mert abban Erdélyről szóló tanulmány is megjelent. Szerzője, Graeme Murdock nem tér ki a Habsburg-hatalomváltás időszakára, de megbízható áttekintést ad az előző („fejedelmi”) korszak, a reformációval kezdődő bő évszázad fejleményeiről.³ A jelen dolgozat azt kívánja mérlegelni, hogy Erdély sokfelekezetűsége fönmaradt-e a

¹ Robert John Weston EVANS, *Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgerländer = Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, ed. Joachim BAHLCKE and Arno STROHMEYER, Stuttgart 1999, 395–412, itt 408. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 7). Evans megjegyzi: „Die ausgezeichnete allgemeine Geschichte Siebenbürgens [Erdély története, szerk. KÖPECZI Béla, 3. köt., Bp., 1986] behandelt diese Fragen stiefmütterlich.”

² R. J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700: an Interpretation*, Oxford, 1979, 267.

³ Graeme MURDOCK, *Multiconfessionalism in Transylvania = A companion to multiconfessionalism in the early modern world*, ed. by Thomas Max SAFLEY, Leiden, 2011, 393–416.

Habsburgok 1686-tól kialakuló s aztán megszilárduló uralma alatt az első mintegy három évtizedben. A kérdés pikáns, mert a bécsi udvarban ekkor is uralkodott az ellenreformáció szelleme és a mindenáron való katolizálás gyakorlata.

A hatalomváltás fontosabb tényei

A törökök 1686-tól Budáról majd Magyarország nagy részéről való kiűzése nyomán nemcsak a bécsi udvar részéről merült föl az a szándék, hogy előkészítsék Erdélyben a hatalomváltást. Erdély rendi társadalmának vezető képviselői – talán nem éppen idejében – fölkészültek egy ilyen fordulatra. A császári katonai erő kész helyzet elé állította őket 12 erdélyi vár megszállásával, de a fejedelmi hatalom realistái e nélkül is számoltak már a bécsi udvar kulcshelyzetbe kerülésével vagy akár diktátumaival. A föld népe súlyos megpróbáltatássorozatnak és nyomorúságnak élte meg a császári csapatok jelenlétét. Jómódú paraszt-polgárok is csak ezt érzékelték a változásból. Jellemző, hogy Brozer Péter, tekintélyes kolozsvári szőlőbirtokos, unitárius tisztviselő naplójába 1686-tól hét éven át ugyanazt írja – és csak azt: „Rajtunk lagnak, nyomorgatnak.”⁴ A lakosság túlnyomó része így érezte, így élte meg 1700-ig és jóval tovább. Így válik érthetővé, hogy a „kuruc-fejedelem”,⁵ Thököly Imre (1657–1705, Erdély török vazallus fejedelme 1690–1691) Észak-Magyarországon a török harcok után szélnek eresztett katonák, jobbágyok, majd egyre több sérelmes nemesember spontánul indult fölkelésének áll az élére, és Erdélyben is szimpatizánsokat, sőt – minden társadalmi rétegből – csatlakozókat talál.⁶ (Felekezeti sokféleség a fölkelők táborára is jellemző volt. Thököly és legközelebbi hívei lutheránusok voltak, Rákóczi mélyen hívő katolikus, vezérkarának prominenseivel együtt.)

Bécs kényszerűségből vállalta, hogy az erősen protestáns többségű Erdélyben – a katolikus minoritás jogainak, pozícióinak gyarapítása mellett – a református, lutheránus, unitárius konfesszió létezésével is számol. Logikus, hogy az 1690 októberében – drámai helyzetben: Thököly és a törökök ellentámadásának átmene-
ti sikerei közben, Bethlen Miklós kancellár politikai érzékenységének és hazafiúi
ügyszeretetének köszönhetően létrejött *Diploma Leopoldinum*⁷ vezérmotívuma is

⁴ Brozer Péter *feljegyzései (1679–1684)* = *Kolozsvári emlékirók*, kiad. BÁLINT József és PATAKI József, Bukarest, 1990, 217–221, itt 219.

⁵ A kuruc(ok) kifejezést eleinte a Habsburgok ellen partizánharcot folytató szegénylegényekre használták, de aztán kiterjedt az egész ellenállási mozgalomra és végül általában a magyar nemzeti ügy képviselőire. EVANS, *The Making...*, i. m., 140–142, 264–267, 271.

⁶ 1703-tól majd Thököly mostohafia, II. Rákóczi Ferenc lép föl hasonlóan, s lesz a második kuruc vezér.

⁷ A végleges, 1691. december 4-én aláírt latin szöveg és német fordítása: Rolf KUTSCHERA, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen: 1688–1869*, Köln–Wien, 1985, 327–342. (Studia Transylvanica, 11). A *Diploma* kitűnő elemzése: TRÓCSÁNYI Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben: 1690–1740*, Bp., 1988, 199–212.

az Erdélyben bevett vallások (*receptae religiones*) szabadságának biztosítása, beleértve a vagyonok s papjaik nemesi jogainak védelmét.

Kiegészítések, pótdiplomák módosították ezt a dokumentumot. Alkalmazásának útjában állt sok minden: bécsi részről a katonai hatalom túlkapásai, de a sok konstruktív elemet tartalmazó központosító törekvések is; erdélyi részről az új kormányzat hatalmi pozícióiba került urak és hivatalnokok birtok- és jószág-szerző mohósága, a „három nemzet”⁸ és a négy felekezet egymással szembeni türelmetlensége meg pozícióharca. Mégis: történészek, alkotmányjogászok egyöntetű véleménye szerint a Diploma Leopoldinum 1848-ig a legfőbb alapokmány maradt.

Nagyon különböztek egymástól ekkoriban a magyarországi és az erdélyi viszonyok – és leginkább a vallásiak. Magyarországon már végbement az ellenreformáció első szakasza, benne egy drasztikus elnyomást (kivégzéseket, gályarabságot) hozó ún. gyászévtizeddel 1670-től, s egy újabb szakasz beköszöntét jelezték 1687-ben Caraffa tábornok eperjesi kivégeztetései. Nem csoda, hogy az erdélyi elit egyöntetűen követelte közjogilag is az elkülönülést. Így – többek közt – kabinetkérdést csináltak abból, hogy Bécsben Erdélyi Udvari Kancellária működjön önállóan, ne a megfelelő magyar intézmény részeként.

Országgyűlési megbízással jöttek erdélyiek a bécsi udvarba a részletek megvitatására, mindegyik küldött pontos eligazítást kapott a maga egyházától is. Néha a tárgyalók közül került ki vezető hivatalnoka egy-egy, a Diploma Leopoldinumban meghatározott új intézménynek, tehát az otthon, Erdélyben székelő Guberniumnak, Ítéltáblának, Thesaurariátusnak és a bécsi udvarba települő, eleinte Bécsbe költözött erdélyiek által működtetett Erdélyi Udvari Kancelláriának. Ez utóbbi hivatalba igen gyakran kerülnek közrendű származású jogászok. Igazi homo novusok karrierje is indult innen; többek közt Szentkereszti Andrásé, aki kancelláriai titkárként 1694-ben már részt vesz a bécsi udvar legmagasabb grémiuma, a *Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis* egyik ülésén;⁹ egyúttal hűséges, aktív protestáns.¹⁰

Valamely egyház megbízottjának számított a küldötteket kiszolgáló, alacsonyabb beosztású hivatalnokság és segédszemélyzet is. Eleinte voltak, akiket hol

⁸ Az országgyűlésen a privilegizált rendek három részre (magyar, székely, szász) oszlanak: *natio Hungarica, Siculica et Saxonica*. KUTSCHERA, *i. m.*, 20. A nagyszámú románság rendi képviselete sokáig szóba se kerül. (Az a követelés, hogy ők alkossanak egy negyedik nemzetet, csak száz évvel később jelenik meg.) Már az 1690-es években fölismeri a hatalom, hogy velük is kellene számolni, de ez csak azon „unio” szorgalmazásában-kikényszerítésében merül ki, ami által a görög keleti mellett kialakul a pápa főségét elfogadó uniált egyház – a későbbi görög katolikus.

⁹ Később ítéltőbíró, guberniumi titkár; báróságot nyer, s haláláig, 1736-ig aktív részese a kormányzatnak. TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 37, 401 és passim.

¹⁰ 1698-ban a hallei Paedagogium regiumba küldi kisleányát. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 40, 137–138, 195; fáradhatatlan intézője református ügyeknek. SIPOS Gábor, *Az erdélyi református főkonzisztórium kialakulása: 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, 2000, 92–93. (Erdélyi tudományos füzetek, 230). TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 319, 325, 353 és passim.

valamelyik mágnás személyes ügyvivőjének, hol egyháza képviselőjének emlegetnek. Ilyen volt az 1690-es években Tarczali Zsigmond, akit egyúttal az első protestáns ágensként tartunk számon,¹¹ s aki a későbbi rab Bethlen Miklós ügyeinek képviselője is volt az udvarban. Ebből a funkcióból komoly státus szerveződik hamarosan, az agentúra intézménye. Később van példa arra, hogy külföldi egyetemen tanult közember sikeres ágensi munkája révén bárói címet szerez, mint Szilágyi Sámuel.¹² (A korai hivatalviselőkről hasznos lenne teljes áttekintéshez jutni. Alább csak a közéjük került unitáriusok kerülnek szóba, azok se mind, csak a fontos pozícióba kerültek, illetve a jelentős könyvtárt maguk után hagyó, kint elhunyt kevesek.)

Valamennyi erdélyi s magyarországi kortárs és különösen a magyar történelmi emlékezet anygali fölszabadító seregnek tartotta és tartja azokat a császári vezetésű nemzetközi hadakat, amelyek fölszabadították a töröktől Budát. Ugyanez a katonaság grasszált ugyanekkoriban északkeleten, ők ostromolták sok hónapra át Munkács várát, amelynek védelmét az a Zrínyi Ilona irányította, akinek Thököly Imre volt a második férje, s az első Rákóczi Ferencsel kötött házasságából való fia a későbbi fejedelem Rákóczi. Utóbbiakat a magyar szabadság eltiprására ránk tört hordának tekintti a történeti hagyomány. Ez a paradoxon végigkíséri a Habsburg-magyar viszony következő évtizedeit, sőt évszázadait Erdélyben is.¹³ Ott sokat enyhíthetett volna a kölcsönös averzió, ha az akatolikus felekezetek jogainak biztosítása a mindennapokban is megvalósult volna. Valójában e jogokat megtépázta a háborúk idején teljhatalmat gyakorló császári szoldateszka, a maroknyi magyar katolikus mágnás¹⁴ Bécsből tüzelt harcias nyomulása, a protestánsok egymás közti rivalizálása mellett sok balfogásuk és gyakran öncélú, értelmetlen sérelmi politizálásuk.

Általános volt a funkcióba került erdélyi urak körében, a szakpolitika majd minden területén, a centralizációs reformtörekvések iránti meg nem értés. Különösen pénzügyi ügyekben voltak ebből konfliktusok. Az eluralkodó káosz leküzdésére az udvar 1699 nyarán Erdélybe telepített egy teljhatalmú *Cameratica Commissiót*. Igaz, hogy fölszabadsította így a Thesaurariátust, a harmadik legkiemeltebb intézményt (a Gubernium és a Kancellária után), ezzel sértette a megállapodást. Az új vezetők, Ludwig Thavonat és utódai azonban értékes munkát végeztek (józan erdélyiek véleménye szerint is). Tény, hogy a pénzügyek, sőt a gazdaság legfontosabb ágainak irányítását osztrákokra bízta. Föltűnő, hogy

¹¹ SIPOS, *i. m.*, 83–84. és passim.

¹² Szilágyi tanulmányairól, a posztra készüléről is, tájékoztat egy sor külföldről patrónusának írt levél: *Peregrinuslevelek, 1711–1750: külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6), 209–241.

¹³ Az említett *kuruc* jelző illeti tágabb értelemben az elfogult nemzeti, sőt nacionalista történelem-szemléletet a Bécs-barát („labanc”) és általában a kozmopolita világlátással szemben.

¹⁴ Alighanem túl korán tulajdonít túl nagy jelentőséget egy „Catholic political group... around certain aristocrats”-nak EVANS, *The Making...*, *i. m.*, 271.

a kevés erdélyi szakember közt, akiket kulcspozícióba tudtak tenni, protestánsokat találunk. Ketten megérdemlik külön figyelmünket.

Bíró Sámuelre (1665–1721) kiváló gazdasági szakemberként figyeltek föl már az 1690-es évek közepén és tették meg a harmincadok főfelügyelőjének. Ebben a minőségében fokozatosan átszervezte a harmincadhálózatot; főbb pontjaira magyar és székely felelősöket állított, és minden eszközt mozgósítani tudott kereskedők Erdélybe csábítására. Egyik jelentése érveinek döntő hatása volt a Partium igazgatásának Erdélyhez csatolásában. A Gubernium munkájában részt vett; még az országgyűlési rendek elnökének és kincstartónak is jelölték 1712-ben. De ezt már nem érthette el nyíltan vállalt unitárius hite miatt.¹⁵

Köleséri Sámuel (1663–1732) Németalföldön filozófiai és teológiai doktorátust szerzett, református lelkési pályát elhagyva orvosnak képezi magát, ilyenként szolgál Nagyszebenben s osztrák főhadiparancsnokok mellett. 1699-ben Thavonáték úgy tesz meg Erdély ércbányáinak főfelügyelőjévé, mint aki „hosszú évek munkájával mindent feltárt, amit erről tudni kell.”¹⁶ Megírja az aranybányászat római kori történetét, s kiadja az *Auraria Romano-Dacicát* (Cibinium 1717).¹⁷ Sokoldalú irodalmi-tudományos működése csak újabban lesz hozzáférhető.¹⁸ Nem tartozik e dolgozat keretébe a későbbi politikai pálya fölívelése és a bukás sem (guberniumi titkár, majd tanácsos volt, házasságjogi visszaélésért börtönbe jutva halt meg). Tárgyunk szempontjából az érdekes, hogy 1699-re mindkét új pályán a példátlanul gyors önképzés és a sikeres karrierépítés végbement; ennek körülményei, részletei alig ismertek.

A *Cameratica Commissio* munkájának megítélése jó példa a valós paradoxonra. Máig vannak kiváló történészek, akik ezt az intézkedéssorozatot tartják Erdély gyarmatosítása kezdetének. Igazuk van: az ilyen akciókban – akármilyen észszerűek és időszerűek voltak is – mindig primátusa volt a bécsi udvar érdekeinek. Viszont józan kutatók azt is hangsúlyozzák, hogy a reformerek indítékai közt nincs értelme Erdély-, illetve magyarellenés koncepciót keresni. Ők a központi, örökös tartományokban is szembekerülnek a rendi, családi összefonódásokon alapuló gazdaságvezetéssel, ennek improduktivitásával.

Hamar működésbe jött a többi új kormány szerv, s a pozíciók elosztásánál a négy bevett vallás vezető és hivatali posztokra való jelölési joga, amit az esetek többségében nem írnak fölül az uralkodói kinevezések. Trócsányi Zsolt sok száz, korábban nem ismert adatból építette föl magisztrális monográfiáját. Itt – egyebek közt – bepillantunk a helyi és a központi személyzeti politika meg az egy-

¹⁵ TRÓCSÁNYI, i. m., 250, 260, 312–320. (Az egész erdélyi gazdaságirányításra rálátása volt, és a részletek megítélésében szellemi mozgékonytságot lát e tárgyú levelezésében TRÓCSÁNYI, i. m., 253.)

¹⁶ *Az udvar* utasítja ilyen értelemben a *Commissiót*. TRÓCSÁNYI, i. m., 251, 257.

¹⁷ Második, 1780-as kiadásának faksimiléjét német fordítással ld. a *Silber und Salz in Siebenbürgen* sorozatban (vol. 9, transl. et Horst SCHNEIDER, Bochum, 2009).

¹⁸ JAKÓ Zsigmond, *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732)*, szerk. FONT Zsuzsa, a latin szöveget gondozta MAGYAR László András, Kolozsvár, 2012 (Kölesérianá, I).

házak-„pártok” csatáinak és egyezkedéseinek boszorkánykonyhájába. (Előfordul, hogy katolizáló protestánst rábeszélnek: tartsa titokban konverzióját, különben fölborul a felekezeti paritás.)

A három nagy egyház és az átmenet vezéraldozatai

Az 1690 utáni másfél évtized első felét konfliktusok sokasága határozta meg, amikor az alkalmi megbeszélések, inkább tapogatózások nem tudták elosztatni az erdélyi elitben sem a bizonytalanság érzését. 1699 nyaráig a bécsi udvar részéről is a legmagasabb szinten folytak sorsdöntő tárgyalások.¹⁹ Csak néhány napló maradt fenn ebből az időből,²⁰ de azokból kitűnik, hogy a hosszadalmas tárgyalásokat meglehetősen nagy szünetek szakították meg. Igen valószínű, hogy ezekben a napokban, hetekben a bécsi hivatalosok egymással s külföldi diplomátaikkal is egyeztettek.²¹ Ezek a hónapok a tárgyaláson részt vevő erdélyiek számára végül valósággal euforikus időszaknak számítottak. Nyilván nem utolsósorban azért, mert a császár nem fukarkodott az elismerésekkel: sok erdélyi úrnak és vezető hivatalnoknak jutottak birtokadományok, kitüntetések, címek és rangok (néhány katolikus – vigaszul, hogy nem mindenben kapták meg, amit vártak – két éven belül kapott bárói, majd grófi címet).²² Hogy a „földobottságot” hogyan követte csalódás és kiábrándulás már 1698–1699-ben s a következő pár évben, azt a három nagy egyház egy-egy világi reprezentánsa sorsának fordulatával jelezhetjük.

Legkorábban a *katolikus Apor István* (1638–1704) pályája indult hanyatlásnak. Ő nemcsak főkincstárnoki funkciója birtokhalmozásra való fölhasználásával vált hírhedtté, hanem azzal, hogy a harmincad-jövedelmeket is ő bérelte. Előbb ezt a bérletet vették el tőle (mint láttuk, gazdájává Bíró Sámuel tette meg az udvar). A thesauráriusságból senki se váltotta le: egyszerűen elfogyott körülötte a levegő... Csak ráadásul alázza meg az uralkodó azzal, hogy kárpótlásul a főgenerálisi címmel kínálta meg.²³ Apor István betegséggel és búskomorsággal reagált; a hátra-

¹⁹ *Diplomatarium Alvinczianum*, ed. SZILÁGYI Sándor, 3 vols., Pest, 1870–1887 (Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria, 14–15.)

²⁰ Főleg: *Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739*, kiad. NAGY Gyula, Bp., 1896. (Monumenta Hungariae Historica, II. Scriptores, 35), részletek kiadva: *Bécsi utazások*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., 2001, 23–70.

²¹ A tényekről elég bőségesen tájékoztat Ferdinand von ZIEGLAUER, *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit: 1691–1703; Nach den Quellen des Archives der siebenb. Hofkanzlei und des sächs. National-Archives in Hermannstadt*, Hermannstadt, 1869, 20–133.

²² Az erdélyi tradícióval gyökeresen ellenkező, ilyen mohó címhalmozásról ld. KÖVÁRY László, *Erdély történelme*, 6 köt., Kolozsvár, 1860–1866; repr. Bp., 2011, 6:32.

²³ Thavonat cinikusan azt javallotta: vállalja mind a két funkciót. Az egész pályáról: BIRÓ Vencel, *Altörzsi Gróf Apor István és kora*, Cluj, 1935, a bukásról különösen 62–67.

lévő pár évben néha hitében is megrendült. Pedig nem halványult annak az emléke, hogy ő volt az alapítója és vezére Erdély *Status Catholicus*ának, a még mindig kisebbségben lévő római hitűek világi politikai támasza volt sokáig.

Majdnem azonos volt a szerepe két, a katolikusnál ez idő tájt nagyobb felekezet képviselőjének, csak az ő sorsuk sokkal tragikusabban fordult rosszra nagyon hamar.

A *lutheránus Johannes Sachs von Harteneck* (1664–1703), eredeti nevén Zabanus²⁴ volt a bécsi tárgyalások talán legnagyobb nyertese. Ő még a birodalmi lovagi címet is megkapta, s hamarosan Nagyszeben polgármestere, majd az erdélyi szász „universitas” vezére lett: *Sachsencomes*. Nem tudni biztosan, mi volt előbb: családjának fölbomlása, felesége hűtlenségének mérgezőséggel való elintézése, vagy a hatalomtól megszédült ember hatalmaskodása, amikor egymás után több, befolyása alá került ember vélt és valós bűnét torolta meg jogilag tarthatatlan módon (egyiküket kivégzéssel). Szinte mellékes, hogy a történetírók legtöbbször igaza van-e abban, hogy az egész Erdélyen, s különösen a szászszágon úr, Rabutin generális szintén önkényesen járt el, amikor 1703. december 5-én lefejeztette.²⁵

Bonyolultabb a *református Bethlen Miklós* (1642–1716) sorsa. Több forrás által megerősítve tudott dolog, hogy a Diploma Leopoldinumnak ő volt tulajdonképpen a szerzője, a császár elé terjesztés zseniális időzítését is neki tulajdonítják. Az egyetlen fontos pont, amiben a bécsi udvar nem fogadta el Bethlen eredeti koncepcióját, hogy a bevett vallások jogai és az erdélyieket illető egyéb privilégiumok betartását garantálja három-négy protestáns állam. Nyilván ez a gondolat ébredt fel Bethlenben 1703-ban, amikor *Columba Noe* címen egy álnév alatt írt röpiratot megpróbált kerülő úton eljuttatni a bécsi holland követhez. A mű volta-képpen egy békeirat, amely a XIV. Lajossal szembeni protestáns erő – és a hozzájuk tartozó Erdély – egységének és a bécsi császárral való szilárd szövetségnek a víziójában fogant. Ebben félreérthetetlenül javasolta, hogy Erdély élére egy protestáns országból keressenek fejedelmet és a Habsburg-házból fejedelemasszonyt. A tervet olyan álmodozásnak is olvasható, amit ha nem is ment, de magyaráz, hogy Rákóczi Ferenc mozgalmának megindulása évében vagyunk. Gondolhatta akár, hogy a status quo ilyen felrúgására tett javaslat még mindig jobb, mint Rákóczi fejedelemségbe kerülése (ami utóbb 1704-ben, a magyarok által szabadságharcnak tekintett mozgalom tetőpontján meg is valósult). Bethlen Miklós megéri, hogy egy országgyűlésen hitsorsosai szavazataival is, bár főleg Rabutin

²⁴ Lutheránus lelkipásztor apjával menekült 1674-ben a mai Kelet-Szlovákiából, a cipszerek közül, Erdélybe. Ő maga egyházának nemcsak pártfogója, hanem kegyességi irodalmának inspirálója is volt. Friedrich TEUTSCH, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 2 Bde, Hermannstadt, 1921–1922) 1:361–366, 2:12–15., SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521–1700*, bev. TONK Sándor, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum, IV), Nr. 1435.

²⁵ A horrorsorozat hálás regénytema mindmáig. Szolid és részletes előadását ld. ZIEGLAUER, *i. m.*, 225–470. – Sok részletről elfogultan, mégis hitelesnek tűnően VARGA Imre, RMKT XVII. sz. 13. köt., 569–572.

által diktálva, fő- és jószágvesztésre ítélik. A császári kegyelem sajátos formájának volt beállítva Bécsbe kerülése: hazájától, családjától elszakítva szigorú házi rabság, amelyből Lipót és két utóda megtagadta a szabadulást haláláig, 1716-ig.²⁶ Sorstársai fölé emelkedik fogsága alatt is folytatott rendkívül színvonalas irodalmi tevékenységével. Politikai értekezések és vallási elmélkedések mellett leghíresebb a magyar önéletírás gyöngyszemének tekintett autobiográfiája, amelyet a történészek is nélkülözhetetlen forrásnak tartanak.²⁷ Köztörténeti és magánéleti részleteit is kiegészíti és ellenőrizhetővé teszi gazdag levelezése.²⁸

Két olyan ügyre szeretném föl hívni a figyelmet, amelyek megítélését, szerintem, fölül kell vizsgálni, mert új kutatási eredmények vannak és várhatók, ezek: a protestáns peregrináció, illetve az unitáriusok helyzete a hatalomváltásban.

A protestáns kapcsolatépítés eszközei, külföldi egyetem- és udvarlátogatás

Nagyon sok útja, módja volt annak, hogy az akatolikus egyházak pozíciójuk megerősítése végett kapcsolatba lépjenek, illetve maradjanak a vallási tekintetben testvér országok egyházaival, főiskolaival és uralkodó köreivel. Az udvar elég tág határok között megengedhetőnek tartotta a kapcsolatépítést. Természetes volt, hogy vasárnapi és ünnepi istentiszteletre a hosszabb ideig Bécsben tárgyaló, vagy éppen odaköltözött erdélyiek a maguk vallását szolgáló istentiszteleti helyet keresnek. S a protestánsoknak természetesen adódnak erre a rokon hitvallású országok követségi kápolnái.²⁹ 1690-től 1700-ig pl. Czegei Vass György naplójában sorjáznak az olyan bejegyzések, amelyek főleg a holland követség református gyülekezetével való kapcsolatról és a hollandiai követtel való személyes és csoportos megbeszélésekről adnak számot.³⁰ Természetesen a bécsi udvarban tudtak az erdélyi tárgyalópartnerek holland s brandenburgi, angol diplomatákkal való kontaktusáról. Ma-

²⁶ JUHÁSZ István, *Bethlen Miklós politikai pere*, Kolozsvár, 1945. Függelékében a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivból közli a Columba Noe-ügyről az utolsó bécsi vélemények összefoglalását német nyelven.

²⁷ Sok kortárs másolat után csak 1858–1860-ban jelent meg nyomtatásban. Újabban V. WINDISCH Éva jegyzetelt edícióját használjuk: BETHLEN Miklós, *Önéletírás*, Bp., 1955. Részleteket többen idegen nyelvre fordítottak, pl. az általunk már idézett Ferdinand von ZIEGLAUER, *i. m.*, 1–20 és passim.). Angol fordítása: *The Autobiography of Miklós Bethlen*, transl. by Bernard ADAMS, London–New York–Bahrain, 2004.

²⁸ *Bethlen Miklós levelei*, 2 köt., kiad. JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 6).

²⁹ Nemcsak az erdélyieknek, hanem főleg tartósan vagy végleg itt élő kereskedőknek, lerakatosoknak.

³⁰ Egy korai s egy késői példa: 1690. december 25-én „első napján karácsonnak, az úrral, Bethlen Gergely urammal [erdélyi küldöttségvezető] mentünk prédikációra az hollandiai rezidens szállására”. 1699. április 19-én „az fejedelemmel [II. Apafi Mihály, akit ekkor csak az erdélyiek tekintenek fejedelemnek] és Teleki László öcsém urammal az hollandus követ szállására mentünk communicálni.” Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739, *i. m.*, részletek kiadva: *Bécsi utazások*, *i. m.*, 30, 42, 58 és passim.

gától értetődik, hogy az ilyesmin nem akadtak fönn, már csak azért sem, mert az osztrák császárnak nem a protestáns országok voltak ekkor a fő ellenségei, sokkal inkább XIV. Lajos Franciaországa. A történetírás régen számon tartja a legális és illegális diplomáciai kapcsolatok gyakoriságát; ekkoriban különösen élénk angol részről a folyamatos követjárás a Bécs–Belgrád–Konstantinápoly vonalon.³¹

Az erdélyi protestánsok számára – hazai egyetem híján – mindig fontos volt a külföldi egyetemjárás. Sokáig volt az a közvélekedés, hogy a Habsburg-hatalom-váltás nyomán az erdélyi protestánsoknak a rokonhitű országokba való peregrinációja ellehetetlenítésére vagy legalább korlátozására intézkedéseket hoztak. A Jakó Zsigmond ösztönzésére indult kutatások nyomán van már néhány éve áttekintésünk a korai újkorra: teljes névtáraink.³² Kiderül, hogy a 17. század utolsó másfél évtizede valóságos csúcspontja az erdélyiek külföldi egyetemjárásának, különösen a Hollandiába irányulónak. A protestáns Európához nagyon szükséges kapcsolatok eszköze is lehetett ez; erdélyi diákok nemegyszer vállaltak és továbbítottak alkalmi politikai megbízásokat.

Előfordul, hogy jobb módú szülők nem elsősorban tanulmányútra, hanem világlátni küldik gyermeküket. Korábban ritka volt ez, így föltűnő, hogy a késői fejedelmi Erdély utolsó két vezető politikusa fiainak igen jól szervezett hosszú utazására éppen a Habsburg-berendezkedés első évtizedében került sor.

Bethlen Mihály (Miklós fia, 1673–1706) 1691-ben indul Nyugatra, a brandenburgi Odera menti Frankfurt, majd 1692–1693-ban Franeker egyetemén tanul. Peregrinációja során jár még Angliában, Svédországban, Svájcban, Itáliában. Utazásáról részletes naplót vezetett.³³ Brandenburgról, provinciáiról és a berlini udvarról különösen részletesen ad leírást. Nemrégiben került elő apja levele Johann Christoph Beckmann frankfurti professzornak. Az újdonság, amire más forrásokban nem találtunk utalást: udvari szolgálat terve az európai körutazás utáni időre. „Kérlek, írd meg – olvashatjuk a Beckmann-nak Kolozsvárról 1694. február 15-én írt levélben –, hogy a brandenburgi udvarban milyen pozícióhoz, milyen elismertséghez és fizetéshez juthat a cubicularius avagy hofjunker... milyen esz-közt ajánlasz nekem ahhoz, hogy fiam számára a választófejedelemtől ilyen kegyet nyerjek?”³⁴ Bethlen Miklós plánumból bizonyosan nem lett semmi. Az apai

³¹ David ANGYAL, *Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England*, Bp.–Wien, 1905. Angyal óta sok földolgozás jelent meg, pl. David Bayne HORN, *The British Diplomatic Service 1689–1789* (Oxford 1961). A Bécsből induló ténykedésről, azok gyakran alvilági ‘munkamódszereiről’ K. MÜLLER, *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen nach dem Westfälischen Frieden, 1648–1740*, Bonn, 1976.

³² SZABÓ-TONK, *Erdélyiek egyetemjárása... 1521–1700... i. m.*; SZABÓ Miklós–SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok... 1701–1849*, Marosvásárhely, 1998.

³³ *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*, kiad., bev. JANKOVICS József, Bp., 1981. (Bibliotheca Historica)

³⁴ FONT Zsuzsa, *Bethlen Miklós levelei Brandenburgba = Szolgálatomat ajánlom: a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, Bp., 2009, 129–137, iit 137. „...facias mihi hunc favorem, ut mihi perscribas, in Serenissima Aula Brandenburgica quonam loco vel gradu

szándék is bizonyosága azonban egyik fő politikai céljának: állandó kontaktusban lenni a brandenburgi udvarral, amely éppen ebben az időben lett a Német Birodalom protestáns centruma, és amelynek diplomáciai támogatását Bethlen a bécsi tárgyalások során folyamatosan élvezte. Bécsi követükről, Nicolaus Bartholomeus Danckelmannról Bethlen az *Önéletírás*ban igen meleg hangon ír, legfőbb jóakarójának, barátjának nevezi. Az erdélyi történelem sorsdöntő pillanatában is fő tanácsadójaként emlékezik rá: „Véle közlöttem a diploma projectumát...”³⁵. A Danckelmann fivérek közül még kettőnek volt köze erdélyi ügyekhez: a londoni követ, Thomas Ernst Danckelmann-nal Hágából utazik Angliába Bethlen Mihály, s mindkét országban fölkeresi, él tanácsaival.³⁶ A híres családból Eberhard Christoph Balthasar (1643–1722) első minisztert azért tartják számon az erdélyi művelődéstörténetben, mert döntően neki köszönhető az odera-frankfurti egyetemen erdélyi ifjaknak létesített évi két ösztöndíj.³⁷

Éppen a választófejedelemnél – aki fél évtized múlva I. Frigyes néven porosz király lesz – történt audiencia leírásával kezdődik *Teleki Pál* (1677–1731) gazdag peregrinációs levelezése (1695–1700).³⁸ Fölváltva beszélgetnek latinul és németül; a választó erdélyi eseményekre emlékezik, és jóindulatáról biztosítja. Bizonyosan számított, hogy Teleki Mihály, Európa-szerte ismert politikus árvájáról van szó. Az atya az erdélyi fejedelemség politikájának irányítója volt, főgenerális, aki Thököly és a török elleni harcban vesztette életét a kritikus 1690-es évben. (Az ifjú Teleki közvetített abban, hogy Johann Christoph Beckmann professzor készülő történeti munkájához a hazaiaktól megszerezzen egy Teleki Mihály-életrajzot.) Hazai professzorai ismételt instrukciókban javallják az ifúnak: „...a nagy fejedelmek ismeretségének vegye hasznát”. III. Vilmos angol-holland királynál volt is audienciája, a hesseni tartománygrófnál pedig heteket tölt vendégként. Eleinte a német nyelv elsajátítását várják el tőle első sorban. Nem is időzünk gazdag tanulmányi programjánál, Franekerben, Marburgban. A politikai és diplomáciai ügyektől nem marad távol sokáig: hazatérése előtt hónapokat tölt Bécsben ügyeket intéző és tárgyaló erdélyi urak – részben rokonai – társaságában.³⁹

A Habsburg-hatalomváltás két jelentős figurájának gyermeke peregrinációs programjában jól tükröződik a szülők törekvése: legalább egy fiúgyermeket olyan képzettséggel, nyelvtudással, kapcsolatokkal ellátni, ami alkalmassá teszi őket az új hatalommal való együttélésre, sőt magas politikai posztokon való helytállásra.

ac stipendio solent tractari Cubiculari vel Hoffjunker, et quid mihi svades de Filio meo in Serenissimam illam Aulam commendando, denique putasne hanc gratiam a Serenissimo Electore nos habituros”.

³⁵ *Bethlen Miklós önéletírása*, 2 köt., i. m., Bp., 1955, 1:403.

³⁶ *Bethlen Mihály útinaplója...*, i. m., 85, 86, 88. Bethlen Miklós 1694. február 15-i levelében hivatkozik erre a találkozásra. FONT, *Bethlen Miklós levelei Brandenburgba...* i. m., 137.

³⁷ *Bethlen Miklós levelei*, i. m., 1: 517. Nr. 359.

³⁸ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja: levelek, számadások, iratok (1695–1700)*, kiad., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, passim (Fontes rerum scholasticarum, 3).

³⁹ *Czegei Vass György és Vass László naplói*, i. m., passim.

Erdélyi főurak következő generációja hasonlóan próbálta hosszabb udvari szolgálatba juttatni fiait. Teleki Ádám és József 1723-ban Erős Ágost drezdai udvarában lesznek apródok.⁴⁰ Fél évtized múlva Wesselényi István hasonló törekvése ugyan nem sikerül, de hosszabb időt tölt a berlini udvarban, és ottani ismeretségei is hozzájárulnak ahhoz, hogy a hallei egyetemet választja aztán tanulmányai helyéül.⁴¹

Mondhatnánk azt is, hogy a fenti esetek a Kavallierstourhoz voltak hasonlóak. A *peregrinatio academica* kifejezés maradjon az értelmiségjelölteknek, és fő jelentősége természetesen nem a politikai kapcsolatok fönntartásában volt, hanem a tudomány és a kultúra színvonala, az értelmiségképzés korszerűsége további biztosításában. Az erdélyi műveltség nagy szerencséje, hogy a peregrinus diákok fő célpontjai a holland, brandenburgi, svájci egyetemek, s az angol kollégiumok – a modern gondolkodás és tudományosság, a fölvilágosodás lassú kibontakozásának központjai – maradtak.⁴²

Az unitáriusok a hatalomváltásban

Az erdélyi unitáriusokat az uralomváltás nagy veszteségeinek könyveli el a történetírás, és önképükben is dominál a tragikus veszteségek emléke. S valóban, már 1692-ben a legkorábbi tárgyalások során szóba került, hogy templomukat át kell adni a katolikusoknak. A legsúlyosabb veszteség azonban majd 1716–1718-ban érte őket iskolaépületük, nehezen megszerzett nyomdájuk elvételével, gazdag könyvtáruk megcsonkításával.⁴³

Azokat a változásokat, amelyeket az erdélyi unitáriusság élt meg 1690 után, csak úgy érthetjük meg, ha röviden fölidézzük helyzetüket a fejedelems korban. Az unitárius egyház volt az a négy bevett vallás közül, amelynek helyzete a legtöbbet változott az erdélyi fejedelemség évtizedei alatt. Az 1560–1570-es években még nemcsak a magyarok és a székelyek, hanem az erdélyi szászok között is meglehetősen mély gyökereket eresztett (az alapítóinak számított Dávid Ferenc és Heltai Gáspár erdélyi szász származásúak). Talán az akkori közösségben uralkodó szabadelvűség, a különböző denominációk befogadása soraikba – beleértve a szombatosokat, tehát zsidó hitűeket, hamarosan a Krisztus imádását elvető nonadorantisták mellett a sociniánusokat is – hozzájárult támadhatóságukhoz, meg-

⁴⁰ FONT, *Erdélyiek...*, i. m., 148–150.

⁴¹ FONT Zsuzsa, *Wesselényi István egyetem- és udvarjárása = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. Bp.– Szeged, 1993, 508–516.

⁴² Történészeknél máig gyakori annak a régi nézetnek az ismétlése, hogy a bécsi udvar a korai 18. században akadályozta a protestánsok peregrinációját, ez azonban legfőljebb háborús években apadt le valamelyest. Talán nem véletlen, hogy ezekből az évtizedekből maradt fenn a legtöbb bizonyosság egy főúr patronáltjai egyetemjárásának „sűrűségére”, csak egy példa erre: Teleki Sándor patronáltjainak szorgosan hazairó köre 1711 után: *Peregrinuslevelek...*, i. m.

⁴³ János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica*, ed. János KÁLDOS, intr. Mihály BALÁZS, 2 vols, Bp., 2002 (Bibliotheca Unitariorum, 4).

gyengülésükhöz. 1638-ban az addigra főleg az unitáriusok rovására megerősödő református egyház vezetői és I. Rákóczi György, református fejedelem zsinati és országgyűlési határozattal szétverte ezt a vallási konglomerátumot, elégettette a radikálisok és a zsidózók könyveit. Az unitáriusságot jogi értelemben recipiált vallásul tartotta ugyan meg, de e maradékot is szoros korlátok közt tartotta, hitvallását, katekizmusait ellenőrizte, kiadni így se engedte. Székhelyükön, a gazdag Kolozsváron se gyarapodhattak tovább, de itt legalább központi tanintézményük, az unitárius kollégium működött, és még külföldi hitrokonaival is kapcsolatokat ápolhatott.

Kíséreljünk meg kiemelni három olyan ügyet, ahol 1690 előtt, majdnem egy évszázadig egészen súlyos megszorítások, hátrányok terhelték az unitáriusokat a fejedelmek és a református klérus részéről, s lássuk, hogy miben történt lényeges változás.

1. Erdély periferiáján, székely körzetekben a legmegalázóbb egyházszervezeti eljáráshoz se áttalottak folyamodni az erdélyi fejedelmek: gyűlekezeteik egész sorát saját püspökük helyett a református főpaprak kellett vizitálnia. Ebből az állapotról valóóságos fölszabadulást jelentett a Habsburg-uralom alá kerülés. A *Diploma*, a császár által is szentesített alaptörvény olyan nyomatékosan fogalmazta újra a négy bevett vallás egyenlő jogait, hogy erre hivatkozva szinte automatikusan megszűntnek volt tekinthető néhány korábbi megszorító gyakorlat. A vizitációs jog is visszazállt a saját püspökökre.

2. Szintén már a 17. század közepétől a korábban színvonalas és virágzó unitárius könyvnyomtatást megszüntették. Elképesztően bürokratikus huzavona gyakorlatilag kéziratosságba szorította hitvallási, tudományos, szépirodalmi teljesítményüket. Amikor 1692 nyarán nyomdaalapítási kérelemmel fordultak az illetékes új kormány szervhez, akkor az éppen a református gubernátori „vezérkarhoz” került. Ők nem szégyellték azt válaszolni – elfelejtve a múltat –, hogy ezt nem kell kérniük, mert ez a joguk mindig is megvolt.⁴⁴ 1693 és 1702 között három nyomda is ad ki az unitáriusok által összeállított kiadványokat, énekes- és imakönyvet, hitvallási iratokat. És Petrityevity Horváth Ferenc művét is, egy teológiai és filozófiai egyaránt figyelemre méltó olyan elmélkedő írást, amely Közép- és Kelet-Európában példátlan, mint anyanyelvű közvetítése a csak Németalföldön megtúrt remonstráns-sociniánus gondolatvilágnak és összefoglalása a hitről való új elképzeléseknek.⁴⁵ (Az ilyen publikációk erdélyi nyomdában való megjelenése hamar megszakad. Az egyház tulajdonát képező, nagy áldozatok árán – lengyelek közreműködésével – létrehozott nyomdát 1716-ban elveszik.⁴⁶)

⁴⁴ Ezt a botrányos dokumentumot közli s egyúttal a folytatást is jól dokumentáltan foglalja össze KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 1. könyv, 11. fejezet.

⁴⁵ PETRITYEVITY HORVÁTH Ferenc, *Apologia fratrum unitariorum, az az, az unitárius atyafiak mecségére [...] rendeltetett írás*, Kolozsvár, 1700. RMK I. 1557.

⁴⁶ Ennek részleteit is adja: KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 11. fejezet.

Ez a szemlélet és az okfejtésnek, a vitatkozásnak az itt megfigyelhető újszerű módszere már elképzelhetetlen a rendszeres személyes nyugat-európai tanulmányok és eszmecserék nélkül; annak a szellemi életnek a befolyása, konkrétan annak a vallásbölcseleti irodalomnak az alapos ismerete nélkül, amelyhez sikerült hozzájutnia legalábbis az erdélyi unitárius elitnek. Bécsben és a Nyugat-Európából vezető út számos állomásán megvoltak a cenzúrának, de a postamegfigyelésnek is a szervei. Ezeken – pontosan tudjuk – százával akadtak fenn az örökös tartományokba címzett könyvcsomagok Luther-kátéktól Böhme és a spiritualisták írásaiig. Nem tudunk egyetlen esetet sem, amikor tucatnyi erdélyi unitárius peregrinus éppen ekkoriban igen nagy számban hazahozott radikális valláskritikus könyvei fennakadtak volna.

3. Az unitárius egyház részvétele a református fejedelmek vezette kormányzatban korán megszűnt. (Létezésére az utolsó – jelképes – bizonyság, hogy Bocskai István fejedelem nagyszabású temetési programjába még bekerült az unitárius püspök gyászbeszéde.) Az állami életben valószínűleg a legfájdalmasabb lealacsonyításuk az volt, hogy országgyűléseken még napirenden is szerepelt a háromságtagadó eretnecség, mint a haza veszedelme. Ez szintén magától értetődően maradt el 1690 után (hiszen a végső instancia, a császári hatalom számára a reformátusok és lutheránusok is eretneknek számítottak). Egyes unitárius személyek a református fejedelmek alatt is kerülhettek – ritkán – kormányzati pozícióba.⁴⁷ Ami Erdély református fejedelmei idején elképzelhetetlen lett volna: az 1690-es években a három-négy legfontosabb kormány szervben legalább két tucat új tisztségviselő kerül pozícióba egy háromságtagadó egyház képviselőjében.⁴⁸ Közülük hét-nyolc embernek évtizedeken át van meghatározó szerepe a kormányzásban. Egyikük, Désfalvi Simon Mihály 1709-ben följegyzést írt: *„Unitárius főemberek a kurucz világban”*. Azokat sorolja, akiket átmenetileg sem sikerül Rákóczi táborába csábítani, s akik szenvedést vállalva egyként tartottak ki unitárius hitük és a császárhűség mellett: Bíró Sámuel, Sándor Gergely, Maurer István, Gidófalvi Gábor és még három társuk.⁴⁹ Egy korábban elképzelhetetlen paritás érvényesül azzal, hogy különböző kormányhivatalokban, sokféle szinten és részben a családjuktól távoli bécsi udvarban helyezkedtek el különböző képzettségű, előéletű unitáriusok.

Igazán érdekes, hogy a megnyíló új lehetőséget hogyan használták ki a magyar és székely unitáriusok. Erre érvényes választ adhatnak mostanában megindult célzott kutatások: így folyamatban van az Erdélyi Udvari Kancellária levéltári anyagból az ott működtek hagyatékának föltárása. Fazekas István egyebek között a

⁴⁷ Általában nem volt az unitáriusság az egész 17. század folyamán leprásként elkülönítve. Kézműveseiket éppúgy megbecsülték, mint ahogy a középnemes, sőt főúri családokban nem ritka a református-unitárius vegyes házasság. *Bethlen Miklós levelei, i. m., 2:1104.* Bethlen saját családjából és más főurakéból hoz sok példát Bécsben, 1714. október 16-án kelt levelében.

⁴⁸ Ezeknek jelölése és kinevezése, hivatali sorsa jól megismerhető TRÓCSÁNYI Zsolt fönt idézett monográfiájában.

⁴⁹ KONCZ József, *Adalékok désfalvi Simon Mihály életrajzához*, Keresztény Magvető 37(1902), 191–206, itt 206. epa.oszk.hu/02100/02190/00402/pdf/KM_1902_04_194.pdf, (letöltés: 2013. júl. 12.)

végleg Bécsbe telepedettek közül a szolgálatuk közben elhunytak végrendeleteit hozta felszínre. Meglepetés, hogy ezek közül több értékes magánkönyvtárról tudósít. Különösen gazdag volt az 1714-ig élt Rákosi Péter udvari kancelláriai referendárius és utóda, az 1718-ban elhunyt Demjén (Dimjén) Ferenc könyvtára. Utóbbiból 334 kötetet (köztük igen sok új beszerzésű orvosi és filozófiai tárgyú könyvet) azonosítottak az összeírók, 25 „bund”-ba köteget 400-nál több traktátus mellett. A könyvtárak anyaga megerősíti, amit hivatali iratok alapján Trócsányi állapított meg róluk: szakemberekként kerültek pozícióba.

Talán a legismertebb közülük *Sándor Gergely* volt, aki az 1670-es években Udvarhelyszék királybírájának provinciális posztján bukkan föl először az iratokban, harminc év múlva már az unitárius egyház egyik legerősebb világi embere, s ítélőmesterként olyan szakértelemre tesz szert, hogy Trócsányi szerint Erdély egyik első jogásztekinélyének tarthatjuk.⁵⁰ 1728-ban már alig van unitárius hivatalban, ő a kivétel (korai méltatója szerint „az agg, tapasztalt ítélőmestert holmi törvénybeli javításokkal bízzák meg”).⁵¹ Tehát figyelemre méltó Sándor Gergely, úgy is mint fontos gazdasági reformtervek kidolgozója.⁵²

Aligha lehet teljesen véletlen, hogy az unitárius intézményeket éri a legtöbb zaklatás, elkobzás és részben pusztulás. Nehéz megállapítani, hogy a másik két akatolikus egyház, főleg a reformátusok részéről a közöny, nem járult-e ehhez hozzá. A lényeg, hogy a négy bevett vallás között a legkevésbé tolerált volt. Mária Terézia különösen elfogultan nyilvánítja eretneknek őket, s az ő idejében már nem csoda, ha az államtanács ülésein napirendre került az ellenreformációs eljárások részeként az „ariánusok” akár erőszakos áttérítése.⁵³ – Az egész 18. század nagyobb részére érvényes lesz, hogy az egyház belső élete, az iskolák, különösen a kolozsvári emelt szintű kollégium, az ottani tanárok és lelkészek külföldi egyetemjárása nem rövidül meg drasztikusan. Domidactus értelmiségiek irodalmi munkássága még gazdagodik. Kiemelkedően színvonalas az, amit egyház- és művelődéstörténeti forrásmentés, korszerű földolgozás terén létrehozta. Olyan annotált bibliográfiát készítettek elő kiadásra, amely abszolút ignorálta az évszázados tiltásokat, modern szemléletű egyetemes történeti kompendiumokat írtak, s végül három nemzedékük létrehozta a „Kénosi-Uzonit”, az erdélyi unitáriusság történetéről szóló nagy összefoglalást. A csöndesen végzett munkának a feltételeit nem éri komoly, tudatos támadás.

Nem teljesen érthető, hogy emellett mért szaporodhatnak a kegyvesztettség jelei. Márpedig ingatlanaik, nyomdájuk elvétele talán minősíthető katonák és iz-

⁵⁰ TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 135, 291.

⁵¹ KONCZ, *i. m.* Védvámredszert is javasló, első nagyvonalú, rendi gazdaságpolitikai koncepciónak tartja TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 442.

⁵² A föntiekben sorolt kedvező változásokról a magyar történetírás meg szokott feledkezni. Szekfű Gyula viszont méltatja (HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, 6 köt., Bp., 1941–1943), a 4. kötet végén, 1693-nál még kronológiájában is. Sajnos unitárius részről is idézhetnénk olyan kiadványokat, ahol csak arról van szó, hogy III. Károly az unitáriusokat végleg *megfosztja* kormányzati intézményekben viselt bármilyen hivataltól.

⁵³ KUTSCHERA, *i. m.*, 234.

gága katolikusok alkalmi garázdálkodásának, még elképzelhetővé tenné, hogy a birodalom központi szándékaival ellentétes kihágásokra gondoljunk. Csakhogy az 1720 tájától a hivatalviselésből való kimaradásukkal párhuzamosan nagy változás, hogy panaszaikra nem kapnak választ. Akárhogy is, ez jelzése annak, mennyire nem magától értetődő a szentháromság dogmát elvető egyház legális működése a nyugati kereszténységhez tartozó birodalomban.

Exkurzus: multikonfesszionalizmus és a „transzmigrációk”

A Habsburg Birodalom nyugati részében protestáns hitükben megmaradt közösségek némelyikét a késői ellenreformációs hitbuzgalom nem tűrhette tovább. Nagy csoportok kerültek áttelepítésre, amire eleinte valamely távoli protestáns országot tartottak alkalmasnak, pl. Frizia, Kelet-Poroszországnak is keleti része, ahol állítólag munkaerőhiány volt. Az 1730-as évek elején elhatározottak, hogy a Birodalmon kívülre telepítést megszüntetik. Vizsgálták, hogy a Birodalom mely része volna alkalmas az eljárás folytatására. Fölmerült Sziléziának valamely zárvány területe (ahova annak idején anabaptistákat is hoztak). Egy felső-ausztriai (oberösterreichische) népcsoport számára jött először szóba 1734-ben, hogy a birodalmon belül igencsak alkalmas lenne Erdélynek is az a délkeleti része, ahol nyelvi rokonok közé kerülhetnek. Egyes kutatók példásnak tartják, hogy az erdélyi szászok *végül is* befogadta ezeket a hitvallásukban is rokonokat. Nem lehet helye azonban semmiféle szépítésnek: az esetek többségében családok esetleg többszörös szétszakításával járt ez, volt, amikor a gyerekeket tartották vissza, volt amikor a fiatalokat a kiindulóponton, de akár útközben is próbálták áttéríteni, s ha nem sikerült, a férfiakat besorozták.

A telepítgetés nagyobb tömegben az 1750-es évekig tartott;⁵⁴ sehol se volt konfliktusmentes, és legtöbbször emberséges se volt. Ma már nincs komoly történész, aki ne sorozatos deportálásokként szólna a „transzmigrációról”.

Vajon ez nem azt jelenti-e, hogy nemcsak kormánykörök, hanem a korabeli közvélemény szemében is a korszerű, s mindenekelőtt a hatékony társadalmi berendezkedésnek az egyfelekezetű állam számított? A mi témánk szempontjából a főkérdés: ez az egész eljárássorozat nem azt jelzi-e elsősorban, hogy Bécsben, az udvar számára amolyan hulladéklerakatnak számított Erdély?

*

Számunkra most a hatalomváltás kezdeti szakaszának a mérlege volt fontos. 1699-ig, a karlovici béke megkötéséig abszolút szüksége volt Bécsnek Erdélyre, mint a külső és részben a belső ellenséggel, Thökölyékkal folytatott háború hadtápterü-

⁵⁴ Egy viszonylag szerencsésebb csoportot neveztek Erdélyben Landlereknek, és a név néha átragad a többi áttelepítettre.

tére. A katolikus népesség ekkor csak gyér volt.⁵⁵ A császári kormánynak tehát föltétlenül el kellett viselnie a protestánsokat. (Igen jellemző, hogy a legegységelműbben ezt egy katona, a szepességi kegyetlenségeiről hírhedt Caraffa tábornok fogalmazta meg a császárnak címzett javallatában.)

A multikonfesszionizmus volt a legjobb módja Erdély stabilitása és társadalmi békéje megőrzésének „*confessional pluralism continued to be seen as the best means to advance Transylvania's stability and social peace*.”⁵⁶ – írta tanulmánya végén az 1690 előtti állapotokról Murdock. Ez érvényben maradt a későbbi évtizedekben, sőt századokban is.

Ha kitekintünk a 18. századra, akkor a lényeg nem változott, csak az arányok. A kultúra, tudomány, irodalom több nyelven fejlődött; igen lassan közeledett – a nyugat-európai kapcsolatok megőrzésének is köszönhetően – a korai fölvilágosodás felé. Amikor II. József 1781 őszén türelmi rendeletét megalkotta, kiderült, hogy „Erdélyben az egyházak több joggal rendelkeztek, mint amennyit a türelmi rendelet engedélyezett”. Erdély számára tehát egy külön változatot kellett kiadni...⁵⁷

A megalakuló Habsburg-Erdélyben mind az udvarnak, mind az erdélyi elitnek az ölébe hullott a vallási, kulturális pluralitás. Az uralkodó részéről nem volt kegyes vagy végképpen nem fölvilágosult vallási türelem. (Ennek a sokféleképpen értelmezett fogalomnak egyike szerint sem.) Persze ez a továbbiakban sok küzdelemmel járó, gyakran befulladás, gyötrelmesen működtetett pluralitás volt.

A Habsburg Birodalom ereje teljében – az oszmán ellenbirodalom fölötti győzelem lendületében – se volt képes új, keleti meghódoltja egész belső szerkezetén erőszakot tenni. A nyugati kereszténység délkeleti kiszögellésének geológiai és geográfiai okokból is különálló, önállóságra ítélt térsége több hitet valló több etnikum konglomerátuma maradt. Így volt alkalmas arra, hogy – nem mindig eszményi békességben – közjogilag is belé tagolódjon a keleti-keresztények hitvallását és kultúráját élő, ősi szomszédnép; majd e nép állama tagolta magába a nevezetes térséget. Mára radikálisan megváltoztak az arányok, mégis megmaradt Erdély többnemzetűnek s a vallás és a gondolkodás sok változatát elviselőnek; reménykedők szerint e kultúrákat kölcsönösen ismerő és tisztelő emberek közössége lesz.

(2014)

⁵⁵ Egész Erdélyben többséget csak az egyik székely székben, Csíkban alkottak.

⁵⁶ MURDOCK, *i. m.*, 416.

⁵⁷ MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet* Bp., 1939; repr. Máriabesnyő, 2006, 223. És újabban KUTSCHERA, *i. m.*, 107.

Kisebb írások

Irodalompártoló és muzsikus: ifjabb Lazarus Henckel

Hosszabb címbe olyasmi kerülhetne, hogy ...*a végső soron magyarországi eredetű L. H.* A családi legenda szerinti Csütörtökhelyre vagy azonos nevű apja, a kereskedőből lett zseniális bankár szülőhelyére, Lőcsére való utalás azonban fölösleges, sőt zavaró volna: igazi kozmopolitának mutatják az eddig megismert források az 1573-ban Bécsben született és 1664-ben Oderbergben elhunyt ifjabb Lázárunkat – bár még sok titkot rejteget, néha már kalandorhoz méltó életútja... Valamivel fontosabb, hogy milyen sok magyarországi birtoka és érdekeltsége volt a családnak nemcsak az eredet hely tájékán, hanem a bányavárosokban, Nagyszombatban, s például, ahogy legutóbb irodalomtörténész figyelmeztetett rá, Pápán is.¹

Irodalompártolásra 1635–1637-ben van releváns adatcsoportunk: menyének korai halála miatti bánatukban őt és fiát, Illést költői hangú vigasztalólevelekkel árasztják el amatőr s már-már profi számba vehető író és versszerző barátok. Egy szerre diszsonáns és megvilágosító, hogy köztük két – már akkor se kezdő – poéta episztoláiban az áhítatos vagy bonyolultan filozofikus elmélkedés milyen – néha már-már komikus – módon fordul át kiadatlan kézírataik felsorolásába és nyílt utalgatásba e művek kinyomtatásának hasznos és halaszthatatlan voltára. Érthető: a Kárpátokhoz támaszkodó szomszédunk, Fölsőszilézia könyvgyártás és -gyűjtés tekintetében sivatag volt; igen valószínű, hogy Theodor von Tschesch és társai Henckeltől – anyagiakon túl – közvetítést is reméltek, s ha igen, akkor bizonyosan a legközelebbi protestáns nyomdákhoz, a szepességekhez. A Weimarban őrzött baráti korrespondenciáról és -ből Schaffer Andreával publikáltunk (*Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hg. Gerhard KOSELEK, Bielefeld, 2000, 281–310), s mi ott vesztettük el szemünk előtt Lazarust, hogy a harmincéves háború keleti frontjának közeledtével, 1641-ben legjobb barátja, Abraham von Franckenberg hozzá menekül Tarnowitzba, s mikor ott se lehet maradásuk – Franckenberg északra indulva évtizedig danckai exul lesz, Henckel pedig nővéréhez fut, s (meddig, az rejtély) Nagyszombatban él. Eztán következnek a legfurcsább évek. Ma Franckenbergtől meg neki írt levelekből tudjuk a legtöbbet

¹ NÉMETH S. Katalin, *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler, Ungarische Sachen, 1588)*, ItK, 2002, 6–7.)

Lázár közel fél évtizedig tartó itáliai vándorútjáról: tartósabban lakott Velencében, Nápolyban, Milánóban majd Rómában. Mindig csak Baron von Sankt Georgenberg néven emlegetik ekkoriban, ami aligha jelenthet mást, mint elrejtőzést (okát, módját egyelőre nem tudjuk). 1651-től vannak aztán hiteles és a család birtokai szempontjából is érvényes dokumentumok valamilyen legális pályáról: Tirolban már birodalmi grófként magas hivatalt visel. Életének utolsó másfél évtizedében apjához méltó karrier- és dinasztia-építőnek bizonyul: minden dokumentum, tudósítás szerint sikerrel gyarapítja címeit, rangjait s főleg birtokait, legjellemzőbben 90-91 éves korában, amikor Innsbruckból hirtelen a Monarchia ellenkező végébe költözik, hogy Odera menti állomáshelyén személyesen intézkedjék az ásványi kincsekben gazdag térség három kismegyényi darabjának örökléséről: a mesebeli három fiú közti osztásról, tulajdonképpen a három Donnersmarcki Henckel-ág megalapításáról (s például arról, hogy legyen köztük katolikus, de maradjon protestáns is).

*

Nem biztos, hogy Henckel életútjának olasz kitérőjével függ össze a határozott zenei érdeklődés (általában látókörének kibővülése jellemző erre az időre, így az az intellektuális izgalom, amit egy Nápolyból küldött levele mutat, ahol létező-működő rózsakeresztes csoportról ad hírt). Minden eddig ismert olyan adat, amely zeneelméleti érdeklődésre, sőt ilyen stúdiumokra utal, Athanasius Kircher írásaihoz és személyéhez fűződik. Ennek magyarázata lehet az is, hogy a híres és hírhedt jezsuita római múzeumbirodalmába abszolút teljességet célozva gyűjtött minden keze ügyébe került írásos és tárgyi emléket; amelyek máig rendben megmaradtak, s újabbban hozzáférhetők. Innen, az Archivio della Pontificare Università Gregoriana kéziratkötegeből ismerjük Henckel Innsbruckban 1654 augusztusában írt levelét. Most kivételesen nem a textológus Stoll Bélától, hanem legmuzsikusabb barátunktól remélünk segítséget, mert azt még sejtjük, hogy a *Musurgia*-kötet megkapott példányához Henckelnek szükséges *darzu gehörige Tabellas az Arca Musaritmica* elnevezésű, szívardoboz méretű szerkezet számoló táblácskáit jelenti; de hogy „a contrapunkt-komponálás új manírja” itt hogyan értendő, azt végképp nem tudjuk eldönteni szakemberi tanács nélkül.

Csak mellékesen említessék, hogy magánéleti rejtélyek is akadnak a levélben. Így Henckel azzal dicsekszik, hogy bár 79 éves, megpróbál még elboldogulni a csodagépezettel (*in meinem neun vnd siebenzigsten jhar meines Alters noch dieses wunderwerks ansichtig werde*). A Henckelhez korban közel járók sejtetik csak, hogy ifjú menyasszonya mellől írván levelét, mért hazudott le korából két évet.

(2008)

Johann Cocceius és egy Arndt-kiadás kísérlete

Az 1597-ben Bécsben született Johann Permeier életéről, tevékenységéről 1629-ig szinte semmi biztosat, hiteleset nem tudunk. Akkortól fogva viszont igen gondosan megőrizte az általa írt –túlnyomórészt kéziratban maradt – profetikus írásokat és nagyobb számban spiritualista szerzők műveit; a gyűjtemény legértékesebb része pedig az igen terjedelmes levelezés, amely 1644-ig, az osztrák rajongó eltűnéséig (1639 és 1640 kivételével) egy részletes napló teljességét és hitelességét megközelítő értékű információt nyújt.

Permeier pályájának ismert szakasza egy rendkívül érdekes osztrák protestáns arisztokrata család szolgálatában kezdődik. A két Duna menti Ausztria határvidékén lakó Freiherr von Wolzogen familia legtöbb tagjának ekkor, az 1620-as évek végén már nem lehetett maradása otthon (a száműzetésben „specialitásuknak” tekinthetjük később az értelmiségi, ezen belül a tudományos-irodalmi munka vállalását). Permeier – többek közt – Hans Ludwig Wolzogennek és fivérével tesz hosszú utazást a lengyel testvérek központjától, Rakówtól sok közép-európai helységen át a felekezetiileg oly vegyes összetételű fríz kikötővároskáig, Emdenig, majd végül Amersfoortig. Németalföld szívében a Wolzogenek közül csak néhányan maradnak, Permeier maga visszatér Emdenbe, majd Berlinbe és végül Bécsbe. Roppant önhittség jellemzi első írásait, és sokáig majd mindenkit elidegenít magától egyfelől azzal, hogy „világvezérigazgatónak” képzei és hirdeti magát, másfelől azzal, hogy képtelenül komplikált mondatokban szélsőségesen modoros stílusban ír. Valószínűleg sohase adta föl álmait: egy világméretű zsinattól és egy „megjavult” császár vezette összeurópai birodalmi gyűléstől remélte, várta az ez idő tájt már mindenki által annyira áhított békét s valamilyen – a rózsakeresztes illúziókra emlékeztető –, „általános reformációt”. Nem kevésbé korrigálta azonban magát a célhoz vezető eszközök tekintetében. Saját sikertelen munkái helyett más aktuális próféciaik, valamint igen jól kiválasztott színvonalas spiritualista írások propagandáját vállalta föl (Joachim Betkétől Jacob Böhméig).

Úttörő a jelentősége annak, hogy ezt az irodalomterjesztő, de kiadással, újrakiadással, fordítással is foglalkozó propagandát döntően egy eddig ebből a szempontból alig érintett területre összpontosította: a Duna középső térségére,

Alsó-Ausztriára az ellenreformáció teljes diadala miatt illegálisan; Magyarországra, és közvetve Erdélyre többé-kevésbé legálisan.

A legtöbbször igen radikális és aktuális propaganda súlypontja 1641 júliusában szinte egyik napról a másikra tevődik át olyan kegyességi irodalomra, amelyben sok középkori misztikus meg paracelsusi hatás, befolyás mellett mégiscsak a lutheri irányzat belső megújulása a vezérszólam. Permeier irodalomszervező munkájának ezt az új irányát egyértelműen nyugat-magyarországi barátai kezdeményezik, s egy jómódú nyugalmazott udvari hadiszámvevő, Melchior Beringer pénzeli. E csoport céljai: Johann Arndt szinte minden fontosabb munkájának újrakiadása az eredeti német nyelven, valamint néhány Arndt-mű lefordítása a térség nem német lakosainak anyanyelvére, magyarra és szlovákra. A nagyszabású tervből kevés valósult meg teljesen. Két kötetben elkészítették és az idősebb Matthaeus Merian megkapó illusztrációival – revideált szöveggel – kiadták azt a művet, amely a piaci kínálatból éppen a legjobban hiányzott: Arndt *Folio-Postillát*. (Elkészült egy-egy főúri udvarban egy magyar, illetve szlovák Arndt-fordítás is Beringer ajánlásaival, ezeket azonban majdnem bizonyára nem nyomtatták ki, s mindmáig a kéziratok se kerültek elő.)

E nagy vállalkozás közben a nyughatatlan Permeier valószínűleg saját szakálára kezdett szervezni egy még monumentálisabb projektumot: a félkész posztilla-edíció próbaíveit mellékelő levelekben fordul felekezeti különbség nélkül Európa majd mindegyik fejedelméhez; nemcsak azért, hogy e kiadás befejezését támogassák, hanem azért is, hogy Arndt-műveket Európa majd minden vulgáris nyelvére lefordítsák és kiadják.¹ Mindez 1642-ben és 1643 első felében történik, szinte logikus így, hogy Anglia esetében nem uralkodóhoz, hanem egy vezető entellektüelhez fordul: a német származású, nagyhatású tudománysszervező vezéregyéniséghez, Samuel Hartlibhoz. Még egy kivételt tesz, amikor a brémai ismerősének küldött levele² utóiratában így ír:

P.S. Ich bitt mein Herr wolle zu gefallen von meinen vberschickten insinuations-Schreiben einen Abdruck insonderheit dem Herrn Ioanni Coccejo professori zu Francker recommendiren/ daß sie ehist in Niderteutsch vnd Latein nachgedruckt werden könten: weil ich auß seinen Schrifften/ sonderlich wider den weitberühmten Religions-Vergleicher Herrn Hugonem Grotium, verspüre/ daß ihm gegenwertige reformation-materi vor andern sehr wol bekant ist.

(Kérem Uramat, legyen szíves az elküldött inszinuáló írásomat, ezt a kivonatot Cocceius professzor úrnak Fanekerbe továbbítsa, hogy ő majd niederdeutsch és latin nyelvre [fordítva] kiadja; én az írásaiból – különösen a világhírű vallás-össze-

¹ Abdruck Vnterschiedlicher sendschreiben vnd Exträct dardurch [...] Königreichen Chur- vnnnd Fürstenthumben [...] insinuirt und recommendirt worden Auss Franckfurt am Mayn in den Jahren Christi 1642. vnd 1643.

² Ein anders Schreiben nach Bremen/ vom letzten Februar. 1643. so sich auff voriges Zeitungs-postscriptum referirt/ sampt was deme anhängig betreffend.

hasonlító Grotius úr ellenében írtakról – úgy érzek, hogy a jelenkori reformáció ügyeiben másoknál is [kiválóbb] szakértő.)

Ezeket a sorokat nem lehet úgy értelmezni, hogy csupán a próbaívek lefordítását és kiadását várná Permeier a nála hat évvel fiatalabb, de már híres franekeri professzortól; a Frankfurtban kinyomtatott levélgyűjtemény többi darabja ismeretében az nem lehet kétséges, hogy itt is Arndt valamely fő művének niederdeutscha és latinra való lefordítása és kinyomtatása lehet csak a javaslat célja. Más kérdés, hogy volt-e ilyesminek bármiféle realitása. Aligha. Inkább úgy tűnik, hogy az amúgy is túlméretezett tervnek talán ez a legirrealisabb részlete. A javaslat, a puhatolózás megérdemli figyelmünket mégis.

Közismert, hogy a spiritualisták mennyire idegenkedtek az egyetemek világától. Az egyetemet bizonyosan nem – vagy csak félig – végzett Permeier is rendkívül ritkán bízik és fordul akadémitákhoz. Két kivételről tudunk e vállalkozás keretében: az ekkoriban már közel másfél évtizede Erdélyben professzorkodó Johann Heinrich Bisterfeld teológiai munkájának egy fejezetét terjedelmes kommentárral közreadta. A másik kivétel pedig az a Cocceius, akihez, mint Bréma szülöttéhez e levél brémai címzettje útján keresi a kontaktust. Nagyon messzire vezetne annak a vizsgálata, hogy miért pont a föderálteológia jövődjének megalkotójához fordult a kalandor prófétából irodalomszervezővé avanszált Austriacus? Az idézett néhány sor leglogikusabb – föltétlenül provizorikus! – értelmezése talán ez lehet: a minden jel szerint rendkívül olvasott Permeier erősen szimpatizál a világhírű irénikus Grotiussal, aki azonban ekkor már negyed évszázada száműzve él távol hazájától. Így a praktikus szempont is Cocceius mellett szól, de úgy látszik, amúgy is vele ért egyet egy konkrét kérdésben Grotiussal szemben (két ilyen vitairat ismert, s az egyik nevezetes fordulópontnak számít: a filológus Cocceius ettől kezdve állít középpontba konkrét teológiai témákat). Mindennél fontosabb azonban, ami távolról sem olyan ismert, mint az eddigiek: Permeier szerint a franekeri professzor jól ismeri (= magáévá teszi) a jelenlegi reformációs szándékokat. A nagyon rövid indoklásnak ez a mondatrész a leglényegesebb mozzanata, mert ekkoriban „gegenwertige reformations-materi” alatt a permanens átalakításra lázítók mindegyike a saját radikális programját értette. Talán nem alaptalan elhinnünk, hogy Permeier *megérezte* (hat verspürte), hogy Cocceius jó ismerője, értője volt azoknak a reformszándékoknak, amelyeket Johann Arndt munkássága képviselt a legtisztábban a század első negyedében, s amiből Arndt halála után immár egy második nemzedék csinált zászlót saját, éppen aktuálisnak vélt reformtörekvései számára.

*

A jelen vázlatban bemutatott levélrészlet pontosabb értelmezéséhez hozzásegíthet majd a teljes kontextus, az általunk kiadni tervezett többi levél szövegével való összevetés. Talán megerősíti ez azt a hipotézisünket, hogy aligha véletlenül „érzi” szövetségesének a német lutheránus pietizmus egyik radikális előfutára (Permeier mint Antikriegsprophet számít annak az új pietizmus-kézikönyvben) azt a

Cocceiust, aki a holland református pietizmus rendhagyó, de markáns alakjának számít Gottfried Arnold nevezetes *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*-je óta mindmáig. (Ezzel még összeférhet a humanista módon igényes filológus iránti megbecsülés.)

Ennek az igen apró, periferikus epizódnak azonban juthat valami hely abban a vizsgálatban is, amelyet Theodor Wotschke kezdett meg pályafutása egyik utolsó publikációjában,³ s amelyről igazán teljes és egzakt képet Ferenc Postma nagyszabású vállalkozásától várunk. Abban a vizsgálatban, amely nemcsak konstatálni fogja, hanem a lehető legrészletesebben föl is tárja (dokumentálja) majd Bréma és Frisland, különösen a franekeri egyetem kálvinista köreinek 1620 tájától igen föl-tűnő érdeklődését Kelet-Közép-Európa iránt, s az ottani intelligenciára gyakorolt növekvő vonzerejüket.

(1995)

³ Theodor WOTSCHKE, *Johann Coccejus' Beziehungen zum Osten*, Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, Heft 33(1937), 77–88. Nála is Cocceius viszonylag korai franekeri évei kerülnek a középpontba, amikor sok lengyel, illetve sokan a lengyel földre emigrált cseh testvérek közül a tanulmányi találkozásokon túl is kerültek a neves professzor befolyása alá.

Lojális másképpen gondolkodók a Duna mentén

Európa szellemi életét negyed évezreden át meghatározta a konfesszionizmus, fő tendenciaként döntően érvényesült a születő Habsburg Monarchiában is. Nagyjából attól fogva, hogy a római katolikus egyház dominanciára juttatása mellett döntöttek még néhány évvel 1600 előtt. A választás egyáltalán nem volt magától értetődő. A 16. század harmadik negyedében ugyanis a német reformáció üzenetére még nagyon is fogékony volt a monarchia több országa, a lutheránusokat *de facto* megtűrték az örökös tartományokban, az pedig közismert, hogy a keletebbre fekvő térségben a lutheri befolyás mellett még régebbi, főleg huszita tradícióval is számolni kellett. Végül nem pusztán előzmény, hanem részben a meginduló ellenreformációnak is kortársa volt a humanista interkonfesszionális és tolerancia.¹

A II. Rudolf és II. József uralma közti két évszázadban dominált a rekatolizáció szándéka, de mindig volt annyi elemi erő az ellenáramlatokban, hogy rejtve létezzenek s időről-időre nyíltan föllépjenek, és volt annyi bölcsesség az uralkodó körökben, hogy a másképpen gondolkodás eltérésén túl is keressenek kompromisszumokat. Sokszor azonban ennél bonyolultabb volt a helyzet: az intellektuális ellenvélemény néha nem pusztán látszólag párosult politikai lojalitással, hanem őszintén táplált reményt az udvar megértése vagy éppen támogatása iránt. Ez különösen olyankor nem volt alaptalan, amikor a különböző etnikumhoz tartozók identitásra vagy akár autonómiára való törekvései keresztetkék a modernizálni akarók alternatív kísérleteit. Utóbbiak azért is szorultak sokszor elszigeteltségbe, mert az önálló létükért és jellegükért küzdők a központi homogenizáló „reformok” egyszerű változtatát látták kezdeményezéseikben. (A soknemzetiségű Duna-menti államalakulat tulajdonképpen minden erőszakot túlélve maradt „monarchia mixta”, még akkor sem egy felekezet teljes térhódításaként valósult meg, amikor a központi akarat – többé vagy kevésbé nyíltan – erre irányult.)

¹ Ilyen szempontokra figyelmeztetett Evans egy 1997-ben Lipcsében tartott konferencián: Robert John Weston EVANS, *Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgerländer* = Joachim BÄHLCKE, ARNO STROHMEYER, kiad., *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, Stuttgart, 1999, 395–412.

A Dunai-monarchia szellemi élete a „hosszú 17. században” olyan alapos elemzést kapott Robert J. W. Evans két magisztrális munkájában, ami fő vonalaiban máig érvényes.² A német irodalomtudomány is értékesítette Evans műveit, szemléletét. Jó példa Hans-Georg Kemper líratörténetének több kötete, különösen a harmadik.³ A barokk misztika reprezentánsaiként számba vettek többsége (Czepko, Greiffenberg, Angelus Silesius, Quirinus Kuhlmann) kötődik sok szállal a Duna-menti térséghez.

Bécsben és Alsó-Ausztriában korán és nagy lendülettel indult meg, s az 1620-as években befejeződni látszott a katolikus ellenreformáció. Intézményi bázisa nem maradt a más felekezethez tartozóknak. A Lajtától nyugatra így – lehet mondani – magára maradt a még hazájában megtúrt néhány tízezer protestáns család (és további ezek: a fokozatosan erősödő exilium-hullám nyomán szétszakadt családok kevés maradéka is). A magukra maradás nem utolsósorban a rendszeres lelki gondozás és a felekezeti oktatás megszűntét jelentette, amit a jómódúaknak is csak részlegesen sikerült pótolniuk azzal, hogy az 1670 tájáig még nagyobb szabadságot élvező Pozsonyba, Sopronba jártak istentiszteletre (ahol egyesek lakást is tartottak), vagy illegálisan magántanárt hívtak gyermekeikhez. Mindez ugyanakkor azt jelentette, hogy otthonukban egyáltalán nem érvényesült a lutheránus ortodoxia kontrollja, s így nagyobb tér nyílt az antidogmatikus, végső soron eretneknek minősülő törekvések előtt. Ez a jelenség később megfigyelhetővé vált az Ausztriából nagy számban Regensburgba vagy Nürnbergbe emigráló intellektuelek között is.⁴

A monarchia népei közül a magyarság körében, térségei közül a Kárpát-medencében voltak a leghatékonyabbak a centrifugális törekvések: sorra ismétlődtek a lázadások, s a szabadságharcok közt volt olyan, amelynek korszakos eredménye lett: a Bocskai István vezette küzdelmek utáni bécsi béke hat évtizedre biztosította a magyar nemesi rendnek a protestáns többség megőrzését, a régióban olyan válás- és relatív gondolatszabadságot, ami egyáltalán nem illeszthető be az összeurópai konfesszionalizmusról alkotott képbe. Érthető, hogy a magyar történészek, az irodalom- és eszmetörténet kutatói kevesebb figyelmet fordítanak a „kozmpolitá reformok” programjaira, azoknak a másképpen gondolkodóknak a világára, akik magyar szempontból akár el is marasztalhatók a saját és más etnikumok, nemzetiségek érdekképviselői iránti közömbösségben vagy még az uralkodó körök szándékainak kiszolgálásában is.

Evans munkája a mérsékeltebb, de újító szellemű törekvések sokszínű világát mutatja be, amelynek képviselői csak részben álltak szemben a világi és egyházi hatalom letéteményeseivel. Olyan életutakról és életművekről van szó, mint amilyet – megújulást a platonizmus jegyében kereső – Jan Marcus Marci, Valerian

² Robert J. W. EVANS, *Rudolf II and his World*, Oxford, 1973; Uő, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*, Oxford, 1978.

³ Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 3, *Barock-Mystik*, Tübingen, 1988.

⁴ Kitűnő tömör összefoglalás ezekről: Werner Wilhelm SCHNABEL, *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten*, München, 1972, 687–705.

Magnus vagy Caramuel Lobkowitz mondhatott magáénak, akiket és társaikat az Evans-monográfiának a katolikus tudományosság anatómiáját föltáró fejezete sorol föl, s akiket a szerző szerint rugalmasság és a másképpen gondolkodás iránti fogékonyság jellemezett. Ezek említésre méltó magyarországi recepciójáról nem tudunk, s dolgozatunk egyik célja éppen az, hogy ösztönzést adjon az ilyen irányú kutatásnak. A továbbiakban néhány példán igyekszünk bemutatni, hogy a bécsi és alsó-ausztriai akatolikus körök vagy magános másképpen gondolkodók újító projektumai miképpen találkozhattak magyarországi rokon törekvésekkel.

Elsőként a Bécsből és Pozsonyból kiinduló, Angliáig és Erdélyig egyaránt elérő levelezés, könyvkereskedelem és kiadói tevékenység esetére emlékeztetünk. Az ebben résztvevők akcióinak felszínre kerülését véletlenek egész sora tette lehetővé. Mindenekelőtt az, hogy a grafomán bécsi teozófus, az 1597-ben született Johann Permeier óriási anyagot gyűjtött össze, és őrzött meg főleg az 1638–1644 közti évekből: a saját társaságszervező majd könyvkiadó tevékenységének, valamint angol, német, holland elvarabjai irodalmi-publicisztikai munkásságának dokumentumait.⁵ Hamarosan középpontba kerül e gazdag levelezésben Melchior Beringer von Königshofen (1594–1643) udvari tanácsos.⁶ A császár volt udvari hadiszámvevője (kaiserlicher Hofrat und gewesener Hofkriegszahlmeister) új ott-honából, Pozsonyból frissen számol be az őt és alsó-ausztriai, de főleg új, magyar barátait hevesen érdeklő eseményekről: az új császár, III. Ferdinánd és az 1637-ben kezdődő magyar országgyűlés iránti várakozásokról. A levelekkel együtt érkező könyvcsomagokban radikális háborúellenes fölhívások, spiritualista traktátusok mellett jutott hely a súlyosabb mondanivalónak is. Egy 1638. szeptember 2-án kelt levélbe iktatva ez áll: „Von dem fürtrefflichen, hochgelehrten vnd Geistreichen Mann, Herrn Abrahamen von Franckenberg zu Ludwigsdorff in Schlesien (sonsten vornehmes geschlechts) hab Ich heut wider ein schönes Schreiben aus dem Frischen Brun des bewusten Schusters Weißheit empfangen, darin vngezweifelt das gesambte Ministerium zu Preßburg viel nutzliches zumeditiren haben würde” (tehát röviden: a nagytudományú, szellemiekben is gazdag Franckenberg úrtól ma újra az öntudatos cipész [Jakob Böhme] bölcsességének friss forrásából való szépséges írást kaptam; bizonyosan sok hasznos meditálni való [jut majd így] Pozsony teljes minisztériumának [=lelkészi karának]). Tudomásunk szerint ezek és ilyenek a legkorábbi, ma ismert adatok a *Philosophus Theutonicus* Magyarországra

⁵ Igen nagy számban őrzött meg ez a hallei és weimari gyűjtemény más térségekből, főleg Brandenburgból és Sziléziából származó szövegeket (például prófétai megszállottsággal fogalmazott, jórészt anonim röpiratok sorozatait). A kódexek leírását lásd az e kötetben közölt két tanulmányban is: *A rózsakeresztesek nyomában* és *Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641–1644-ben*.

⁶ Ezt már a Permeier-iratok első földolgozója, Theodor WOTSCHKE fölismerete, ld. többek közt: *Johann Permeier. Der Primarius der Christköniglichen Triumphgesellschaft*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 56(1937), 565–592.

jutására és olvasására.⁷ Beringer által kezdeményezett és nemzetközivé duzzadt vállalkozás indul 1641-ben Johann Arndt több munkájának aktuálisan bővített újrakiadására és (minket most főleg ez érdekeljen) *fordítására* magyar, és a szlovákoknak biblikus cseh nyelvre. Beringer a fordításhoz már éppen elkészült – a két magyarországi arisztokratának, Nádasdy Ferencnek és Illésházy Gáspárnak címzett – ajánlását, amit Erdélybe is elküld, így kommentálja: „...zweifle nicht, es werde, was ergäbiges erfolgen, sonderlich verhoffe Ich das Lateinische schreiben an Herrn Graf Nadasdy vnd Herrn Eliashasi (ob es wol nach meiner wenig Wissenschaft in der Lateinischen Sprach mit einfeltigen Stylo gemacht ist) werde die Translation in die hung. vnd sclauonische Sprach zue weg bringen.” „Nincs kétségem, jelentős sikerünk lesz, különösen remélem, hogy az én Nádasdy és Illésházy gróf uraknak szóló latin írásaim (bár a latinban kevés tudományommal, együgyű stílusban készültek) a magyar és sclavon fordítás ügyét útra fogják segíteni.”⁸

Joachim Betke⁹ Arndténál jóval kisebb terjedelmű *Mensio Christianismi* című, az egész kereszténységről és aztán külön a papi rendről írott lesújtó elemzésének magyarra fordítása már kissé hamarabb szóba került. „...gleichfalls mit der Zeit in Hungarn und Siebenbürgen, wie ich iüngst ... vertröstet worden [megjelenhetnek Betke-írások] – híreli Beringer Pozsonyból; hiszen „... *Mensio Christianismi* vnd *Speculum Fidei*”¹⁰ meritirten wol auch in andere Sprachen zu mehrer *propagation* übersetzt zuwerden, dabey die Hungarn mit ihrer Muttersprach auch nicht träg sein sollen.” (Ahogy telik az idő, Magyarországról és Erdélyből újabban [jó hírekkel] vigasztalnak minket... A *Mensio* és a *Speculum* megérdemlik, hogy más

⁷ Böhme bécsi befogadását is jelzi, s további levélrészleteket közöl és elemez VISKOLCZ Noémi: *Egy Böhme olvasóköri 1630–40-es években*, Magyar Könyvszemle, 115(1998), 140–145.

⁸ Pozsony, 1643. febr. 20. Halle, B17b, f. 159.

⁹ Az 1601–1663 közt élt Joachim Betke jelentőségét nem lehet túlbecsülni. A harmincéves háború nyomán eluralkodott reménytelen hanyatlás széles körben elfogadhatóvá tette tucatnál több könyvének, egy-egy témában a fönnálló egyházi-vallási viszonyokat kiveséző írásait. Komoly szerepe volt a Berlinhez közeli Linum lelkészeként 45 éven át a német spiritualisták és kézírataik Hollandiába juttatásában; örökre fogadott tehetséges, de szegény fiatalokat, közülük a leg-híresebb Hendrik Beets/Betke, aki kora sikeres amszterdami spiritualista könyvkiadója lett (az első Böhme-összest is ő adta ki).

¹⁰ A *Speculum Fidei*t mint a *Mensio* kíséretében megjelenő címet nem találom az 1630-as évekből. Van egy kolligátum Betke neve alatt (népszerű lehetett: még 1694-ben is kiadták), aminek – a *Mensio* után! – második darabja *Speculum fidei*, de ennek szerzője a könyvszések szerint Christian Hoburg. Az ügy azért is érdekes, mert Hoburg is volt Joachim Betke pártfogoltja, Linumban lelkészkedett is... Az 1607–1675 közt élt Hoburg egyébként a lutheránus ortodoxia nagyhatású író-bírája, aki az üldöztetés elől felekezetváltásokkal menekült (mennonita prédikátor is volt élete végén Altonában). Önálló röpiratként szóba kerül egy *Speculum Fidei* Permeier 1638. júliusi levelében (a hallei B17a kódexben: III.4n), ami a levélíró szerint igen becses *universalscriptum*. Lehet, hogy ennek példányát veszi föl az új német VD17, csakhogy itt H.L.i.H. tekinthető szerzőnek, akkor pedig a híres Jöcher-lexikon adatát kell elfogadnunk; ott Hartwig Lohmann a szerző, aki főleg Dániában élt és írt – németül.

nyelvekre – már csak propaganda [értékük] miatt is – lefordítsák őket; s a magyarok ne legyenek restek, [fordítsák le] anyanyelvükre.)¹¹

Okunk van föltételezni, hogy a minket érdeklő térségben volt további hatása Beringerék működésének. Az 1644 körüli eltűnésüket (valószínűleg halálukat) követő évtized vége felé a tizennyolc éves Catharina Regina von Greiffenberget (1633–1694) a pozsonyi lutheránus templomban éri a megtérési, „megébredési” élmény (*Erweckungserlebnis*) nyomán az elhatározás, hogy költő lesz, és verseivel s egész életével is a saját, „Deo glori”-vallásnak elnevezett teozófiáját szolgálja. A még Bécsből is messze, Alsó-Ausztria nyugati sarkán lévő családi birtokról jött a legközelebbi protestáns istentiszteletre a húga hirtelen halálán megrendült lány. Nem tartozott azok közé, akik racionálisan tervezik életüket: abszolút nyíltan hirdette igazát mindenütt, ahová kalandos élete során elvetődött Soprontól, ahol lelki gondozója súlyos csalódásokkal is terhelte, Nürnbergig, ahol Sigmund von Birkenben költészete kibontakozását is segítő barátira talált.

Általában fontos tudnunk, hogy a Lajtától nyugatra szintén a 17. század derekán volt keletje a radikális spiritualista írásoknak. 1653 januárjában egy vizitáció leleplezi, hogy „...die Esther Pallaus sich nicht bekehren will, in ihrem Irrthum stark verharret und zwar auch darumb, weil sie etliche unkatholische, in Amsterdam gedruckte Bücher fleissig beachten, bei sich tragen soll” („E. P. nem akar megtérni, tévelygéséhez erősen ragaszkodik; éspedig azért is, mert ő bizonyos nem katolikus, Amszterdamban nyomtatott könyvekre szorgalmasan figyel, magával hordja azokat.”)¹² A bécsi könyvfelügyelet óriási anyagából ez az adat azért érdemes figyelmünkre, mert Amszterdamban nyomtatott, gyanút keltő, német nyelvű könyvek ekkoriban, többnyire a lutheránus felekezeti és dogmatikai tiltás miatt német nyomdákban kiszorult, radikálisan kritikus, spiritualista művek voltak,¹³ s az osztrák kutatók közül se gondolta senki a cenzúrajelentések föltárásáig, hogy az örökös tartományokba ez az „amszterdami szellem” egyáltalán eljuthatott.¹⁴

Az 1637 körül kezdődött pozsonyi-bécsi fejlemények azt példázhatják, hogy a lojálisan – vagy legalábbis nem illojálisan és radikálisan – másképp gondolkodók akkor megközelítőleg azonos célokat követték, mint a magyarországi értelmiség legjobbjai. Nem is egyszer előfordult persze, hogy nem következett be egyetértés és együttműködés, vagy nem tudunk róla. Például arról, hogyan reagáltak az Ausztriában maradt protestánsok magyarországi magyar, szlovák és német hitsorsosaik súlyos sanyargatására az 1674–1681 közti időszakban, vagy már az előzményre, az interkonfesszionális Wesselényi-összeesküvés drasztikus letörésére. Furcsa, hogy

¹¹ *Mensio Christianismi et ministerii Germaniae. Das ist: Geistliche Abmeßung unsers heutigen Christentums und Predig-Ampts, ob beydes Christisch und apostolisch sey.* S. I. [Amsterdam] 1636.

¹² Th[eodor] WIEDEMANN, *Die kirchliche Bücher-Zensur in der Erzdiöcese Wien*, Archiv für österreichische Geschichte, 50(1873), 213–520, itt 289.

¹³ János BRUCKNER, *A Bibliographical Catalogue of Seventeenth-century German Books Published in Holland*. The Hague, 1971. (Anglica Germanica 13).

¹⁴ Eszterünk bizonyosan nem volt lojális, de a legkevésbé sem illojális! Magáévá tett egy új fölismerést, s attól semmi nem tudta eltéríteni.

Catharina Regina von Greiffenberg éppen ekkor, az 1670-es években erősíti föl Lipót császár áttérítésére indított kísérleteit, amelyek során el is jut Lipót gyóntató jezsuitájáig.¹⁵ (Egy rajongótól azonban ne várjuk el, hogy minden helyzetben logikusan járjon el, illetve nagyon is valószínű, hogy úgy hitte, a várt áttérés után magyarországi rémuralmának is véget vet a birodalom ura.)

A most említett példák nem váltották ki se a világi hatalom, se a katolikus klérus ellenintézkedését. Oka lehetett ennek, hogy a szereplők okosan lavíroztak Bécs, másfelől Pozsony, Sopron és más magyar centrumok között. Fontos körülmény azonban a fönt megidézett spiritualisták hangadóinak *aktív* lojalitása. Ezt aligha lehet pusztán taktikai húzásnak tartani. Joachim Betke – mai olvasókat meglepő módon – a radikálisan bírált korabeli papság bűnei(!) közé sorolja, ha fölhívják híveiket a felsőbbség, azaz a császár iránti engedelmesség megtagadására.¹⁶ Permeierék programjának pedig éppenséggel szerves része volt az általános reform felekezeti-összeurópai zsinattal való betetőzése, amit a császárnak kellene összehívnia és levezetnie (!).¹⁷

*

Az udvarral szemben lojális másképpen gondolkodás olyan kategória, amelynek használatát a magyar eszmetörténet-írásban a továbbiakra vonatkozóan is érdemes lenne megfontolni. A 18. század elején az ifjú Köleséri Sámuel – hatalmas levelezésével – impozáns erőfeszítéseket tett, hogy Erdélyt bekapcsolja az európai filozófia és természettudományok újító eredményeinek áramába. Ezt joggal tekinthetjük a német Frühaufklärung tudományterjesztő, „hálózatépítő” expanziója szerves részének, ahogyan Jakó Zsigmond látja.¹⁸ Nem tesz gyökeresen mást Köleséri, amikor Erdélyben kiadja, saját elmélkedései kíséretében, egy skót szerző, Jacobus Gardenius – a misztikus szövegeket gyűjtő Pierre Poirét által megőrzött – *Theologia pacifica* című munkáját.¹⁹ Az uralkodó konfesszionális koncepció és gyakorlat ellen lép föl ezzel, és az ilyen misztikus-utópikus, de kritikus spekulációknak a korai fölvilágosodás körébe sorolását a legtöbb kutató ma már elfogadja. A Monarchia hierarchiájában funkciót is vállalt egyidejűleg Köleséri az erdélyi

¹⁵ KEMPER, i. m., 247. sk.

¹⁶ „Zu den besonderen Sünden der Pfarrer gehört die Aufforderung zur Gehorsamsverweigerung gegenüber der Obrigkeit, d. h. dem Kaiser.” Martin SCHMIDT, *Betke, Joachim = Neue Deutsche Biographie*, 2.1955, 194.

¹⁷ Az ilyen utópikus koncepciók dokumentumait hozzáférhetővé tette: Richard VAN DÜLMEN, *Prophetie und Politik. Johann Permeier und die „Societas regalis Jesu Christi” (1631–1643)*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 41(1978), 417–473., legfontosabb éppen a császárnak fogalmazott, terjedelmes, konkrétumokban gazdag javaslat.

¹⁸ Zsigmond JAKÓ, *Beiträge zu den Beziehungen des rumänischen kulturellen Lebens mit der deutschen Frühaufklärung*, Revue Romaine d'Histoire 1969, 673–686.

¹⁹ FONT ZSUZSA, *Köleséri Sámuel és a német tudósvilág = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században. Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 2006, 27–34.

bányák felügyelőjeként, majd mint guberniumi titkár. Így igen jó példa arra, hogy egy személyben megférhetett az udvar lojális szolgálata és a felekezeti különbségek következetes eliminálása. Más kérdés, hogy ilyen kivételes életprogram végigvihető volt-e a Habsburg-uralom alá került Erdélyben? Akad rá példa, főleg az erdélyi szászság körében.²⁰ Nemleges válaszra éppen Köleséri sorsa indíthat: elvált felesége el tudja érni bécsi jezsuiták segítségével, hogy a válást érvénytelennek minősítsék; a bigámiával vádolt férj börtönben hal meg.

(2006)

²⁰ Különösen Andreas Teutschra gondolok, aki mint guberniumi tanácsos és nációja hivatalos vezetője nyerte meg környezetét, főleg lutheránus lelkipásztorokat, az egyházuk által többször tiltott, az örök kárhozatot tagadó apokatasztázisz-elmélet vállalására és hirdetésére. Ld. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 97–131

Henricus Nollius és hermetikus-rózsakeresztes regénye

(Utószó)

Nem véletlen, hogy az 1590 körül született és 1626-ig élt Heinrich Noll(e) nevét írásai élén mindig latinos alakban találjuk, s a kortársak is így emlegetik. Latinul írta ránk maradt értekezéseit, leveleit, s legfontosabb irodalmi igényű munkáját, a kötetünkben olvasható regényt, amelynek programadó utolsó fejezetében latinul szólal meg az anyanyelvű tanítás egyértelmű követelése is.¹ Nem Nollius az első, akinél ezt a paradox jelenséget észrevehetjük; negyed századdal előtte, 1590 körül az ifjú Johann Arndt – később az anyanyelvű protestáns kegyességi irodalom leg-sikeresebb szerzője – szintén latin traktátusban² ostorozza a diákok túlterhelését, főlösképpen sok idegen nyelv tanítását; hasonlóan vélekedik a két szerző e hiba rossz következményeiről is: az igaz, istenes életre nevelést meg a gyakorlati ismeretek elsajátítását hanyagolják el koruk „klasszikus” iskoláiban.³

Nollius életútját, sorsát is feszítő ellentmondás jellemzi: a metafizika nem különösebben eredeti, de következetes reformere, a konfesszionális korszak vezető teológiai-filozófiai irányzatának, az újjáéledt skolasztikának bírálója volt,⁴ viszont egyetemi katedrát vállalt mindvégig: mikor elűzték valamelyik univerzitásról, akkor másikban keresett helyet magának.⁵ Ilyen ambíció a hozzá eszmeileg legközelebb állók nagy többségére éppenséggel nem jellemző. Az ellentmondás

¹ A XX. fejezet IV. programpontja lakonikusan csak annyit mond: „minden tudományt és minden tantárgyat anyanyelvén kell előadni”.

² *De antiqua philosophia et divina veterum magorum sapientia recuperanda* címen a bázeli egyetemen elhangzott beszédről van szó, amelynek eredeti kiadása azonban eddig nem került elő; tartalmát Carlos Gillynek sikerült rekonstruálnia két posztumusz német változatból (Hankó Péter kommentált magyar fordítása a *Fiatal filológusok füzetek*i sorozatban jelent meg: *Johann Arndt az ősi filozófiáról*, Szeged, 2003).

³ Nolliusnál a 20. fejezetben az uralkodó oktatási állapotok bírálatában fő helyre kerül: „1. Elhanyagolják az igaz kegyesség gyakorlását. 2. Az idegen nyelvek a tényeknél előbbre valók náluk.”

⁴ Így mutatja be Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN az új német filozófiatörténet Schulphilosophie-fejezetében, a *Grundriss der Geschichte der Philosophie* (az „Ueberweg-sorozat” új változata) 17. századi 4. kötetében: *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation...* Bazel, 2001, 414–416.

⁵ 1616–1620 közt a híres steinfurti Gymnasium Arnoldinum tanszékvezetője, majd Giessen egyetemének professzora. Innen kell távoznia annak a pernek a nyomán, amelyben főleg a hermetikus regény kiadását rótták föl neki. Végül a haláláig hátralevő néhány évben is egyetemi szintű

föloldása, hogy Nollius a matematika és a medicina, a fizika és a filozófia fölső fokú oktatását, s az ilyen tárgyú tudományos-publikációs tevékenységet nem az arisztotelészi-galénoszi, hanem a platonikus-hermetikus hagyomány jegyében újította meg.⁶ Nem lehet itt feladatunk a tudományos teljesítmény elemzése, de jó tudnunk, hogy Nollius és elvrokonai a kozmikus káoszról létrejövő természetben és a dolgok belső világában (*intima rerum*) olyan enigmatikus, rejtett formákat tételeznek, amelyeket „kiásni”, a természet könyvét olvasni csak – alkímiai módszereket is magába foglaló – komplex vizsgálattal lehetünk képesek; úgy azonban van reményünk olyan rendszer kialakítására, amely az őselemekig (*corpora spiritalia*) és a teremtett világ céljának tekintett emberig teljes megismerést biztosít. A magyarul most olvasható *Speculum...* Nollius irodalmi munkáságához tartozik, de a bölcsesség várához törekvő főszereplő, Philaretus előtt halmozódó akadályokat, rejtélyeket, az útjába került ártó és segítő (majdnem minden esetben valós) személyeket tanulságos a tudós eszményképeivel és vitapartnereivel vagy ellenfeleivel szembevetni.⁷ Az már az olvasó megítélésére tartozik, hogy élvezetes-e a kalandok részleteinek előadása, s elég meggyőző-e, ahogyan a szerző és hőse világlátásában végső soron a harmónia reménye, sőt valami egyetemes optimizmus kerekedik fölül.⁸

Nollius regényének – mint ahogy a németföldi latin írásbeliség oly sok késői termékének – igényes elemzésével nem szolgál a germanisztika. A legkörültekintőbb méltatást viszont akkor is érdemes idéznünk, ha elfogultsága nyilvánvaló. Will-Erich Peuckert háromnegyed évszázada fogalmazta meg véleményét Nollius két irodalmi igényű művéről. Az 1620-ban kiadott *Via sapientiae triuna* Peuckert szerint Nollius „másodszori nyílt színvallása a rózsakeresztesek mellett, a filozófia értéknélküliségének (*Wertlosigkeit*) fölismerése... olyan magasrendű, költői erejű vallomás a világról és Istenről, aminek – Jakob Böhmén kívül – nincs párja a korban”.⁹ Még inkább általánosságokat kapunk a regény, *A filozófiai parergon tüköre*

---

tudományos társaság tagjaként bukkan föl Hamburgban és Lübeckben, utolsó munkáinak kiadója, a Jakob Böhme korai hívei közé tartozó Joachim Morsius társaságában.

⁶ Ilyen pozitív értelemben tucatnyi alkalommal hivatkozik Nollius műveire, különösen a terjedelmes, Hanauban 1619-ben megjelent *Naturae Sanctuarium: quod est Physica Hermeticára* Stephan Meier-Oeser a fönt idézett új „Ueberweg-Grundriss” első fejezetében (7–18), a kora újkori filozófiatörténetekben igencsak szokatlan „Hermetisch-platonische Naturphilosophie” cím alatt.

⁷ Így Paracelsus orvos-, teológus-, filozófus-követőiről, s különösen ellenfeleiről (például Thomas Erastusról) a legújabb tudománytörténeti szakmunkák által a részletekben is igazolt képet kapunk.

⁸ Fordulatos kalandregény szerencsés befejezéséhez se passzolnak viszont a 20. fejezetbe írt reformprogram-pontok; inkább arra való ez, hogy a szerzőnek a rózsakeresztes alapiratok eszméihez való késői ragaszkodását – a konkrét részleteket illetően is – demonstrálják...

⁹ Ezt a Nollius-munkát a jelen füzet összeállítói nem ismerik. Himnikus összefoglalást idéz innen Peuckert „a növényvilág legkisebb elemein kezdve az éggel rokon természet olyan mély átkutatásáról és megismeréséről, amihez már nincs szükség a nyelv közvetítésére se, és ami előfeltétele annak, hogy eljussunk az igaz bölcsességhez”. PEUCKERT 1927-ben írt monográfiájából a 2. kiadás alapján idézünk: *Das Rosenkreutz*, Berlin, 1973, 172–173.

bemutatása során, inkább arról tudósít érdekesen Peuckert, hogy mik voltak a megjelenést követő pörben a főbb vádak: tankönyvnek álcázott kiadást állítottak elő; az egyetem könyvkötője különben is összejátszott Nolliussal, akit házába fogadott; ők, s egy orvos meg egy préceptor titkos, éjszakai konventikulumokat (templomon kívüli, laikus vallási összejöveteleket) szerveztek... A vádlott végül okkal választotta a szökést, mert igen szigorú ítélet ígérkezett, hiszen még az a professzor-kolléga is a vádlottak padjára került, aki csak jámbor tudósnek minősítve mentegette Nolliust.

Ha még egyszer szóba hozzuk a titokzatos rózsakeresztes szövetséget, amelynek valóságos létezését a kortársak többsége éppúgy kétségbe vonta, mint az újabb szolid összefoglalások – akkor a *Speculum* szerzője meglepetést okozhat azzal, hogy a bevezető egy ilyen társaság létezését már-már lelkesen vallja, az összefoglalásban viszont tagadja, hogy ő közjük tartozna. A lényeg számunkra, hogy Philaretus egész kalandos vállalkozásának célpontja, a bölcsesség és a Fortuna keleti vára olyan tudós grémiumnak ad otthont, amely pontosan megfelel a rózsakereszt hívei (és nagyszámú rokon törekvésű alapítás!) elveiről s működéséről a korban elterjedt elképzelésnek. Mellesleg: a rózsakeresztes iratok terminológiáját követi Nollius művének címében a *parergon* kifejezés. Így a képi ábrázolásairól nevezetes *Speculum Sophicum Rhodo-Stauroticum* 1618-ból, ahol a követendő eszmények egyik oszlopa, az *ergon* a Kempis Tamás-féle *Krisztus követése*, a másikat Hermész Trismegisztosz tanaival azonosítja a szerző, s ezt nevezi *parergon*nak. (Tehát a *parergon* szó eredeti, 'melléklet, függelék' jelentése a kor rajongóinál az *ergon* egyenértékű párja, amolyan alapírat.)

Végül eljutottunk a korai újkor egyik legérdekesebb szellemi áramlatához, a hermetizmushoz. Nollius regényében – láttuk – vannak kétértelműségek, bizonytalan ítéletek; s a 'háromszor nagy' Hermész Trismegisztosz az eszményített, abszolút kivétel. Ez azért érdemes különösen a figyelmünkre, mert a *Speculum* szerzettetésekor már közel egy évtizede tudott volt, hogy a hermészi iratok nem a kereszténység előtti ősi egyiptomi világból valók, hanem a Kr. u. 3. században keletkeztek. A tudós Heinrich Nolliusról képtelenség föltételezni, hogy Casaubon fölfedezésének 1614. évi, szenzációt keltő közleményét ne ismerte volna. Így tehát őt az olyan tanult szerzők közé kell sorolni, akik a filológiai korrekciót tudomásul véve is a hermetizmus rajongó hívei maradtak.¹⁰

¹⁰ KLANICZAY Tibor több világnyelven is megjelent és elismerést kiváltott *A reneszánsz válsága és a manierizmus* c. terjedelmes tanulmányában nagy gonddal elemzi a reneszánszkori platonizmus különböző változatait. (*A múlt nagy korszakai*, Bp., [1973], 258 skk.). Azonban téved abban (269–270), hogy ez az áramlat a reneszánsz humanizmus utolsó szakaszában hanyatlásnak indult, erőtlenné illúziókergetés, és abban, hogy platonisták ilyen maradékai megszűntek hermetikus nézeteket vallani, már azért is, „mert végre 1614-ben filológiailag is bebizonyult, hogy Hermes Trismegistosz állítólagos iratai már Krisztus után készültek, s így semmiféle ősi bölcsességet nem tartalmaznak”. Éppenséggel a *Corpus Hermeticum* szövegei is fontosak maradtak évtizedek múlva többek közt cambridge-i platonisták számára is.

Újabb kutatások meggyőzően, igen nagy bizonyító anyag fölsorakoztatásával szólnak amellett, hogy – jórészt Paracelsus sokáig ismeretlen munkái, vallási-filozófiai töredékgondolatai fölfedezése nyomán – az 1570-es évektől kibontakozott német nyelvterületen, majd Hollandiában, Skandináviában a hermetizmusnak egy második kora újkori hulláma, s nem nagy késéssel eljutott Közép- és részben Kelet-Európába is. Vegyes műfajú irodalom és publicisztika elemzése arra mutat, hogy sokat köszönhet ez az áramlat a nagy olasz humanisták filológiai munkásságának és bölcséleti eszmélkedésének, de különbözik is attól: föltétlen szoros rokonságot tart a reformációs fordulattal (bár egyik reformatori tanrendszerrel se!); az istenismeretről, az emberről és a természetről fogalmazott traktátusokban önálló terminológiát, „saját nyelvet” alakít ki ugyanakkor (amely pl. a német nyelvű misztika terminológiájából csak részben merít); szakít a humanisták rövid távú optimizmusával, bár vannak a millenniumot rajongva váró képviselői stb.

Henricus Nollius füzetünkben kiadott regénye egykorú magyar recepciójáról vagy akár ismeretéről se tudunk. A benne tükröződő hermetikus-rózsakeresztes gondolatvilágnak és a Nolliusszal több értelemben is rokon szerzőknek és műveiknek magyarországi jelenlétére alig egy-két évtized késéssel – különösen bőven az 1638–1644 közti évekből – vannak adataink.¹¹ Comeniusnak nemcsak Sárospatakon, hanem késői amszterdami éveiben is voltak felső-magyarországi és erdélyi rajongó olvasói, követői; ez jelent újabb állomást egy sajátos, a hermetizmust is magába foglaló spiritualista eszmény befolyása útján. S ha nem is föltétlenül folyamatosan, de sok szállal kapcsolódik ehhez az erdélyi szász és magyar világi elit radikális pietista tájékozódása.

A kutatás gyarapodásán túl nem lehet érdektelen az az utópikus eszmény, amelyet Nollius 1623-ban – botrányt és üldözést kiváltva – regényesen ábrázolt, s amit posztumusz kiadott könyvében elvbarátai nevében is így fogalmazott meg: „Nostra philosophia Una est, Sola est, et Sola vera est. Philosophiam puto Hermeticam.” Már ez is idegenül hangozhatott a konfesszionizmus korában, és *A filozófiai parergon tüköre* gondolatmenetének fölháborodást okozó radikalizmusát az olyan helyek jelzik leginkább, mint az, hogy „Isten előjogokat ruházott a hermetikus tudományra” s különösen, hogy „Sufficiat mihi, quod ejus doctrina naturae maxime sit consecrata”, tehát „elegendő nekem, hogy az ő tanaik teljesen megfelelnek a természetnek”. S a negatív oldalon határozott és merész intelmet mondhat ki a szerző Hermésszel a kor hivatalos tudományának vezércsillagai ellen: *Minden más utat, amit Arisztoteléstől, Galénosztól vagy bármelyik követőjüktől hallottál, tüstént felejts el.*

(2003)

¹¹ Ilyeneket említ már Peuckert a 9. jegyzetben idézett könyvében, s gazdagabban Theodor Wotschke több közleményében. Az utóbbiak adatai s áttekintés újabb források alapján KESERÜ Bálint tanulmányában: *In den Fußstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*, Amsterdam, 2002 (Bibliotheca Philosophica Hermetica), 287–306. Magyarul ebben a kötetben: *A rózsakeresztesek nyomában* című tanulmány.

A harmincéves háború prófétái és chillasztái

(Utószó)

Ebbe a füzetbe munkatársunk dolgozata mellé két olyan, külföldi szerzőtől származó tanulmány is került, amelyek rövid kommentárt kívánnak, már azért is, mert mindkettő nagyobb monografikus földolgozás egy-egy fejezete.

Jürgen Beyer *Lutheránus laikus próféták* című disszertációjából azt a részt választottuk, ahol a harmincéves háború különösen nagy hatású prófétáit mutatja be, s három eddig kevésbé ismert szerző munkásságát részletesen elemzi.

Az itt megismerhető próféták közös vonásai közé tartozik a szociológiailag hasonló környezetből való indulás; közvetve a paraszti réteghez és a minimálisan tanult laikusok közé tartozás. Jellemző, hogy egyikük maga jegyezte le és nyomtatta ki (meglehetősen egyszerű formában) próféciait; hogy volt, aki maga, s más, akinek megbízottja házalt az ilyen ponyvakiadványokkal; végül volt köztük, akit magas rangú pártfogói tettek ismertté, vagy akinek tábori prófétai „állása” hozta meg a hírnevet. Mindhárom figura „professzionális látóvá” vált a harmincéves háború idejére, ami magában is kultúrtörténeti kuriózum, ám a magyarországi kutatás számára azért is különösen érdekes az ügy, mert a bemutatottak közül két szerző próféciai *bizonyosan* eljutottak térségünkbe (van Hudenéi talán nem). A Beyer által is hivatkozott hallei kódexek tanúsága szerint egy pozsonyi-bécsi kör nemcsak hozzájutott ezekhez az írásokhoz, de terjesztésük-ről is gondoskodott, és pedig a Duna menti osztrák tartományokban illegálisan, éppen a Királyi Magyarországon s Erdélyben legálisan (ld. a tanulmány 45, 61, és 117. lábjegyzetét).

A három kiválasztott mindegyikében megvan az írás, a könyv tisztelete, s valamilyen irodalmi vagy inkább publicisztikai ambíció, de mindhárman a vidéki, egyszerű emberek életét élték, s az ő világukban, szolgálatukban maradtak hivatásos – például egy-egy hadseregbe betagolódo tábori – prófétaként is. Különbségek is vannak köztük, s ezek kulturálisan különösen pregnánsak: Reichard például a laikus igazlatók felső rétegéhez tartozhatott; de bizonyos eltérések mellett a fő, amiben egyek, hogy létrehozták a kolportázsirodalom és -publicisztika egy sajátos típusát, s megszervezték annak olyan előállítását, terjesztését, ami korábban nem volt ismert ezeken az északi és délkeleti peremvidékeken. A könyvpiacnak ez a különösen populáris terméke értelemszerűen közel áll a népi kultúrához.

A folklorisztika eszköztárának használata a korai újkor populáris próféciainak elemzése során már korábban is rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult. Elég itt a Beyer által is bőven hivatkozott Will-Erich Peuckert kutatásaira utalnunk, melyekből bőven profitált a mindmáig megkerülhetetlen *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* című sorozat; a legújabbak közül pedig Bob Scribner iskolája talán a legfontosabb példa. A próféciaák megszólalóinak és megszólítottainak szociális helyzetén túl a szövegek populáris jellege tudatosan vállalt koncepcióval is összefügg: azzal a meggyőződéssel, hogy az isteni szándék és üzenet leghitelesebb médiuma az egyszerű ember, sőt az együgyű írástudatlan, akinek hangjába nem vegyül „emberi szerzés”. Gottfried Arnold magisztrális művében, az 1699–1700-ban megjelent *Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorie* köteteiben jól követhető ez a tendencia, amikor – a maga radikális pietista szemlélete szerint történelmileg fontos, tudós szerzőkkel egy sorban – tucatjával sorolja a suszter, kalapos, fehértímár vagy éppen paraszti sorban élt „igazlátókat”, s gondosan közöl a tőlük fennmaradt írásos emlékekből.

Beyer behatóan foglalkozik készülő könyvében olyan jövendölésekkel, melyek egy ideig a szóbeliség körében maradtak, s később se Isten kiválasztotta, hanem az ügyet fölkaroló lelkész vagy világi írástudó jóvoltából kerültek lejegyzésre, majd nem ritkán kiadásra. Az első fejezetekben erről elméleti fejtegetést is olvashatunk, amihez bibliográfiailag gazdagon dokumentált kutatástörténeti áttekintés csatlakozik. Ezekben a részekben a szerző számos esetleírást ad; foglalkozik a laikus próféták által hirdetett koncepciók, az aktuális eseményekről szóló hírek terjedésének mikéntjével, az előadásmód jellemzőivel és a hallgatóság összetételével, a prófétáknak a helyi viszonyokat és a politikát érintő kijelentéseivel. Az elméleti kérdések tárgyalása magában foglalja mind a prófécia, közelebbről a lutheránus prófécia középkori gyökereivel, mind a szent fogalmának a korai protestantizmusban kialakult megítélésével kapcsolatos fejtegetéseket.

A magyar folklorisztika előtt sem ismeretlenek a népi próféták és próféciaák, bár a füzetünkben tárgyalt kora újkori szövegemlékekhez hasonlóakat eddig még ritkán dolgoztak föl. Az érdekes kivételek közé tartozik Voigt Vilmos tanulmánya (*Órás András eksztázisban = Eksztázis, álom, látomás*, szerk. Pócs Éva, Bp., 1998, 93–100).

A legtágabb értelemben (s majd mindenfajta prófeciára érvényesen): a felvilágosodás teljes térhódításáig, tehát a barokk idején utoljára a Weissagung-áradat a reális élet kísérője, párja, tükre. Sokszor-sokszor vaskosan tévednek a próféták, de végül is nem többet, mint a gyarló, akár tudósan elemző ember...

A minden korábbinál nagyobb számú próféta-író és a lelkesült olvasók személyes ügyként élték meg az alkalmi – néha ismételt – megvilágosodást, fönntartás nélkül magukévá tették az isteni üzenetet (amit utóbb nem mulasztanak el át-átinterpretálni). Térségünkben, a nyugati kereszténység délkeleti periferiáján a chiliaszta prófétaág néhány sajátos koncepciója bizonyosan azért nem évült el hamar, mert nem elméletként kerültek napirendre, hanem sokszor megszenvedett, keserves gyakorlati tapasztalatok szorítanak csalódott közösségeket, népeket a jö-

vendő reménység ilyen szellemi táplálékára. Jó példa erre a törökség megtéréséhez fűződő váradalom. Nyugaton a megerősödött felekezetek sok tucat értekezésben támadják egymást – különösen a „calvino-turcismus” vélt vagy valódi képviselőit – ebben az ügyben. Az erről folyt *tanbeli* vitának alig van nyoma Kelet-Közép-Európában, ahol viszont közel két évszázadon át marad a mindennapok parancsa, hogy ezernyi ügyben meg kell alkudni, le kell paktálni a törökkel és ugyanakkor őrizkedni kell tőle, ellen kell állni a hódító akaratnak. Itt ezért a töröktérítés álma is konkrét politikai választásokhoz kapcsolódik: esetleg egy adott pillanat taktikai megfontolásaihoz.

*

Amivel az angol kutató könyvéből vett részlet foglalkozik, az átvezet bennünket a folklórral is rokon, szóbeliségben élő vagy onnan származó kultúra világából a korabeli tudós elit körébe. Az apokaliptikus váradalom ott élt, „működött” a laikus prófétákban, de majdnem mindig az is közvetlen égi üzenetnek számított (az írástudó lejegyzők is legfőlebb a bibliai Dánielre s a Jelenések könyvére hivatkoztak). Volt azonban, sőt floreált a nagy háború idején – a Krisztus egy évezredre képzelt földi uralmának részleteit vizsgáló – „tudományos” kutatás, amit föltétlenül interdiszciplinárisnak nevezhetünk ekkoriban: a teológia, a világi humanisták által is művelt bibliai filológia, a történeti kronológia, s nem utolsósorban az égi jelenségeket figyelő asztronómia, matematika és asztrológia „doktorai” végezték.

Howard Hotson 2000-ben megjelent, Johann Heinrich Alsted munkásságának szentelt könyvéből a herborni professzor legnépszerűbb, 1627-ben készült műve, a *Diatribae de mille annis...* forrásait elemző fejezet magyar fordítását adjuk. Az Angliától Erdélyig közel egy évszázadon át széles körben igen nagy hatással volt könyvecske latin és angol változatából vett idézetek és összehasonlítások megértését segítheti, ha a benne vázolt elmélet előzményeire emlékeztetünk.

Tudjuk, hogy a középkor – Dante művészetére is elhatározó befolyással volt – nagy gondolkodója, a fiorei Joachim apát alakította ki az évezred-váradalomnak azt a „modern” vízióját, ami kora keresztény, sőt pogány-ősi apokaliptikus elképzelésekből épült beláthatatlanul távoli jövő éónokra is tekintő rendszerré (magyarul vö. BÁN Imre, *Dante-tanulmányok*, Bp., 1988). A reformáció mozgalmi sokféleképpen aktualizálták ezt. Ismert, hogy a megszilárduló protestáns felekezetek a militánsabb, szociálisan is forradalmi változatot tartották a legsúlyosabb veszélynek, de tételesen tiltottak minden propagandát, vagy akár csak álmódosítást az utolsó ítéletet megelőző evilági ezeréves boldogságbirodalomról.

A lutheránus befolyás területén volt a legnyomatékosabb az egyértelmű elítélés, már a Confessio Augustana XVII. cikkelyében: „*Damnante et alios, qui nunc spargunt iudaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum pii regnum mundi occupaturi sint, ubique oppressis impiis.*” Németül: „Item, werden hier verworfen auch etlich judisch Lehren, die sich auch itzund eräugen, daß vor der Auferstehung der Toten eitel Heilige, Fromme ein weltlich Reich haben und alle

Gottlosen vertilgen werden.”¹ Mégis sok formában terjedt a chiliaszta váradalom, hatott ortodox teológusokra is! (A vonatkozó források, s a régebbi szakirodalom adatai is megtalálhatók Johannes Wallmann tanulmányaiban, amelyek igen sokoldalúan elemzik a 17. századi millenarista spekulációkat, az elleniratokat is: *Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie; Pietismus und Chiliasmus = Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock*, Tübingen, 1995, 105–123, ill. 390–421).

A protestáns Európa minden részén gyógyító álom maradt mégis ez a tanítás az evilági életükben csak szenvedést látó hívő jámborok számára – az újonnan létrejött felekezetek és szekták mindegyikében!

Összefoglaló munkák szerzői közül Robert Evans volt az első, aki a mi térségünk viszonyainak elemzése nyomán tulajdonított (a próféciaák mellett) a chiliaszta váradalmaknak kitüntetett szerepet. Elgondolása szerint nem holmi irodalmi – esetleg importált – divatról volt szó, hanem széles rétegeket magával ragadó, elemi erejű igény jelentkezéséről, összefüggésben azzal, amit már a reformáció idején meg lehet figyelni: a katolikus csodahitet pótolták az előrelátás bizonyosságával. Térségünk fontosságára is Evans művét idézhetjük: a chiliaszta prófétaság iránt nem véletlenül volt „kiemelt érdeklődés a dunai Monarchiának éppen abban a két országában, Sziléziában és Magyarországon, ahol a protestantizmus fönmaradt, túlélte az üldözést” (R. J. W. EVANS, *The making of the Habsburg Monarchy*, Oxford, 1979, 303, 394–399).

Ezen a tájon azonban nemcsak „befogadott” felekezetek éltek, hanem ide menekült „huszita-hitű” cseh gyülekezetek, anabaptista és más szekták is, s az eszmétörténet régóta számon tartja ezek – gyakran többszörösen üldözött – tagjainak különösen tartós elkötelezettségét atyáik váradalmas hite mellett. Sokáig kevésbé voltak ismertek az erdélyi fejlemények; így az, hogy ott a híres unitárius gondolkodó, a püspök Dávid Ferenc következetesen váradalmas szellemben, de radikális társadalmi követeléseket mellőzve prédikált és írt (vö. BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988, 147–161).

A sok vallási közösség közül mégis az Európában ekkor már szétszórta, de nagy tömbökben legális életet élő reformátusság őrizte a legkitartóbban a krisztusi „köztes birodalom” eljövételének hitét. Az „intézményes-tudományos” hátteret egyetemeik teológusai biztosították. Mindenképpen kiemelkedik a herborni egyetem református professzorainak ilyen irányú irodalmi munkássága, amellyel Erdélyből és a Partiumból magyar diákok, s a cseh testvérek ifjai is – köztük Comenius – nagy számban ismerkedtek meg már az 1610-es évek első felében az idős Johannes Piscator (1546–1625) chiliaszta bibliamagyarázataival, majd a jóval fiatalabb Johann Heinrich Alsted (1588–1638) roppant apparátust fölvonultató kronológiai spekulációival. – Howard Hotson magyarul itt megismerhető fejezete éppen ezeknek az írásoknak az összehasonlító elemzését adja, ami a nem

¹ Elítélik azokat a zsidózó vélekedéseket, amelyek azt állítják, hogy a holtak feltámadása előtt a szentek és kegyesek világi országa jön el, és a gonoszok megsemmisülnek.

egyszer romantikus túlzások, félreértések eloszlatására is alkalmas. Így az Alsted-mű radikalizmusát sok vonatkozásban megkérdőjelezi, amit eleve indokol már a könyv teljes címe: „*Diatribē de mille annis Apocalypticis, de non illis Chiliastarum et Phantastarum, sed B. B. Danielis et Johannis.*”² Alsted tehát a szó szoros értelmében nem tartotta magát chiliasztának, teológiailag és történetileg megalapozott elemzést szándékozott írni; sok elődje nézeteit pedig – így a szociális radikalizmust – nem osztotta.

Magyar szempontból különösen fontos, hogy az 1629-ben Erdélybe költözött professzorról biztosan tudjuk: élete utolsó szakaszában sem szűnt meg az evilági boldog ezredév eljövételének bizonyosságát hirdetni. Ezen túl: ma már bizonyos, hogy Alsted és gyulafehérvári tanártársai hozzájutottak a *Diatribétől* függően vagy önállóan – Sziléziától Angliáig földrészünk több országában – keletkezett chiliaszta spekulációkhoz. A szakirodalom joggal emeli ki ezek közül Joseph Mede könyvét: az Alsted-művel közel egy időben, Cambridge-ben kiadott *Clavis apocalyptica* a század végén is iránymutató volt olyanok vallási-természetfilozófiai spekulációira, mint Henry Moore vagy Newton.

(2003)

² Vitairat az Apokalipszis ezer esztendejéről, de nem a chiliaszták és fantaszták módján, hanem Dániel és János könyvei szerint.

Sebes agynak késő sisak

(Utószó)

Meglehetősen biztonsággal rekonstruálható, hogy mikor és miképpen került először filológus-boncasztalra az a kódex, amely régi politikai tárgyú versszerzésünk két legterjedelmesebb darabját őrizte meg. A *Sebes agynak késő sisak* címet viselő versfüzér darabjait és a *Thököly haditanácsa* rímbe szedett „voxait” tartalmazza a Nemzeti Múzeum (ma az Országos Széchényi Könyvtár) Oct. Hung. 69. jelzetű kézírata.¹ Dézsi Lajos kolozsvári szemináriumában egy tehetséges és ambiciózus diákjának, Rajka Lászlónak volt szüksége a szövegre az 1913/14-es tanévben egy Thököly-tárgyú szemináriumi dolgozathoz,² majd egy folyóirat-közleményhez.³ Ez a közlemény meglegedett a *Sebes agynak késő sisak* egyenként is megálló, Ballasi-strófákba szedett verseinek precíz bemutatásával; nyilvánvalóan nem terjedt ki többre a professzori megbízás. (Hamarosan Rajka máig sokszor idézett doktori értekezésében is régi magyar tárgy, a héliodóroszi *Aitiópika* recepciójának földolgozása során már a források meghatározása került középpontba.) A *Sebes agy*-sorozat alcímében viseli, hogy „Déák Versekből Magyar Enekekben fordítottat”; igen valószínű, hogy az előzmények, minták kutatása ebben az esetben is sorra került volna, ha nem jön közbe a hatalomváltás és a kolozsvári magyar bölcsészkar költözése – professzorostul.

Közel kilenc évtizeddel később a Dézsi által alapított szegedi régi magyar irodalmi szeminárium két öregdiákja, Fazekas Sándor és Juhász Levente kapta a földadatot, s nem véletlen, hogy az elinduláshoz Dézsi-mű, a híres Apponyi-gyűjtemény annotált bibliográfiája segítette őket.⁴ A forrás nyomozása – s a bemutatás, közreadás előkészítése – során hasznos volt eltekinteni Komlovszki Tibor nagyszabású víziójától, amely a késő reneszánsz sztoikus manierizmusának kontextu-

¹ STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*, 2., jav., bőv. kiad., Bp., 2002, 51. sz.

² Szegedi Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár, Dézsi hagyaték, Ms. 656.

³ RAJKA László, A „*Sebes agynak késő sisak*” című verses mű a M. N. Múzeum kéziratárában. Irodalomtörténet, 4(1915), 102–114. és különlenyomat az Erdélyi Múzeum füzetek sorozatában.

⁴ Alexander APPONYI, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flug-schriften, Neue Sammlung*. Besorgt von L. DÉZSI. München, 1925–1927, 2023. tétel.

sába helyezte a versgyűjteményt, s máig meg nem cáfolt (de nem is bizonyított) hipotézisével a Guevara-fordító és versszerző prédikátort, Prágai Andrást tette meg a *Sebes agynak késő sisak* szerzőjének.⁵

A fiatal szegedi kutatók fő eredménye, hogy megállapították: a magyar versgyűjtemény túlnyomó része Johann Joachim Rusdorf latin verses publicisztikájának fordítása. A latin sorozatnak – a képekkel együtt – a jelen kötet az első modern kiadása. A két ciklus tüzetes összevetését, elemzését először tanulmányban tették közzé, majd a szegedi költészettörténeti konferencián bocsátották vitára.⁶

A forrás megállapításával a harmincéves háború kezdetének kiemelkedő protestáns diplomatája, az 1589 és 1640 közt élt Johann Joachim Rusdorf munkássága a magyar történettudomány után most már irodalomtörténetünknek is fontos része. (Hatalmas levelezésgyűjteményéből – amely ma Kasselban található – a Bethlen Gábor fejedelemségével összefüggő dokumentumokat évtizedekkel ez előtt másolták le és helyezték az MTA Kézirattárába.⁷ Íróink közül Szenci Molnár Albertől nemrég tudtuk meg, hogy erdélyi fejedelmi megbízásból épített olyan kapcsolatokat, amelyeknek középponti alakja volt a jeles diplomata-versszerző.⁸)

Nem az első Rusdorf azok között, akik külügyi szolgálatban elért sikereiknél is büszkébbek voltak humanista műveltségükre és arra a tudós kapcsolati hálózatra, amelynek fönntartását nem mindig volt könnyű összeegyeztetni a politikai elkötelezettséggel. Időrendben a sor elejére azok illenek, akiknek már a tizenöt éves háború idején, majd különösen a bécsi béke utáni, konfliktusokkal terhes években volt – Erdély számára is fontos – szerepük: a strassburgi Mathias Bernegger, Jacques Bongars, Konrad Rittershausen, Peter Brederode. Verses publicisztikánk története szempontjából is érdekes epizód az állítólag Báthori Gábor ellen szőtt katolikus pártütés leleplezésére készült latin című, de magyar nyelvű, terjedelmes, újabban Debreceni Szappanos Jánosnak tulajdonított *Conspiratio Kendiana*.⁹ A Kendi-összeesküvés leverése (és jelentőségének fölnagyítása) egyaránt érdeke lehetett a különben ingadozó fejedelemnek, a református klérusnak és a hajdúk-

⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*. ItK 70(1966), 85–105. – Alig változott Komlowszki koncepciója, amikor kiadásra készítette a versciklust: RMKT XVII/8. *Bethlen Gábor korának költészete*, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, Bp., 1976, a verssorozat szövege: 36–106, tanulmány és jegyzetek: 505–508.

⁶ FAZEKAS Sándor–JUHÁSZ Levente, *Ezerszínű kaméleon (A Sebes agynak késő sisak forrásai)* ItK 108(2004), 267–291., ill. UŐK, *A kaméleon színeváltozása = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, Szeged, 2005, 9–22).

⁷ Tört. Oklevéltan 2° 37. V. kötet: *Joachimi Rusdurffii Nobilis Germani litterae de Republica ad diversos reges, principes, illustres viros, oratores, anno 1630*. A korrespondenciát fölhasználta többek között Szekfű Gyula Bethlen Gábor-monográfiájában. Fontos iratokat közölt VÁSÁRHELYI Judit, *Joachim von Rusdorf válogatott levelei*, Lymbus. Művelődéstörténeti Tár, III. 1991, 99–172.

⁸ VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985, különösen 85–88. (Humanizmus és reformáció 12).

⁹ RMKT XVII/1. Bp., 1959, 251–266, 581–587. – A sokáig Szamosközy művének tekintett latin változatot kiadta Pettkó Béla (TT 1888, 754–789). Lásd még: KESERŰ Bálint, *A „Conspiratio Kendiana” szerzője*, ItK 1963, 360–368.

nak. Sikerült elérniük, hogy a magyar propagandaének elkészüljön, s hogy hamar kijusson Nyugatra Szenci Molnárhoz, aki sietett latinra fordítani és a protestáns diplomácia vezető embereihez eljuttatni. A *Sebes agynak késő sisak* jelentős előzményének tekinthető ez a kétnyelvű publicisztika és számos hasonló kísérlet.

A magyar irodalom- és művelődéstörténeti kutatás feladata lesz földolgozni azt a gazdag újabb szakirodalmat, s értekezéseknek, leveleknek, röpiratoknak, próféciaíróknak azt a primér szövegbázisát, amely az utolsó protestáns-humanista – különösen németalföldi vagy pfalzi szolgálatban álló – diplomaták és – Opitzcal az élen – német írók, költők politikai, irodalmi munkásságát s gazdag levelezését tárja föl.¹⁰ Szélesebb horizontban láthatjuk így a nagy háború kulcsfiguráinak és eseményeinek azt a szemléletét, amelynek sajátos változatát mostani kötetünk két szövege mutatja meg. Emellett az a feladat tűnik logikusnak, hogy a *Sebes agy* és forrása ismeretében újragondoljuk a históriás énekszerzés hagyományából is építkező, de gyökeresen megújuló magyar politikai költészetéről – erről a sokáig alig tudomásul vett, sokszínű anyagról – alkotott véleményünket.

(2010)

¹⁰ Csak példaként említünk két nagyobb munkát: Axel E. WALTER, *Späthumanismus und Konfessionspolitik. Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheims*, Tübingen, 2004. (Frühe Neuzeit, 95). – Martin OPITZ, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse: Kritische Edition mit Übersetzung*, kiad. Klaus CONERMANN, 1–3. köt., Berlin, 2009.

Az *Adattár* olvasmánytörténeti kötetei elé

Iványi Béla könyvtörténeti tárgyú adatgyűjteményének közreadásával a Szegedi Egyetemi Könyvtár és a Szegedi Bölcsészkar Régi Magyar Irodalmi Tanszéke, az *Adattár*-vállalkozás keretében, külön, zárt sorozatot szeretne indítani. Illő, hogy ez alkalommal a kiadvány szerkesztője az eddigi kötetekről, majd az új, zárt sorozat terveiről adjon számot előbb, s csak azután szóljon a mostani Iványi-válogatásról.

Az Adattár első tíz kötete

A mai körülmények közt igencsak merész dolognak tűnhet vállalni olyan könyvsorozat fönntartását-folytatását, amely széles olvasóközönségre nem számíthat, és nincsenek állandó, csak valamennyire is biztos anyagi alapjai. Az *Adattár* ilyen sorozat, amennyiben eddig minden kötetnek más és más helyen s más-más módon kellett eljutnia valamelyik nyomdába vagy sokszorosítóba, majd végül a köz-könyvtárakba s a szakértő publikumhoz. Ez nemcsak fáradságos munkát és éber figyelmet kívánt, hanem elég nagy kockázattal járt – már eddig is. A továbbiakban a tudományos szempontokon kívül technikaiakat, sőt kereskedelmieket is számításba vevő szervezőmunka intenzitása, hatékonysága aligha csökkenhet; a „rizikófaktor” szerepe meg különösen nem...

Fölösleges volna azonban a sivár múlt és a baljós jövő képeivel ijesztgetni magunkat s másokat; de méltánytalan is volna. A siránkozás elfelejtetné velünk, hogy sorozatunk, a körülményekhez képest tulajdonképpen szerencsésnek mondható. Mindmáig sok nehézségünk származik abból, hogy a kiadói és a könyvterjesztő hálózaton kívül rekedtünk. Első négy kötetünk azonban – Herepei János cikkei és a Szenci Molnár-ülésszakok előadásai az erdélyi meg a felvidéki protestáns irodalom és művelődés nagy évszázadáról – az MTA Irodalomtudományi Intézetének sokoldalú támogatásával jelenhetett meg; literátor-politikusok leveleinek Jenei-Jankovics-féle gyűjteménye pedig (ötödik kötetként) majdnem kizárólag így. Másrészt minden eddigi kötetünk igénybe vette a József Attila Tudományegyetem nagyvonalú segítségét, ami nélkül például a – teljes egészében diák-munkaközösségi produkciónak mondható – hatodik kötet sajtó alá rendezésébe még belevágni se mertünk volna; így viszont már 1980-ban megjelenhetett (*Peregrinuslevelek 1711–1750*).

Folytathatnánk a sort a Giovanni Argenti jezsuita provinciális iratait és episztoláriumát – Veress Endre posztumusz munkáját – hozzáférhetővé tevő hetedik, meg az Ecsedi Báthori István-szövegeket – Erdei Klára és Keveházi Katalin olvasatában – végre megszólaltató nyolcadik kötettel (az utóbbi kettő nyomdában van).

Nem a köszönetnyilvánítás szándéka íratta le ezúttal a szerkesztővel annak a két intézménynek a nevét, amelyek fölkarolták az Adattár-vállalkozás megindításának ügyét. Inkább azért kellett ezt itt szóba hozni, hogy érthetővé váljék: hogyan merünk vállalkozni a folytatásra, sőt reménykedni a sorozat megjelenésének valamilyen fölgyorsulásában. Ezt a bizakodást az táplálja, hogy a szegedi bölcsészkar és az akadémiai intézet vezetői továbbra se tartják kizártnak a hozzájárulást egy-egy „profiljukba vágó” kiadványunk megjelentetéséhez; s ugyanakkor sorozatunk valószínűleg direkt támogatást is kap – 1983-tól – a „Kulturális és történelmi hagyományaink föltárása, nyilvántartása és kiadása” címen meginduló országos kutatási feladat keretében. Csak az ilyen – *viszonylag* igen kedvező – körülmények bátoríthatnak föl arra, hogy itt jelezzük egy kilencedik és tizedik kötetünk tervét, tárgyát: az egyikben kézíratos orvosi (inkább laikus orvosló) könyvek betűhív szövegközlésére törekednénk – a tömérdek anyagból egyelőre azt adnánk, de azt csonkítatlanul, amit Radvánszky Béla már megálmodott egy érdekes könyvsorozat darabjának a század elején; a másik (tizedik) kötet – reményeink szerint – vegyes tárgyú közleményeket adna közre a reneszánsz és a korai barokk magyar művelődése köréből.

„Sorozat a sorozatban”: olvasmánytörténeti források

Az adattár első tíz kötete tematikailag rendkívül vegyes forrásanyagot, s nagyon eltérő módszerrel készült közleményeket publikált, illetve fog közreadni. A mostani, 11. kötetrel viszont tárgyi szempontból s a földolgozási eljárások tekintetében is homogénebb, zárt szériát szeretnénk kialakítani. Ennek egyetlen célja: könyvjegyzékek szövegének közlése – csak az olvasat pontosságára törekedve, csak a (jelzett és jelöletlen) rövidítések föloldásával; tehát – egyelőre – a hiányos, csonka, téves könyvtételek korrekciója és könyvészeti föloldása (azonosítása, meghatározása) nélkül. Egyszerű személy- és helynévmutatót minden kötethez csatolunk; a könyvek „végleges”, a lehetőségig pontos meghatározását egy külön készülő és külön publikálendő kumulatív indexkötetben tervezzük (ahol természetesen továbbra is marad majd jó néhány kérdőjel).

Sok okunk volt arra, hogy szerzteágazó terveink közül egyetlen, viszonylag igen szűk feladatra összpontosítsunk. Önmagunk korlátozása reális, belátható idő alatt – a lehetőség – befejezhető munkákra – ma általános követelmény. Számunkra azonban a lényeg az volt, hogy néhány szegedi diák, tanár és fiatal könyvtáros – és több kitűnő, „meghívott” szakember – erőfeszítései nyomán rendelkezésre állott már egy könyvtártörténeti gyűjtés. Ennek a nyersanyagnak a legértékesebb – mert legteljesebb – része a könyvjegyzék-publikációk bibliográfiája, s a magyarországi meg erdélyi kézírattárak és levéltárak könyvlistaanyagának katalógusa; együtt: a kb. 1530–1730 közt az akkori Magyarországon keletkezett mindenféle könyv-

jegyzékek jegyzéke, ami persze soha nem lehet eszményien, csak „a lehetőség” teljes. Ez az annotált bibliográfia egyetemisták és kezdő könyvtárosok számára szervezett speciális kollégiumok és gyakorlatok keretében kapta első formáját; s a könyvtár- és könyvtörténeti, majd paleográfiai és levéltártani alapismeretek segédleteként használjuk a *Könyvtártörténeti Füzetek* megjelenő darabjait. Mindebben – különösen a jelzett oktatómunkában – nélkülözhetetlen segítséget kaptunk a könyvtörténet néhány kitűnő hazai kutatójától, mindenekelőtt Holl Bélától és Vizkelety Andrástól.

Maguknak a jegyzékeknek a szövegközlése kezdődik a jelen kötettel; de ahogyan itt, úgy a továbbiakban sem törekszünk mindenáron a könyvlisták elkülönítésére egyéb könyvtörténeti adatoktól; csupán azt szeretnénk, hogy domináljanak e kötetekben az olyan dokumentumok vagy adatok, amelyek régi könyvek olvasottságát vagy „bírását” tanúsítják a 16–18. századi Magyarországon és Erdélyben; így a Rákócziak 1660 előtti olvasmányairól, sárospataki vagy csíksomlyói korai, de már „közgyűjteményinek” nevezhető anyagról úgy kívánunk számot adni, hogy ebben részleges könyvtárrekonstrukció illetve possessorkutatás eredményeit is hasznosítanánk. Más esetekben bőségesen közlünk a könyv forgalmára vonatkozó leveleket, iratokat (ha azoknak van közülük az adott olvasó, könyvtárát tartó személyhez, „körhöz”, közösséghez, intézményhez).

Legközelebb azonban egyetlen dokumentum alapos megismertetésére szánunk egy teljes – bár a mostaninál karcsúbb – adattári kötetet: Berlász Jenő közli itt a Dernschwam-könyvtár jegyzékét, egykorú és modern mutatókkal (a Felső-Magyarországon élt Fugger-ügynök értékes gyűjteményéről már Iványi is tudott, Berlász pedig elemző tanulmányt közölt; az egész könyvanyag azonban a mintaszerű, humanista katalógus szövegéből most válik majd először ismeretessé). A költő Zrínyi Miklós könyvtáráról már sokan írtak, jegyzékközlések is ismertek; ebben az esetben kivételt kell tennünk: külön kötetet adhat ki a jegyzék korszerű közlése, de ennek csak úgy van értelme, ha képesek vagyunk – budapesti kollégáinkkal együttműködve – a könyvtételek föloldásának, sőt lehetőleg a mai zágrábi Zrínyi-könyvtár darabjaival való azonosításuknak a munkáját is elvégezni.

Iványi-válogatásunkról

Vázolt terveinkkel Iványi nyomába kívánunk lépni; abban is, hogy nem gleichschaltolt, steril könyvlista-publikációkat készítünk elő, hanem igyekszünk az adott személy, család, időszak vagy tájegység könyvelőállítási erőfeszítései, sőt egyáltalán a művelődési viszonyok összefüggésében mutatni be az olvasmányokat.

Ennek megfelelően jártunk el a jelen kötet válogatásánál is. Pontosabban szólva: ez az oka annak, hogy alig válogattunk; a *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon* című adatgyűjteményt meg éppen érintetlenül hagytuk (sőt a teljesség érdekében s a hibahalmozás elkerülése végett ennek az alapvető műnek az 1600 előtti adatokat tartalmazó, első részét az 1937-ben megjelent kiadvány fotómásolataként adjuk).

Ami az olvasmányokat, a bibliotékákat, a könyvforgalmat illeti – ebben a tárgykörben nemcsak teljességre törekedtünk, hanem ilyen anyaggal meg is bővítettük kötetünket. A függelékbe olyan könyvlisták és a Batthyány család levelezésének olyan könyves tárgyú darabjai kerültek, amelyekre Iványi figyelt föl; de ezeket a szövegeket már nem az ő, hanem a kötetet sajtó alá rendező fiatal szegedi kutatók, Herner János és Monok István gondozásában közöljük.

Érdeemes volt-e ilyen teljességgel publikálni egy kutató 1904-től 1959-ig gyűjtött anyagát? Szerintünk okvetlenül. S annak a nagy generációnak számos könyvtörténésze közül miért éppen Iványira esett a választásunk? Hiszen ő a könyvészet „szakágainak” egyikében sem volt igazi specialista; bizonyos tekintetben outsider volt. Talán éppen ezzel függ össze, hogy olyan páratlanul gazdag (nemcsak könyv-) gyűjteményt hagyott maga után a magyar könyvműveltség története köréből (is).

Iványi Béla 1878-tól 1964-ig tartó életében volt frontkatona az első világháborúban, jogtörténész professzor a debreceni, majd a szegedi egyetemen; publikált életrajzi, családtörténeti, polgárjogi monográfiákat, helytörténeti könyveket és sorozatokat – mindenekelőtt azonban vérbeli *levéltáros* volt. Pályája az Országos Levéltárban indult és Keszthelyre mentett családi levéltárak búvárlásával zárult. Méltatója, Vörös Károly szerint utolsó képviselője „annak a történész-levéltáros nemzedéknek, amelynek még közvetlen és nagy élménye az évszázadokon át elzárt, hozzáférhetetlen források... szédítő bőségű feltárulása volt”. A magyar könyv- és könyvtártörténetnek is levéltárosként lett egyik legtermékenyebb munkása. Alig van rá eset, hogy a könyv, a könyvtár vagy akár egy régi nyomdánk tárgyi emlékei felől közelítve vizsgálna egy-egy témát; kiinduló pontja, fő s legtöbbször egyetlen eszköze a nyomdára, könyvtárra, könyvforgalomra új ismeretet nyújtó oklevél, más irat, magánlevél vagy – nem is egy alkalommal – pusztán egy-egy datálatlan, de így is becses cédula. A minden új adatot megbecsülő kutatószenvetély vezette el Iványit annak a publikációtípusnak a kialakításához, ahol szigorú kronológiai rendben kerül az olvasó elé kétsornyi levélrészlet, majd sok oldal terjedelmű könyvjegyzék – több tucat lelőhelyről, az akkori Magyarországnak különösen a nyugati részeiből meg a Felvidékről, egykor virágzó városok számadáskönyveiből, a Batthyány, Thurzó, Illésházy, Forgách, Thököly, Rákóczi családok korrespondenciájából és intézkedési irataikból. Iványi mindig pontosan közli adatai lelőhelyét; ezeket mégis gyakran nem sikerül azonosítani; bizonyos, hogy nem kevés elpusztult iratot is megőriztek 30 vagy 60-70 évvel ezelőtt készült másolatai. Ha így van, akkor kétszeresen indokolt részünkről a válogatás mellőzése.

*

Összefoglalóan azt mondhatjuk: akik Iványi nyomán belevágtunk a hazai olvasmánytörténeti források s a könyvforgalom adatai föltárásába, kiadásába – bizonyosra vesszük, hogy e munka nyomán jelentősen gazdagodni fognak a magyar művelődés egy izgalmas periódusára vonatkozó ismereteink. Az eddiginél pontosabb képet kaphatunk arról: mit olvastak a korai újkorban, a kb. 1530–1730 közti

két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit az egyes protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban. Bízhatunk abban, hogy az egész anyag – a kumulatív index segítségével – például a külföldi irodalom és tudomány elterjedéséről is az eddiginél egzaktabban tudósít (a kiadványok előfordulási gyakoriságáról – egyebek közt – hazai fölbukkanásuk idejének vagy a befogadó társadalmi helyzetének függvényében).

Szólni kell azonban főntartásainkról is; legalább kettőről. Az első, hogy mi végrendeletek és hagyatéki leltárak, adás-vételi és adományozási dokumentumok, kölcsön-ügyletek és foglalások jegyzőkönyvei, levelek és naplók, városi számadások s néhány igényesebb katalógus még olyan nagyszámú könyves adata föltárásával is csak az egyik oldalról közelítünk az előbb jelzett kérdésekre adható válaszhoz. A másik oldalról való közelítés jóval nehezebb; valószínűleg évtizedeket vesz majd igénybe a hazai provenienciájú, máig fennmaradt régi könyvek kéziratos bejegyzéseinek szisztematikus földolgozása. Említettük már, hogy az ilyen possessorkutatás eredményeiből mi alkalmilag is csak ízelítőt kívánunk adni. Biztató, hogy – erdélyi kutatók (Jakó Zsigmond, Gustav Gündisch, Dankanits Ádám) eredményei után – újabban néhány hazai gyűjteményben is foglalkoznak könyvtár-rekonstrukcióval.

Második főntartásunk azzal a közismert ténnyel függ össze, hogy a háborúk, a török uralom és az – autodafé nélkül elképzelhetetlen – örökös felekezeti viszálykodás roppant pusztítást vitt végbe; s megtizedelte intézményi, de főleg magánkönyvtárainkat, meg az iratanyagot is. Így a „két oldalról való közelítés” együttesen is csak a töredékét tárhatja föl a korszak valódi könyvforgalmának. (Ritka lesz az olyan eset, amikor legalább a hiány nagyságát a másutt szinte véletlenül lett „viszonylagos teljesség” segít megbecsülni; talán lehet majd következtetni például néhány elpusztult város könyvforgalmának méreteire, hozzávetőleg, a megmaradtak, így Sopron, Bártfa, Lőcse és néhány száz város könyv- és iratanyaga alapján.) Minden jel szerint le kell mondanunk – egyebek közt – arról, hogy negatív megállapításokat tegyünk. Nem mondhatjuk, hogy egy 16. századi francia író vagy valamelyik filozófiai áramlat ismeretlen volt a kor magyarjai számára – csak mert hiányzik a megmaradt könyvanyagból s a kéziratos jegyzékek tételei közül is. Meg kell elégednünk hát azzal, hogy relatíve kevés új információból csak feltételesen vonjunk le következtetéseket.

Ez a „relatíve kevés” azonban sokszorosa lesz annak, amit ma tudunk a magyar (könyv)műveltség múltjáról. S a feltételes következtetésekből még az egyetemes kultúrhistoria is profitálhat. Hiszen a történelmi Magyarország régi olvasmányainak s könyvforgalmának egzakt vizsgálata a legbiztosabb – bár „csak” közelítő – választ kínálja arra a kérdésre, hogy mi jutott el az európai intellektuális és irodalmi produkcióból a nyugati kultúrkörnek akkor legtávolabbi, délkeleti sarkába. Ez a válasz pedig nélkülözhetetlen a saját intellektuális termésünk eredetiségének, értékének elfogulatlan mérlegeléséhez.

(1983)

A Fontes rerum scholasticarum sorozatról

A szegedi oktatástörténeti munkaközösség most induló forrásközlő sorozatában a korai újkorra kíván összpontosítani. A Kárpát-medence népei ebben az – 1520–30 körül kezdődő – negyedévezredben mélyen átérték fölszabdaltatásuk, vagy éppen pusztulásuk reálisan fenyegető veszélyét. Társadalmi-gazdasági formációk, hatalmi tömbök gyakorlatilag egyfolytában harcoltak – és romboltak – e térség birtoklásáért. Ami a művelődést illeti: Európa arculatát három kultúrkör határozta meg ekkoriban, s mindegyik jelen volt itt. Mindegyik épített valamit, de legalább annyi kulturális értéket tönkretettek vagy megsemmisítettek: a szigorúbb reformátorok és a katolikus ellenreformáció harcos képviselői talán többet, mint a mohamedán török...

A kultúrkörök versengésének fontos eszköze volt a könyv, az őslakos népek létharcának fő fegyvere azonban az iskola volt. Egyébként a könyv iránti érdeklődés is itt érhető tetten ekkoriban: az igényesebb iskolák mellől ritkán hiányoztak a nyomdák és sohasem a könyvtárak. A művelődés komplex alapegységeiről s az egész nevelésügyről rendkívül hiányosak az ismereteink ebből a korból. A sokszor emlegetett forráspusztulás mellett föltűnően gyakori egy-egy intézmény fönmaradt dokumentumainak a szétszórátása. Emiatt különösen fontos, hogy a forrásokat lelőhelyenként számba vegyünk. Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kezdte meg ezt a munkát az első kéziratári szakbibliográfiák kiadásával. A szegedi munkacsoport ebben a föltáró munkában is részt kíván venni; célszerűnek láttuk azonban már közben megindítani forrásközlő sorozatunkat.

Vállalkozásunknak vannak szegedi előzményei is. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat nem kevés olyan dokumentumot, szöveget, adatsort közölt, amelyek révén új megvilágításba kerül ennek a kornak az iskolaügye. (Különösen Herepei Jánosnak a váradi, kolozsvári, gyulafehérvári és enyedi kollégiumokról, az erdélyi leányoktatásról, kalotaszegi iskolákról szóló közleményeire gondolunk.) Tervszerűbben fogtunk hozzá Szegeden a korabeli felsőoktatást kiegészítő – a korszak és a térség nagy részében azt pótló – külföldi egyetemjárás dokumentumainak összegyűjtéséhez és publikálásához. Herepei cikkei mellett itt főleg az *Adattár* 6. kötete emelhető ki, ahol egyetlen patrónushoz, Teleki Sándorhoz több évtizeden át küldött több száz peregrinuslevél

olvasható. A közelmúltban Szegeden indult meg Herner János szerkesztésében a *Peregrinatio Hungarorum* füzet sorozata, s ennek középpontjában is a „tudós utazás”, az egyetemjárás áll. Ezzel összefügg, hogy a *Fontes* első kötetei is a peregrinatio academica dokumentumait, szövegeit teszik hozzáférhetővé. Így első és harmadik kötetünk a lutheránus, illetve a református főúri tanulmányút egy-egy késői „esetét” világítják meg, nagyrészt a család által összegyűjtött és megőrzött iratok, szövegek alapján; második kötetünk pedig Lőcse városának és egy ottani alapítványnak a saját „akadémiai értelmiség” képzésére irányuló erőfeszítéseit dokumentálja.

Terveink szerint a továbbiakban a Kárpát-medence legkülönbözőbb iskolái, a magánstúdiumok változatos formái lesznek egy-egy kötet tárgyai; összefoglaló, már értékelésre is alkalmas adatsorok, statisztikák se fognak hiányozni a sorozatból; s külön törekszünk arra, hogy eddig figyelemre alig méltatott forrástípusokat is közléstegyük. Egy-egy terület népoktatása, különböző egyházak és világiak iskolafenntartó tevékenysége, az oktatás anyaga és módszerei bizonyosan új megvilágításba kerülnek majd számadások, összeírások, könyvjegyzékek, kollégiumi jegyzetek megismerésével. Arra is van példánk, hogy szeniorok, rektorok a diákság, az iskola életének szinte minden mozzanatára kiterjedő „intézményi naplót” vezettek. Ilyenek a kolozsvári unitárius kollégium *Fasciculus rerum scholasticarum* elnevezésű, több évtizedre kiterjedő füzetei. Ezek sajtó alá rendezését megkezdjük; innen vettük az ötletet most induló sorozatunk címéhez.

A fenti példákat folytathatnánk. Említést teszünk még arról, hogy Rómában összegyűjtött dokumentumok alapján készülünk a ferences és jezsuita misszionáriusok meg egyszerű „licenciátusok” hősies erőfeszítéseinek rekonstrukciójára; a hódoltsági magyar, délszláv stb. népek anyanyelve és kultúrája ugyanis a túlélést – iskolának, intézménynek aligha nevezhető – általuk szervezett oktatási közösségeknek köszönheti.

Az ilyen és hasonló speciális témák feldolgozása, de még adekvát megközelítése sem képzelhető el nemzetközi közreműködés nélkül. Meg is kezdtük szlovákiai és romániai szakemberek bevonását. Ezzel azonban aligha elégedhetünk meg. A nyugat- és közép-európai kutatás eredményeit az eddigieknél inkább figyelembe kell venni további terveink kialakításakor, s nélkülözhetetlen természetesen új megközelítések, módszerek adaptálása. Hiszen köteteink olyan kulturális jelenséget kívánnak sokoldalúan megismertetni, amely szerves, de különleges része a nyugati kultúrának. És mennél teljesebb, pontosabb a Kárpát-medence mindenféle szintű oktatásügyére, az iskolák színvonalára, látogatottságára, a nevelésben alkalmazott módszerekre stb. vonatkozó tudásunk, annál biztosabb választ kapunk arra a kérdésre, hogy mi jutott el az európai intellektuális, tudományos, pedagógiai elvekből és gyakorlatból a kultúrkör legtávolabbi, délkeleti sarkába.

(1989)

Utószó helyett¹

Klaniczay Sándor (Tyapus, úgy tudom, nagybátyja volt Klaniczay Tibornak, aki diákja is lehetett) hét és fél esztendeig tanított nekünk magyart és latint a fasori evangélikus gimnáziumban. Nagyon tekintélyes, művelt, fölkészült tanárember volt. Nem voltak különösebb mániái, de az azért nem volt mindennapi, hogy pontosan becsöngetéskor elhagyta a tanárit, s nem az osztály felé vette lépéseit, hanem a lépcsőházba. Majdnem mindég pontosan negyedóraig sétált a Vilma királynő úton (ma mindig más Fasor). Akik meglesték, mondták, hogy nagyon magába merülten, lassan sétált. Nyilvánvaló, hogy készült. Elég pontosan kb. 16.18-kor ért az osztályba, gyorsan adminisztrált, és kevés gyereket feleltetett. A maradék időben jó ritmusban, kissé halkán, de érthetően előadott. Azt, hogy mit mondott a régi magyar irodalomról, azt nem tudom, mert egyáltalán nem maradt meg semmi bennem a szépen formált előadásokból – már aznap délutánra se. Egy kivétel mégiscsak volt, jó későn: nyolcadikosként a Deák téri lányiskolába jártunk, mindig délután, mint vendégek, mert fasori skólánkból német hadikórház lett. A Deák térre mi, fiúk nem nagyon jártunk be. Folyton bombáztak vagy szirénáztak valahol, így mindig lehetett valamire hivatkozni. Azért elő kellett fordulni. Egy ilyen alkalommal belebotlottam egy Berzsenyi-órába (és aztán a többibe). Fantasztikus élmény volt, pedig visszafogottan és a konkrétumokat nem, de az anekdotákat mellőzve beszélt. Akkor nem jutott eszembe, de most igen, hogy az előző hét tanévben (pl. Janusról, Balassiról) nem hangozhatott-e el vajon egy-egy ilyen remek óra – csak én voltam süket...

Általában a komoly tanulást ebben az okkal nagyhírű iskolában nagyon elhanyagoltam. Talán a távolság szépíti meg azt, amit a muzsikából itt kaptam. A tanrendi munka is adott valamit, s főleg az azon kívüli alkalmak: énekkari próbákra szívesen jártam, mutálás előtt és után is. Amúgy a külön zenei rendezvényeken se tolakodtam az aktív részvételért, pedig ezek egyikére-másikára még most is jól emlékszem. Egyenest izgalmas volt a Kis éji zene saját erőből szervezett, hangulatában a professzionálist megközelítő előadása; persze azért is, mert a hosszas, veszekedésekkel, lemondásokkal többször megakasztott fölkészülés központja a

¹ Pályám emlékezete lapjaiból olvasok barátaimnak.

mi osztályunk volt. Blum Tamás osztálytársunkért nem lelkesedtek a tanáraink, igazában Peskó Zoltán énektanár se, de biztos szemmel mégis Blumot szemelte ki már korábban is inasának, és ekkor igazi főrendező és koncertmester lett. – A zenetörténetet is érdekesnek tartottam, de a régi magyar irodalommal párhuzamos, nagy korszak, a barokk nem hatott meg különösebben (mint majd később). – Ne feledkezzem meg arról, amit otthonról hozhattam. Anyám csodálatosan zongorázott. A polgári iskolai tanárképző főiskolán is képezte magát, a választott szakjai közé is tartozott ez, de utána majdnem haláláig szigorú magánügye volt a rendszeres gyakorlás, és néha még reménykedőn a nekünk, fiainak való játék. – Én csellózni tanultam, végül még hangszerem is lett, amit más kincseimmel, legkedvesebb könyveimmel együtt egy fotelbe összezsúfolva és szőnyegekkel letakarva próbáltam megvédeni, mikor az ostromra készültünk. Egy késői bomba a szomszéd lakásban robbant, a miénkben nem okozott nagy kárt, csak egy-két bútort és persze ezt a fotelt mindenestől magába rántotta. Ez volt a gyújtós ahhoz a tűzhöz, amit aztán éjjeltájról sikerült a lakótársak tucatjaival eloltani. – Zenével aktívan is volt később dolgom. Részben hivatásszerűen: hét éven át, egyetemistaként egymás után és egyszerre három emelt szintű tanoncotthon, illetve szakérettségis kollégium nevelőtanára voltam. Többnyire sikerrel; csak az opera megkedveltetése járt kudarccal: a Pelléas és Mélisande-ra sikerült húsz ingyenjegyet szereznem; a rádiógyári fiúk munka után át is öltöztek, el is jöttek, de a nyitány után úgy 10 perccel már nagyon hallatszott a horkolásuk...

Visszatérve a Berzsenyi-élményre, annak azért volt előzménye – csak nem az iskolában. Azt bezárták, amikor bejöttek a németek. Már márciusban kitört hát a vakáció, és majdnem fél évig tartott. Apám kitelepített minket a bombázásra váró Pestről először Pusztamonostorra, aztán Szántódra, a MÁV-üdülőbe. Eljött az önálló olvasás ideje! Pontosabban egy szent év következett, amikor meg sem érintett a depresszió, a kisebbségi komplexus, a kínzó önkritika (ezt enyhíteni csak Bruckner hallgatása volt képes valamennyire, főleg a hetedik). A március utáni hónapokra az volt jellemző, hogy válogatás nélkül mindent olvastam, és többé-kevésbé megemésztettem. (A korábbi években a köteles olvasmányok mellőzésére sikeresen alkalmaztam az ismert trükköket. Kivételt csak néhány kedvenc olvasmányom jelentett; Copperfield Dávid, Verne tengeralattjárós regénye...) Babilons Dantéjával kezdtem, de aztán figyelmeztettek, hogy pult alól megkaphatom Jászberényben a szárszói találkozójegyzőkönyvét, amit muszáj ismerni. Megvolt rokonunknak az Erdélyi Szépművéses Céh sorozata, s azt végigolvastam. A továbbiakban már híre járt étvágyamnak, és kaptam kéretlenül is olvasnivalót. Voltak próbatételeim: egy menekült lengyel nyugalmazott ezredesnél Jókaiból, egy bujdokló pesti lánynál József Attilából maradtam nagyon alul. Utóbbi esetben fordult csak elő, hogy (nem kicsit) szégyelltem magam, s persze itt tudatlanból hamar lettem rajongó. Végül olyan művelt lettem, hogy úgy véltem, csak két ügyben van pótolnivalóm, az antik irodalomból és a klasszikus német filozófiából. Így hát medikusként a bölcsészkarra jártam rendszeresen főleg Devecseri remek esti óráira és Lukács Fichte-előadásaira.

Klaniczay Tiborral a felszabadulás után hat vagy hét évvel hozott össze a sors, a minden helyzetben szegény diák sorsa. Klaniczay, távolról sem főállásban, óradóként Bartha Jánossal fölváltva tartott unalmas, a történelem, sőt a társadalomtörténet alakulásának alárendelt régi magyar irodalmi órákat. (Főállásban Bolgár Elek dékán titkárságvezetője volt – így tudtuk.) Kicsatázott magának azonban valami csekély pénz egy dolgozó diákkollektíva számára (ilyet a karon csak Szabolcsi Miklós tudott még kialakítani). Nekünk az volt a föladatunk, hogy nagy budapesti könyvtárakban már előkészített, 17. századi kódexeket szabványcédulákra rögzítsünk. Egy-egy kötet egyszerű leírása után minden verses szöveg, akár teljes, akár szövegekzi vagy más töredék, külön cédulán úgy kapott „földolgozást”, hogy a verset, vagy ahol kellett, az első és utolsó szakaszt maximálisan betűhíven leírtuk. A szerény fizetség jól jött mindünknek. A föladat kiadásán kívül, emlékeim szerint, Klaniczay egyáltalán nem foglalkozott velünk. (Pár évvel később, már valami régi magyaros munkaközösség tagjaként, talán nem véletlenül, tanúja lehettem annak, amint a mi – sok, úgy 20-30 fiókba rendezett – cédulagyűjteményünket Stoll Béla a kihúzott fiókokból ruháskosárba borította. A kosarakat hivatalsegédek vitték el. Én nem rendültem meg nagyon a látványon, mert akkor már rendkívül nagyra becsültem, sőt tiszteltem Stollt. Tulajdonképpen tévedhetlenebbnek tartottam már akkor – és az után is – Klaniczaynál.) A 17. századi Régi Magyar Költők Tára előmunkálatai ekkor-így léptek át az amatőr szakaszból a professzionálisba.²

Félreérthetetlenül egyértelmű volt viszont, hogy Klaniczay célratörő vasakarata hozza létre a Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportot mindennapi nevén Rebakucsot, azt a központot, amely a Ménesi úton, az Eötvös Kollégium híres épületében az akadémiai irodalomtudományi intézet domináns része volt, vagy annak látszott. Az ötvenes évektől a kilencvenes évek elejéig – két-három éves külföldi vendégtanári működésétől alig zavarva – működött Klaniczaynak ez a birodalma. A masszív vezetésnek talán mindig is volt csöndes, de elég következetes ellenzéke. A bírálók se hallgathatták el azonban, hogy a magyar tudományos életben, legalábbis a humán műhelyek közül, kimagaslott ez a csoport abban, hogy erőltetés nélkül, magától értetődően lett a rokon szakmák művelőinek is központjává a régi magyar és a nem magyar filológiák – a reneszánsznak, barokknak elkötelezett – tanáraival és diákjaival együtt. Nem éppen szűk körben híre volt annak is, milyen sok öregebb kutatót sikerült a vezetésnek idevonzania, köztük több egyház mellőzött vagy akár elűzött kutatóit újra érdemes, figyelmet keltő munkára fogva, fölélesztve (s legtöbbjüket valami fél vagy egész állású alkalmazásban is). Ren-

² A Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 1–17. köt. Bp., 1959–2016. a 20. század dereka utáni évtizedek legnagyobb szabású vállalkozásai közé tartozik, a kora-újkoraiak közt abszolút bajnok, nem utolsósorban azért, hogy manapság már ambiciózus ifjú kutatócsoportok csatároznak az összegyűlt anyag földolgozásának módszereiről, a sokasodó alternatívákról. Munkálatai 1949 körül kezdődtek. Az ötlet, sőt a terv még egy korábbi generációé lehetett (abból is gondolható, hogy nyugdíjas, korábban vezető irodalomtörténészek is részt vettek az első kötet sajtó alá rendezésében – bár csak abban).

geteg hiba, elfogultságok, kegyvesztések, egy-egy tragédia – ezek, az ilyesmi se fódhatték el a teljesítményt, aminek csak elenyésző része bizonyult fölöslegesnek vagy vitatandónak. E közösség fölívelő pályájába álltam be inasnak már a kezdetén. Sokáig voltam segéd munkása főleg a két nagy vállalkozásnak: a 17. századi RMKT és az irodalomtörténeti kézikönyv (becenevén spenót) első köteteinek.³ Szinte észrevétlenül alakult aztán nálam fiatalabb szegedi közreműködőkből és drukkerékből egy amolyan „alközpont”.

Én közben az 1956-os forradalom előestéjén Erdélybe indultam, s mint mindenki másnak, első állomásom Bukarest volt. A Nyugatiba Klaniczay kikísért; a több óra beszélgetés java része eligazítás volt, annak a pontosítása, hol tartanak az RMKT nagy erdélyi gyűjtőmunkájával. Elég nehezen Kolozsvárra is eljutottam, de persze, hogy a házsongárdi temetőben lettem legalább szemlélője halottak napján a bölcsész diákok tüntetésének, ami aztán sokaknak került sok hónap csatorna-építési munkába. Mellékesen, sietve végeztük el Semlyén Pistával néhány kódex fotózását, ezt majd két, három és négy év múltán, újabb októberekben folytattuk, és így Pirnát, Stoll, Klaniczay után én is hozzájárultam ahhoz, hogy a pesti akadémiai mikrofilmtár ilyen tárgyú gazdag anyaga szinte teljes legyen.

Az ilyen őszi erdélyi utakon már ez a munka csak pár órámba került. Megismertem a történelmi és humán tudományokért szívósan dolgozó és valami csodálatos, spontán „szervezeti életet” is élők társaságát. Még a fővezért is meglátogathattam betegágyánál, Kelemen Lajost, akinek utóda, Szabó T. Attila, mint feleségével együtt vasárnapi kirándulások szervezője, nem nyelvészekkel, hanem levéltárosokkal, könyvtárosokkal vette körül magát ilyenkor, de főleg és biztosan Jakó Zsigmonddal az élen kiváló történészekkel... (Általában itt adtam át szóban, néha írásban is Bálint Sándor üzeneteit, és viszont.)

A kirándulásokon soha nem vett részt Juhász István teológus professzor, de számomra a vele való megbarátkozás volt a – mondhatni – sorsdöntő. Ő hívta fel a figyelmemet Herepei Jánosra és tolnai búvóhelyére, címét is megkaptam tőle, s főképpen utalásokat az ő hatalmas gyűjteményére, amelynek tartalmáról részleteket is tudott. Így megvolt a munkám otthonra – a Házsongárdi temető sírköveinek kiadásában való részvételt is beszámítva – hét-nyolc évre. (Közvetlenül anyagi okokból kellett családjával a puszta helyre húzódnia; közvetve a Székely Múzeum sok kincsének pusztulása miatt, amiben a volt igazgatónak úgy volt része, hogy nem szabotálta el a kitelepítési parancsot 1944 őszén. Abban már nem volt része, hogy éppen ezt a szerelvényt érte végzetes bombatalálat, de a „végeredmény”.)

Nyilvánvaló, hogy a sorozatalapítás-vírus is Erdélyben ért el. A fertőzés első tünete volt, hogy a három Herepei-kötetnél már eleinte is tovább gondoltam, és minden ilyen ügyet abszolút komolyan vettem. (Így már a címválasztást is. Kla-

³ Az első két kötet munkájában vettem részt aktívan, a lektori jelentéseimet szorgalmasan küldözgettem a Ménési útra. Később a szerkesztő határozott kérésére keservesen összehoztam ezek kis hányadából egy közleményt: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. In: ActaHistLittHung VI. 1966. 3–31.

niczay segített az alternatívák közt dönteni, úgy vélte, a „szellemi” szóra talán fölszisszennek a túlbuzgó lektorok, szerkesztők, de a „mozgalom” megnyugtatja őket.) – Eme első *Adattár*-sorozatom sorsa se tanulság nélkül való. Intézményi, közösségi és magánkönyvtárak, főleg hagyatékok jegyzékeinek föltárásáról itthoni kollégák, köztük Holl Béla, s már korábban erdélyi barátaim beszéltek sokat. Ők részt vettek Jakó possesszorgyűjtő akciójában, s álmuk (Dankanits Ádám biztos meggyőződése) volt, hogy a két megközelítés együtt vezethet majd érvényes következtetésekre. A magyar művelődéstörténeti kutatómunka kalendáriumában helyet kaphatna kezdeményezésem és első plánomom a Kárpát-medence régi olvasmányainak teljes körű föltérképezésére, s akár utánzásra is méltó az első munkacsoport kialakítása ambiciózus fiatal doktoranduszokból és könyvtárosokból, számukra vendégtanárokkal szakszeminárium szervezése; de legfőbb érdmem, hogy – két kötet után – kiléptem a munkából, s számomra aztán az *Adattár* is múlt lett. Jöhetett majd a *Fontes rerum scholasticarum*, meg a peregrinus-füzetek.

Első publikációimban is dominált az, ami az *Adattár* szerkesztése során is: az itthoni irodalmi-kulturális kezdeményezések, vallás- és gondolkodásmegújítási kísérletek együtt-látása, -láttatása a nyugati legkorszerűbbekkel. Elég föltűnő az is, hogy szinte kivétel nélkül mindig egy-egy olyan konkrét jelenségre építettem, amit a találmányomnak lehetett tekinteni. Érdemes néhány példán rálátni esetekre.

Ha korai példán kezdjük, föl lehet idézni az RMKT első kötetei körüli inaszkodás egyetlen publikációját. A cikk egy kora 17. századi hosszabb vers szerzőjének megállapítását összekapcsolja három-négy hasonló szabású ének szinte csak terminológiai vizsgálatával, és máris leszögezi, itt és ekkor, a tiszántúli deák-verselők tollán született meg a magyar politikai költészet. – Egy, azóta meglehetősen kevészer értékelt Epiktétosz-fordítás szerzőségének tisztázásával a korai unitárius műveltség forrásaira következtetek; közben meggyőzően cáfolom, hogy harciasan katolikus Tordai Jánosok is vonzódtak volna a sztoához. – Újfalvi Imre albumából egyszerre német, holland, angol földön és idehaza tételeztem egy református „késő humanista ellenzék” létét, működését, szinte a Dordrecht előtti protestantizmus fejlődésének, bukácsolásának fő vonalait vélem így rekonstruálni. – Christian Francken addig csak címről ismert *Disputatio de incertitudine religionis (Christianae)*-ját – négy országban való keresgélés után, a megtalálás örömeiben – siklósi előadásom záradékaiban, a józan mérlegelést feledve, iktatom be a kolozsvári unitáriusoknál is tanító exjezsuita spekulációit a kor legnagyobb kritikus gondolkodóinak rendszereibe. – Régeni Pál (így aligha nevezte magát Paulus Michael Rhegenius) peregrinációs hitehagyását s hazájához, hitéhez visszatérését azért tartottam több változatban is megközelítésre érdemesnek, mert kiábrándítóan jellemzőnek tűnt a pietizmus megalapítójának, Spenernek és körének kicsinyes, szűklátókörű reakciója (sajnos elmaradt az ügy fontosabb része: a Rhegenius századvégi tanári munkájára célzott kutatás). – Elterjedt, hogy a magyar antitrinitáriusok csillaga, Enyedi György halála, tehát nagyjából az 1600 utáni fél évszázad unitárius irodalmának vázlatos áttekintése után, tehát az ezredforduló, 2000 után már nem érdekeltek az erdélyi unitáriusok. Ez számomra nem érthető, mert a tör-

ténészek háromkötetes kora újkori angol vállalkozásába írt dolgozatomnak csak a címében nincs szó arról a roppant érdekes jelenségről, hogy Erdély legkisebb felekezetének sorsa éppen hogy fölívelt a Habsburg-hatalom alá kerülés első (csakis első!) negyedszázadában. (*Multikonfesszionalizmus a Habsburg-Erdélyben* címmel kötetünkben olvasható, hogy unitárius kalendáriumok máig csak azt tartják számon: 1715 táján III. Károly megtiltotta az unitáriusok hivatalviselését, ami igaz is, csak az előbbi huszonöt évben a bécsi császár az, aki majdnem száz év református fejedelmi uralom és tilalom után ezt lehetővé teszi.)

A racionális kritika variánsai mellett egy másik, nem hivatalos, de protestáns gyökerű másképpen gondolkodás (talán) ellenkező oldala/véglete? is érdekelt. Sokáig ezt főleg külföldre készült bibliográfiai vázlatok jelezték, ezek közül csak sokunk első lengyel barátjával, a krakkói Wacław Urbannal közös előadásunk került, minatúr bibliográfiaként korán kiadásra. Ennél nem sokkal részletesebben próbáltam később az ügyet bemutatni Wolfenbüttelben – kiváló társaságban. (A magyar résztvevők záróprogramja kirándulás volt erre kalandozó őseink legnyugatabb őrhelyére, a közeli Pfalzra.) – Óriási élmény volt a középkori német misztika reformáció alatti és utáni recepciójával való ismerkedés, ami sokáig csak olvasást jelentett, s amit eleinte még az oktató munkában se sikerült fölhasználnom. Nemcsak a források megismerése volt hosszas és élvezetes, hanem a legkiválóbb kutatókkal való ismerkedés is. A legújabbak közül Carlos Gillyvel, Joachim Telével, Hermann Stockingerrel, Jürgen Beyerrel való személyes találkozás kollektív esemény is volt, kül- és belföldön előadások, viták szerveződtek, amelyekben néhányszor még hallgatóinknak is sikerült részt venniük. Külön öröm, és azt hiszem, nem kis haszon volt az ilyen találkozások nyomán legalább néhány olyan nagyobb publikáció, amit tanítványaink közül is a legfiatalabbak jegyezhettek. (Közülük páran a mi projektünkől indult könyvet, vagy könyvméretű tanulmányt is publikáltak – már önállóan.)

Gilly nemcsak kitűnő barátnak bizonyult Bázelen és itthon is. Legszigorúbb bírálóm volt. Ha volt keserves erőfeszítésekkel tucatszor újradolgozott előadásom, akkor az a wolfenbütteli rózsakeresztes kongresszusi volt 1994-ben, ami – nemcsak miattam – Gilly igényessége és gondossága bizonyítékeként nyolc évvel később jelent meg az amszterdami Ritman-könyvtár gondozásában. Spanyol barátunk nem várt viszonzást, s részemről nehezen és keveset kapott. Talán az viszont adekvát reakciónak minősült, hogy fiataljaink egy sorozatában két nagyon becses kommentált fordítás és kiadás megvalósult. Mindkettőben a rendkívüli értékű forrásszöveget Gilly találta meg és bocsátotta úgy rendelkezésünkre, hogy hamarabb került magyarul kiadásra, mint latinul vagy valamely világnyelven.⁴

⁴ A filozófiai parergon tüköre. Henricus Nollius hermetikus-rózsakeresztes regénye, ford. KASZA Péter, jegyz. FAZEKAS Sándor; Johann Arndt az ősi filozófiáról. Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával, ford., utószó HANKÓ Péter. Mindkettő: Szeged, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetek. Korai újkor, 2, 3).

Nem követve az emlékkönyvek hiábavalóságáról érkezők tanácsát, például Németh S. Kati nálunk publikált radikális javaslatát, először legtiszteltebb mes-tereinknek, Jakó Zsigmondnak, Borsa Gedeonnak, a kolozsvári Kiss Andrásnak, Fabiny Tibornak ajánlottuk – különösen Font Zsuzsával közös – írásainkat, majd kollégáinknak, barátainknak.

Nagy prekonceptiók mellett különösen föltűnnek a hiányok. Nemigen vettem tudomást a magyar katolikusság újjáéledéséről (nehezen képzelhető el az is, hogy Pázmány életműve – egyetemi oktatóként is akár – komolyan érintett volna). Hazánk nyugati végei nem maradtak éppen ki teljesen abból a valamennyire heterodox propagandából és kegyességi irodalomból építő munkából, amit Johann Permeier és Melchior Beringer a Bécs–Pozsony–Sopron háromszöget is érintően folytattak (érdekes, hogy magyar–szlovák Arndt-fordítások készületeiről is akadnak hírek), de a szövegesen bizonyítható eredmények közül semmi nem juthatott el az ottani magyarság csak valamennyire is szélesebb rétegeihez, nem volt igazi előzménye ebből semmi a hatvan-nyolcvan évvel későbbi magyar pietista irodalmi ébredésnek.

Hallgatókkal beszélgetve is többször fölmerült, hogy mi és ők is eleget teszünk-e azért, hogy röviden, élvezhetően szóljunk a gyakran periférikus és komplikált tárgyakról. Magam a Diószegi-féle Kritikába írtam erről egy korai Nemeskürty-könyv recenziójában. Kétségtelen, hogy valami eszményien tömör és olvasási kedvet is ébresztő összefoglalásokra gyakran csak a megfelelő kihívás szoríthat rá. Számomra ilyenek lettek a hallgatóim készítette füzetek utószavai. S emlékszem egy különös példára: a racionalista heterodoxiával szemben vagy mellett föltűnt platonista, hermetikus, chaliaszta stb. kritika és másképpen gondolkodás nálunk is fölsímt eseteiről próbáltam beszélgetni egy őszön Jakóval, nem nagy sikerrel. Hamarosan fölkértek, írjak az épp aktuális születésnap kiadványba. Ekkor (először) próbáltam összehozni minden fontosnak tűnő adatot, elemzési kísérletet a Szilézia, Hollandia, Anglia után Erdélyben is megjelenő „rajongókról”. Így vágtam bele merészen az írásba, és talán a címválasztás is segített, hogy nem átlagos visszhangra talált épp az első ilyen tárgyú közleményem.

A tanulmányok korábbi megjelenési helye

Tanulmányok

- Heterodoxia és késő humanizmus Közép-Európa keleti részében – Heterodoxie und Späthumanismus im östlichen Mitteleuropa = Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, Wiesbaden, 1987, 49–62. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6)
- Sebastian Franck és a „platonista-hermetikus kereszténység” – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tom. 29(2006), 143–156.
- Alkímiai ősgalériák az 1600-as évek első feléből – „Jobb aranyat csinált a császárnénál is”. A szebeni Nicolaus Melchiornek tulajdonított alkímiai mise és utóélete*, szerk. FAZEKAS Sándor, Bp., 2017, 216–230.
- Christian Francken tevékenysége Erdélyben és ismeretlen műve, a Disputatio de incertitudine religionis (Christianae) – Christian Franckens Tätigkeit im ungarischen Sprachgebiet und sein unbekanntes Werk „Disputatio de incertitudine religionis Christianae” = Antitrinitarianism in the second half of the 16th century (Proceedings of the International Colloquium held on the 400th anniversary of Ferenc David's death in Siklós, May 15–19, 1979)*, Bp.–Leiden, 1982, 73–84.
- Magyar unitárius irodalom Enyedi György után. Vázlat az 1596–1636 közti időszak fejleményeiről – Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi. (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636) = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERÜ, Bp., 2000, 107–124.
- Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és a német karteziánizmus – A magyar karteziánizmus 400 éve. Four Hundred Years of Cartesianism. Quatre siècles de Cartesianisme*, szerk. CSEJTEI Dezső et al., Szeged 1996, 285–296. – *Paulus Michael Rhegenius. Ein Siebenbürger Unitarier und Descartes-Anhänger = Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. W. KRIEGSEISEN, Warszawa, 1997, 139–147.
- Peregrinatio academica dissidentium és az erdélyi unitáriusok – Peregrinatio academica dissidentium der Siebenbürger Unitarier = Universitas Budensis 1395–1995*, ed. László SZÓGI, Júlia VARGA. Bp., 1997, 189–198.
- Spiritualizmus és új kegyesség a Közép-Duna-medencében – Spiritualismus und neue Frömmigkeit im mittleren Donauraum = „Millionen Welten”. Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, hrsg. Márta GAÁL-BARÓTI, Péter BASSOLA, Szeged, 2001, 184–198. kissé rövidített változata
- A rózsakeresztesek nyomában. Johann Permeier tevékenysége és terve a Kárpát-medencében – In den Fußstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert [Akten und Beiträge anlässlich des Kongresses Wolfenbüttel 23.–25. November 1994]*, hg. Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, 2002, 287–306.
- Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641–1644-ben – Megújulás és megmaradás. Fabiny Tibor-émlékkönyv*, Bp., 2009, 134–145.
- Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista irodalmi köre. Kérdések és hipotézisek – Ein ober-schlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 281–292.

Akatolikus mecénatúra a dunai monarchia országában a donnersmarcki Henckelek példáján – „ez világ mint egy kert”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, Bp., 2010, 379–387.

Elérte vajon Magyarországot–Erdélyt a sziléziai spiritualizmus? Augustin Fuhrmann Rettungjának latin fordítása – Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns = „wer sinnen vriunt behaltet, daz ist lobelich”. Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag, hrsg. Márta NAGY und László JÓNÁCSIK, Piliscsaba–Bp., 2001, 271–280.

„Rajongók” Erdélyben. Profetikus irodalom és publicisztika a 17. század derekán – Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára, Kolozsvár, 1996, 247–256.

Ernst Salomon Cyprian és Magyarország – Cyprian in Ungarn = Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung, Gotha, 1996, 84–95.

„Teleki Miklós Uram égi áttalýában idvezülni akar...” A Peregrinuslevelek egy helye és a gratia universalis – Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek, Bp., 2009, 205–209.

Multikonfesszionizmus a Habsburg-Erdélyben. A kezdetek – Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686–1699) = Early Modern Hungary in Diplomatic and Information Networks, ed. Szymon BRZEZIŃSKI and Áron ZARNÓCZKI, Cambridge, 2014, Vol. 2, 183–202.

Kisebb írások

Irodalompártoló és muzsikos: ifjabb Lazarus Henckel – A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára, Bp., 2008, 7–8.

Johann Cocceius és egy Arndt-kiadás kísérlete – Johannes Cocceius und das Bemühen um die Herausgabe der Schriften von Johann Arndt = Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma, Zoetermeer, 1995. 148–151.

Lojális másképpen gondolkodók a Duna mentén (Átdolgozott és bővített változat) – Loyales Andersdenken in Wien und Ungarn = Die Wege und die Begegnungen. Festschrift für Károly Csúri, Bp., 2006, 460–469.

Henricus Nollius hermetikus-rózsakeresztes regénye (Utószó) – Parergi philosophici speculum. A filozófiai parergon tüköre. Henricus Nollius hermetikus-rózsakeresztes regénye, ford. KASZA Péter, jegyz., mutató FAZEKAS Sándor, Szeged, 2003 (Fiatal filológusok füzetei: korai újkor 2). 101–105.

A harmincéves háború prófétái és chaliasztái (Utószó) –A harmincéves háború prófétái és chaliasztái, szerk. KESERŰ Gizella, Szeged, 2003 (Fiatal filológusok füzetei, korai újkor 4), 109–114.

Sebes agynak késő sisak (Utószó) – A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és latin forrása, sajtó alá rend. FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente, Szeged, 2010 (Fiatal filológusok füzetei: korai újkor 6), 193–195.

Az Adattár olvasmánytörténeti kötetei elé – A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rend., függelék: HERNER János, MONOK István, közrem. SALIGA Lászlóné. Szeged, 1983, 602–606. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11).

A Fontes rerum scholasticarum sorozatról – Sorozatszerkesztői előszó = A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Sajtó alá rend. DOMÁNYHÁZI Edit et al., Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 1), 5–6.

Névmutató

- Ábrahám 25, 28, 35, 37
 Abrugi György 51
 Ádám 37
Adams, Bernard 180
 Adelung, Johann Christoph 43
 Ágost, Erős 183
 Ágoston, Szent 37
 Agrippa von Nettesheim 87
 Alberti, Valentinus 67
 Albertus Magnus 31, 34
Albrecht, Michael 70, 71
 Almási Mihály 65
 Alsted, Johann Heinrich 83, 98, 101, 117, 151–153, 156, 210–212
 Amesius, William 84, 86
 Andreae, Johann Valentin 8, 83, 86–88, 92, 93, 116
 Andreas Coronensis 44
 Angelus Silesius 138, 198
Angyal Dávid 181
Angyal Endre 15
 Anna, tiroli főhercegnő 135
 Anonymus Sarmata ld. Sendivogius
 Apácai Csere János 50, 62, 82
 Apafi Mihály, I. 154, 156
 Apafi Mihály, II. 180
 Apor István 178
Apponyi Sándor 213
 Aquaviva, Claudio 42, 45
 Aquinói Szent Tamás 34
 Argenti, Giovanni 217
 Arisztotelész 21, 24, 41
 Árkosi Gelei Benedek 62, 64, 78
 Árkosi Tegző Benedek 55
 Arminius, Jacobus 18
 Arndt, Johann 8, 9, 83, 85, 87, 88, 91, 99–101, 104–106, 108, 109, 111–116, 122, 124, 125, 127, 139–141, 149, 152, 155, 193–195, 199, 200, 204
 Arnold, Gottfried 90, 95, 107, 109, 196, 209
 Arnoldus de Villanova 31, 32, 34
 Artner, Eberhard 89
 Asboth, Adam 166
 Ashmole, Elias 32
 Aszklépiosz 27, 28
Asztalos Miklós 44
 Atlasz 37
 August, ifj., Herzog von Braunschweig-Lüneburg 116
 Avicenna 31, 34, 41 ld. még Pseudo-Avicenna
 Babits Mihály 168
Bachour, Natalia 33
 Bacon, Francis 153
 Bacon, Roger 33, 34
 Bahil, Matthias 165
Bahlcke, Joachim 173, 197
 Balassi Bálint 16
Balázs Mihály 50, 52, 54, 55, 149, 183, 211
Bálint József 174
Bán Imre 15, 210
 Bánfihunyadi János 152
 Baron von St. Georgenberg ld. Henckel, Lazarus, ifj.
Bartha Tibor 169
Bartók István 168
 Basilus Valentinus 35
 Báthori Gábor, erdélyi fejedelem 214
 Báthory István, erdélyi fejedelem és lengyel király 145
 Báthory Zsófia 145
 Batthyány család 219
 Baumgart, Valentin 23, 50, 64
 Bayle, Pierre 70, 156
 Bayly, Lewis 84, 86, 100, 115, 146
 Becman /Beckmann, Johann Christoph 43, 181, 182

- Bedő Pál 65
 Bél Mátyás 158, 160, 161, 163, 164, 167
Benda Kálmán 15
Berg, Johannes van den 170, 172
 Beringer (Peringer) család 97, 110
 Beringer, Paulus 110
 Beringer von Königshofen, Johannes 110
 Beringer von Königshofen, Melchior 97–102, 105, 110–116, 123, 124, 194, 199–201
 Beringer von Königshofen, Werner 110
Berlász Jenő 218
 Bernegger, Matthias 88, 214
 Besold, Christoph 86–88, 92
 Bethlen Ferenc 56
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 89, 151, 214
 Bethlen Gergely 180
 Bethlen Mihály 168, 180–182
 Bethlen Miklós 168, 171, 174, 176, 179, 180–182, 185
 Betke (Beets), Heinrich 139
 Betke, Joachim 95, 97, 98, 101, 112, 114, 117, 123, 125, 139, 193, 200, 202
Beyer, Jürgen 208, 209
 Bidenbach, Wilhelm 88, 92
 Bikfalvi ld. Bükfalvi
 Biön 42
Bircher, Martin 85, 93, 129, 164
 Birken, Sigmund von 201
 Bíró Sámuel 177, 178, 185
Bíró Vencel 178
 Bismarck, Otto Eduard Leopold von 137
 Bisterfeld, Johann Heinrich 98, 101, 113–115, 151–153, 195
Blaufuß, Dietrich 66
Blekastad, Milada 98, 147, 153
Bloch, Ernst 21
 Bock, Friedrich Samuel 21
 Bocskai István 16, 54, 56, 185, 198
 Bodin, Jean 14, 16
 Bohemus, Johannes ld. Hradeczky
 Bokscha (Boksa?), Martin 19, 96
 Bongars, Jacques 214
Bornemann, Margarete 98, 112
Borsa Gedeon 52
 Böhme, Jakob 8, 83, 98, 108, 111, 117, 122, 123, 125–127, 132, 133, 138, 142, 149, 185, 193, 199, 200, 205
Brecht, Martin 84, 87, 91, 95, 117, 131, 138, 143
 Breckling, Friedrich 90, 95, 107, 108
 Brederode, Peter 214
Breuer, Dieter 142
 Browne, Thomas 170
 Brozer Péter 174
 Brucker, Johann Jakob 72
Bruckner János/John 141, 142, 201
 Bruno, Giordano 39
 Bryling, Nicolas 26
Bubenheimer, Ulrich 87
 Buchholz, Georg 166
Bucsai Mihály 159
Bujtás László 168
 Bükfalvi Imre 54

Caccamo, Domenico 15, 21, 102
 Calid 30
Cantimori, Delio 14
Capp, Bernard 153
 Caraffa, Antonio 175, 188
 Carpzov, Johann Benedict 67
 Cartesius, Renatus ld. Descartes, René
 Casaubon, Isaac 27, 38, 206
 Castellio, Sebastian 73
Chmaj, Ludwik 93
 Christian von Anhalt 93
 Clauberg, Johannes 69, 70, 74
 Cocceius, Johann 9, 85, 101, 193, 194–196
 Colberg, Ehregott Daniel 24, 26, 139, 142, 149
 Comenius/Komensky, Jan Amos 36, 66, 83, 93, 98, 101, 147, 153–155, 207, 211
Conermann, Klaus 215
 Crell, Johann 64, 65, 98, 100
 Croll, Oswald 33, 34, 35
 Crusius (Kraus), Florian 19, 90, 93, 102, 107
 Cyprian, Ernst Salomon 9, 158–167
 Czegei Vass György 178, 180, 183
 Czegei Vass László 178, 180, 183
 Czepko von Reigersfeld, Daniel 123, 125, 133, 198
 Czigan család 123

 Csanádi Pál 22, 47, 58
Császtvay Tünde 182
Csetri Lajos 166

 Dálnoki Nagy család 64, 73, 78
 Dálnoki Nagy Lőrinc 62
 Dálnoki Nagy Mihály 62
 Damoklész 76, 160
Dán Róbert 15, 59, 149
 Danckelmann fivérek 182
 Danckelmann, Eberhard Christoph Balthasar 182

- Dankelmann, Nicolaus Bartholomeus 182
 Dankelmann, Thomas Ernst 182
 Dániel 103, 210, 212
Dankanits Ádám 220
 Dante 210
 Dávid Ferenc 20, 49, 64, 76, 183, 211
 Debreceni Szappanos János 214
Delius, Walter 162
 Démokritosz 31, 34, 41
 Dernschwam, Johannes 218
 Descartes, René 62, 63, 67, 70–74, 85
 Désfalvi Simon Mihály 185
Décsi Lajos 119, 130, 213
 Diagoras 42,
 Dimjén Ferenc 186
 Dinnerus 21
 Diogenész 42
 Dobricius, Johann 121, 126, 127
 Docemius, Johannes 93
Doerr, August von 129, 135, 136
Dohm, Burkhard 38
Dományházi Edit 61, 77
Donat, Dietrich 87
 Drabík, Mikuláš 85, 90, 153
Dreitzel, Horst 70
 Duplessys Mornay, Philippe 13
 Dury, John 116
Dülmen, Richard van 88, 91–94, 102, 109, 116, 202
 Dyke, Daniel 127
- Eckhart mester 142
 Ecsedi Báthori István 217
 Edelmann, Johann Christian 165
 Eliashasi Id. Illésházy Gáspár
 Empedoklész 41
 Enyedi György 7, 20, 21, 22, 47, 48, 50–53, 55, 56, 58, 61, 64
 Enyedi István 171
 Eössi András 76
 Epiktétosz 22, 27, 60
 Erasmus 29, 58, 87
 Erastus, Thomas 205
Erdei Klára 217
Erler, Georg 66
 Ernst von Hessen-Rheinfels 66
Eslinger, Jacobus 111
Esze Tamás 84, 169, 170, 171, 172
 Ettinger, Anna 129
 Euhémerosz 42
Evans, Robert John Weston 14, 34, 118, 137, 151, 173, 174, 176, 197, 198, 199, 211
Eyleinstein, Ernst 95
- Fabiny Tibor* 108, 117
Fabó András 165
Falke, Jacob von 97
 Falkenreihen, Elisabeth von 96
Faut, Dieter 87
Fazekas István 136, 185
Fazekas Sándor 34, 213, 214
 Felgenhauer, Paul 36
 Feller, Joachim 67
 Ferdinand Karl, tirolai főherceg 135, 136
 Ferdinánd, II., császár 119, 128
 Ferdinánd, III., császár 96, 113, 128, 199
 Ficino, Marsilio 27, 29, 37, 61
Figala, Karin 37
 Figulus, Peter 147
Firpo, Luigi 39, 40, 43
Font Zsuzsa 79, 131, 171, 175, 177, 179, 181–183, 202, 203
 Forgách család 219
Földesi Ferenc 50, 77
 Franck, Adam 51, 79, 82
 Franck, Sebastian 24–29, 149, 151
 Franck, Valentin 134
 Francke, August Hermann 79, 156
 Francken, Christian 7, 20, 22, 39–46
 Franckenberg, Abraham von 90, 92, 98, 101, 102, 109, 111, 120, 121, 124–127, 132–135, 138, 142, 191, 199
Frank, Karl Friedrich von 97, 110
Franz, Günther 87
 Friedenreich, Zacharias 127
 Friedrich von Württemberg 92
Friedrich, Martin 117
 Frigyes Vilmos, I., brandenburgi választó, majd porosz király 163
 Frigyes, I., porosz király 182
 Frigyes, II., porosz király 165
Fritze, Ernst 110
 Fugger család 218
 Fuhrmann, Augustin 24, 122, 125, 127, 133, 138–147, 155
- Gabir Ibn Hayan Id. Geber
Gál Kelemen 18, 69, 78
Gall, Franz 110
 Gardenius, Jacobus 202
 Gassendi, Pierre 73
Gawlik, Günter 70

Geber 30, 33
 Gedicke, Lampert 163
 Gelei Katona István 58
Gentile, Sebastiano 27
 Gerendi János, 16, 44
Gerézdi Rabán 148
 Gerhard, Johann 106, 107, 145, 146
 Gidófalvi Gábor 185
 Gifftheil, Friedrich Ludwig 88, 95
Gilly, Carlos 27, 28, 35, 86, 100, 108, 121, 132, 138, 204
 Gittichius (Güttich), Michael 21
 Goethe 107
 Götz, Andreas 114
Graaf, Henk van de 171, 172
 Graffius, Caspar 50
 Grammendorf, Lorenz 19, 95, 96, 122, 125, 133
Greengrass, Mark 153
 Greiffenberg, Catharina Regina von 85, 128, 129, 164, 198, 201, 202
Grell, Ole Peter 35
 Gropp, Rugard Otto 21
 Grotius, Hugo 194, 195
Grünhagen, Colmar 120, 122
 Guevara, Antonio 214
Gündisch, Gustav 134, 220

Gyöngyösi István 168

Haag, Sabine 136
Hajós József 19
 Hall, Joseph 84
Hamvas Endre 34
Hankó Péter 204
 Hartlib, Samuel 101, 106, 147, 153, 194
Heiss, Gernot 85
 Heltai Gáspár 25, 47, 51, 183
 Helvetius, Claude Adrien 19
 Henckel von Donnersmarck család 8, 118, 119, 125, 128, 129, 130, 132
 Henckel von Donnersmarck, Elias 120, 121, 124, 126, 132, 191
 Henckel von Donnersmarck, Erdmann Heinrich 124, 131
 Henckel von Donnermarck, Lazarus, id. 118, 119, 129, 130, 132
 Henckel von Donnermarck, Lazarus, ifj. 9, 108, 118, 124, 126, 127, 132, 141, 191, 192
 Henckel von Donnersmarck, Guido 137
 Henckel von Donnersmarck, Wenzel Ludwig 124, 131

Henning, Karl 43
Herepei János 7, 10, 50, 79, 82, 147, 155, 157, 216, 221
 Hermányi Dienes József 169, 170, 172
 Hermész Triszmegisztosz 25–28, 30, 32, 34, 35, 37, 38, 206, 207
Herner János 110, 219, 222
 Herxheimer, Bernhard 92, 94
Hild, Heike 36
Hill, Christopher 153
 Hsburg, Christian 154, 200
 Hochschild, Georg 130
 Hoffman/Hofman of Moravia 101
Hoffmann Gizella 18, 168, 176
 Holbach 19
Holl Béla 218
 Holstein hercege 162
 Homagius, Philipp Heinrich 87
Hóman Bálint 186
Horn, David Bayne 181
Horváth János 148
Hotson, Howard 210, 211
 Höpken, Georg Wilhelm von 159
 Hradecky, Jan 50
 Hude, Hermann von der 208
 Hunyadi Demeter 46
 Husz János 104
 Huszti András 169, 171, 172

Ibn Sina Id. Avicenna
 Idrid Id. Hermész Triszmegisztosz
 Illésházy család 100, 219
 Illésházy Gáspár 100, 115, 200
Irmischer, Johannes 23
Iványi Béla 9, 110, 216, 218, 219
 Izsák 37

Jakab Elek 53
Jakó Zsigmond 69, 82, 157, 170, 177, 181, 202, 220
 Jákob 37
Jankovics József 26, 168, 180–182, 216
 János apostol 59, 212
 János Zsigmond 73
 Jansen(s), Anton/Thonys 93
Jaspert, Bernd 95
Jaumann, Herbert 70, 72
Jenei Ferenc 216
 Jennis, Lucas 35, 36
 Jeremiás 126
 Jézus Krisztus 59, 95, 142, 144, 206, 210
 Joachim de Fiore 33, 148, 210

- Jób 27
Jónácsik László 24, 133
 József 37
 József, II., császár 188, 197
 Jövedécsi András 65
Juhász István 180
Juhász Levente 213, 214
Jung, Carl Gustav 31
- Kaegi, Werner* 14
Káldos János 53, 183
Kallbrunner, Josef 119, 129, 131
 Kálvin 16, 42
Kammel, Richard 79
Kanyaró Ferenc 54
 Karácsony György 150
 Karádi Pál 149
 Károly, III., magyar király 159, 186
Kathona Géza 65, 78, 82
Katona Tünde 130
Kawecka-Gryczowa, Alodia 45, 50
Keil, Gundolf 31
Kelemen Lajos 64, 157
Kemény József 63
 Kemény Zsigmond 8, 148, 150
 Kempen, Thomas von ld. Kempis Tamás
Kemper, Hans-Georg 38, 84, 129, 198, 202
 Kempis Tamás 87, 139, 140, 141, 145, 156, 206
 Kendi István 214
 Kénosi Tözsér János 50, 53, 54, 77, 78, 183, 184, 186
 Kepler, Johannes 93, 107
Keserű Bálint 17, 22, 24, 60, 62, 132, 133, 141, 207, 214
Keserű Gizella 50
Keveházi Katalin 217
 Khufus/Khüefues, Johann 93
Killy, Walter 72
 Kinner, Cyprian 101
 Kircher, Athanasius 124, 134, 135, 192
 Kis Deák György 69
Kiss András 50
Kiss Farkas Gábor 134
Kiss Mihály 19
Kiss Sándor 18
Klaniczay Tibor 14, 29, 49, 170, 206
Klein, Thomas 17
 Klesl, Melchior 91
Klopp, Onno 166
Klossowski de Rola, Stanislas 32
 Kmita András 51
- Kmita család 58
Koch, Ernst 158, 162
Koffmane, Gustav 142
 Kolosi Török István 61
Komlowszki Tibor 213, 214
 Koncz Boldizsár 65
Koncz József 79, 185, 186
Kosáry Domokos 159
Kosellek, Gerhard 108, 126, 132, 133, 141, 191
Kotowski, Norbert 66
Kovács András, W. 172
Koyré, Alexandre 25
 Köleséri Sámuel, ifj. 177, 202, 203
Kőváry László 178
 Krell, Nikolaus 17
 Kritiasz 42
 Krmann, Daniel 161
Kruppa Tamás 54
 Krursenius, Nicolaus 96
 Kuhlmann, Quirinus 138, 149, 154, 156, 198
Kurdybacha, Lukasz 18
Kutschera, Rolf 174, 175, 186, 188
Kühlmann, Wilhelm 33
Kühnert, Wilhelm 164
Kvačala/Kvacsala, Johann 93, 98, 151
- Lajos, XIV., francia király 90, 179, 181
Lakó Elemér 52
Lamont, William 153
Landsteiner, Karl 60
 Lange, Johann Christian 161
Lásek, Ján Blahoslav 66
Latzkovits Miklós 61, 77, 130
Laufhütte, Hartmut 164
Lázár István 54
Leeb, Rudolf 129
Lehman, Hugo 66
Lehmann-Brauns, Sicco 26
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 26, 71, 166
Leube, Hans 91
Ley, Hermann 21
 Liechtenstein család 97
 Lingelsheim, Georg Michael 215
 Lipenius, Martin 43
 Lipót Vilmos, Habsburg főherceg 128
 Lipót, I., császár 9, 128, 180, 202
 Lipsius, Justus 14, 15
 Lobkovitz, Caramuel 199
 Lohmann, Hartwig 200
 Lorántffy Zsuzsanna 133, 139, 144, 145
 Löscher, Valentin Ernst 93

- Lukács László* 54
 Lullus, Raimundus 31, 34
 Luther 26, 83, 116, 139, 142, 143, 185

 Magnus, Valerianus 198, 199
Magyar László András 33
 Maier, Michael 34, 35, 36, 38
 Makai Nyíró István 80
 Makai Nyíró János 51, 52
 Makfalvi József 169
Makkai László 15, 17, 153
Mályusz Elemér 148, 159, 188
 Mapes, Gualterus 61
 Marchthaler, Veit 130, 191
 Marci, Jan Marcus 198
 Mária Terézia 186
 Mária/Maria Hebraea/Mirjam 30, 34
Markusovszky Sámuel 111, 114
 Martini, Christoph Samuel 66
Mátrai László 15
 Mátyás, II., magyar király 119
 Maurer István 185
 Mede, Joseph 98, 101, 153, 212
 Medgyesi Pál 84
Meier-Oeser, Stephan 205
Meinel, Christoph 35
 Meisner, Michael 161
 Meißner, Daniel 36, 38
 Melanchthon, Philipp 17
 Melchior Cibiniensis, Nicolaus 34, 36
 Melius Juhász Péter 57
 Mercurius Trismegistos ld. Hermész Trisz-
 megisztosz
 Merian, Matthäus 38, 85, 90, 100, 101, 106, 109,
 113, 115, 194
 Mersenne, Marin 73
 Miksa, II., császár 59, 128
Milch, Werner 123, 133
 Milotai Nyilas István 58
 Mirjam ld. Mária
 Miskolczy Csulyak István 130
Mohr, Rudolph 95
Monok István 26, 61, 110, 219
 Montaigne, Michel de 14, 39
 Moore, Henry 212
 Móric, hessen-kasseli örgróf 36
 Morienes/Morienus 30, 34
 Morsius, Joachim 205
 Morus Saracenus 43
 Mózes 26, 27, 28, 30, 37
Mulsow, Martin 28, 38

Murdock, Graeme 173, 188
Mühlpfordt, Günther 23
Müller, Jan-Dirk 26
Müller, Johannes 119, 130
Müller, Klaus 181
 Münster, Johann Friedrich 95, 109
 Münster, Johann Ludwig 95, 109

 Nádasdy Ferenc 100, 115, 200
Nagy Gyula 178
Nagy Márta 24, 133
 Nagy Sándor 42
 Nánási Lovász András 169, 170, 171, 172
Németh Noémi ld. Viskolcz Noémi
Németh S. Katalin 130, 134, 191
 Neumeister, Erdmann 162
Neumeister, Sebastian 70
 Newton, Isaac 20, 152, 212
Niewöhner, Friedrich 26
 Nilos 31
 Nitsch, Balthasar 121, 125, 126
 Nollius /Nolle, Henricus 204, 205, 206, 207
 Norton, Thomas 32

Nyerges Judit 182

 Oertel, Hieronymus 130
Oldfather, William Abbott 22
 Olearius, Johann 66, 67
 Opitz, Martin 215
Oppel, Herbert 166
 Órás András 209
 Órigenész 26, 28
Ortmann, Greta 118, 129
 Osiander, Andreas 87
 Ostorodt, Christoph 67
Otrokócsi Nagy Gábor 148

 Ömichius, Theodor 89
Ötvös Péter 25

 Pál apostol 67
 Palaeologus, Jacobus 20, 40, 54, 59, 60
 Pálffy család 97
Pall, Francisc 15
Pap Balázs 58
 Pápai Páriz Ferenc, ifj. 171
Papp Géza 61
 Paracelsus 24, 28, 29, 33, 34, 152, 205, 207
 Paruta, Niccolò 20
Pataki József 174

- Patzelt, Herbert* 118, 131
 Pázmány Péter 82
 Péchi Simon 52, 76
 Perkins, William 84, 86
 Permeier, Johann 8, 9, 19, 90, 92–117, 120–124, 127, 132, 133, 153, 155, 193–195, 199, 200, 202, 207
 Permeier, Sigmund 107
 Péter apostol 43
 Petki János 57, 61
 Petrityevity Horváth Ferenc 55, 58, 184
Pettkő Béla 214
Peuckert, Will-Erich 25, 90, 102, 104, 109, 120, 205, 206, 207, 209
 Peyrmayr, Hanß ld. Permeier
 Pfaff, Christoph Matthäus 162, 163
 Pfeiffer, Augustus 67
 Pico della Mirandola, Giovanni 29
 Pilgram, Johann Sigismund 159, 161–165, 167
 Pimander 27, 28
Pirnánt Antal 7, 15, 20, 44, 46, 49, 54, 59
 Piscator, Johannes 211
 Piscator, Ludwig 151
 Platón 41
 Pochs, Georg 96
Pócs Éva 209
 Poemer/Pöemer, Abraham 93, 127
 Poirer, Pierre 156, 202
 Poliziano, Angelo Ambrogini 22
 Praetorius, Stephan 142, 143
 Prágai András 214
 Preuss, Johann 51
Priesner, Claus 37
 Prodikosz 42
 Prométeusz 37
 Prótagorasz 42
 Pseudo-Avicenna 37
 Puchheim, Anna Maria von 121
Pukánszky Béla 86, 166

 Rabacher, Johann Andreas 164, 167
 Rabutin, Jean 179
 Ráday Pál 163
 Radetius, Valentinus 18, 50
Radvánszky Béla 217
 Raey, Johannes 20
Rajka László 213
 Rákóczi család 145, 146, 218, 219
 Rákóczi Ferenc, I. 176
 Rákóczi Ferenc, II. 9, 174, 176, 179
 Rákóczi György, I. 22, 56, 153, 184, 185
 Rákóczi György, II. 56, 139, 156
 Rákosi Boldizsár 78
 Rákosi Péter 186
 Ramus, Petrus 13, 73
 Razi/Rhazes 32
 Razman, Petrus 65
 Realis de Vienna ld. Wagner, Gabriel
 Rechenberg, Adam 67
 Redinger, Johann Jakob 154
 Régeni János 63
 Régeni Pál ld. Rhegenius, Paulus Michael
 Régeni Szóts Pál 63
 Reichard, Georg 208
Reingrabner, Gustav 85, 129
 Rettegi György 171
 Reuchlin, Johannes 61
Révész Imre 15, 149
 Rhegenius, Paulus Michael 7, 62, 63–74, 79, 82
 Rimay János 15
 Rittershausen, Konrad 214
 Roggendorf család 93
 Roggendorf, Balthasar 93
 Roggendorf, Georg Ehenreich, III. 93
 Roggendorf, Georg Ehrenreich 93
 Rosinus ld. Zosimos
 Rudolf, II., császár 14, 33, 88, 119, 128, 130, 197, 198
 Ruisbroec, Jan van 87
 Rusdorf, Johann Joachim 214
Ruska, Julius 32, 37

 S. K. 27–29
 Sachs von Harteneck, Johannes 178, 179
 Sadeler, Aegidius 34
Safley, Thomas Max 173
 Sandius, Christophorus 93
 Sándor Gergely 186
Sárdi Margit, S. 169, 178
 Sárospataki N. Mihály 155
Schadel, Erwin 36
Schaffer Andrea 9, 89, 108, 126, 127, 132, 133, 191
 Scharff, Petrus 44
Schäufele, Wolf-Friedrich 162
 Schenk, Jacob 22
Scheutz, Martin 129
 Schinutta, Peter 126
 Schirmer, Johann 65
 Schlichtingius, Jonas 64
 Schmeizel, Martin 166, 167
Schmidt, Martin 202
Schmidt-Biggemann, Wilhelm 32, 37, 204

- Schnabel, Werner Wilhelm* 129, 198
Schneider, Horst 177
Schneiders, Werner 70
Schneuber, Tobias alias Tuba Septangeli 95, 127
Schramm, Gottfried 16
Schwarz, Wilhelm 85, 109, 110, 120–125, 127
Schwenckfeld, Caspar von 87, 89, 102, 149, 151
Scribner, Bob 209
Seckendorf, Friedrich Heinrich 164
Seefeld, Fritz 164
Segesváry Viktor 25
Séguenny, André 25
Sendivogius, Michael 34
Sennert, Daniel 33
Servet, Michel 73, 102
Simon Mihály 185
Sipos Gábor 50, 169, 175, 176
Smalcus, Valentinus 64
Socinus Id. Sozzini
Sommer, Johann 20, 23, 54, 64
Soner, Ernst 21, 80
Sozzini, Fausto 45, 59, 64, 65, 102
Sozzini, Lelio 39, 102
Sőtér István 15, 49
Spener, Philipp Jakob 66–68, 79, 156
Spinoza 70, 71
Statius, Martin 143
Statius, Publius Papinius 42
Stegmann, Joachim, id. 18, 19, 64
Stegmann, Joachim, ifj. 18
Stern család 100
Steuco, Agostino 26, 28
Stiehler, Gottfried 71
Stolcius von Stolzenberg, Daniel 35, 36
Stoll Béla 60, 192, 213, 214
Stoughton, Johann 153
Sträter, Udo 84, 142, 145
Strohmeyer, Arno 173, 197
Stubbe, Christian 164
Stubeck/Henckel, Martha 134
Stubenberg, Johann Wilhelm von 85, 129, 164
Suarez, Eleonora de 135
Sudermann, Daniel 89, 126
Swoboda, Gudrun 136

Szabó Károly 52
Szabó Miklós 62, 64, 78, 82, 179, 181
Szajbely Mihály 166
Szakály Ferenc 119, 130
Szamosközy István 20, 214
Szatmárnémeti Mihály 155

Szczucki, Lech 39, 42–44, 60
Szekfű Gyula 186, 214
Szelestei Nagy László 158, 202
Szenci Molnár Albert 119, 130, 214–216
Szentábrahádi Lombard Mihály 79
Szentiványi Márkos Dániel 65
Szentkereszti András 175
Szentpéteri Márton 58
Szilágyi Sámuel 176
Szilágyi Sándor 20, 22, 59, 178
Szilvásújfalvi Anderko Id. Újfalvi
Szögi László 62, 181
Sztilpón 42
Szydło, Zbigniew 37

Tarczali Zsigmond 176
Tarnai Andor 148, 170
Tatai Sámuel 155
Tauler, Johannes 83, 87, 122, 126, 127, 142
Teleki Ádám 183
Teleki család 172
Teleki József 183
Teleki László 180
Teleki Mihály 182
Teleki Miklós 168–171
Teleki Pál 79, 182
Teleki Sándor 18, 168, 169, 171, 176, 183, 221
Telle, Joachim 32, 33, 92, 101, 102, 109, 121, 124, 126, 127, 132–134, 136
Teut/Tot Id. Hermész Triszmegisztosz
Teutsch, Andreas 156, 203
Teutsch, Friedrich 179
Thavonat, Ludwig 176, 177, 178
Theodor a Hybla Id. Bahil, Matthias
Theodorosz Atheosz 42
Theosebeia 31
Thienemann Tivadar 86, 138
Thomas, de Kempis Id. Kempis Tamás
Thomasius, Christian 68, 70, 72
Thordai János 22, 47, 60, 61
Thököly család 219
Thököly Imre 174, 176, 182, 188, 213
Thölde, Johann 35
Thurzó család 118, 119, 219
Tolnai Dali János 153
Toma Katalin 136
Tonk Sándor 61, 62, 64, 78, 82, 179, 181
Tordai Zádor 17, 19, 62, 67, 69
Toroczkai Máté 20, 21, 22, 47, 52–56, 58–60
Tot/Teut Id. Hermész Triszmegisztosz
Tótfalusi Kis Miklós 69, 82, 65, 82

- Tóth Kálmán* 51, 52, 53
Trappe, Pantel 95
Trausch, Josef 50
Trócsányi Zsolt 174, 175, 177, 185, 186
Trunz, Erich 14
Tschesch, Johann Theodor/Hans Dietrich von
     92, 121, 126, 132, 133, 141, 142, 191
Tschirnhaus, Ehrenfried Walther von 19, 68,
     70, 71
Tuba Septangeli Id. Schneuber
Turnbull, George Henry 101, 153
Turóczi-Trostler József 17, 69, 70

Újfalvi Imre 7, 17, 18
Utasi Csilla 25
Uzoni Fosztó István 77, 183–185, 187

Válaszúti András 51
Várfalvi Kósa János 54, 58
Varga Imre 179
Varga Júlia 62
Varjas Béla 46
Vásárhelyi Judit 214
Vehe-Glirius, Matthias 55
Veress Endre 78, 217
Villanova Id. Arnoldus
Vilmos, III., angol-holland király 182
Vincentius Bellovacensis 37
Viskolcz Noémi 9, 61, 89, 97, 98, 108, 111, 117,
     132, 151, 200
Vizkelety András 133, 147, 155, 218
Voigt Vilmos 209
Voigt, Christoph Nikolaus 79, 131
Volkelius, Johannes 64
Vörös Károly 219

Wagner, Gabriel 71, 72
Wallmann, Johann 86, 158, 162, 211
Walter, Axel E. 215
Webster, Charles 153
Wegelin, Josua 111
Weigel, Valentin 87, 100, 102, 142, 149, 151
Weigelt, Horst 25, 95, 129
Werdenhagen, Johann Angelius 100
Werner Mihály 63

Werner, Hans 127
Werwe, Hermann van dem 127
Wesselényi Ferenc 202
Wesselényi István 183
Wiedemann, Theodor 201
Wilbur, Earl Morse 15, 20, 49
Wild, Eberhard 86, 87, 89, 151
Windisch Éva, V. 180
Winter, Eduard 19, 70
Wissowatius, Andreas, ifj. 18
Wittmann Tibor 15
Wollgast, Siegfried 25, 123
Wolzogen család 193
Wolzogen, Hans Ludwig 19, 93, 94, 193
Wolzogen, Ludwig 93
Worstbrock, Franz Joseph 28
Wotschke, Theodor 19, 85, 90, 94–96, 109, 123,
     162, 196, 199, 207
Wurtz, Jean-Paul 70
Wurzbach, Constant von 120

Xenophanész 41

Zabanius Id. Sachs von Harteneck
Zabarella, Jacopo 73
Zaepernick, Gertraud 25, 86, 158
Zebrzydowski, Mikołaj 16
Zeller, Michael 88, 92
Zeller, Wilhelm 92
Zeller, Winfried 95, 138, 142
Zieglauer, Ferdinand von 178, 179, 180
Zieglerus, Andreas Id. Andreas Coronensis
Zimmermann, Georg 87, 89
Zimmermann, Rolf Christian 90, 109
Zolnai Béla 19, 66, 70
Zólyomi Perinna Boldizsár 145
Zonta, Claudia 131
Zosimos/Zószimosz 31
Zoványi Jenő 44, 65, 66, 172
Zrínyi Ilona 176
Zrínyi Miklós, a költő 218
Zschäbitz, Gerhard 17

Zsigmond, III., lengyel király 16
Zsoldos Sándor 172

Summary

Heterodoxy and Late Humanism in the Eastern Parts of Central Europe

This paper is a response to approaches which identify Platonism and neo-Stoicism as the intellectual background of the movements trying to resist the more and more rigid ecclesiastical structures at the end of the 16th century. Focusing on the unique conditions in Transylvania and Hungary, the paper argues that the concept of late humanism as applied to other regions of Europe is of restricted use in this setting. On the other hand, the region is unique in another sense, too: alternatives are not only found among the more informed ranks of the *respublica litteraria* but there are some movements more closely connected to denominations as well. It is also clear that the two major areas of the region, Transylvania and Poland reveal significant differences. In the latter country, Catholicism is becoming dominant and a small community of Socinians try to preserve the spirit of free inquiry so characteristic of humanism and the early phase of the Reformation, at least until their expulsion in the mid-17th century. In Transylvania, there are similar tendencies within the there prevailing Calvinist church, as Imre Újfalvi's activities show. At the same time, Unitarians play an important role here as well, their openness is palpable in their vernacular works, and their community could achieve significant intellectual results even after the death of their leading figure, Ferenc Dávid, as reflected by the versatility of the later leaders György Enyedi, Máté Toroczkai and János Thordai. Since international research pays more attention to the Polish antitrinitarian communities at the expense of the Transylvanian groups, it is important to see that the same role is fulfilled by their Transylvanian counterparts as well. Besides the more widely known example of György Enyedi, the author also cites sources according to which the circle formulating around Ernst Soner in Altdorf might have been inspired by the radical non-adorantist wing of the Transylvanian Antitrinitarians.

Sebastian Franck and the „Platonisch-Hermetisches Christentum”

This essay focuses on certain aspects of Sebastian Franck's late works which have been largely ignored by monographers of the erudite historian, journalist and

publisher from Donauwörth. One such aspect is the references to pagan auctors as voices of the divine truth, which are present in early works and then later in several chapters of *Guldin Arch* and *Verbütschiert Buch*, another important aspect is the proposal about the extension of Origen's exegetic methods, or the fresh reprint of the Vatican librarian Agostino Steuco's *Philosophia perennis*, but the most important is the German translation of two books of *Corpus Hermeticum*, which he completed in the last weeks of his life. In connection with alternative revelations, Franck's active engagement is important because it seems to be the first act of reception by a significant philosopher of this important voice and cult, which has previously triumphed in Italy. (In the bibliographical entry of the Hermetic manuscript preserved now in Augsburg we follow Carlos Gilly: *Cimelia Rhodostaurica*, Amsterdam, 1995², 3).

Alchemical Proto-galleries from the First Half of the 17th Century

The names of the most important representatives of alchemy had been registered for centuries before Maier's work, as it is revealed in Julius Ruska's great summary (*Ein dem Chalid ibn Jazid zugeschriebenes Verzeichnis der Propheten, Philosophen und Frauen, die sich mit Alchemie befaßten*. Der Islam 18, 1929.). In the middle of the 16th century we can still find such rosters full of mysterious cases, where deciphering demands troublesome work from experts (which was accomplished by the excellent, prematurely deceased Joachim Telle, in his two-volume edition of *Rosarium Philosophorum*, in 1992). Around 1600 and the next decades there seems to grow a demand for a genealogical tree produced in a strict chronological order and based on general consent about the "main alchemists", who were regarded in that age as the defining personalities of the field, and whose name tradition associated with considerable mental or material achievements, like comprehensive writings, or the discovery of an alchemical tool or process – as we reckon, sometimes falsely. At the same time, the convention of decorating the title pages of more extensive alchemical or medical books with a set of portraits, often carried out in artistic quality, slowly emerged. The ancestor was consistently Hermes Trismegistos, while next to him, Miriam represented the Judeo-Christian world as the sister of Moses, and the "inventor" of the tub which is the vehicle of transmutation. Besides them, there were several constant members in the set, like the Arabic Geber, the Englishman Roger Bacon, the Spaniard Lull, as the representatives of different nations. Many authors placed Paracelsus at the end of the row, like Oswald Croll in the many editions of his *Basilica chymica*. The only exception was Michael Maier, who had an outrageous opinion about the German, so much so that he completely wiped out Paracelsus from the row of alchemical notabilities. It is interesting for our volume that his place was taken by two prominent Eastern European figures, Melchior from Szeben and an anonymous Sarmatian. The latter is not much of a riddle: this is Sendziwój (in Latin Sendivo-

gius), the Pole, who appeared among the worthies as a contemporary man, almost two decades before his death. The Czech exile Daniel Stolzius, who spent the last years of his life in Eperjes, played a fundamental role in the adaptation of ancient alchemical galleries to the medium of the book, thus popularising them.

Christian Franken's Activities in Transylvania, and His Unknown Work,
Disputatio de incertitudine religionis Christianae

The central focus of this paper is a work by Christian Francken which was discovered by the author in the University Library of Wrocław. The text was preserved in a copy completed by a certain Scharff Petrus on the request of the Braşovian Andreas Coronensis. The manuscript is a remarkable document proving that the writer active in Eastern-Central-European centres (Prague, Krakow, Cluj-Napoca, Alba Iulia) is justly associated with such late-Renaissance philosophers as Pietro Pomponazzi, Giordano Bruno and Michel Montaigne. The concise description distinguishes three sections within the text: there is an introduction (preludium), a larger unit consisting of 37 questions and answers delivering the dialogue between a philosopher and a theologian promised in the title, and a small anthology-like part containing ancient philosopher's bolder aphorisms. The structure shows that though this is a dialogue, the author supports the philosopher's position, who claims that no theological system can pass through an inquiry based on reason, religions are not natural entities and their existence can be explained with human fear. The paper tries to settle the question of the dating of the work, claiming that there might have been earlier copies in circulation, while the extant copy preserves a version dating to the first half of 1593 that was probably never printed. Questioning previous critical opinions, the paper suggests that Christian Francken might have returned to Transylvania even after his conversion to Catholicism in 1591. At least a presence of his ideas is also revealed by the data unearthed by Antal Pirnát and others. Though restricted to the medium of manuscript, fervent contemporary reactions to Francken's radical arguments testify the popularity of the work among the Unitarians, where besides harsh opposing voices, some followers of him were also found.

Hungarian Unitarian Literature in Transylvania after György Enyedi

This paper warns of the lack of critical attention regarding the Unitarian culture of the first decades of the 17th century in both secular and ecclesiastical histories. Unitarian ecclesiastical historians were hindered in this by the cult of Ferenc Dávid, while secular historians saw the Thirty Years' War as a turning point inevitably leading to decline. The paper does not deny the spectacular weakening of the institutional background of the church in a community that had to suffer

huge losses, and this is even illustrated in a separate section with the vicissitudes of their printing press. The proliferation of vernacular texts is a unique phenomenon, which, of course, also led to a degree of isolation, explaining why the Polish brethren, more firmly sticking to the use of Latin could more intensely connect to international scholarly trends and groups. At the same time, this also meant stricter adherence to their own traditions of dogma, and a section is devoted to a review of works testifying this tendency; the same section also tries to identify the place of János Varsolczi, Máté Toroczkai and Benedek Árkosi within the intellectual-historical context of the time. A further section provides details about their struggles against Calvinist preachers coming from the Partium region, who enjoyed the support of the princes trying to make that religion the dominant, later even the exclusive one. Finally, the paper offers an overview on the exceptional literary achievements of the influential János Thordai, who translated Epictetus' *Enchiridion* into Hungarian, and paraphrased the whole Psalms in line with Hungarian tunes.

Paulus Michael Rhegenius,
Transylvanian Unitarians and Late German Followers of Descartes

This paper presents new data and observations regarding Rhegenius, who is considered an important figure in the Transylvanian reception of Descartes. Based on the Latinised form of the name, it is suggested that he might have been born into a family originally from Szászrégen (Sächsischreen) but later relocated to Kolozsvár (Cluj-Napoca) and became more and more Hungarian. Relying on Rhegenius' own recollections, the role of the Unitarian grammar school of the city, its traditions and particularly Dániel Szentiványi Markos is emphasised. The next section focuses on the important event when, during his peregrination from 1684 covering the Low Countries, Germany and England, he converted to the Lutheran faith. New information and contemporary responses are provided about this matter, the most important of which come from the founder of Pietism, Philipp Jakob Spener. Based on these new records, the reason for the conversion might have been the coincidence that he was recalled to his motherland precisely when he, encouraged by E. W. Tschirnhaus, was working on a text arguing for the consistent application of reason in the field of logics and physics, in opposition to eclectic philosophers trying to restrict this, especially Christian Thomasius. This interpretation is reinforced by the fact that a couple of years later the German Gabriel Wagner refers to him and uses his arguments when defending the integrity of the natural philosophical approach. Although a comparative analysis of the works of Wagner and Rhegenius is still due, the works of the Transylvanian Unitarian seem to have been essential in one trend of early German Enlightenment. Later, when he returned to Kolozsvár and was re-admitted to his church, he followed the same enlightened approach in the renowned grammar school as well, which is attested by his

textbooks on logic among others. The conclusion connects his activity with the observation that in the institute, there was a consistent demand for philosophical deliberations from the 1670s.

Peregrinatio academica dissidentium and Transylvanian Unitarians

Peregrinatio academica, as a substitute for the locally missing university education in foreign countries was a particularly challenging practice for the Unitarians in the age of confessionalisation, as they had to study at universities controlled by denominations who rejected and anathemised their dogmas and theological doctrines. Thus, it is more than remarkable that throughout the early modern period the Unitarian church insisted on employing educated leading figures (bishops, deans, ministers of major places) who had attended foreign universities. The paper offers an overview and examples of the methods applied with varying intensity in different periods. The first important point is the high standards maintained in their grammar school in Cluj-Napoca, which catered for a more focused and shortened foreign stay. For strictly understood theological studies they chose centres which were closely affiliated with their dogmas: the “gymnasium illustre” in Raków in the first decades of the 17th century, the seminars of the Remonstrants in Amsterdam, the universities of Padua and Leiden, where a confession about the Trinity was not required. The most enduring practice was pursuing foundational studies (Biblical languages, historical-geographical studies) instead of theology, which nonetheless could have been indirectly employed in theological matters, too, and many pursued medical or legal studies. Their diminishing numbers also forced them to keep this practice, as many of the students served their community simultaneously as ministers and physicians. Besides the general outline the paper also highlights some more significant individual careers, among them the interesting life of Adam Franck, who never returned to his sending institution in Cluj-Napoca.

Spiritualism and New Piety in the Central-Danubian Basin

The first part of this paper provides an overview of the perspectives of a newly launched research project. The selected region includes Lower-Austria, Upper-Silesia and the neighbouring Western-Hungarian parts, and covers the period between 1620 and 1670, when remaining non-Catholics still possessed at least some freedom of movement. (Besides loyal Lutherans, this also includes – even if in smaller numbers – those heterodox groups which criticised their own respective churches, often becoming alienated from them, and figures who strived for a personal devotion independent of institutional rules.) The author focuses on one example: the case of the Wild printing press. This workshop was operating

at the remote university of Tübingen and got into conflict with the authorities from 1622. They were accused of the printing and particularly the distribution of prohibited books, including Rosicrucian and Schwenckfeldian works. The North-Western corner of Hungary, and in person, the brother-in-law of the printer, and Wilhelm Artner, later major of Sopron was the recipient of large book packages and correspondence.

The Quest for the Rosicrucians. Johann Permeier's Activities and Plans in the Carpathian Basin

We do not have much information concerning the early life of Johannes Permeier Austriacus (1597–1644?) other than the fact that his father was a baker, while he himself was an ambitious learner going as far as learning Hebrew, but he remained a *Candidatus* for ever. A manuscript dated obviously by mistake to 1610 lists ten Schwenckfeld-follower lay persons, mostly Austrians, and it contains Permeier as well as some of his later fellows. With a late-1610s date assumed, the list might be an interesting early case of secret societies formed in the wake of the Rosicrucians. After a second vision, in 1629 he establishes the *Societas Regalis Jesu Christi*, and he nominates himself to the leadership of this society. In his propaganda promoting a new, true reformation he follows the ideal of Rosicrucian ideas and terminology. During the following years, he creates and meticulously edits his huge manuscript collection which contains his own and others' letters, together with tracts of a radically critical or prophetic tone. One of the central places within this collection is occupied by the pamphlets of the charismatic and more successful prophet Ludwig Friedrich Gifftheil. Around 1636–1638, with the ascension of Ferdinand III and his first religious orders, expectations among Austrian exiles were high, and probably this led Permeier to the decision to leave Brandenburg for his home, Vienna. Time might have seemed ripe for his absurd plan to settle the schism between churches with a universal synod chaired by the emperor himself. He devoted the final years of his life to preparing editions and translations of Johann Arndt's works.

A Project to Translate and Print Arndt's Works in Pozsony around 1641–1644

Melchior Beringer von Königshofen privy councillor, previously in charge of the emperor's military expenses (*kaiserlicher Hofrat und gewesener Hofkriegszahlmeister*) writes to the Viennese Johann Permeier in a letter sent from his home in Pozsony, dated 24 May 1641 to inform him of his intentions to republish several works by Johann Arndt. Beringer came to the centre of the Monarchy from German areas and he was promoted to Hungarian nobility in 1624. His choice of Pozsony as his eventual home was certainly influenced by his religious affilia-

tion; he might be considered one of the last non-Catholic officials of the Viennese court. In the roughly seven years following 1637, he was the generous fautor of a congregation employing four ministers. (He also wanted to discover literary and philosophical ideas transgressing the Lutheran standpoint. He distributed Böhme-manuscripts among ministers in Pozsony, who “became engaged in a fruitful meditation about the wisdom which these fresh sources provide them”.) In the mentioned letter, he expresses his hope about the active assistance of Permeier but with his own generous financial support and overseeing of the endeavours in Pozsony. Beringer unambiguously rejects publications related to chiliastic speculations and exorbitantly radical church criticism (“these are throwing out the baby with the bathwater”). This represents an explicit dismissal of Permeier’s earlier work related to the printing and distribution of prophetic tracts and pamphlets. Yet, he committed to the proposed task which meant he had to travel throughout Europe and deal with organisational matters. In the framework of these grandiose plans, Arndt’s *Foliopostilla* was published by Merian in Frankfurt in two volumes with current attachments and illustrations. The material came down illegally through the Danube, hidden in tubs to be bound only in Pozsony. There are several reliable reports about ongoing preparations for a Hungarian and a Biblical Czech translation of the text (intended for the Slovakian readers), but it is not clear if this was related to *Wahres Christentum* or not. Beringer wrote a preface for the upcoming editions and Transylvania was clearly in his mind, at least as a market for the Hungarian version.

The Upper-Silesian Spiritualist Circle around Lazarus Henckel, Jr.

The Henckel family was an important part of economical and political history as well as the religious and cultural life of Upper-Silesia in the early 17th century. (The *von Donnersmarck* adjective is rooted in the Middle Ages.) The stellar career of Lazarus Henckel, Sr. (1551–1624), however, began with like the life of a homo novus, who relied on his unbelievable craft and energy to build up his financial and commercial empire which expanded over all Europe and further. The intelligentsia of Hungary could also rely on his support. He was especially helpful in Protestant endeavours, regardless of the denomination or nation in question. Lutheran students sent to Wittenberg and Calvinist students sent to Heidelberg, and their sending institutions as well asked for Henckel’s help, and help was granted for them. Lazarus Henckel Jr., and his son, Elias are the ones who were still born in Vienna, but were more connected to Upper-Silesia. Ten letters addressed to them show that they were influenced by spiritualist literature. They need religious help “via letters”, because “they are both hungry souls [weil beide hungerigen Geistes seien]” – because of a death in their families – as the call is made in 1635 followed by a stream of letters until 1638. The correspondence soon extended to the philosophical orientation of the letter writers, and thus Lazarus Jr. joined the followers

of Jakob Böhme, enjoyed the company of Abraham von Franckenberg and supported the publication of excellent Baroque poets, Johann Theodor von Tschesch, Daniel Czepko von Reigersfeld. Besides Permeier's manuscripts in Halle, the letters in a codex kept in Weimar were also utilised in the reconstruction of this network of contacts.

Aatholic Patronage in the Danubian Monarchy
Based on the Example of the Henckels from Donnersmarck

Patronage played an important role in the everyday life and the representation of the Habsburg Monarchy. Ferdinand II, Ferdinand III, and Leopold I were not only stepping up art collections but they themselves were engaged in composing poems and music, too. Almost all branches of science, and occult speculations considered as science as well enjoyed exceptional support. It is also well-known that aristocrats, office-bearers and ecclesiastical personae also entertained similar ambitions. However, no comprehensive overview is available about those families who kept their Protestant faith and thus fell into disgrace and lost their eminence, but at the same time could preserve at least some of their wealth and influence. Among them, Lazarus Henckel was a prominent figure, who, thanks to the loans he secured for the court, could remain a Protestant first in Vienna, then from the 1620s in his Silesian estates, too. His first-born had to witness exceptional turns of events in his own life. In their Upper-Silesian estates, Lazarus Henckel, Jr. (1573–1664) was a patron of the region's literature in the 1630s. He had to hide during the Thirty Years' War, and established contact with Athanasius Kircher in Rome. He supported the publication of several of his works (the author praises him for this in the third volume of *Oedipus Aegyptiacus*). In the 1650s, he lived in the court of Ferdinand Carl, often referred to as the Sun King of Tirol. The archduke's patronage of painting, sculpture, theatrical and musical life is widely known, but Henckel's role in this has not been adequately investigated. We have firm evidence of his active engagement in musical theory and composition, as he writes to Kircher from Tirol: he could master the "new manner of composing counterpoint" (this must have been related to something that he was actively composing). No signs of his Protestant dedication are available from his late life, he led a silent life in Upper-Silesian retreat. His descendants include some supporters of the Pietism of Halle, and their representative's in Habsburg Silesia.

Did Silesian Spiritualism Reach Hungary and Transylvania?
The Latin Version of Augustin Fuhrmann's *Rettung*

The starting point for this essay is a piece of information located by the author in Daniel Ehregott Colberg's *Platonisch-Hermetisches Christentum*. According to

this, the German work *Rettung der alten wahren Christentum Catolisch-Evangelische Religion* was translated into Latin and it was published with a dedication addressing the Transylvanian Princess consort Zsuzsanna Lorántffy, and the dedication juxtaposes the work to Thomas Kempis' *De imitatione Christi* and Johann Arndt's *Wahres Christentum*. Following this lead, the paper offers a summary of the life and works of Agustin Fuhrmann (1591–1644) who was at the same time the appointed court preacher in Briege, a place leaning towards Calvinism, and a minister of the Lutheran villages of that principality. The paper offers an overview of the intellectual context giving birth to the work, and identifies Stephan Praetorius' *Geistliche Schatzkammer* from 1637 as its most important source. As opposed to Fuhrmann's early writings, this late work preserves almost nothing from the earlier poetic images of the spirit's enthusiastic flight, which thus connects to spiritualists for whom radicalism and philosophical depth was not essential. The work published in two subsequent editions (one in the Czech Brethren's printing press in Lesno, the other in Amsterdam), however, is quite inventive in the way it transforms its source into a proposal to save true religion which is a captive of denominations. Remarkably, this is achieved without the mention of any specific denominations, and the suggested solution relies on autognosis and a more intense personal piety. The concluding part lists arguments according to which in 1660 there was no chance of translating the text into Hungarian in the environment of Zsuzsanna Lórántffy, although Fuhrman recommended this. Arguments suggesting that Comenius was responsible for the idea of contacting the princess consort are also enumerated. No matter how interesting the idea of the Hungarian translation of a work from the true birthplace of spiritualism, Silesia is, the call for the printing of a Hungarian translation of the radical irenic, despite the unique Hungarian relevance of the dedication, bears no positive bibliographical relevance.

“Rajongók” [Enthusiasts] in Transylvania.
Prophetic Literature in the mid-17th Century

It would be absurd to draw a parallel between the plainlands' poor with wooden swords led by György Karácsony in the mid-16th century against the Turks, and the intellectually critical and innovative ministers of Kolozsvár even on the level of motifs. At the same time, however, it is beyond doubt that their programmes contained spiritualist, specifically expectational or mystical-ecstatic elements, which were previously often labelled with the German term *Schwärmertum*. The Hungarian version of the term was employed by a 19th century writer, Zsigmond Kemény, in a novel recounting the vicissitudes of the Sabbatarians or Transylvanian Judaists, who could convert a wider social group after 1600. We can only talk about the presence of such Western-European tendencies in the region from the 1630s, after the arrival of Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich

Bisterfeld and Ludwig Piscator in Transylvania. The first of the three professors from Herborn was an already established scholar and writer, whose most popular work at that time was the *Diatribē de mille annis*... His consistent chiliasm was *officially* unacceptable for every Protestant, since already their fathers had prohibited prophecies about the millennial reign preceding the Last Judgment. – Similar contemporaneous tendencies in England also had some partially direct influence in Transylvania. Besides several generations of students on peregrination, the group of Transylvanians settling down there is also remarkable, and János Bánfihunyadi's case is particularly interesting from the perspective of experimental chemistry and alchemy. John Stoughton's pamphlet, *Felicitas ultimi saeculi* was a call for Prince György Rákóczi, and it was edited by Samuel Hartlib after the death of its author. In conclusion, Transylvania became a primary target for spiritualistic-chiliasm propaganda, no later than by the time it was already in decline.

Ernst Salomon Cyprian in Hungary

The essay focuses on those contacts of Cyprian in Hungary who were somehow associated with the theological developments inspired by the Pietist movement in Halle. Its most important sources are the letters sent by the minister of Sopron, Johann Sigismund Pilgram between 1723–1739 to Gotha, where they have been preserved in the Forschungs- und Landesbibliothek. The letters are dealing with the trials of Hungarian Protestants, but they also contain important details from the life of the Lutheran community. The letters reveal that significant support was sent from Gotha to Sopron to support the establishment of a prayer-house and a library. It is also interesting to see the Hungarian Protestant reactions to the debates dividing German Lutherans. The essay illustrates this with passages from previously unpublished letters, and then establishes the historical context for the denominational struggles of the time. It dismisses the characteristic hagiographical tone of Hungarian histories of Protestantism and provides a more nuanced assessment of the religious policy of the Viennese court in the first decades of the 18th century. The concluding part focuses on Transylvania as well as on developments outside the Protestant denominations and proposes directions for further research.

“Master Teleki Miklós wants universal grace...”
A Place within the Collection of Peregrine Letters [*Peregrinuslevelek*]
and *Gratia Universalis*

This paper is an investigation into the localised variation of the concept of *gratia universalis*, which caused a stir within Transylvanian Calvinism. A well-known

and a long-ignored text are juxtaposed here and a revised study of them leads to the supposition that besides the mainstream of Transylvanian religious Enlightenment, which was characterised by the serious representation of innovative philosophical and theological trends and was ready to participate in ecclesiastical and secular lawsuits, there was a more “frivolous”, personal, literary manifestation, too, which, nonetheless, was equally able to induce excommunication by ecclesiastical powers or even by the majority of the public. A young group was led by Miklós Teleki, Jr., who composed prayers and meditations centred around the notion of universal grace. Their confession was in fact a compilation from the *Religio Medici*. The question therefore is: how and which parts of a heterogeneous collection of meditations written in English a hundred years earlier (and published in several Latin editions later) could become appropriate for an innovative *confession* in the second quarter of the 18th century; the *Religio medici* obviously lacking any similar determinate theological stance.

Multiconfessionalism in Habsburg Transylvania: the Beginnings (1690–1720)

The point of departure for this paper is the important claim of Robert Evans according to which early modern absolutism was not always simultaneous with religious unification. A remarkable example of this is Transylvania in the period cited in the title. After the expulsion of the Turks, Transylvania was coming under Habsburg control but before a final settlement, a necessary compromise was accepted in the form of the Diploma Leopoldinum (1691) which was more or less in effect for at least a decade despite the restrictions imposed upon it (abuses of the installed military forces, struggle for positions between different denominations, conquering attempts for Catholicism in the new region). There was an opportunity for acatholic churches and intellectual movements to not only survive but also achieve their most important goals. This can be illustrated with the successful secular career of their prominent representatives (Sámuel Bíró, Sámuel Köleséri), as well as with the spectacular flourishing of their international contacts. An important scene for this was Vienna, where Transylvanian government offices and foreign embassies of Protestant countries were operating, but an upsurge in peregrination to Protestant universities is also clearly documented (the travel diary of Mihály Bethlen, Pál Teleki’s peregrination correspondence). The positive effects of the Diploma are especially relevant in the case of Unitarians who had to suffer strict restrictions throughout the 17th century, but in this period, could regain control over the denominations cut away by Calvinists, founded a printing press, and after a long break, received positions of representation in governmental matters as well. Historians rightly warn us, however, that most of these positive developments could not last for a long time (for example, Unitarians could not hold offices and operate a printing press after the 1710s).

A Musician and a Patron of Literature Lazarus Henckel, Jr.

The immensely rich and powerful Viennese banker, Lazarus Henckel preserved his Protestant faith until his death in 1624 (and this led to the family's move to Silesia). The question is, whether the son followed in the father's footsteps? It is a mystery. Lazarus Henckel, Jr. (1573–1664) fled from Swedish forces. First, he resides in Nagyszombat with his sister, then travels through Italy as an adventurer under the pseudonym Baron von Sankt Georgenberg. He formed a long-lasting friendship with Athanasius Kircher, and promises him to publish his huge late works. Based on Kircher's volume on music, *Musurgia*, he is able to master the "new manner of composing counterpoint", and also "makes use of it". This means that he trained himself to be an amateur composer.

Johann Cocceius and Attempts at an Arndt Edition

While working on the translation and printing of works by Johann Arndt in Pozsony, on his own initiative the restless Viennese, Johann Permeier embarked on an even more monumental project: with trial runs from the postilla editions attached, he sent letters to almost every important ruler and leading intellectual figure of Europe regardless of denominational differences. One of the philosophers he reached out to with the help of a friend was the professor of Franeker, Johannes Cocceius, whom he contacted in the matter of a Niederdeutsch and Latin translation. Grotius, "den weitberühmten Religions-Vergleicher" is also mentioned by him, and he refers to him as one "insightful in current attempts at reformation".

Loyal Dissenters along the Danube

Besides Permeier and Beringer, featured extensively within the volume, a series of more or less radical philosophers and writers could maintain their connections with the Viennese court for a long time. Particularly interesting is the life and works of figures living under the Habsburg reign. Among them, Sámuel Köleséri, Jr., the doctor of army captains and the superintendent of Transylvanian mines was a reader and admirer of Leibniz.

Henricus Nollius and His Hermetic-Rosicrucian Novel (Epilogue)

Heinrich Nolle, or with his name as an author and professor, Nollius (a1590–1624) refashioned the teaching of mathematics, medicine, physics and philosophy on the level of higher education not along the Aristotelian-Galenian lines but following the Platonic-Hermetic tradition. The work published here in Hungarian

translation, *Parergi Philosophici Speculum* (published in 1623) was one of his *literary* works, however, the adventures, vicissitudes, obstacles and (almost always real) helping and hindering figures encountered by Philaretus, its protagonist who is trying to get to the castle of Wisdom, can be fruitfully contrasted with the scholars' ideals and debating partners. Thus we can get a fuller picture of the physicist-, theologian-, and philosopher-followers of Paracelsus and more so of his opponents, a picture that is validated in its details by more recent scholarly work, too. The positive conclusion of the adventure novel full of twists can hardly be aligned with the reform suggestions included in the 20th chapter; they are more useful as an illustration of the author's late attachment to the spirit of the Rosicrucian foundational documents.

Prophets and Chiliasts of the Thirty Years' War (Epilogue)

The translated essays by Jürgen Beyer, and Howard Hotson, together with Noémi Viskolcz's study published in the early modern series of Young Philologists' Volumes. Offer an analysis of the English and continental manifestations of millennial expectations. The parts related to the Hungarian aspect also discuss possible future research directions.

Sebes agynak késő sisak (Epilogue)

Two veteran students of the University of Szeged, Sándor Fazekas and Levente Juhász set out on a hunt for the sources of the famous Hungarian poem collection. They have firmly established that the majority of the work relies on Johann Joachim Rusdorf's Latin poetic journalism, whose first modern edition – containing the images as well – is the current volume. The eminent Protestant diplomat of the first phase of the Thirty Years' War, Rusdorf (1589–1640) and his work thus became an important subject not only for our history but also for the history of our poetry. By the identification of the significant source, we gained a broader perspective of the sequence of events and figures of the great war, as illustrated by the two texts featured in the volume. *Sebes agy* and its source forces us to reconsider our perception of the political poetry of the time, which relied on the heritage of historical songs, but at the time was undergoing a fundamental renewal.

Preface to the Volumes of the *Repository* for the History of XVI–XVIII Intellectual Movements Discussing the History of Reading

With the volume featuring the collection of Béla Iványi, the excellent archival researcher, the *Repository* launches a new closed series. This will include the records

(for example, inheritance inventories) of private and public libraries. The editor of the series emphasises what is already apparent, namely that this work will shed more light on the presence of Western literary-theological-historical works in the remotest corner of the West.

About the Series *Fontes rerum scholasticarum*

We plan to publish the grammar school matriculation records of major Transylvanian cities (Szatmár/Satu Mare), in some cases reporting two institutions of different denomination within the same city. We also publish miscellaneous material which provides information on the role ecclesiastical and secular entities played in the maintenance of schools, and certain areas of public education. The absence of university-level education in Transylvania was counterbalanced by the peregrinatio academica. There were diverse approaches to the financial support of these long journeys sometimes extending to 2-3 years; the predominant (especially ecclesiastical) models can be studied here. An already completed volume offers a full list of Transylvanian students studying at foreign universities between 1520 and 1700. Two other volumes shed light on a remarkably rich documentation of the Western-European journeys of young aristocrats, which reveals how important education and networking was for Transylvanian families.

Fordította: *Maczelka Csaba*

Képmelléklet

Die Guldm Furch

darein der kern vnnnd die besten haupt-
sprüch/der Heyligen schrifft/alten Lerer vnd

Väter der Kirchen/Auch der erleuchten Heyden vñ Philosophen/für vñ vber die gemein
stell der schrifft (daran der hafft vñ sag vnserer seligkeyt ligt/vñ darinn der Christen glau
bē als in ein angel geet) getragen/verfasset vñ eingeleibet seind/ Ja viler männer vnd zeii
gen Gottes /gleiche ainhällige schriffemässige ansag/vñ bede siir gelet vñ vñ
gelet/so nit all bñcher möge habē/oder vor vñmüss nit alles durchles
sen/ Eine librey vñ Teutsche Theologie zusamē tragē/

Von Sebastian Francken durch **Sebastian Francken** von Werd.
Mit einem Register alles inhalts. *Amberg 1538*

Er suchet die schrifft/inn welcher er das leben zū haben vermenet/sy ist die von mir zungen/ Ioan. v.
Die Heyligen Gottes leut/haben geredet/getriben vom Heiligen geist.

M. D. XXXVIII.

1538-766

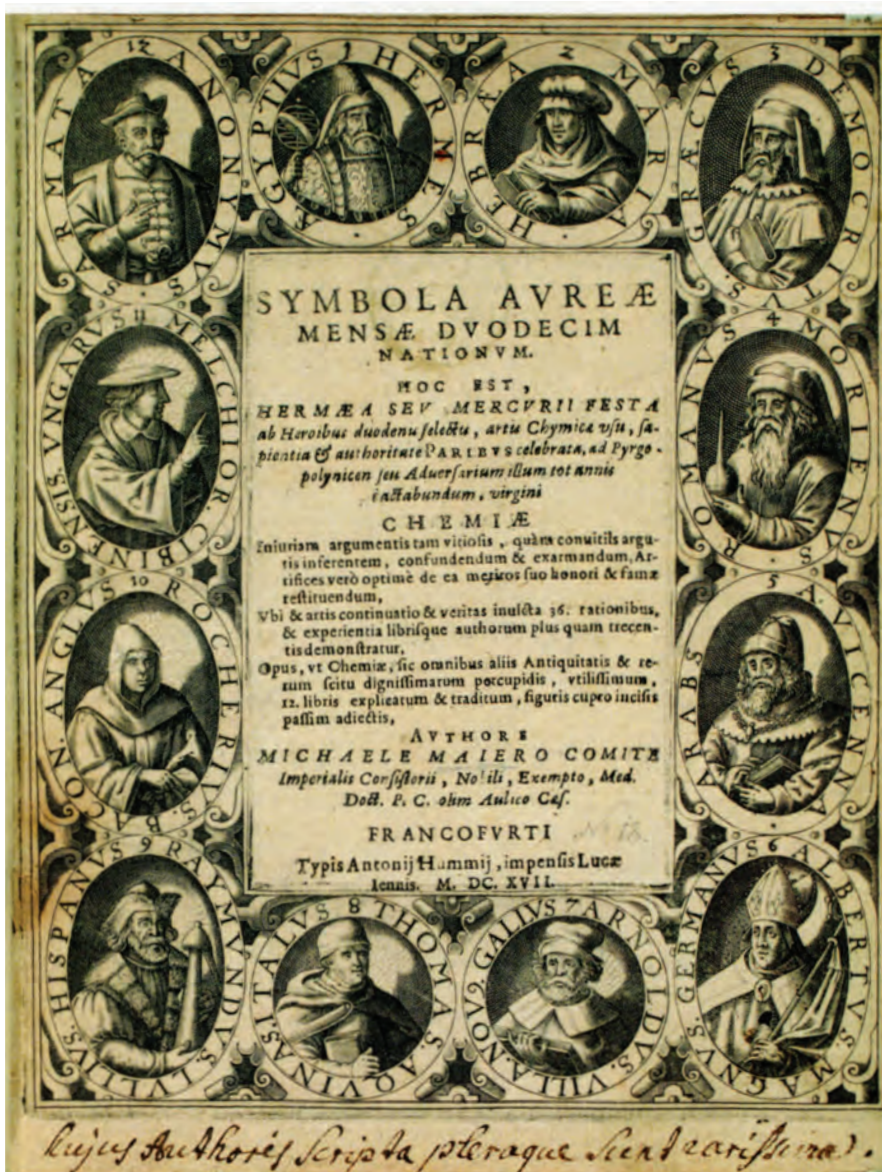
Sebastian Franck *Die Guldm Arch* (1538) címlapja.
OSZK Ant. 349(1)

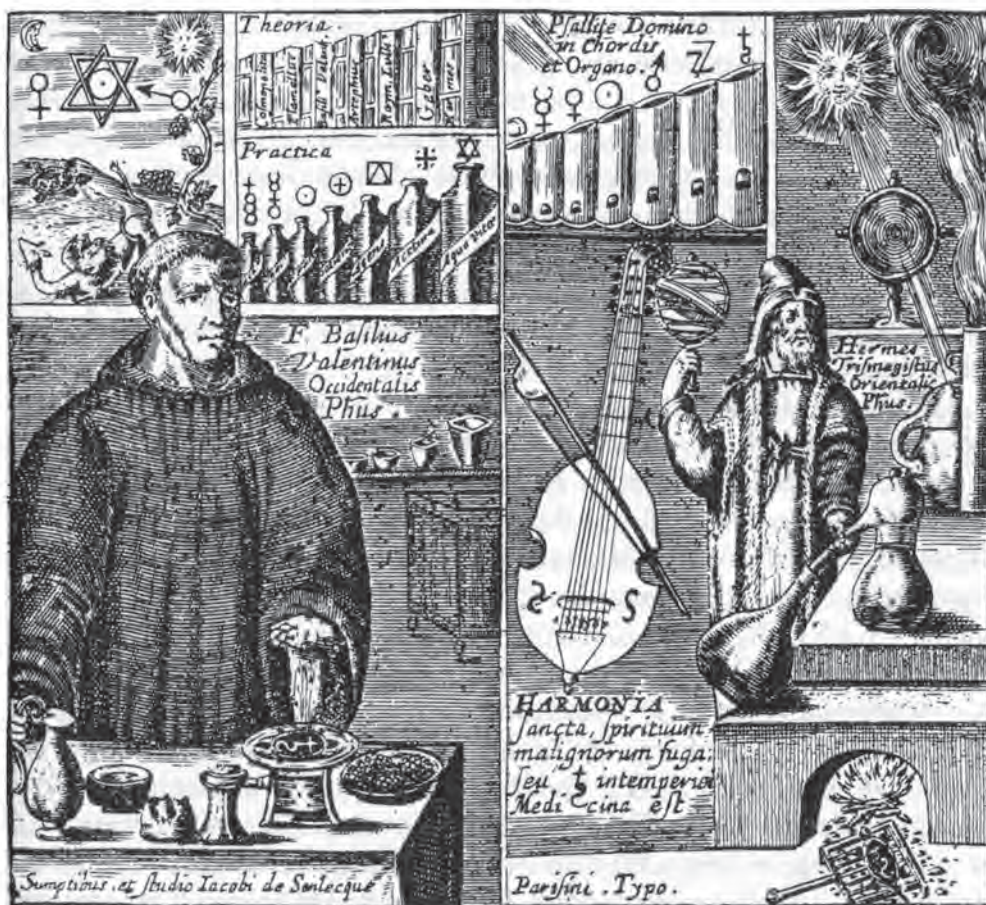
A négy fő alkímista és az általuk irányított alkímiai műveletek
 Thomas Norton, *Ordinall of Alchemy* kéziratából.
 British Library Add. 10.302, kb. 1480

Michael Maier *Symbola aureae mensae duodecim nationum* (1617)
címlapja

Basilius Valentinus és Hermész; alkimista műhely sok hangszerral
 az állítólagos szerzetes műveinek egyik francia kiadásából.
Révélacion des mysteres des teintures essentielles des sept métaux, Paris, 1668

Sanctitati vestræ commendo. Zamoiscii
14. Martii Anno 1605.

Beatitudinis Vestræ

Devotissimus Servitor & obse-
quentissimus ac humillimus
in fide filius

Johannes Zamoiscius.

VII.

Liste der heimlichen Schwencckfelder
vom Jahr 1610 wie sie von einem ihres
gleichen vor des Schwencckfelders Herr-
heimers Buch, Fastnacht: Küchlein,
welches D. V. E. Pöschel besitzt: ange-
schrieben gefunden wird.

1. Carl Herr von. Buchheim, Freyherr zu
Rapps und Krumbach.
2. Hanns Carl von Pemberg, zu Zerlach,
Edling und Noblau.
3. Wilhelm Zeller, Herr von Rastenberg in
Ober-Oesterreich.
4. Herr Ludwig Wolzogen, Freyherr.
5. Herr Georg Ehrenreich, Freyherr von Rog-
gendorff, weyland Erb-Marschall ob der Enß.
6. Johann Vermir.
7. Crusius zu Norden in Ost-Friesland.
8. Joh. Docemius, Pädagog. in Hamburgischer
Neustadt.
9. Anton Jansens, Laken-Bereiter zu Embden.
10. Johann Khüefues.

VIII.

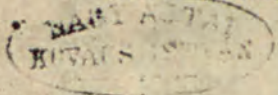
„Titkos schwencckfeldianusok”

Fortgesetzte Sammlung von Alten und Neuen Theologischen Sachen, 1744

AZ Ő ES VY TE-
STAMENTVM-BELI HE-
LYEKNEK, MELYEK BŐL AZ
Háromfagróól való tudománt fokrak állatni,
MAGYARAZATTYOK.

Enyedi Gyeorgy, Er-
DÉLY ORSZÁGABAN AZ EGY
Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől,
Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező
Ecclesiáknak Püspöke által Deák nyelven
IRATOTT.

Es annak-utánna

TOROSZKAI MÁTETŐL VGYAN
azon Ecclesiáknak Püspökétől Magyar
nyelvre fordíttatott.

Ex Libris

*A. Maria
2. jót. resz
válassza*

1. Cor. 2. De minékünk Egy Istenünk vagyon amoz Atya, az kiél
mindenek: Es egy Vrank az Iesus Christus, ki által mindenek.

COLOSVARBAN 1619.

Nyomtatott Mészai Nyirő László által.

Enyedi György *Explicationes* című műve magyar fordításának
1619-es és 1620-as címlapja

AZ Ő ES VY TE
STAMENTVM-BELI HE-
LYEKNEK, MELYEKBŐL AZ
Háromságról való tudománt szokták állatni,
MAGYARAZATTYOK.

Enyedi Gyeorgy, Er-
DÉLY ORSZÁGABAN AZ EGY
Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől,
Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező
Ecclesiáknak Püspöke által Deák nyelven
IRATOTT.

Joseph Es annak-utánna
TOROZKAI MÁTETŐL VGYAN
azon Ecclesiáknak Püspökeitől Magyar
nyelvre fordittatott.

Amo

1702. 11 August.

1. Cor. 8. De mi-nékünk Egy Istenünk vagyón amax Atya, az kiől
mindenek : Es egy Vrunk az Iesus Christus, ki által mindenek.

1620.

Közzétette Tóth Kálmán, Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák
in Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára,
Bukarest, 1957, 600.

Ifj. Lazarus Henckel von Donnersmarck.
Forrásmegjelölés nélkül közzétette Greta Ortman, *Das glückhafte Wirken der Henckel von Donnersmarck in der oberschlesischen Montanindustrie*, Schlesien.
Eine Vierteljahresschrift für Kunst, Wissenschaft und Volkstum,
1966, 1–7. tanulmányában, számozatlan lapon

Rediuiuus
CHRISTIANISMUS
Antiquæ, Veræ, Chri-
stianæ, Catholico-Euan-
gelicæ Religionis.

*Vni tractatus tam aureos continere, vel conti-
nere Christianorum maxime perscrutari in hunc
re legem sua nomina ostendere debent. ut vide-
re in Theol. Germanica sit dicta, quæ nat. etiam
exstat à longam tempo-
re quæ laus (sanctissima) forte
et de causa re authoris spem
tur, et quia hodie varia auctori-
tate professum, ut oēs æque legere audire*

Anno M. DC. LX.

Augustin Fuhrmann *Rettung der alten waren christlichen
catholisch-evangelischen Religion című műve latin fordításának címlapja.*
OSZK 318.789

ALLOCUTIO DEDI-
CATORIA

ad

*Serenissimam ac Celsis-
simam Principem, ac
Dominam, Dominam
SUSANNAM LORANTFII,
Serenissimi ac Celsissimi
Principis Domini*

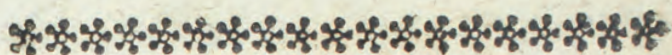
*GEORGII RAKOCZII,
DEI Gratiâ Transylvania
Principis, Partium Regni Hunga-
ria Domini, Siculorumque Co-
mitis, Domini Relictam
Viduam.*

312729

A Rettung... latin fordításának ajánlása Lórántffy Zsuzsannának

*Serenissima ac Celsis-
sima Princeps;*

E Cquid mirum, Orbem
Christianum feruore &
prurigne contentionum
ac altercationum Fidem Christi-
anam potissimum demonstrare
nec non comprobare velle? A
Protoplasto enim originem du-
centes filii iræ sumus, quæ po-
tentissimus fomes est ad alen-
dum & exercendum omnige-
nas altercationes ac contentio-
nes, vt circa harum objectum
animus noster occupatus, tantò
faciliùs Christianæ dilectionis,
humilitatis ac concordia, om-
nem memoriam exuat. Hinc

);(2

eue-

A Humanizmus és Reformáció sorozat eddig megjelent kötetei

1. KULCSÁR PÉTER: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése
2. DÁN RÓBERT: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon
3. SZABÓ GYÖRGY: Abafáji Gyulai Pál
4. KATHONA GÉZA: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből
5. BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége
6. ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig
7. BOTTA ISTVÁN: Melius Péter ifjúsága (A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete)
8. BITSKEY ISTVÁN: Humanista erudíció és barokk világkép (Pázmány Péter prédikációi)
9. LECH SZCZUCKI: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)
10. CSAPODI CSABA: A Janus Pannonius-szöveghagyomány
11. MÉSZÁROS ISTVÁN: XVI. századi városi iskoláink és a „Studia Humanitatis”
12. VÁSÁRHELYI JUDIT: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében
13. DÁN RÓBERT: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon
14. BALÁZS MIHÁLY: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén
15. TÉGLÁSY IMRE: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)
16. KIRÁLY ERZSÉBET: Tasso és Zrínyi
17. FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós Hungariája (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai)
18. BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora
19. HOPP LAJOS: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban
20. KLANICZAY TIBOR: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete
21. HELTAI JÁNOS: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok

22. KIRÁLY PÉTER: A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig
23. SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)
24. PIRNÁT ANTAL: Balassi Bálint poétikája
25. BALÁZS MIHÁLY: Teológia és irodalom (Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei)
26. MOLNÁR ANTAL: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)
27. JANKOVITS LÁSZLÓ: Accessus ad Janum (A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében)
28. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Nympha super ripam Danubii” (Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből)
29. SUDÁR BALÁZS: A Palatics-kódex török versgyűjteményei (Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban)
30. SZILASI LÁSZLÓ: A sas és az apró madarak (Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában)
31. IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása” (Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben)
32. FARKAS GÁBOR FARKAS: Régi könyvek, új csillagok
33. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Kutak (Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből)
34. CSEPREGI ZOLTÁN: A reformáció nyelve (Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján)
35. BÉKÉS ENIKŐ: Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben
36. KRUPPA ANDRÁS: Tradíció és propaganda keresztútján (Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából)
37. SZABÓ ANDRÁS: Coetus Ungaricus (A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613)